EMLÉKKÖNYV

DR KISS ARNOLD

BUDAI VEZETŐ FŐRABBI

HETVENEDIK SZÜLETÉSNAPJÁRA

Dr. HEVESI SIMON

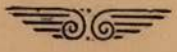
TÁMOGATÁSÁVAL

TANITVÁNYAI, BARÁTAI ÉS TISZTELŐI
KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTETTÉK:

Dr. GUTTMANN MIHÁLY
Dr. HEVESI FERENC
Dr. LŐWINGER SÁMUEL
Dr. FRIEDMAN DÉNES

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

BUDAPEST
1939.

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

Felelös kiadó: Dr. Löwinger Sámuel.
Neuwald Illés Utódai könyvnyomda, Budapest, VIII., Üllői-út 48.

TARTALOM.

I.

	Oldal
Wertheimer Adolf, a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet vezérlő-bizottságának elnöke: Bevezető	1
Dr. Kriszhaber Adolf, a Budai Izraelita Hitközség elnöke: Előszó	2
Dr. Pfeiffer-Pap Izsák, monori főrabbi: A zengő szó Mesteréhez	4
Dr. Friedman Dénes, ujpesti főrabbi: Dr. Kiss Arnold	6
Dr. Goldberger Izidor, tatai főrabbi: Kiss Arnoldról	9
Dr. Rosenthal László: Dr. Kiss Arnold irodalmi munkássága	11
Dr. Weisz Miksa: Kiss Arnold a szószéken	17

II.

Dr. Bakonyi László, a Magyar Izraeliták Országos irodájának főtitkára: Az izraelita felekezeti igazgatásra vonatkozó ujabb jogszabályok	20
Dr. Benoschofsky Imre, budai főrabbi: Vallásbölcselet a középiskolában	29
Dr. Büchler Sándor, keszthelyi főrabbi, egyetemi magántanár: Goldmark Károlyról és atyjáról	33
Eppler Sándor, a Pesti Izraelita Hitközség főtitkára: A rabbik szerepe a hitközségi ügyintézésben	37
Dr. Groszmann Zsigmond, pesti rabbi: A pesti zsidóság vezetői	51
Dr. Guttmann Henrik, a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet tanára: A magyarországi zsidók III. Károly korában	58
Dr. Hevesi Simon, pesti vezető főrabbi: A Niszájon Jób könyvében	105
Dr. Katona József rabbi, a Pesti Izraelita Hitközség kulturális előadója: Zsidó társadalomkutatás	110
Dr. Kálmán Ödön, kőbányai főrabbi: Az emberáldozattól — a böjtoldó szijjumig	116
Dr. Löw Immanuel, szegedi főrabbi, felsőházi tag: 5700. Pészákh VIII.	123
Dr. Mahler Ede, ny. nyilv. r. egyetemi tanár: Zur biblischen Chronologie	125
Dr. Munkácsi Ernő, a Pesti Izr. Hitk. főügyésze: A zsidók szerepe az európai jogtudományban	129
Dr. Révész György, gimnáziumi tanár: A zsidó Jókai regényeiben	145

Oldal

Dr. Takács Pál, budai rabbi: Elisa ben Abuja, az „idegen“ 196
Dr. Teichman Jakab: A színek a Bibliában 211
Dr. Vidor Pál, budai rabbi: Szentírásunk — a vallásos nevelés ősforrása 241

III.

Dr. Guttmann Mihály, A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet igazgatója: Gattinara, Ha-talmud ve-ha-cheruth című munkája 3
Dr. Lőwinger Sámuel, a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet tanára: Judit-Zsuzsanna (ujabb héber változatok) 23

CSILLAG
DR KISS ÁRNOLD

Bevezető.

Megtisztelő feladatnak tartom, hogy én írjam a bevezető cikkét e könyvnek, melyet dr. Kiss Arnold budai vezető-főrabbinak, vezérlőbizottságunk régi tagjának és intézetünk kiváló tanárának barátai és tisztelői hetvenedik születésnapja alkalmából kiadnak.

Jogcímem erre csak az lehet, hogy elnöke vagyok a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézetnek és elnöke az Izraelita Magyar Irodalmi Társulatnak. Mint a Rabbiképző elnöke az intézet szószólója vagyok amiatt való büszkeségében, hogy Kiss Arnold a papi hivatáshoz szükséges tudományos és lelkészi képesítést itt nyerte el. Az ösztönzést a magasztos pályára a szülői házból hozta magával, hol az apa nagy tudása és mindkét szülő istenfélő élete mély lelki hatással voltak reá. Az apának egyéni jámborsággal párosult küzdő természete, ha a szent hit érdekeikért kellett síkraszállani, adta meg Kiss Arnoldnak az élő példát arra, hogyan lehet ugyanazon kézzel magasztos eszményekért viaskodni és annak ujjaival a lantot pengetni, mely a szeretetből és lelki elmélyedésből merített kincseket hozza azoknak, kiknek vezetése neki, mint papnak és költőnek élethivatása lett.

Papi kiválóságának kifejező fémjelzése, hogy az ország egyik legelső hitközségének vezető-lelkésze. Szónoklatai nemcsak az eszmék és mély gondolatok gazdagságával tünnek ki, hanem a magyar nyelvnek valósággal művészi kezelésével is sokszor a múló benyomásokon túlmenően maradandó hatást keltenek a hívőben.

Mint az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat elnöke hálánkat juttatom kifejezésre a Társulat felolvasó ülésein előadott vagy Évkönyveiben megjelent sok-sok szép költeményéért és elbeszéléséért és, amit legelsősorban kellett volna kiemelnem, azért, hogy magyar nyelvünket imakönyveiben és az egyházi irodalomban általában zengzetesen vagy megrázóan, de egyforma szépen tudja megszólaltatni. Ezzel kiérdemelte a papköltő címet, mellyel hallgatói és olvasói már rég óta kitüntették.

Szívből kívánom, hogy áldásos munkásságát a maga, családja, hívei és az egész magyar zsidóság javára még sokáig jó egészségben folytathassa.

Wertheimer Adolf

a Ferenc József Orsz. Rabbiképző Intézet Vezérlőbizottságának és az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat elnöke.

Előszó

Mikor a budaiak vezető főrabbijának, *dr. Kiss Arnold* személyének méltatásáról van szó, a feladat meglehetősen sokirányú igényt támaszt. Ha Őt, mint lelkészt, hivatásának teljesítése közben akarják méltatni; mindenekelőtt feltűnik, hogy Ő nem *rebe* hanem *rabbi*.

A különbség a kettő között az, hogy elsősorban külsőségekben jelentkezik ez a megkülönböztetés; vagyis nincs mellét verdeső bozontos szakálla, nincs csavaros hajtincse, nem jár strámecliben, földigérő jellegzetes reverendája sincs s a cidákli sem tündöklik a mellénye végén; vagyis a korszerű lelkészi öltözéket viseli megtelelő izléssel és nem akar kiáltó példát mutatni, amely Őt messziről az egyház emberének tünteti fel.

De nemcsak külsőségekben, hanem belső viszonylatban is nagy a különbség a két fogalom között; mert bár a Szentírást ép olyan buzgóan tanulmányozza, mint bármelyik caddik, azért mégsem hangoztatja minden szavával az Úristenhez való viszonyát, hanem inkább a Szentírás belső értékeit sajátitja el és az abban foglalt erkölcsös eszméket hirdeti nagy buzgalommal, hozzáértéssel és főleg szeretettel.

Mint hitszónok — bátran mondhatjuk — a magyar rabbikar elsői között foglal helyet, aki az általa hirdetett vallásos eszméket zengzetes magyar nyelven, valósággal ideális módon fejezi ki és egy-egy hitszónoklata nyelvérzékének nemes kifejezése útján valósággal elbűvölő hatással van az ájtatos hallgatóságra. A nyelvet ugyanis nem csupán arra használja fel, hogy gondolatainak szabad folyást engedjen, hanem egyúttal a legideálisabb módon műveli úgy, hogy — bátran mondhatjuk — a magyar nyelv apostolának szegődött.

Szentbeszédei nem olyan természetűek, mintha eget ostromló és a híveket büntetéssel fenyegető szankciók volnának, hanem behízelgő módon a bölcseség által ékesített, rábeszélő képességű, kifejező szent fogalmuknak megfelelő gondolatok, melyek a hívek lelkében bensőséges áhitatot keltenek. Nem ostorozza a hívek bűneit, hanem a humor kedves alkalmazásával inkább az erkölcstelen élet elkerülésére tanít s egy szebb és jobb élet gyakorlására.

Különösen érdekesek szentbeszédei akkor, amikor a családi életet festi. Beható módon foglalkozik a családi élet fontosságával, hivatásával és létalapja megerősítésének eszközeivel. Aki egy esküvői szentbeszédét végighallgatta, az feltétlenül azzal a meggyőződéssel hagyja el az Isten házát, hogy bölcs és az emberiség lelkének megerősítését célzó tanításokat hallott, amelyek a fiatal párokra feltétlen nagy hatással vannak.

Híveinek ügyeivel mindig szeretettel foglalkozik, úgyhogy azok mindig bizalommal járúlnak hozzá szivük gondjainak kiteregetésére, amelyekre mindig enyhítő balzsamot talál istenes beszédével.

Tudománya igen sokoldalú, mert nem csupán a hivatásához tartozó szent könyveket búvja, hanem a világi tudományokat is előszeretettel műveli és ez teszi őt azzá a világi pappá, amely a magyar zsidó papokat mindig annyira jellemezte és tisztelet tárgyává teszi.

Jellegzetes humora sohasem hagyja el és bármilyen kényes témával is foglalkozik, mindenkor megtalálja azt az üdítő, tréfás hangot, mely a komor ügyet kivetkőzteti szomorú merevségéből és inkább elfogadhatóvá teszi. Előszeretettel foglalkozik az ifjúsággal és mindig ügyel arra, hogy a vallásos érdekek a különböző jellegű, főleg világi iskolákban, ne hanyagoltassanak el; épen az Ő konciliáns, művelt fellépésével a különböző hatóságokkal is kedvező módon érintkezik s így az általa kívánt célt a zsidó vallásos érzület kifejlesztését a tanügy terén, sikerül a legbehatóbb mértékben biztosítania.

Egy szóval, a budai hitközség mindig büszkén látta Őt úgy templomában, mint az élet különböző viszonylataiban. Aki a papi működése közben vele érintkezett, mindenkor abban a meggyőződésben volt, hogy a budai hitközség élén olyan papi egyén áll, aki tudatában van a vallásos élet kifejlesztésének és ápolása fontosságának.

Ilyen körülmények között a budai hitközség büszke lehet az ő papjára és Isten áldását kéri, hogy dacára annak, hogy most már az öregkor határához ért, minél hosszabb ideig álljon az Őt tisztelő és szerető hívei élén és boldogítsa őket tudományával, istenfélelmével, tanításával és emberszeretetével, amit mindenkor buzgón ápolt.

Dr. Kriszhaber Adolf
a budai izraelita hitközség elnöke.

A zengő szó Mesteréhez.

Köszöntés Kiss Arnold 70. születésnapjára.

A zengő szónak áldott Mesterét ma
Szívvel köszöntse csendes, halk poéma,
Hétszer tiz évhez illő, meghatódott
Beszéddel fűzzön szó-füzérbe bókot
S a lágy húron, mely orkesztert kisér,
Meleg dal fusson, — fűves — parti ér.

Mert titkos emlék oldódik ma messze,
Fakult napokból. Kis fiú belesve,
Megbújva áll egy zárt ablak mögötte,
Melyen belülről árad szók özönje:
Veszprémi pap hol szombatolni szállt,
Egy más fiút avat fel és megáld.

Ezer kertekből nyújt feléje csokrot,
Az égi szó arany-patakja csorgott,
Elöntött házat, udvart, — kis folyó, kert
Errébb hajolt, figyelt, szivén a szó vert.
Falhoz lapultan, — láz didergeti, —
A gyermek áll, rajt' ég igézeti.

A szó, mely akkor, ott beléje csengett,
Szétzúzott benne édes ajku csendet,
Hogy tenné rabbá, lenne rabja holtig,
Csábos csodája, titka míg kibomlik,
S mint mákonyos, kín-kéjes szédület
Mámor-lován a szó után üget.

Könyvekben ás és versek rím-sorában,
Hol szikra pattan, lélek-áldozás van,
„A pap hárfáján" edzi méla kobzát,
„Gettódalok" szivére lángjuk orzzák,
„Mirjam" tanítja hő magyar fohászra
S szent hirdetések tűzviharja rázza.

A „Köd és napsugárban“ ködlik, ázik,
Az „Álom és valóság“ lelkén átcikázik,
Hogy ráriadjon bús-való mesékkel
Élet-kaput tolván előtte széjjel, —
Mig láb előtt a zordult küszöb
És gödrös út és lomha méhü köd.

Meleg ha kell örök jégverte télben,
Csitítani szó, hogy hordja, bírja, éljen,
Ha törve hullnak éretlen kalászok,
Ha sebzett, árva, gyötrődő, alázott,
Ha tűzhelyén csak hamvahodt parázs,
Kiss Arnold szól s szavában tűzvarázs.

Versben, mesében, prédikációban,
Tüzes nyelvek beszédét messze szóltan,
Ríkat, daloltat, könnyeztet, vidámít,
És gúnyos élccel sírja el hibáid,
Zúg, háborog, riaszt, ébreszt, becéz,
Kemény ököl és lágy tenyérű kéz.

Szavában keltők öblös trombitája,
Tilinkók hangját gyors ütemre váltja
Pergő dobok, cintányérok verése,
A hegedűk mosollyal ébredése
Dús orgonák felett repesve kél,
Szaván egész orkeszter zeng, zenél.

S egyhúru kobzon kelt e semmis ének
Hódolni éve gazdag hetvenének, —
Ablak mögül a gyermek szólt, a révedt,
Halk hálaszó, mely rím-sorokba tévedt,
Mert szólni kell, — fogyók ezitt a holdak, —
S egy méla dal az orkeszterbe olvad.

Pap Izsák.

Dr. Kiss Arnold.

Hálás, de felelősségteljes munkát vállalunk magunkra akkor, amikor Dr. Kiss Arnold élettörténetét, életének egyes fázisait meg akarjuk örökíteni. Hiszen még fel sem avattatott, lelkének kincsestárából már akkor bőségesen osztogatott hittestvérei és embertársai között. Minden egyes beszéde, minden cselekedet, minden költeménye, minden írása egy-egy eseménye a magyar zsidó társadalomnak s ha Kiss Arnold élettörténetét hűségesen akarnók megörökíteni, ha azt a hatást, amelyet papi énjével, megkülönböztetett emberi egyéniségével kortársaira gyakorolt, megkísérelnők valón érzékelteini, úgy meg kellene kérdeznünk prédikációinak hallgatóit, olvasóinak ezreit, kérdést kellene intéznünk a falusi kis zsidókhoz, akik a szombat délutánok békéjében az ő írásait könnyezték és mosolyogták végig; a sok-sok zsidó nőhöz, aki az ő imádságos szavain keresztül találta meg újra Istent, fel kellene elevenítenünk munkateljes életének minden napját, minden óráját. Nem tehetjük. Csak szürke adatokra kell szorítkoznunk, csak egy-egy nagyobb állomását említjük meg életének. De ezután a rövid életrajz és a mi szerény méltatásunk után álljon örök dicsőségül és örök büszkeségül minden hittestvérünk számára tudományos értekezéseinek ,regényeinek, novelláinak, versesköteteinek ,cikkeinek, előadásainak, prédikációinak és egyéb írásainak talán össze sem gyűjthető sokasága.

Kiss Arnold Ungváron 1869. november 2-án született. Gimnáizumi tanulmányait Nagybecskereken és az Országos Rabbiképző Intézetben végezte. Első tanítója édesapja, az áldott emlékü nagybecskereki főrabbi, Dr. Klein Mór volt. Egyetemi tanulmányait 1894-ben végezte, ekkor avatták bölcsészdoktorrá, 1895-ben pedig rabbivá. Még ebben az esztendőben a zsolnai hitközség választotta meg rabbijává, 1897-ben pedig veszprémi rabbi lett. 1901. óta a budai izr. hitközség élén áll. Több nagy hitközség, így a debreceni, szabadkai, temesvári s a nagybecskereki hitközség elöljárósága felajánlotta néki a rabbiállást. 1937. óta a Rabbiképző Intézet tanára, a Rabbiképző Vezérlő Bizottságának, a Pro Palesztina Szövetség elnöki tanácsának, az Imit, választmányának tagja, a Jehuda Halévi társaság társelnöke. Nemcsak a zsidó tudományban és szépirodalomban vívott ki magának az elsők között helyet, hanem a magyar irodalom világában is megbecsülést és elismerést szerzett. A Petőfi Társaságban Zempléni Árpád mutatta be verseit és műfordításait Morris Rosenfeld költészetének ismerte-

tésével együtt. Géczy István társszerzőségével írott színműve, a Szombatosok ,a kolozsvári Nemzeti Szinházban nagy sikert aratott. Hasonlóképen sokáig emlékezetes hatást ért el Debrecenben, a hősök emlékünnepén tartott beszéde, amelyet később sok ezer példányban nyomattak ki és osztottak ki. A keresztény társadalom részéről mindig a legnagyobb megbecsülésben részesült; mind Zsolnán, mind Veszprémben, mind pedig Budán a nagy nemzeti ünnepeken a többi felekezetek papjaival együtt tett bensőséges hitvallomást hazaszeretetének lángolásáról. Az egyéb vallások papjaival benső egyetértésben élt. Veszprémben a megboldogult püspökkel, báró Hornik Károllyal való barátságos viszonya közismert volt. Veszprémből való távozásakor a város polgármestere búcsúztatta, mint a városi bizottság egyik tagját és a zsidó felekezet főpapját s igen meleghangu átiratban emlékezett meg érdemeiről.

Hitközségei életében fáradhatatlan ügybúzgalmáról és alkotni akarásáról tett tanuságot. Bensőségessé tette a hitéletet, megszervezte a hitoktatást és megszilárdította az istentiszteletek rendjét. Mind valláserkölcsi, mind kultúrális, mind pedig szociális tekintetben sokat tett és alkotott s alkotásait felekezetünk fejlődése és naggyá tétele érdekében gyümölcsöztette.

Kiss Arnold szónoki alkotásai művészi jellegűek, a szó muzsikájának művésze ő. Édes anyanyelvünk zenéje csendül fel sokszor prózájában és rimbe torkolló mondatainak részein, hol az alliteráció rímfajtájának szépséges muzsikáját érezteti velünk. Ez az, ami beszédeinek hallgatásánál legjobban megfogja a híveket, akik önfeledten merülnek el a magyar szónak ebben az orkeszteri munkájában. Köreinkben egyszer a tilinkós-szónok nevet kapta, érzékeltetni akarván ezzel azt, hogy a lágyság fuvolás simogatása egyetlen megnyilatkozásánál sem marad el, dallammá finomul minden, mit szószékén kiejt, igehirdetésekor elmond. De a lágyság is monotónná tud lenni, ha nem váltja fel időnként más-más színezetű skálasor. A Kiss Arnold puha beszéde sohasem monotón. Csak a kiemelkedő részekben alkalmazza ezt a legegyénibb, szinte utánozhatatlan halk rímes költői szólammuzsikát és ez teszi e téren utolérhetetlenné. Aki mindig így beszél, gerinctelen puhánnyá lesz, férfinép előtt különösen taszító jelenség. Aki sohasem alkalmazza, merev keménysége leckemondás diákos színtelenségébe sűlyed alá. Aki dübörög a feddés erejével, mar a gúny élességével, simogat a lágy szó bájával és könnyeket csihol a szívből szívbe hatoló igék őszinteségének eltagadhatatlanságával, akinek sokszínű, teljes a skálája, mintha szónoki zongorája a szokott mértéken túlmenne és billentyűk len-

nének a váron túl meg innen is, ez az igazi kissarnoldi. És innen van az, hogy prédikációinak quantitása sem a megszokott mesgyén marad. El kell égni a hangok sokféleségében. S kinek ennyivel kell e lelki megkönnyebbülésnek ilyen fokát elérnie, nem érheti be arasznyi idővel.

Azt írtuk fennebb, hogy kissarnoldi. Egy szóban, kis betűvel. Molnár Ferenc mondja egy helyütt, hogy ez a nagyság fokmérője. Mikor fogalommá lesz a név. A családi meg utónév egybeolvadnak. Mkor kisbetűsségig emelkedik, hogy jelző készül belőle, — ez a nagyság ismérve. Ünnepeltünk eljutott eddig a fokig. Mindenki kissarnoldnak mondja, egy szóban, fogalomként és jellegzetes formáját kissarnoldinak nevezhetjük méltán.

Költészete is külön méltatást igényel a biográfiai és bibliográfiai adatokon felül. Nyilvánvaló, hogy nyelvi jellegében azt csakúgy a lágy nyelv jellemzi, mint oratorrhétori terrénumot. De reámutat még egy olyan körülményre is, amely eleddig sokak figyelmét elkerülte, nevezetesen arra, hogy a felekezeti, reprezentábilis nyilvánosságban ő a lelkészi kar megszólaltatója, képviselője. Nálunk elképzelnek, megrendeznek kultúrestét pap nélkül, de Kiss Arnold vers nélkül, vagy fordítás nélkül soha. Vallásos vers, hazafias vers eredetiben, — ennek ő az írója, eredetinek magyarul megszólaltatója papok között ugyancsak ő. Ne tagadjuk, kellett a mi heterogén együttesünkben olyannak is lennie, aki a rím világában is helyet vív ki nékünk s ilyennek mindig is kell lennie.

A szónok és költő mellett az imádkoztató pap is Kiss Arnold. Mirjam fogalom, miként szerzőjének neve. Vőlegény, házassági évfordulós férj, meg más alkalmi jogcím egyszer Mirjamot vesz a szebb nemnek. Nem a példányszám mutatja egyedül a sikert, bár ez is hasonlíthatatlanul nagy, hanem az, hogy forgatják, hogy nem elég egy-egy életre, elnyűvik, mert használják, telesírják. A cselekedtető a cselekvőnél különb és a cselekedet is több értéket képvisel a személynél. A Mirjam valódi opus, alkotás, mert hatásaiban és eredményeiben egyre nagyobb leend. Hazánkban nem kell reformistentisztelet, a magyar imádságos szó a nőnél a magánájtatosság belső lírai eszközévé lett.

Következzék hát a rhétor, a poéta, az imádságos Kiss Arnold élete és működése után külön megjelent dolgozatainak és műveinek sora, a szerkesztette és támogatta gyűjtemények és folyóiratok egymásutánja annak a sornak bevezetőjekép, melyben legjobbjaink kívánják reá a biblia kor fordulóján az Ég áldását.

Újpest. **Dr. Friedman Dénes.**

Kiss Arnoldról.

Feltételezem, hogy érdemes férfiak számot adtak ezen emlékkönyv keretében azon igen jelentékeny, közhasznú és áldásos közszerepű tevékenységről, amelyet Kiss Arnold hosszú évtizedekre nyúló működésében megnyilvánított Isten különös kegyelméből, mint különleges tehetségekkel megáldott rabbi, szónok és író. Én csak arra érzek kötelességet, hogy kiváló egyéniségének nagyszerűségét olvasóink előtt úgy domborítsam ki, amint azt évtizedes érintkezésemben meglátni a Mindenható irántam való jóságában nekem megadta. Ehhez járul még az is, hogy a Gondviselés összehozott bennünket és hitveseinket a kórházban, ahol terefere közben, intim beszélgetésben több apró részletet közölt papi pályájáról, egyéni életéről, amelyek mind a legnemesebb színben tüntetik fel a budaiak világhírű rabbiját. Fellebbentették előttem irodalmi terveit, elgondolásait, fenkölt lelkének emelkedettségét, feltüntette lelkileg-testileg gyönyörű hitvestársának nagy értékét.

Kiss Arnoldot megáldotta a jó Isten, hogy nagyszerű szülőknek gyermeke. Nem tud betelni sem szóban, sem írásban annak ecsetelésével, amelyet otthon, a vidéki rabbiházban látott és tapasztalt. A szülői ház bájvarázsa átszellemültté teszi arcát, ha róla megemlékezik. Az édesanya jósága, finomsága, önfeláldozása, női erényeinek nagyszerűsége ihletet adott nem egy írásának. A jó apa jámborsága, tudományszeretete, hivatásszeretete, lelkiismeretessége, céltudatossága mindig szeme előtt lebeg követendő példaként. A testvéri hűség és ragaszkodás neki oldhatatlan kötelesség. Igy Kiss Arnold már a szülői házból kifolyólag szent pap. Ezt az ősi szójárás szerint mondhatom, mert így szól a régi kitétel az írásművészekre: »Megszentelik Isten nevét kalamárisukkal.«

Vannak emberek, akik mindent kifogásolnak. Bizonyára akad olyan is, aki készen áll a váddal, hogy azért iródtak meg ezen sorok, hogy egyik rabbi dícsérje a másikat. Tagadhatatlan, hogy él bennem a hajlandóság, hogy elmondjam: »Dem Verdienste seine Krone.« Mert a magyar zsidóságnak büszkesége, ékessége Kiss Arnold. Neve külön-

böző motivumok folytán fogalommá vált. Tisztán csendül hangzása, mint a tiszta arany.

Az a hódolat, mely annyi írásából kisugárzik édes atyja emlékezete iránt, mély áhítattal töltött meg bennünket. Olyan az ajkán, mint az édesen csurgó méz. Még a kórházban, betegen erről tárgyal. Dr. Klein Mór a nagybecskerekiek igen tudós rabbija volt. Abban az időben merész elgondolás volt magyar nyelven megismertetni, lefordítani Maimonidesz nagy munkáját, a »Tévelygők útmutatóját«. Erre vállalkozott és keresztül is vitte Kiss Arnold édesatyja. A több mint félévszázad előtti magyar nyelvkészség szinte leküzdhetetlen akadályokat gördített eléje. És mégis megbirkózott vele. Könnyű most elbírálni a fordításban mutatkozó érdességeket, nehézségeket, egyes helyekre, mint érthetetlenre, rámutatni. Azonban akárhányszor csak a felületes olvasó tört pálcát mondatszerkezeten, laza előadáson. És mindazonáltal a fiúi szeretet ezen segíteni kíván. Úgy nyilatkozott előttem, hogy szívbeli ügye a »Tévelygők útmutatóját« a mai magyarság nyelvén újból kiadni, hogy gördülékenyebb, érthetőbb, tetszetősebb legyen. Íme a gyermeki hódolat, szeretet, kegyelet miként vezeti nagy kartársunkat nagy probléma megteremtéséhez. Mert szüksége volna a fiatal rabbikarnak szóról-szóra való More-nebuchim fordításra. Azonban Kiss Arnold tudatában van — előttem kifejtette — ezen mű feldolgozásának és kiadásának belső és külső nehézségeivel. Előttem lebegő kérdés: Nincs a magyar zsidóságban elég erő a »külső« nehézség eltávolítására?

Kórházi tartózkodásunk tereferéje nem volt szichászchulin. Elbeszéltük egymásnak kölcsönösen irodalmi terveinket. Adjon a jó Isten erőt, egészséget mindkettőnknek, hogy azokat megvalósíthassuk. Azonban egyet akarok még kihangsúlyozni. Kiss Arnold félévszázados érdekes és értékes emlékek birtokában van. Aranyos tolla mindezeket vonzóan tudná mindnyájunk örömére papírra rögzíteni. Legyen a Mindenható áldása vele, koronázza életét boldogsággal, hogy munkakedvvel végezze feladatát a magyar Izráel büszkeségére sok-sok éveken át.

Dr. Goldberger Izidor.

Dr. Kiss Arnold irodalmi munkássága.*

I. Önállóan megjelent munkák:

A zsidó eszmék hősei.
Öt serleg.
Echod. Elbeszélő költemény.
Mózes anyja. Elbeszélő költemény.
A Pap hárfája. Költemények.
Záróima a Magyar Izraeliták Országos Irodája által 1929. év március hó 12-én és 13-án tartott országos konferencián.
Hazkara. Emlékezések könyve.
Noémi. Imádságok zsidó leányok számára.
Az Isten lát. Egyházi beszéd és fegyvereink győzelméért való könyörgések.
Egy igaz pap.
Mózes emléke. Hitszónoklat.
Gettó dalok (Morris Rosenfeld).
Jób. Drámai költemény.
Az Isten egy. Elbeszélő költemény.
Köd és napsugár. Költemények.
A háború legendái. Novellák.
A fekete Horovitz és más elbeszélések.
Gyászbeszéd Erzsébet királyné emlékére.
Az Énekek Éneke. A biblia költménye.
A magyar szabadság. Hitszónoklat.
Sámuel Hallévi Hannagid Ibn Nagdela. Bölcsészdoktori értekezés.
Salamon Ibn Gabirol. Népszerű zsidó könyvtár.
Idealizmus és lemondás. Újévi beszéd 5670-ben.
Sámuel Hannagid Ibn Nagdela. Népszerű zsidó könyvtár.
Echod. Imádságok zsidó gyermekek és a serdültebb ifjúság számára.
Ima a 90 éves »Mikéle« jubileumi ünnepélyén 1932. márc. 20-án.
Elborult csillagok alatt. Újabb költemények.
Prológ a Veszprémi Leányegyesület megnyitó ünnepélyére.
Ifjak és öregek. Novellák.
Mózes a földön. Verses legenda.
Álom és valóság.
Fehér szekfű.
A hitehagyott. Életkép.
Zsargon irodalom és költészet.
Zsidóság és zsidó kérdés.
Ferenc Ferdinánd és neje emlékezete.
Március idusán.
Sófárhangok.
Mirjám. Magyar és német nyelven.
Gileod elmélkedései.
Örök láng.
Kohelet.
A messianizmus.
Emlékezések.
Gerő Ödön emléke.
A Maros utcai kórház megnyitásán tartott ünnepi beszéd.
A magyar szabadság 50 éves évfordulóján Veszprémben tartott beszéd.

Előkészületben édesapja dr. Klein Mór: Tévelygők útmutatójának átdolgozása és újból való kiadása.

* Összeállításunkban főforrásul Kiss Arnold jegyzetei szolgáltak, melyek azonban — fájdalom — igen hiányosak. Ezért maradt el az általános bibliográfiai szokástól eltérően a címek mellől a megjelenési hely és idő, miután saját könyvtárában sem állottak példányok mindenből rendelkezésre.

II. Emlékbeszédek, méltatások.

Dr. Seltmann Lajos emléke.
Dr. Blau Lajos emlékezete.
Dr. Kecskeméti Lipót életrajza.
Emlékbeszéd dr. Mezei Ferenc felett.
Gyászbeszéd dr. Édelstein Bertalan felett.
Dr. Bacher Vilmos halálára. Vezércikk.
Kiss Józsefről. Adat egy nagy poéta életéből.
Szabolcsi Miksa fölött elmondott búcsúztató.
Egy igaz pásztor. Dr. Klein Mór jubileuma alkalmából.
Bánóczi József életrajza. IMIT.
Makai Emil élete és méltatása.
Dr. Klein Mór halálának évfordulóján tartott emlékbeszéd Nagybecskereken.
Dr. Bacher Vilmos. Óda.
Dr. Blau Lajos. Óda.
Bloch Mózes. Óda.
Kaufmann Dávid életrajza.
Steinhardt Jakab életrajza.
Dr. Perls Ármin életrajza.
Dr. Klein Mór életrajza.
Lőw Lipótról. Verses életrajz.
Dr. Rosenberg Sándor életrajza.
Barangolások az őszben. (Életrajzok.)
Fischer Enoch életrajza.
Dr. Lőw Immánuelről a Zsidó Szemlében megjelent emlékezés.
Baracs Károly. Emlékbeszéd.
Gyászbeszéd Heltai Ferenc, Budapest székesfőváros főpolgármestere felett.
Baltazár Dezső. Óda.
Emlékbeszéd dr. Edelstein Bertalan felett az ujlaki templomban.
Emlékbeszéd Bloch Mózes felett.
Az óbudai hitközségi elnök temetésén.
Gyászbeszéd és emlékbeszéd dr. Schreiber Ignác óbudai főrabbi felett Óbudán.
Emlékbeszéd Kossuth Lajos felett.
Emlékbeszéd Ferencz József felett.
Emlékbeszéd Ferenc Ferdinánd felett.
Emlékbeszéd Kölcsey felett.
Emlékbeszéd Kazinczy felett.
Emlékbeszéd Petőfi felett.
Emlékbeszéd Vörösmarty felett.
Rákóczi emlékbeszéd Szabadkán.
Főispáni beiktatáskor.
Az Országos Rákóczi ünnepen a Vérmezőn tartott ünnepi beszéd.
A millenáris ünnepségen, Zsolna város ünnepélyén tartott beszéd.
Erzsébet királyné gyászünnepén tíz gyászbeszéd más-más hitközségben.

III. Költői munkák, versek.

Március idusán.
Ódák.
Merengő.
Neila.
Enyém az Isten.
Ima az üldözöttekért.
Utravló a Szentföldre utazóknak.
Az egynapos lepke. A midrás költészetéből.
Emlékezem.
Örök zsidó.
Oltatlan lángok.
A közös hajó.
Makkabeus Juda.

Őszi hangulat.
A Magyar Izrael éneke, amikor az ezer év betellett.
Nem adom.
Szemelvények Morris Rosenfeldtől: I. Chanuka mécses.
II. A zsidó május.
Vallomás.
Oh Czión... (Jehuda Halévi).
Manistanó.
A Kehely.
A csillagok hol vannak?
A római verseny.
A próféta anyja. Midras legenda Frankl Z. A. után szabadon.
Én, te. Keleti motívum után.
Mint a hollók.
Imádság.
Zsidó apa a fiához.
A Sinaj.
Mint régen.
Emlékezem.
A Tóra meggyalázása.
Mózes tanítónk sírja.
A pásztor.
A Sátán bibliát olvas.
Szefira.
Elkésett rózsák.
Széder este.
Az ősz pap.
És száll a tűz.
Vers Ady emlékéről. (Ady emlékkönyv.)
Műfordítások héber, angol, francia és német költőkből. (L. Kosztolányi antológia!).
Óda az 50 éve fennálló Rabbiképzőről.
Az Énekek Énekének fordítása.
Jób könyvének fordítása.
Kohelet könyvének fordítása.
A Zsoltárok legnagyobb részének fordítása.
Az Imit jubiláris ünnepélyére írt óda: A Magyar Izrael éneke.

Ezenkívül számtalan költemény a fővárosi és vidéki zsidó és nemzsidó szépirodalmi lapokban.

IV. Essay-k, tudományos írások, ujságcikkek, értekezések.

Multak visszhangja. A nagybecskereki »Maskil-el-dol« egyesület jubileumára.
Zsidóság és zsidókérdés. A nagy per. Soli Deo Glória kiadványában.
Szemelvények dr. Kiss Arnold előadássorozatából.
Maimuni Mózes felfogása az isteni gondviselésről és a szabad akaratról. Bölcsészeti értekezés Hevesi Simon emlékkönyvben.
Szabadság ünnepén.
Szeptember tizedike. Emlékirat Erzsébet királyné halálának évfordulóján.
Chanuka.
A sofár zug.
Miért szenvedjünk?
Egy pap, akit nem lehet ünnepelni s nem szabad ma ünnepelni. Dr. Fischer Gyula 70 éves születésnapjára.
A zsidó kürtösök.
Egy zsidóság, egy hitvallomás.
Messiás és Démon.
Zsidóság és zsidókérdés.
Sátán kürtje — Izrael kürtje.
Útkeresés.
A főpap. In memoriam Baltazár Dezső.
A pusztától a Mória hegyormáig.
A héber költészet szelleme. (A szentírás és midrás költészete.)
Tekió.

A szabadság ünnepén.
Modern Amnónok.
A sátrak ünnepén.
Új vándorutakon.
Haladó — halódó zsidóság.
Unszane Taukef.
Higia Zömán.
Újévi melódiák.
Az Isten katonái.
Négy év.
»Wu ist der Choz'n«?
Sinaj.
Útkeresés.
Széder serlegek.
A »Kis ember«.
Angyalok és Sátánok.
Áldozni.
Jókai Mór.
A Pesach.
Ébresztő.
Újévi gondolatok.
A zsidó szabadság.
A sófár. Ünnepi gondolatok.
A bolygó zsidó.
Purim.
Divatos görögtüzek.
A pásztorleány.
Templomot.
Chanuka.
Szent szabadság.
A világosság vértanusága.
Öregek és ifjak.
Sövuosz.
A háború imái.
Megújhódás.
Sabuot.
Tanulmány Heinéről a Veszprémi Közlönyben.
A héber költészetről. Imit.
Héber Makamak fordítása.
Ábrahám ibn Ezra életrajza.

V. Nevezetesebb, nyomtatásban megjelent beszédek.

Zsolnai székfoglaló beszéd.
Veszprémi székfoglaló beszéd.
Budai székfoglaló beszéd.
Sófárhangok. Újévi beszéd.
A mandulafa. Rabbiavató beszéd.
Könyörgés gyásznapunkra. Ima.
Újévi fohász.
Mint a harsona emeld fel hangodat. Újévi beszéd.
5678. Ima újévre.
Új esztendő. Ima.
Az 1915-ben tartott kongresszuson elhangzott beszéd.
Részlet dr. Kiss Arnold v. főrabbi újévi beszédéből.
Dr. Kiss Arnold főrabbi üdvözlő beszéde. Tartotta elnöki székfoglalója alkalmával.
Szózat a gyülekezethez. Új esztendő napján.
Sokan és kevesen. Chanukai beszéd.
Emlékezés 25 évre. Dr. Kiss Arnold v. főrabbi jubileumán.
Részlet egy jaum-kipur-i beszédből.
Engesztelő napi beszéd.
Részlet egy újévi beszédből.
Részlet dr. Kiss Arnold főrabbi jaum kipur napján tartott hitszónoklatából.
Gyászbeszéd.
Mézes emléke.
Esketési beszéd.
Március tizenötödike.
A Tóra diadala, a Tóra veresége.
A zsidó népvezér.
Gyászbeszéd.
Sabbosz Chanukó.
Raus hasónói beszéd.
Gyászbeszéd egy 100 éves aggastyán felett.
Esketési beszéd.
Bar-micvo beszéd.

Sabbosz Chanukó.
Sövuoth: Ruth.
Peszach.
Raus hasónó.
Esketési beszéd.
Sabbosz Nachamu.
Sabbosz porósasz hachaudes.
Acharaun sel peszach. A három korszak.
Sabbosz póró.
Esketési beszéd.
Gyászbeszéd éltes asszony felett.
Gyászbeszéd szívbajban elhúnyt 64 éves férfiú fölött.
Peszach első napján. Ifjúsághoz.
Gyászbeszéd dr. Kayserling Mayer ravatalánál.
Porósász hachaudes Peszach hetében.
Porósasz vájákhél.
Isten lát.
Isten és ember.
Porósász Kaurach.
Hágár.
Porósász Ködausim.
Iz Írás. Az I. M. I. T. megnyitásán Budán.
Elmélkedés.
Bar-micvó beszéd.
Porósasz Böchukauszáj.
Isten és ember.
Porósasz voéró.
Chanukai beszéd.
Esketési beszéd.
Tóraavató.
A boldogságról.
Cselekvés és értelem. Fogadalmi ünepi beszéd.
Porósasz chájé-szóró.
A kék madár. Gyémántlakodalmi beszéd.
Adar 7-én.
A szentély tanítása.
Raus hasónóra.
Gyászima kiváló ügyvéd ravatalánál.
Jaum-kipur.
Házavató.
Kol nidré.
Raus hasónó.
Harc a bűnnel.
Elnyelő hatalmak.
Világforrongás.
Budai Peszach.
Dr. Hoffer Ármin 25 éves jubileumán tartott beszéd.
Dr. Klein Mór nagybecskereki főrabbi jubileumán tartott beszéd.
A budai Izr. Nőegylet jóléti intézményeinek megnyitó ünnepélyén tartott avató beszéd.
A martonvásári izr. templom felavató beszéde.
A nyitrai izr. templom felavató beszéde.
A lágymányosi templom avató és zászlóletétel-beszéde.
A zilahi izr. templom felavató beszéde.
A trencséni izr. templom felavató beszéde.
Az ujraalakított budai főtemplom avató beszéde.
Beiktató beszéd Cegléden.
Beiktató beszéd Kecskeméten.
Beiktató beszéd Nagybecskereken.
Beiktató beszéd Óbudán.
Dr. Vidor Pál beiktaató beszéde.
Dr. Beneschovszky Imre beiktató beszéde.
Dr. Hoffer Ármin beiktató beszéde.
Rabbiszemináriumi avató beszédek.

Előadások, prédikációk Budapesten, Nyitrán, Pozsonyban, Galgócon, Pápán, Érsekújváron, Kassán, Eperjesen, Rozsnyón,

Munkácson, Beregszászon, Nagyszombaton stb., stb. s az ország majdnem minden városában.

VII. Szépirodalmi prózai munkák.

A király előtt. Novella.
A csonka seliach cibur. Novella.
Muzsika az éjszakában. Novella.
A halál ura.
A Démon és az angyal.
Jön a Messiás.
A sátor szökevényei.
Egy eldobott kő története.
Különös, különös széder éjszaka.
Furcsa kis zsidó. Novella.
A rejtélyes álarcos. Novella.
A kacagó rabbinus.
Elul kóbor csalogánya.
Mama, mama.
Herman és Rebeka.
A messiás-regékből.
Fáklyák az éjszakában.
A zsidó humor világából.

VII. Folyóiratok, évkönyvek stb., melyeknek szerkesztője és munkatársa volt.

Maszkil-el-dol emlékkönyv.
Dr. Blau Lajos emlékkönyv.
Dr. Hevesi Simon emlékkönyv.
Magyar Zsinagóga.
Jabneh.
Szombat.
Új út — Világvándor.
Hochmuth Ábrahám emlékkönyv.
Remény.
A jövő.
Magyar Zsidó Nő.
Ore emlékkönyv.
Dr. Bacher Vilmos emlékkönyv.
Mult és Jövő.
Képes Családi Lapok.
Egyenlőség.
Magyar Zsidók Lapja.
Egyetértés.
Mult és Jövő (magyar zsidó Almanch).
Magyar Zsidó Szemle.
Izr. Tanügyi Értesítő.
Budai Izr. Értesítő.
Magyar Izrael.
Izraelita Családi Naptár.
Kultúr Almanach.
Zsidó Évkönyv.
Zsidó Szemle.
Zsidó Élet.
A Magyar Zsidóság Almanachja.
Az Egyenlőség képes folyóirata.
Frankfurter Familien Blatt.
Neuzeit.
I. M. I. T.
Hitélet.
Omike ankétsorozat.
Omike kultúralmanach.
Világ.
Ország-Világ Almanach.
Erzsébet királyné emlékkönyv.
Protestáns Szemle.
Neues Pester Journal.
Pesti Napló.
Magyar Hirlap.
Budapesti Hirlap.
Uj Idők.
Hét.
Pesti Polgár.
Háborús Almanach.
Torontál.
Bácskai Hirlap.
Veszprémi Lapok.
Zilahi Lapok.

Az összes magyarországi és utódállami zsidó szépirodalmi

lapban, s a felsoroltakon kívül még sok fővárosi és vidéki újságban és folyóiratban jelentek meg írásai.

VIII. **Vitairatok.**

Dr. Kiss Arnold válaszol. Vezércikk a Szombatban.
A Magyar Zsidóság Almanachjában megjelent vitairata.

IX. **Történelmi munkásság.**

A Graetz magyar nyelvű »A zsidóság egyetemes története« c. munkájának munkatársa.

Budapest. **Dr. Rosenthal László.**

Kiss Arnold a szószéken.

Kiss Arnold beszédeihez szeretnék — mint tanítvány — egy-két reflexiót fűzni. Nem kerek egész és nem kidolgozott kép róla, amit itt elmondok. Az ő kimagasló, nagy szónoki képességét nem lehet teljes egészében ismertetnem a rendelkezésemre álló szűk helyen. Másrészt nem is lehetek erre hivatott. Hadd tegyék ezt mások: az idősebbek. Hadd tanulmányozzák szellemének nagyságát és nagy tehetségét a szakavatottabbak és rátermettebbek.

*

Carlayle írja: »Amikor a lángész szól hozzánk, úgy érezzük magunkat szavainak hatása alatt, mintha tisztább és nemesebb kifejezést kapnának vágyaink, álmaink és reménységeink, mert ő is azt mondja, amit mi is szeretnénk kimondani és megszólaltatni, csakhogy nincs bennünk elég művészet, bátorság és lehetőség, hogy mi is formába öntsük azokat.« Ezt érezzük mi is, valahányszor Kiss Arnoldot látjuk a szószéken és halljuk őt prédikálni. Gondolataiban ott gyökeredzik mindig az, ami bennünk, szívünk legmélyén sóhajt, amit mi is szeretnénk kimondani és szavakba öltöztetni, mindaz, ami bennünk is égetően lüktet: epedő istenkeresésünk, sóhajos panaszaink, szenvedtető álmaink, az örök vándorutak zokogó miértjei, Egyiptom rabszolgabilincsei, Babilon számüzetése, Perzsia hámánjai, Róma cirkuszporondjai, Hispánia szent máglyalángjai, a gettók meg-

alázó foltjai, zsidó sorsunk sok-sok régi és még több legújabb ellenséges gyülöletei és az örök zsidó vigasz, a folytonos örök-biztatás, Istennek bennünket soha el nem hagyó, mindig megváltó, velünk ujra meg ujra megujuló irgalma, amely végül mindig felemeli Izraelt és soha el nem hagyja.

Aeolhárfához hasonló lélek Kiss Arnold. A legkisebb széljárásra, a legkisebb rezgetés érintésére lángajkán egymásután peregnek elő a legszebb bibliai jelenetek új, megvilágító vetítésben, új ihletett hirdetésben. A Midrás legelterjedtebb és leghomályosabb agádáit nálánál senki se tudja leleményesebben alkalmazni. Az agádikus irodalom bölcslátású Bár-Kapárájának, Bár-Bár-Chánájának tüzes meséi, apokaliptikus látomásai, színes elképzelései új megvilágításban, új prófétatüzben megjelenítve szállanak felénk azokban a szebbnél szebb imádságokban, amelyek sokezer magyar-zsidó »Mirjámnak« lettek áhítatos fohászai, azokban a bánatosan szép mázkirbeszédekben, amelyek árvaságunkban is fel tudnak emelni bennünket a gyásznak zsámolyáról, azokban a hitvédő beszédekben, ahol az igazság fegyverével védi meg zsidóságának tisztaságát a kidisputálni akaró térítésekkel szemben, azokban a tüzes búzdító és korholó beszédekben és izzó hazafiasságban hevülő hitszónoklataiban és sokféle előadásaiban, amelyek Kiss Arnoldot a legelsők közé emelik nemcsak felekezeti, hanem felekezetközi viszonylatban is.

Tüzes, lelkes, zengzetesen költőies és szenvedélyes szónok Kiss Arnold. Az ékesszólás ama osztályához tartozik, ahol a higgadt okoskodás, a sokoldalú tudás, az éles meglátás és a gyors ítélőképesség ölelkezik a belső szenvedélyek tüzes rítmusú hevével, vagy mondjuk Goethe szavaival: »Minden szólás eleje és vége a körülvevő világ visszavetítése a belső világ által, amely mindent megragad, megköt, ujjáteremt s önálló alakban ismét beállít.«

Beszédeit jellemzi még a határozottság, gerincesség és őszinteség. Nem ismeri a félelmet, amikor a kimondottal a kimondhatatlant kell megvédenie. Nem ismeri a megalkuvást, a hizelgő hallgatást. Minden szaváből, hangsúlyozásából ki lehet érezni, hogy ő maga is átérzi, szívéből dobban, véréből lüktet, amit mond, amit hirdet, amiről elmélkedik. Innen van az a magnetikusan hatásos, nagy vonzó ereje, amellyel így vonzani és hatni csak ő tud, mert »szívből jött szavak szíveket érnek el«.

Orgánuma kellemesen erős. Fellépése biztos. Példája a természetességnek. Geszlusai finomak és izlésesek. Hang-

súlya nyomatékos és hatásos. Stílusa magyaros és szabatos. Világos és költőies. Beszédeinek felépítése is igen jellegzetes. Jellemzi az áttekinthetőség. Már bevezetésében előre lehet látni beszédének végét. Mind a gondolat-, mind mondatfűzése szorosan összefüggő. Gondolatai nem csoszognak ide-oda, össze-vissza, mint egyeseknél, hanem az egyik gondolat a másiknak, az egyik mondat a másiknak szorosan összefüggő folytatása.

Nyelvezete egyéni veretű, kissarnoldi, utánozhatatlanul egyedülálló. A szebbnél-szebb kifejezések, költői képek, az érdekes hasonlatok végtelen sorozata kicsiszolt és válogatott finomsággal úgy áradnak ajkáról minden zökkenés és ismételgetés nélkül, mint amikor sűrű lepkerajok szállnak nyáridőben a sok színekben pompázó virágszálakra. Nyelvében benne ring bölcsődala, az Avas pásztortilinkója, a Bánát búzavirágainak kéklő tüze, a magyar poéták legnagyobbjainak, Arany, Petőfi, Tompa poézise, kincses szólamai s nem utolsó sorban Gabirol és Júda Halévi hevülése és tüze...

*

Boldog vagyok, hogy e lapokon, amelyek hetvenéves születésnapjára íródtak ünnepi hódolatul, én is megjelenhetek s én is megkoszorúzhatom dicső homlokát a tanítványi tisztelet szeretetteljes ragaszkodásából megnyilvánuló hódolatnak aranykoszorújával. Isten áldása kísérje továbbra is életét és engedje megérnünk a próféta szavának beteljesülését:

Jes. 30, 20—21. וחיו עיניך ראות את מוריך

ואזניך תשמענה דבר מאחריך לאמר זה הדרך לכו בו.

Hadd lássák szemeink még sokáig Mesterünket viruló egészségben, zavartalan boldogságban, nyugalmas öregségben, öregségében is mindig fiatal lelkesedéssel, hogy tanítson, hogy hírdessen: ez az út, amelyen járnunk kell!

Orosháza. **Dr. Weisz Miksa.**

Az izraelita felekezeti igazgatásra vonatkozó ujabb jogszabályok

A világháboru és az alkotmányosságnak a forradalmakat követő helyreállítása után felekezetünkben ujra felélédtek a korszerű egyházi szervezet megalkotására irányuló törekvések. Mig azonban a magyar zsidóságnak az 1868. évi kongresszus eszmekörében élő és a kongresszus klaszszikus hagyományait őrző, háboru előtti vezetői előtt az egységes magyar zsidóságot képviselő egyetemes gyűlés egybehívása és az egységes magyar zsidó egyházalkotmány megvalósítása lebegett, addig a kongresszusi zsidóság háboru utáni irányítói reálisabb célt tűztek maguk elé: az elavult és a kor szükségleteinek meg nem felelő kongresszusi szabályzatnak a változott viszonyokhoz alkalmazkodó megreformálását. Ezek a törekvések az u. n. Országos Bizottság 1929. évben tartott üléséhez és az Országos Iroda néhai nagynevű ügyvezető elnöke, Dr. Gábor Gyula által kidolgozott »Ideiglenes Kiegészítő Szabályzat«-hoz vezettek. Ez a szabályzat azonban nem került az Országos Bizottság által annak idején kiküldött szervezeti albizottság elé. Két évet meghaladó előkészítő munka után a Kormányzó Ur Őfőméltósága előzetes engedélyével a vallás- és közoktatásügyi Minisztérium 5504/1934. sz. rendelete alapján 1935. év március hó 5-én egybegyűlt az Izraelita Országos Gyülés, amely megalkotta a »Kiegészítő Szabályzat a magyar és erdélyi izraeliták 1868. évi december hó 10-iki Egyetemes Gyülésén hozott és 1869. évi június hó 14-én királyilag jóváhagyott és megerősített szabályzatokhoz és határozatokhoz« c. kódexet. Ez a nagyszabású alkotás, amelyet a dr. Gábor-féle tervezet általános jellegü rendelkezéseinek felhasználásával dr. Munkácsi Ernő, a Pesti Izr. Hitközség kiváló főügyésze készített, a kongresszusi szabályzat időálló alapelveinek épségben tartásával figyelemmel volt a viszonyoknak az 1869. óta eltelt, közel hét évtizedes idő alatt bekövetkezett lényeges megváltozására és azokra a követelményekre, amelyek a hitközségi igazgatás, a rabbi- és tisztviselői kar jogállása, a tanügy, a hitoktatás, az egyházi bíráskodás, az adózás, az országos intézmények megszervezése stb. érdekében megvalósításra vártak.

Sajnos, a Kiegészítő Szabályzat ezideig nélkülözi a jóváhagyást és igy a felekezeti igazgatás még mindég a kongresszusi szabályzatban foglalt, — az idők folyamán kibo-

csátott miniszteri rendeletekkel és a kialakult joggyakorlattal módosított — jogszabályok szerint történik.

Jelen tanulmány célja, összefoglaló áttekintést nyujtani a világháboru utáni izraelita felekezeti jogszabályalkotásról.

I. A felekezetnek az államhoz való viszonya.

Az izraelita hitfelekezetnek az államhoz való viszonyát külön törvény nem szabályozza. Sem az emancipációs (1867:XVII), sem a recepciós (1895:XLII.) törvények nem tartalmaznak rendelkezéseket az izraelita hitfelekezetnek az államhatalomhoz való viszonyát illetően. Mindamellett vannak a magyar Corpus jurisban nagyjelentőségű törvények, amelyek az izraelita hitfelekezetnek az államhoz való viszonya tekintetében is fontos rendelkezéseket tartalmaznak. Ehelyütt elsősorban az országgyűlés felsőházáról szóló 1926. évi XXII. törvénycikket kell megemlítenünk, amely az izraelita hitfelekezetnek is képviseletet biztosít a törvényhozás felsőházában és ezzel ezen a téren gyakorlatilag is megvalósítja a recepciót az állami élet legfontosabb vonatkozásában, a törvényhozás terén.

Jóllehet az 1867. évi XII. t.-c. — miként fentebb említettük — nem szabályozta a felekezetnek az államhoz való viszonyát, mégis a főrendiház reformjáról szóló, 1884. évben beterjesztett törvényjavaslat azt a rendelkezést tartalmazta, hogy a felsőháznak hivatalánál fogva tagja az izraelita hitfelekezetnek valamely egyházi vagy világi főnöke, akit Ő Felsége a miniszterelnök előterjesztése alapján nevez ki. A javaslatnak ezt a rendelkezését a főrendiház nem szavazta meg azzal az indokolással, hogy az izraelitáknak nincsen olyan országosan elismert elöljárójuk, aki, mint a többi felekezeteké, jogosítva lenne a felekezetet a főrendiházban képviselni.

A recepciós törvény meghozatala után ujból felhangzott a felekezet részéről az az óhaj, hogy miként más bevett egyházak, az izraelita hitfelekezet is képviseletet nyerjen a főrendiházban. Mindamellett ebben az ügyben 1925-ig semmi sem történt, sőt az országgyűlés felsőházáról az 1922. évben készült javaslat 3. §-a, amely a vallásfelekezetek képviseletéről szólt, az izr. hitfelekezetet — indokolás nélkül — teljesen mellőzte. Ilyen előzmények után terjesztetett be 1925. évben az országgyűlés felsőházáról szóló törvényjavaslat, amely szintén mellőzi felekezetünk felsőházi képviseletét és pedig azzal az indokolással (amellyel más téren is, sajnos, oly gyakran találkoztunk), hogy az izrae-

lita hitfelekezetnek nincs egységes szervezete és egymással össze nem függő, különféle ritusu hitközségekre tagozódik. A két Országos Iroda nagy alapossággal és jogi felkészültséggel megindokolt felterjesztése azlán arra az eredményre vezetett, hogy gróf Klebelsberg Kunó akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter elismerte a felekezetnek a felsőházi képviselethez való jogát, minek következtében a nemzetgyűlés közjogi- és igazságügyi bizottsága együttes jelentésében kimondotta, hogy »a felekezet törvényesen bevett jellegére és híveinek számára tekintettel szükségesnek tartotta, hogy részére a többi bevett egyházakhoz hasonló módon a 4-ik §. keretében intézményesen biztosíttassék képviselet.« A jelentés ehhez képest a javaslat 4-ik §-át az alábbi 6-ik ponttal egészítette ki:

»Az izraelita vallásfelekezet képviseletére az izraelita hitközségek kiküldöttei által választott 1 tag.« Utóbb elismertetett a felekezetnek két felsőházi képviselőhöz való jogosultsága. Az országgyűlés felsőházáról szóló 1926. évi XXII. t.-c. IV.-ik §-ának B. 6. pontja szerint a felsőháznak tagja:

»az izraelita vallásfelekezet képviseletére az izraelita hitközségek által életfogytiglan választott két lelkész (rabbi) (43. §.) A törvény 43. §-a pedig így rendelkezik:

»Az izr. vallásfelekezet képviseletére hivatott lelkészek (4. §. B. 6. p.) választásának részletes szabályait az igazságügyminiszterrel egyetértve a vallás- és közoktatásügyi Miniszter rendelettel állapítja meg.«

A fenti törvényes felhatalmazás alapján 1926. évi november hó 30-án megjelent a 88.206/1926. II. V. K. M. sz. rendelet, amelynek főbb rendelkezéseit az alábbiakban ismertetjük:

A választási jog gyakorlására az önálló hitközségek, vagyis azok a hitközségek jogosultak, amelyek anyakönyvi kerületet, illetve rabbiságot alkotnak. E hitközségek választói jogukat két-két kiküldött által gyakorolják; ezek egyike a hitközség elnöke, másika a hitközség rabbija. A pesti hitközség, tekintettel tagjai nagy számára, húsz kiküldöttel képviselteti magát a választáson; a hitközség elnökén és rangidősb rabbiján kívül a hitközség elöljárósága által választott kilenc taggal, valamint a hitközség közgyülése által választott öt rabbin kívül további négy, az elöljáróság által kijelölt rabbival. A választási eljárást saját szervezetü hitközségeikre nézve az Országos Izraelita Iroda és az Orthodox Izraelita Központi Iroda elnöke teljesen elkülönítve vezetik. A status quo hitközségek szabadon dönthetnek afelett, hogy melyik országos szervezetnél kívánják válasz-

tói jogukat gyakorolni. A választás jelölés alapján történik. A kijelölő bizottság, amelynek összetételét és eljárását a rendelet úgy a kongresszusi, mint az orthodox szervezetre nézve részletesen szabályozza, három rabbit hoz javaslatba. A kongresszusi szervezetü kijelölő bizottság által jelölt három rabbi közül az egyiknek a pesti izr. hitközség egyik rabbijának, a másiknak a vidéki kongresszusi hitközségek egy rabbijának, a harmadiknak a status quo ante hitközségek egy rabbijának kell lennie. A választási eljárást az illetékes országos irodák elnökei vezetik. A megválasztáshoz viszonylagos szótöbbség szükséges. A választás életfogytiglanra történik. A felsőházi törvénynek az izraelita hitfelekezet képviseletére vonatkozó rendelkezései és az azok végrehajtása tárgyában kibocsátott rendelet közjogi jelentősége az alábbiakban nyilvánul meg:

1. A felekezet recepciója a törvényhozás felsőházában való intézményes képviselet terén is megvalósult.

2. A felekezet egységét ez a törvény is megállapítja. (Az egységes felekezet keretében két, — illetve a status quo ante szervezet megalakulása után három — kormányhatóságilag elismert országos szervezet működik.)

3. A választási eljárásban teljes mértékben érvényesül a felekezet önkormányzati joga.

4. A végrehajtási rendelet a választási eljárásban a rabbinak egyenlő jogot biztosít a hitközség világi vezetőjével.

*

Ugyancsak a felekezetnek az államhoz való viszonyát érinti a közigazgatás rendezéséről szóló 1929. évi XXX. t.-c. 2. §-a, amely szerint a törvényhatósági bizottságokban a vallásfelekezetek képviselete is helyet foglal. A vallásfelekezetek képviselőinek száma híveik számarányához igazodik. A vallásfelekezeteket a legnépesebb egyházközségeik (hitközségeik) élén álló lelkészek képviselik. (1. §.).

Ugy a felsőházról, mint a közigazgatás rendezéséről szóló törvény a felekezet lelkészeinek biztosítja a képviseletet. A törvényhozás abból az elvből indul ki, hogy a felekezeteket elsősorban lelkészeik képviselik. Ez a felfogás ellentétben áll a kongresszusi szabályzatnak a történelmi fejlődésen alapuló azzal az alapelvével, amely egyházi hierarchia hiányában a vezetést és képviseletet a világi elemeknek biztosítja.

*

Felekezetünk háború utáni történetében jelentős esemény volt a harmadik (status quo) országos szervezet megalakulása. Az orthodox szervezet kiválása után egyes hitközségeknek megengedte a kormány, hogy egyelőre egyik országos szervezethez se csatlakozzanak. Ez lehetővé tette az illető hitközség egységének fennmaradását. Így alakult ki hazánkban az u. n. status quo ante jellegü hitközségek csoportja. A háborút megelőző években e hitközségek körében mozgalom indult meg külön szervezet létesítése iránt. E törekvések akkor nem vezettek eredményre, mert a kormány arra az álláspontra helyezkedett, hogy ily külön szervezet engedélyezését sem vallási, sem más szempontok nem indokolják.

A vallás- és közoktatásügyi Minisztérium 1928. évi április hó 27-én 22.331/1928. II. sz. a. kelt rendeletével a minisztertanács felhatalmazása alapján jóváhagyta a status quo Szövetség részéről bemutatott alapszabálytervezetet annak megjegyzésével, hogy ez nem érintheti sem a hazai izraelita vallásnak törvényben alapuló kimondott egységét, sem az izr. vallásfelekezet intézményeinek, vagyonának és alapjainak egységét és oszthatatlanságát. Ezenkivül a minisztérium oly módosításokat eszközölt az alapszabálytervezeten, amelyek alkalmasak a másik két országos szervezet törvényes jogainak és érdekeinek megóvására. Nevezetesen kielégítő módon szabályozta a rendelet a neláni jellegváltoztatás körüli eljárást, kimondván, hogy jellegváltoztatás, illetőleg valamely a másik két szervezethez tartozó hitközségnek a status quo ante Szövetséghez való csatlakozása csak az esetben lehetséges, ha a hitközség külön e célra összehívott közgyülésén összes szavazatképes tagjainak legalább $^3/_4$ része minden feltétel nélkül névszerinti, titkos szavazással elhatározza azt, hogy a szövetségi tanács a hitközséget a Szövetségbe felveszi, s ha más szervezetből való átlépéshez a vallás- és közoktatásügyi miniszter hozzájárul, amivel az véglegessé válik.

»Jellegváltoztatás esetén a hitközségek az országos intézmények költségeihez továbbra is kötelesek hozzájárulni, így ha kongresszusi izr. hitközség status quo ante jellegü izr. hitközséggé alakulna át, az országos intézmények részére (Rabbiképző, Tanítóképző, stb.) úgy a legutóbbi költségvetésben felvett, mint különösen azon hozzájárulási összegeket, melyek jelenleg a községkerületi felosztási kulcs szerint reá jutnak, továbbra is megfizetni köteles lesz. E rendelkezésnek követelése s az alapszabályokba való felvétele nélkül az izr. intézmények létele kétségessé válna.«

A status quo Szövetség a megkívánt módosítások eszközlése után újból felterjesztette alapszabályait a kormányhatóságokhoz. Az 1928. évi május hó 25-én 35.847/1928. II. sz. a. kelt vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet jóváhagyta az ujonnan bemutatott és megfelelően átdolgozott alpszabályokat az előző, 22.231/1928. II. sz. rendeletben foglaltak szemmel tartása mellett.

* *

Az állam és a felekezet közti viszony szempontjából meg kell emlékeznünk az izraelita hitközségi életben felmerülő és a közigazgatási hatóságok elbírálása alá tartozó ügyekben fennálló hatáskörök szabályozása tárgyában 4470/1932. V. K. M. sz. a. kelt körrendeletről. A közigazgatás rendezéséről szóló 1929. évi XXX. t.-c. megváltoztatta a közigazgatási hatósági fokozatokat és új jogorvoslati rendszert léptetett életbe. A székesfőváros közigazgatásáról szóló 1930. évi XVIII. t.-c. is tartalmaz az eddigi hatásköröket módosító rendelkezéseket.

A fenti törvények hatásköri intézkedései szükségessé tették, hogy a közigazgatási eljárás alá tartozó izr. felekezeti vitás ügyekben eljárni hivatott hatósági fokozatokat megállapító 1888. évi 1191. eln. V. K. M. sz. körrendeletnek és az ezen rendelet hatásköri intézkedéseit az akkori közigazgatási reform következtében megváltoztató 1901. évi 97.929. V. K. M. sz. körrendeletnek a hatásköröket szabályozó rendelkezései összhangba hozassanak az új közigazgatási törvények vonatkozó szakaszaival. A szabályozás a 4470/1932. V. K. M. sz. körrendelettel történt meg az önkormányzat és a jogegység szempontjainak az izr. felekezet szervezeti széttagoltsága mellett lehetséges figyelembevételével. A körrendelet megállapítja, hogy mindazokban az ügyekben, amelyekben eddig elsőfokon a közigazgatási bizottság járt el, az 1929. évi XXX. t.-c. 58. §-a értelmében a törvényhatóság első tisztviselője intézkedik. Ennek határozata ellen 15 nap alatt (1929. évi XXX. t.-c. 53. §.) a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszterhez lehet az 1929. évi XXX. t.-c. 57. §-ának 2/b. pontja értelmében felebbezni. Ezek az ügyek: az anyakönyvi kerület székhelyeinek, vagy területkörének megváltoztatása és az ugyanazon községben új hitközségek keletkezése.

Fontos intézkedése az új körrendeletnek, hogy az anyakönyvvezető rabbik választása tárgyában hozott határozatokat az állandóan követett gyakorlat értelmében, ezentul is hivatalból kell felterjeszteni a V. K. M-hez. Természete-

sen most már nem a közigazgatási bizottság, hanem a törvényhatóság első tisztviselője (alispán, illetve polgármester) hoz majd határozatot az anyakönyvvezető-rabbik megválasztásának tudomásul vétele tárgyában. Ez a rendelkezés az eddig csak gyakorlaton alapuló eljárást, amely biztosította az Országos Iroda által képviselt fontos felekezeti szempontok kellő érvényesülését, — most már jogszabályként állapítja meg.

A körrendelet 3. pontja az új közigazgatási törvényekkel összhangzásban kimondja, hogy az izr. hitközségi életben felmerülő oly vitás ügyekben, melyek még a közigazgatási hatóságok hatáskörébe tartoznak, elsőfokon a főszolgabíró, (megyei város polgármestere), másodfokon a törvényhatóság első tisztviselője (alispán), Budapest székesfővárosban és a törvényhatósági jogu városokban elsőfokon a polgármester (1929. évi XXX. t.-c. 44. §., 1930. évi XVIII. t.-c. 48. §-a) a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter határoz. A törvényhatóság első tisztviselője (alispán) másodfokon hozott határozata ellen felülvizsgálati kérelemnek van helye a V. K. M.-hez.

Érdekes újítása a rendeletnek, hogy amennyiben a felek 15 nap alatt jogorvoslattal nem éltek, az iratokat a határidő eltelte után hivatalból kell felterjeszteni a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszterhez.

Egyébként a rendelet kimondja azt is, hogy az izraelita hitközségi életben felmerülő vitás ügyek közül ma már általában csak a hitközségi adókivetés jogalapja körül előállott jogviták, valamint a különböző országos szervezethez (kongresszusi, orthodox vagy status quo ante) tartozó izr. hitközségeknek, illetőleg a különböző szervezetü hitközségi tagoknak egymás között előforduló vitás ügyei tartoznak a közigazgatási hatóságok hatáskörébe.

A rendelet 4. pontja az anyakönyvvezető rabbik elleni fegyelmi eljárás esetén eljáró hatóságokat állapítja meg. Ezekben az ügyekben elsőfokon a közigazgatási bizottság fegyelmi választmánya, másodfokon a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter jár el.

II. Az Országos Iroda jogállása.

A kongresszusi szabályzat az Országos Iroda hatáskörét csupán abban jelöli meg, hogy az Országos Iroda elnöke átveszi a kormányrendeleteket és a kerületi elnökökhöz intézett egyéb iratokat, s gondoskodik azoknak a kerületi

elnökségekhez való szétküldése és kezeléséről. (71. §.) A történelmi fejlődés során azonban az Országos Iroda jogállása lényegesen kibővült. A 6942/1939. sz. V. K. M. rendelet megállapítása szerint az Országos Iroda a »kongresszusi I. szabályzatnak 71. §-a értelmében az izraelita községkerületi elnökök által saját kebelükből választott országos irodai elnöknek Pesten székelő hivatala. A magyarországi izraeliták országos irodája 1871. évi március hó 24. napján szabályszerűen felállíttatott Pesten és hivatali elődöm 1871. évi április hó 26-án 7789/1871. szám alatt kelt valamennyi törvényhatósággal közölt körrendelete szerint a kormány és az izraelita Congresszusi Szabályzatokat elfogadó izraelita lakosság között az egyedül jogosított közvetítő szerv, amely az azóta kialakult joggyakorlat alapján is a magyarországi izraelita hitfelekezet kongresszusi szervezetének a községkerületi elnökök ülése mellett országos képviseleti szerve és országos ügyintéző hivatala«.

Az Országos Iroda hatásköre eszerint a kongresszusi szervezet országos képviseletére, s a kormány és a kongresszusi szervezet közti közvetítésre terjed ki. Megilleti ezenkívül az Országos Irodát, illetve annak elnökét bizonyos esetekben az intézkedési jogkör is valamely általános érvényü jogszabály, (pld. a felsőházi tagválasztásról szóló rendelet) értelmében vagy a főfelügyeletet gyakorló vallás- és közoktatásügyi Minisztérium által történő hatáskörátruházás esetében. (Ez főként a hitközségi adók összegszerűsége ellen emelt panaszok esetében fordul elő, amikor a Minisztérium az elintézéssel az Irodát bízza meg.) Kezdettől fogva fontos ügyköre az Országos Irodának a véleményezés a Kultuszminisztérium és más hatóságok részére törvény- vagy rendeleti jogszabályelőkészítéssel kapcsolatban és konkrét ügyekben.

III. Községkerületi bíráskodás.

Csonka felekezeti autonómiánk legjobban a felekezeti bíráskodásban nyilatkozik meg. A kongresszusi szabályzat I. 60. §-a értelmében a hitközségek és hivatalnokaik, valamint a hitközség és egy része végül a kerületbeli hitközségek közt felmerült és eléje terjesztett peres ügyek eldöntése tartozik a községkerületi bíróságok hatáskörébe. Ebből a szövegezésből nem tűnik ki, vajjon a községkerületi bíróságok e hatásköre kötelező-e vagy csak fakultatív? Az 1888. évi 1191. eln. V. K. M. sz. körrendelet 7. pontjából arra kellett következtetni, hogy a Kultuszminisztérium akkori

álláspontja szerint a községkerületi bíróságok csak akkor járhatnak el, ha a felek magukat e bíróságnak alávetik. E felekezeti autonómiánk szempontjából sérelmes helyzetnek véget vetett a községkerületi bíróságok hatáskörének szabályozása tárgyában kibocsátott 230—05/150—1929. V. K. M. sz. körrendelet, amely kimondta, hogy a kizárólag kongresszusi izraelita hitközségekben felmerülő vitás ügyek — kivéve az adózás jogalapja körüli vitás kérdéseket — a kongresszusi szabályzat I. r. 60. §-ának e) pontja értelmében — a legfőbb felügyeleti jog érintetlenül hagyásával — a községkerületi bíróságok hatáskörébe elé tartoznak, a közigazgatási hatóságok pedig ily ügyekben csak akkor illetékesek eljárni, ha ezek egyfelől kongresszusi, másfelől orthodox, illetőleg status quo ante izr. hitközségek között fordulnak elő.

Megemlíteni kívánom, hogy a Minisztérium gyakorlata értelmében a hitközségi adó összegszerűsége elleni panaszok elbírálása nem tartozik a községkerületi bíróságok hatáskörébe. Az ily ügyekben vagy a főfelügyeleti jogkört gyakorló Kultuszminisztérium, vagy átruházott hatáskörben az Országos Iroda intézkedik a hitközségek autonómiájának figyelembevételével.

Sokáig jogbizonytalanság uralkodott arra vonatkozólag, hogy a községkerületi bíróságok marasztalást tartalmazó ítéletei végrehajtható közokiratok-e? Egy konkrét esetben a Budapesti Kir. Törvényszék elutasította a községkerületi bíróság perköltségben marasztaló ítéletének végrehajtására irányuló kérelmet. Az elutasító végzés indokát az képezte, hogy a községkerületi bíróságok ítéletei nincsenek felemlítve az 1912. évi LIV. t.-c. 31. §-ában taxatíve felsorolt közokiratok közt.

Ezen elvi jelentőségű végzés jogerőre emelkedése egyértelmű lett volna a községkerületi bíróságok működésének tényleges megszünésével, mert oly bíróság, melynek ítéletei végre nem hajthatók, legfeljebb csak mint tanácsadó, vagy véleményező szerv szerepelhet, amelynek döntése csak ajánlat jellegével bírhat.

A kir. Kúria Pk. V. 6506/1930. sz. végzésével azonban megszüntette az e téren beállott jogbizonytlanságot és a kir. Törvényszék végzését megváltoztatván, az elsőbíróság végzését hagyta helyben, amely a végrehajtást elrendelte. A nagyjelentőségű döntés megállapítja, hogy az izraelita községkerületi bíróság az izr. kerületi képviselet szerveként működik, s így ítélete közigazgatási úton hozott határozat; már pedig a végrehajtási eljárásról szóló törvény 1. §. h.) pontja értelmében a közigazgatási hatóságok végre-

hajtható határozatai alapján a kielégítési végrehajtás elrendelése és foganatosítása ellenkező törvényes rendelkezés hiányában a kir. bíróságok hatáskörébe tartozik.

*

A fentiekben ismertettük az utolsó húsz év alatt keletkezett legfontosabb felekezeti vonatkozású jogszabályokat és joggyakorlatot. A hitközségi igazgatást, a hitközségi adózást és az izr. felekezeti tanügyet érintő ujabb jogszabályokat és elvi jelentőségű határozatokat e folyóirat legközelebbi számában fogjuk közölni.

Budapest. **Dr. Bakonyi László.**

Vallásbölcselet a középiskolában.

Dr. Kiss Arnoldnak ajánlom ezt a tanulmányt. Ő megható kegyelettel őrzi apjának, *Klein Mórnak*, Majmuni magyar fordítójának emlékét. Klein Mór jegyzetes Moreh fordítását az Akadémia támogatásával adta ki. Nagy és szép kötelessége lennn a magyar zsidóságnak ezt a fordítást újból kiadni.

Egy évtizede vallom és gyakorlatban megvalósítom: a középiskola nyolcadik osztályában vallásbölcseletet is kell tanítani. Nem definíciókat a vallásról, hanem zsidó vallásbölcseletet. A probléma természetesen az: sikerül-e a középiskolások készültségének és érettségének megfelelő formába önteni ezt a nem könnyű anyagot. Az alábbiakban ebből adok próbát, összefoglalom a *Moreh Nevuchim* t nitásait a VIII. osztály, vagy inkább a VIII. osztályban tanító tanár számára. A módszer csak szokrátikus lehet: kérdezve kifejtő. A gyakorlatban a tanítványok nagy érdeklődéssel követik és megértik a számukra új gondolatmeneteket.

*

Majmuni a hit és a tudás között *tétovázók* számára irt *útmutatót*. A tudomány területén azonban maga is keresett magának útikalauzt. *Aristoteles*ben találta meg ezt a vezetőt, akit óvatos kritikával követ. Aristoteles látja azt a kettősségét a létező dolgoknak, hogy a változandóság és maradandóság mozzanata egyként megtalálható a valóságban. A mi világunkban minden létező változó, de a testek változandósága nem zárja ki pl. a nemek maradandóságát. Sőt magában az egyes dolgokban is minden változás dacára van valami, ami nem változik. Sokrates gyermek volt, ifjúvá, férfivé lett és megöregedett, tudatlanból tudóssá lett, egészséges volt és megbetegedett, minden része megváltozott és mégis Sokrates maradt. Van tehát minden létezőben valami

változatlan mozzanat, az, ami által a dolog „ez a valami", az, ami a dolgot azzá teszi, ami. Ezt nevezi Aristoteles a dolog *formájának*. A dolog változó mozzanata viszont az önmagában meghatározatlan *anyag*. Minden földi létező formából és matériából van összetéve. „A forma a dolog igazsága" — mondja Majmuni, vagyis dolog realitása egyrészt, meghatározottsága és valóságossága, másrészt a dolog mivolta, fogalmi lényege, az, ami benne megismerhető. A forma tehát nem érzékelhető, hanem valami szellemi mozzanat, egyúttal maga alakítja, határozza meg a dolgot, tehát *formativ principium*, formáló erő, egyben az anyag *célja*. Pl. egy márványtömb anyaga a belőle készíthető szobornak. A művész ideája, művészi terve: ez a forma. A forma tehát oka is, célja is annak a *változás*nak, amelyen a márványtömb átment, míg szoborrá alakult. A mozgás következéskép átmenet arra, hogy a forma az anyagon megvalósuljon. Az anyag önmagában puszta *lehetőség*, amikor a forma kibontakozott rajta, ez a *valóságosság* állapota. A változás átmenet, mozgás a lehetőségből a valóságba, a fejlődés pedig nem egyéb, mint a forma kibontakozása az anyagon. A változás mozgás. De honnan van a mozgás? A mozgó testet mindig mozgatja valami. A mozgatónak azonban szintén szüksége van mozgatóra. De ez nem mehet a végtelenségig. Mai hasonlattal azt mondhatnók e gondolat megvilágítására, hogyha egy mozdony meglöki egy vonat első kocsiját, az meglöki a következőt s í. t. Ha nagyon hosszu a vonat, nagyon soká kell várni, míg az utolsó kocsi is megindúl. Ha végtelen hosszu volna a kocsisor, végtelen időbe telnék, míg az utolsó kocsi is mozgásnak indul, vagyis sohasem indúlna el. Épp így, ha végtelen lenne a mozgatók sora, sohasem érne el hozzánk a mozgás. *Semmiféle feltételek során nem lehet a végtelenbe visszamenni.* Kell tehát lenni egy első mozgatónak. Ez nem lehet test és nem lehet maga is mozgó, mert akkor maga is mozgatóra szorúlna. Az első mozgató tehát szellemi és mozdulatlan, aki csupán vágyébresztés által mozgat, úgy mint a szeretett lény mozgatja a szerető lényt. Az első mozgató az, aki felé mindenek törekednek. Az első mozgató az Isten

Semmiféle feltételek során nem mehetünk vissza a végtelenbe — mondottuk. Kell lenni egy első oknak, egy végső célnak. Kell lenni egy első formának is, akitől mind a többi létét nyeri. A lét hierarchiájának alján van a formátlan ősanyag, csúcsán az anyagtalan, a teljesen megvalósult, a változatlan és tökéletes első forma. Isten a tiszta forma, a szellemi, mozdulatlan mozgató, az első ok, a végső cél.

Mindebben karöltve haladhat az aristotelikus tudomány és a zsidó hit. De van egy bökkenő: az ősanyag tanítása. Lehet valami egyidős Istennel, a Mindenhatót korlátozhatta valami a teremtésben? Itt dől el, lehet-e a hitet és a tudást egyesíteni. Majmuni itt a kérdések

kérdését úgy oldotta meg, ahogyan az újkorban, tőle függetlenül, nem kisebb mester, mint *Kant* igyekezett megoldást keresni. Majmuni hivatkozik arra, hogy Aristoteles azt mondja, a legtöbb ember felfogása támogatja azt a nézetet, hogy a világ öröktől való. Hát Aristoteles, aki az emberiséget a logikára megtanította, ne tudta volna, mi a különbség nézet, vélemény és biztos tudás között, argumentum és döntő bizonyíték között? Ne tudta volna, hogy az igazságot nem erősíti, ha sokan vallják és nem gyöngíti, ha senki sem tud róla a földön? Aristoteles tudta, ez Majmuni meggyőződése, hogy a világ teremtettségének és öröktől-valóságának kérdésében az ember nem is juthat biztos, kétségtelen igazságra. Ez a probléma túlnan van tudásunk, ismerőképességünk határán. A kifejlődött dolog természetéből nem tudunk teljes határozottsággal visszakövetkeztetni a kialakulás stádiumára. Ki hinné el, ha nem tapasztalná, hogy az élőlények csirafejlődésük korában későbbi természetükkel merőben ellenkező körülmények közt élnek. Általában természetismeretünk csupán tapasztalaton épül és így csak valószínűség értéke van. Ha pl. megfigyeljük egy óra járását, következtethetünk az óra szerkezetére. De az órát készítő mester mennyivel tökéletesebben ismeri művét. Ilyen a viszony a mi természetismerésünk és az abszolut megismerés, Isten tudása között. A mi ismerésünk a a dolgok szerint alakul, az Ő ismerése, tudása szerint alakulnak a dolgok. A világ öröktőlvalóságának vagy teremtettségének kérdésében tehát nem tud az emberész véglegesen dönteni. (Ez *antinomia* — mondjuk Kant óta.) Mi a világ teremtettségét föltevő nézetet fogadjuk el, mert ez erkölcsi és vallási világfelfogásunk számára megfelelőbb.

Ez a megoldás azt jelenti, hogy ismereteinknek áthághatatlan határai vannak. Ezeken belül a tudomány az egyeduralkodó. Ezeken túl már csak *hit* van, *nem tudás*. Két egymással szemben álló *hit* közül azt fogadom el, amelyiket az erkölcsi és vallási meggyőződésem követel. Ez valóban a kanti megoldás lángelméjű anticipálása. De — mint látni fogjuk — a hit és a tudás viszonyáról Majmuninak még más mondanivalója is lesz. Előbb azonban az *emberről* kell szólni.

Mondottuk: a fejlődés a forma kibontakozása az ayagon. Az ember formája, az, ami őt emberré teszi: az ész. A lélek pusztán képesség, lehetőség, ha nem használom: csak annyi, mint a használatlan testi erő, vagyis semmi. Hogy valamivé legyen, használnom kell, ismeretet kell vele felfognom, feldolgoznom. A legfenségesebb ismerettárgy: Isten. Az ember önkifejtésének útja, az ember célja, tehát kötelessége is: Isten ismerete.

De megismerhetem-e Istent? Vizsgáljuk meg ezt a problémát. Ha valamit megismerek, akkor vagy azt mondom ki, hogy a dolog *micsoda*, vagyis definiálom, vagy azt mondom *milyen*, vagy azt, *mennyi*,

vagy azt, *hol* van és *mikor*, vagy azt milyen *viszonyban* van valamivel, vagy azt, mit csinál, mi a *hatáskifejtése*. Minden állításom, minden itéletem, minden ismeretgyarapodásom szükségképen e kategóriák valamelyikébe esik. Hát melyik kategória alkalmazható Istenre? Definiálhatom-e Őt, azaz beoszthatom-e valamely osztályba, Őt, aki egyetlen a nemében? Nem. Minőséget, azaz változó járulékot mondhatok-e arról, aki változatlan és egyetlen? Mennyiség alá foghatom-e azt, aki nem test, akinek egysége sem hasonlít a számolható dolgok egységéhez, amelyeknél az egy után jön a kettő, a három? Elhelyezhetem-e a szellemet a térben, az örökkévalót az időben, viszonyba állíthatom-e valamivel a hasonlíthatatlant? Nem és nem. Ugy látszik tehát, hogy miután megállapítottuk, hogy az ember kötelessége Isten ismerete, egyszerre lezárulnak köröskörül a sorompók: Istent nem lehet megismerni. Némi segítséget nyujt ugyan a *theologia negativa* fogalma, vagyis, hogy mondhatom: Isten *nem* test, *nem* többség stb. De ez sem ad pozitív istenismeretet. Azonban hátra van még egy kategória: a hatáskifejtés. Ezt alkalmazhatom Istenre, cselekvését, művét magam előtt látom. Istent csak művéből ismerhetem meg. Kötelességem tehát Isten művét megismerni. A világot, a mindenséget kell megismernem. A tudományokkal való foglalkozás igy vallásos kötelesség, mert amit a mindenségről, a mindenség törvényeiről s az emberről megtudok, az mind-mind Isten nagyságát, bölcseségét és jóságát hirdeti. Itt azonban meg kell állanunk egy pillanatra: Isten *jóságát* ismerhetem meg az Ő cselekedeteiből. Isten cselekedetei az ember számára a zsidó tanítás szerint: követendő mintaképek, erkölcsi törvények, mintegy az emberi cselekvések plátói ideái. (Hermann *Cohen.*)

Az istenismeret igy az erkölcsi igazság, az erkölcsi törvény ismerete.

Az örök élet is azé, aki ez örök igazságokat magáévá tette.

A hit és a tudás kérdésének ez a végső megoldása: a hit parancsolja a tudást. A vallás követelménye az önzetlen, *tiszta jóság*, a tudomány követelménye a *tiszta igazság*. Az igazság kutatása és a jóság cselekvése együttes kötelességünk. *A jóság és az igazság az embernek egymás mellé rendelt, kettős, örök feladata.*

Majmuni szerint tehát az egyetemes vallásos istenismeret az egész emberiség számára csak etikában és erkölcsben alapozható meg. H. *Gohen* azt mondja erre, ez nem aristotelizmus . . ., *„sondern echter, wahrer, ewiger Platonizmus.“* Nincs igaza. Ez sem aristotelizmus, sem platonizmrs, hanem *„valódi, igaz, örök“* prófétizmus, ez a biblia s a bölcsek tanítása, *ez a zsidó vallás.*

Budapest. *Dr. Benoschofsky Imre.*

Goldmark Károlyról és atyjáról.

A keszthelyi Georgikon alapítója, a magyar költők támogatója, gróf Festetics Györgynek fia, László, 1811. augusztus 31-én tartotta esküvőjét Hechingben Hohenzollern-Hechingen Jozefa hercegnővel.[1] A fiatal párnak a keszthelyi zsidó hitközség ezüstből készült ajándékkal kedveskedett és amidőn a Balaton metropolisába érkeztek a nászutasok, a gyülekezet ünnepélyes istentiszteletet rendezett templomában. A Festetics grófi család jelenlétében kifejezett hódolatnak 16 oldalból álló sötétzöld fedelű kéziratos füzet a máig fennmaradt hírmondója, mely ajándék módon jutott gyüjteményembe. Külsején fehér vignettán olvasható: תפילות קהל עדת ישורון בעד האדון נראף נעאדג פעסטעטיטש עם אשתו וזרעם זרע אמת בעיר קאסטהעלי. Belül az első oldalon rendeltetését kalligrafikus sorok német betűkkel így jelzik: Gebet der Israeliten zu Kestelly für Ihre genädigste Herrschaft. Gräfliche Ex: Georg Festetits mit seine Gemahlin Judit Fräulein von Sallir mit dessen Sohn Ladislaus Festetits mit seine Gemahlin, Durchlau. Fürstin Josephine v: Hohenzoll. gegeben von Pincas Beck Lehrer der Israelitischen Jugend.

A zsoltárokból kiválogatott héber és német szövegű imákat megnyitja a LXXII. zsoltár első két verse, nyomában halad egy héber könyörgés és annak német fordítású szövege:

Beherrscher der Erde! Der du durch deine grosse Güte Könige, Gesetzgeber, und Fürsten zu Regierung der Menschheit eingeführet hast, Ihnen von deine Herrlichkeit überlassen, Durch deinen Segen Sie — schützest und erhaltest, O, Gott! Seegne, Schütze, und erhalte auch unsern Gnädigsten Grafen Excellenz Georg Festetits mit seine Gemahlin Judit von Sallir und dessen Sohn, Ladislaus Festetits mit seine Gemahlin, Durchlauchtigste Fürstin Josephine Hohenzollern. Schütze o, Gott! Jede Ihre Schrite, beglücke jeden Ihren Wandel, wohin sie nur schreiten, herrsche Glückseligkeit. Lasse o aller Menschen Vater Ihnen ein hohes und frohes Alter erleben, dass auch unser Nachkommen Ihnen huldigen und preisen, o Gott. Lasse immer Freude und Wonne um sie Schweben.

Amen.

die ganze Versammlung

Amen. Amen.

Utána következik a XV. és XLI., majd a megcsonkított és

[1] Szabó Dezső, A herceg Festetics család története (Budapest, 1928), 331

némileg átdolgozott CXXVIII. zsoltár héber s német szöveggel és végül az ünnepélyes istentiszteletet kifejező CXXXV. zsoltárból kiszakított néhány szó, melyeknek német szövege:

Psalm D. Cap. 135.
Lobt dem Namen des Herrn
Lobt Ihr Knechte des Herrn
Lobt Ihm den er ist freundlich
Lobt Ihm den er ist Liebreich.
Der Ewige Segne Ihm
die ganze Versamlung
Der Ewige Segne Ihm, Der Ewige Segne Ihm
Aleluya Aleluya
Aleluya

Az üdvözlés hálájául László gróf neje 1812. január 1-én 3000 forint bankjeggyel alapítványt tett a hitközségnek kórház céljára, melyben a kamatok felhasználásával szegény beteg zsidók részesüljenek gyógykezelésben. A tőkét Baron Mayernél, a hitközség gazdag vezető emberénél helyezték el gyümölcsöztetés végett. A tisztelgés másik eredménye volt, hogy a hitközség engedélyt kapott 1812-ben temploma átalakítására s kibővítésére Festetits funduson. Az 1856. március 25-én, veádár hónap 18-án, elhunyt nemeslelkű grófné emlékét a hitközség avval örökítette meg, hogy halála évfordulóján olajmécsest gyujttat és rabbijával kádist mondat érte.

Az 1811-iki zsidó templomi solennitásnak nemcsak helyi jelentősége, hanem az a hatása is volt, hogy a zsoltárköltészettel, főkép a Hállelújával kedveltette meg a Keszthelyen 1830. május 18-án született Goldmark Károly zeneköltőt. Ebben a tekintetben, amint Goldmark Károly maga nyilatkoztatta ki, nem tanítás, nem nevelés vitte a befolyásoló szerepet, hanem az a zöldfedelű könyvecske, mely tartalmával és a köréje szövődött elbeszélésekkel már gyermekkorában megragadták, izgatták érdeklődését, fantáziáját.

Goldmark Károly atyja, Goldmark Szimchá Rubén ben Jekuthiél hákóhén — Károly héber neve is Jekuthiél volt,[1] az anyakönyvbe „Kisehel"-nek jegyezték be, mely fölé csak később írták a „Karl" nevet — 1825 óta kántor és jegyzőként működött Keszthelyen. Lublinban született, jómódú családból szárma-

[1] A gyermek komája édes apja, a körülmetélő pedig Schleiffer Márkus tekintélyes előljáró volt, aki circumcisionális könyvében az 1830. év rovatában 53. folyószám alatt a következőket jegyezte be: יום ד' ד' סיון מלתי הילד יקותיאל בטה"ו שמחה ראונן ש"ץ ה' יגדלו לתורה ולחופה ולמע"ט.

zott, fiatalon nőül vette mostohanővérét, Mendelsburg Edelise-t,[2] unokáját a Lublin közelében Kazmirban lakott dúsgazdag, tudós „der grosser Rabbi Jusp"-nak és ilymódon Eger Tysmeniec Mesullám pozsonyi rabbi rokonságához tartozott. Feltünően szép megjelenésű, női erényekkel kiváló feleségének korai halála kedélybeteggé tette Goldmarkot; a kesergő szerelmes elhagyta otthonát s országról-országra vándorolt, hogy felejtsen. Lelki fájdalma enyhülést kapott Pápán, ahol Krausz Máriában megtalálta elveszett boldogságának kárpótlóját. Amikor Áron kántor, ki az 1811-iki Festetics ünnepélyen énekével jeleskedett — erre célzott a hitközséghez benyujtott panaszában, melyben kérkedve jelentette magáról: meine Ruhmespalme ewig blüht — önérzetében megsértve 1825 április 19-én lemondott keszthelyi állásáról, ennek betöltésére az eklézsia Goldmark Szimchá Rubént hívta meg Pápáról, ahol foglalkozás nélkül apósánál élt.

Goldmarkról a lakompaki és németkereszturi rabbi meleg elismeréssel állította: מפואר ומעוטר בפאר המעלות חכמת הלשון סופר מהיר ומדבר בלשון צח ונקי, יודע מטיבי נגן המה יעידו ויגידו לאמר עליו כי הוא פאר הזני מדינתנו . . . קול לו קול נעים וערב על אזן שומעת ככנור ועוגב, עד שכמעט אין כמיהו בכל הארץ.[3]

Goldmark Szimchá Rubén nemcsak művészi énekével, kellemes hangjával, zenetudásával tünt fel, hanem költői készségével is. Héber nyelven mesterien fogalmazott prózát és ügyesen alkotott verseket. Az egyik, birtokomban levő, Németkeresztúron a mult század negyvenes éveiben készült költeménye, mely Izrael történetét zengi, megérdemelné a kiadást.

A Keszthelyen megtelepedett Goldmark Szimchá Rubénnek a templom szomszédságában, a Festetics uradalmi épületben a hitközségtől bérelt szerény lakásában — mese amit Heinrich Kralik a Die Königin von Saba Einführung-jában[4] mond, hogy Goldmarknak 21 gyermeke volt — többek egybehangzó állítása szerint sokszor, meghatottan, rajongással olvasták, énekelték és muzsikálták a hozzá került Festetics-ünnepély müsorát. A zenét hozzá az ünnepélyen közreműködött hattagú zsidó muzsikus banda szolgáltatta, mely 1812 sziván 13-án vasárnap irásba foglalt és ól olvashatóan fennmaradt szerződésben megfogadta, hogy nem

[2] Josephine Goldmark, Pilgrims of '48 (New Haven, 1930), 3.
[3] A levelek a Goldmark család ajándékaként tulajdonomban vannak.
[4] Wien, Tagblatt-Bibliothek Nr. 380. Operntextbuch Nr. 29.

oszlik fel. Feljegyzés van róla, hogy a csöppi, a Károly gyerek, amit apja házában az ünnepély egykori résztvevőitől hallott, annak annyira megszállottja lett, hogy játék közben a műsorból elkapott Lobt ihr Knechte des Herrn szavakat énekelte hévvel, legszívesebben, az általa grófoknak, hercegnőknek kinevezett kis társai auditoriuma előtt.

A Goldmark Károlyra gyakorlott gyermekkori hatás az Opus 40-ben, a 113 ik zsoltár feldolgozásában nyilvánul szembetünően, mely Lobt Knechte Gottes, lobt den Namen Gottes szavakkal kezdődik a szövegben. Az Opus 40 Budapesten az 1895. február 13-án rendezett filharmonikus hangversenyen került előadásra, melyről az Egyetértés napilap kritikusa azt írta akkor[5]: „Ezután a 113. zsoltárt adták elő, mely bár Händel stilusában van írva, mégis magán viseli Goldmark eredetiségét. A zsoltár a végén hatalmasan fokozódik s megrendíti a hallgatót."

Könnyű feladat nyomon követni a Sába királynője operában a zsoltár szövegeket s hatásokat. Ebben a műben már a legelső mondat zsoltárszilánk, melyhez utóbb a 118. zsoltár eleje szegődik és természetesen nem hiányozhatik ott Goldmark gyermekkori szerelme, a Halleluja. Gondolni se lehet arra, hogy a Sába királynőjének szövegírója, Mosenthal, Goldmark szellemi irányítása s beavatkozása nélkül készítette volna a librettot.

Ellenőrizhetetlen, semmivel se bizonyítható az a tudósítás, hogy a mult század harmincas és negyvenes éveiben Malkath Seba (Sába királynője) című kacagtató Púrimjátékot adtak elő Dunántúl, mely kifigurázása volt a hitközségi állapotoknak. A darab lényege állítólag az volt, hogy Márdochái és Eszter segítség végett egy fuvarossal Sábába küldi Cheszed (Szeretet)-et; a fuvaros csodás dolgokat közölve útiélményeiről, visszajött, de Cheszed Sábában maradt a királynőnél és azóta nincs Cheszed, szeretet, a gyülekezetekben. Vajjon a Sába királynőjében Assadnak valami köze lenne az állítólagos Púrimjáték Cheszed-jéhez, vagy hogy ennek a játéknak a címe adta volna a gondolatot Goldmarknak nagysikerű műve megteremtéséhez? Ezt meddő dolog találgatni, mert igazoló nyomokat hiába keresünk.

Keszthely. **Dr. Büchler Sándor.**

[5] 1895, 44. szám. Fővárosi nyilvános könyvtár, aktuális kérdések irodalma 49. szám, Goldmark Károly, 35. old.

A rabbik szerepe a hitközségi ügyintézésben.*

Szívesen tettem eleget annak a meghívásnak, hogy a rabbiképző intézet továbbképző tanfolyamán előadást tartsak a hitközségi ügykezelésről, a hitközségi igazgatás és adminisztráció kérdéseiről. Szükségesnek tartom magam is, hogy a magyar zsidóság leendő rabbijai olyan továbbképző tanfolyamokon vegyenek részt, amelyek alkalmasak arra, hogy közelebb vigyék őket a való élet praktikumához és megtanítsák őket mindarra, amire a gyakorlati életben szükségük lehet. Ennek a felfogásomnak ismételten kifejezést is adtam a Szeminárium Vezérlő Bizottságának ülésein. De az élet praktikumára való kellő előkészítésére intett bennünket az a józan előrelátás is, amelyet a magyar zsidó hitközségek jövőjének érdeke ír elő számunkra. Az utóbbi évtizedek megpróbáltatásai, amelyek a magyar zsidóság életére oly áldatlanul érezteték hatásukat, odavezettek, hogy egyes hitközségek évről-évre mind nagyobb számban egyre összébb zsugorodtak és képtelenekké váltak arra, hogy miként a múltban, a rabbi mellett külön adminisztrátort is tartsanak. A jövő helyzet alakulása viszont azt a perspektivát tárja elénk, hogy a rabbi feladatköre a hitközségekben mindinkább ki fog szélesedni, a rabbi nemcsak papja és tanítója lesz a gyülekezetnek, hanem irányítója az egész hitközségi ügykezelésnek, vezetője és végrehajtója a hitközségi ügykezelésnek, vezetője és végrehajtója a hitközségi adminisztrációnak és intézője úgy az összeség, mint az egyes hitközségi tagok ügyes-bajos dolgainak.

Ugyanakkor, amikor a hitközségek sajnos, elszegényednek, ezzel egyenes arányban megnövekszik a hitközséek feladata tagjaikkal szemben: a rabbi nemcsak a templomban, nemcsak a szószéken és katedrán lesz a gyülekezet vezetője, hanem le kell szállnia erről a piedesztálról, a szükséghez képest el kell hagynia a templomot és el kell mennie a szegény hívek otthonaiba. Így lesz a lelki vezetőből szociális gondozó is, akinek feladata, hogy a hívek lelki és szellemi szükségletei mellett mindennapi életük fizikai gondját is viselje.

De nemcsak azoknak a leendő rabbiknak kell ily feladatokra felkészülniök, akik a vidéki hitközségekben nyernek elhelyezkedést, hanem — amint ezt a tények igazol-

* A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet Pedagógiai és Gyakorlati Továbbképző Tanfolyamán 1940. március 18-án elhangzott előadás.

ják — itt a fővárosban is a mi körzeti segédrabbijainkra új feladatkörök hárulnak, akik lelkészkedni és egyuttal a körzetek adminisztrációját is vezetni vannak hivatva. Ám, ha a leendő rabbik olyan hitközségekbe kerülnek, ahol külön személy végzi az adminisztrációt: azok számára is szükségesnek tartjuk azt, hogy az adminisztráció kérdéseivel megismerkedjenek, mert hiszen a működő rabbinak szinte minden funkciója szorosan összefügg a hitközség adminsztrációjával, így elsősorban függ össze az adminisztrációval minden szertartási tevékenység, továbbá a kultúrális munka, a szociális munka is, sőt még a hitközség létalapját szolgáló kultuszadó ügye is.

Ez a rövid egy óra, ami itt rendelkezésünkre áll, nem elég arra, hogy rámutassunk a hitközségi adminisztráció minden részletére, inkább csak nagy vonásokban szeretnők vázolni az egyes kérdéseket, s már most kijelentem, hogy sokkal hasznosabb lesz, ha az igen tisztelt hallgatók közvetlenül tanulmányozzák adandó alkalommal a pesti izr. hitközség adminisztrációját, amikor is — természetesen nagyobb dimenziókban — megismerhetik az adminisztráció részleteit, amelyekből megfelelő gyakorlati következtetéseket vonhatnak le aztán leendő hitközségük adminsztrációjára vonatkozólag.

Rátérve most a hitközségi adminisztráció általános ismertetésére, mindenekelőtt arra kell rámutatnunk, hogy a hitközség közjogi testület lévén, igazgatása távolról sem hasonlítható egy vállalatnak az igazgatásához, hanem inkább egy község háztartásának igazgatásához, amely egyrészt külső hatóságokkal áll kontaktusban, amelynek működése tehát e tekintetben kifelé nyilatkozik meg, de amely község másrészt és főként befelé dolgozik s ehhez képest költségvetéssel dolgozik ugyanúgy, mint a község. Ennél a jellegénél fogva a hitközségi ügykezelésben általánosságban a községi háztartásokat jellemző megkötöttség, felelősség és szabatosság irányelvei kötelezőek. Emellett ügyvitelének sokkal gyorsabbnak és könnyűbbnek kell lennie, tehát a községi adminisztrációból nem szabad átvennie a tulzott bürokráciát. Amíg ott a lényeg sokszor szinte elvész a formák között, addig a hitközségi adminisztrációnak nem szabad ebbe a hibába esnie, nem szabad a formaságokban túltengenie s így végül abba a helyzetbe kerülnie, hogy a bekövetkezett bürokráciát nagy munkával lefaragja. A hitközségi adminisztráció legyen az egész vonalon elasztikus: aktagyártás helyett intézkedés, gyors cselekvés, nem elodázás, hanem megnyugtató megoldásra való törekvés legyen a hitközségi ügyvitel irányelve.

Ám ne higgyük, hogy a hitközségi életben helye lehet a pongyolaságnak, elengedhetetlenül fontos, hogy minden ténykedésnek írásbeli nyoma legyen, minden eseményt fel kell jegyezni, minden intézkedést írásba kell foglalni, mert éppen ma, amikor az okmánykutatások korszakát éljük, láthatjuk, mennyire fontos, hogy minden tényről kellő feljegyzések legyenek. Különösen felhívom a leendő rabbik figyelmét arra, hogy az okmánykezelés terén a legteljesebb precizitással járjanak el, az anyakönyveket a legnagyobb pontossággal és szabályszerűséggel vezessék és minden kiadmányukról, minden írásukról készítsenek másolatot és azokat aktaszerűen kezeljék. Általában pedig ne bízzunk semmit a memóriára. Akár rabbinikus ténykedésről van szó, akár a hitközségi igazgatás egyéb területein végzett munkáról, akár magánfelekkel, akár hatóságokkal kapcsolatban, minden egyes közjogi intézkedésükben nagyon vigyázzanak, hogy ez a törvényeknek és fennálló rendelkezéseknek megfelelően, szabályszerű legyen. Bonyolult ügyekben, amikor a rendelkező jogszabályok valóságos labirintusában kell eligazodni, hallgassunk meg valamely jártas jogászt, de elsősorban is azt ajánlom a rabbijelölteknek, forduljanak kérdéssel valamelyik idősebb rabbihoz és itt utalok a responzum irodalomra: a שאלות ותשובות-ra milyen maradandó értéket reprezentál irodalmunkban. Általában talán csekély jelentőségűnek látszik, hogy mit válaszol a rabbi egyik vagy másik hozzáintézett kérdésre, — valójában azonban igen nagy horderejű lehet egy-egy tévedésnek a következménye, hisz nagyon jól ismerjük az általánosító tendenciát, amely azonnal az egész felekezetre von le következtetést. A rabbiknak igen gyakran kell levelezniök más felekezetek papjaival, a legteljesebb gondosság és pontosság szellemében kell megfogalmazni azokat a leveleket, amelyek valamelyik rabbihivatalból, valamely más felekezet papjainak íróasztalára kerülnek.

Az ügyintézésben a bürokráció kiküszöbölésére irányuló tendencia elsősorban is abban nyilatkozzék meg, hogy az ügyeket haladék nélkül intézzük el. Ez vonatkozik az írásbeli érintkezésre. A felekkel való személyes érintkezésben pedig tanusítsuk a legnagyobb türelmet, sohase tévesszük szem elől azt, hogy annak a hittestvérünknek, aki ügyes-bajos dolgaival hozzánk fordul, ma kettőzötten minden oka meg van a türelmetlenségre és idegességre és sohase vegyük rossz néven azt, ha a hitközség falain belül fokozottabban türelmetlenkedik. Általában minden érintkezés hitfeleinkkel a legteljesebb hittestvéri megértés és együttérzés jegyében történjék.

Törekedjünk arra is, hogy minden hittestvérünket hozzuk közelebb a hitközséghez. A helyes hitközségi igazgatáshoz tartozik, hogy ennek érdekében minden eszközt felhasználjunk. Általánosságban halljuk, hogy a hittestvéreket semmi más nem fűzi a hitközséghez, csak a terhek, csak az adó: ez a kapcsolat, valljuk meg, senki számára sem lehet a legszimpatikusabb. Most, amikor a szomorú körülmények azoknak a hittestvéreinknek ezreit hozzák a hitközségekbe, akiket eddig valóban csak az adófizetés kényszere fűzött oda, nagyon vigyázzunk arra ,hogy ők felismerhessék azt, hogy mást is jelenthet számukra a hitközség, mint kötelezettséget és mutassuk meg azt, hogy az egyetlen közület a hitközség, amely egyforma rokonszenvvel kezel szegényt és gazdagot. Legyen törekvésünk az, hogy mindenkit bevonjunk a hitközségi életbe, mindenkinek adjunk megfelelő munkaterületet, rátermettségének és képességeinek megfelelően és ezzel építsük úgy ki hitközségünket, hogy az valóban közösség lehessen. Vegyünk csak példát más felekezetek papjaitól e téren: bizony azt láthatjuk, hogy a lelkész megtesz mindent annak érdekében, hogy az egyház és a hívő kapcsolata kimélyüljön. A lelkész közvetlen kapcsolatot tart fenn egyházközsége minden tagjával. A rabbi ismerje meg szintén hitközsége minden egyes tagjának egész életét, sorsát, törekvéseit, küzdelmeit, tudjon minden család belső eseményeiről, mert ez tulajdonképen a vallásgondozás alapja, e nélkül lehetetlen megmenteni a lelket az elvilágiasodástól. Szükségesnek tartjuk azt, hogy a rabbi vezessen kartotékot minden egyes hívőről, melyen minden családi életeseményt feljegyeztessék és ennek alapján érezze a hívő azt, hogy a rabbi törődik vele ,érezze azt a spirituális kapcsolatot, amely egyedül alkalmas arra ,hogy az adófizetés kényszerének kellemetlenségét kiküszöbölje. Sokan sokfelé szeretik hangoztatni azt, hogy a magyar zsidóság válságban van: látjuk, hogy a vidéki hitközségek kétségbeejtően satnyulnak és pusztulnak, a fővárosban a kilépések egész sorozata pusztítja a hitközséget, csak mélyreható hitvédelmi és vallásgondozó munkával lehet és kell megerősíteni a hitközségeket. Ne felejtsük el ,hogy minden rabbi saját hitközségét menti meg és ezzel az egész magyar zsidóságot óvja meg a pusztulástól.

Ennyit kívántam Önöknek elmondani a hitközségi igazgatásról általánosságban. Most rátérek a hitközségi ügyvitel részleteinek ismertetésére és a rendelkezésemre álló idő figyelembe vételével annak tagolására, dióhéjban.

A hitközségi igazgatás a szorosan vett rabbisági tevékenységen kívül a következő resszortokra oszlik: szertar-

tási, vallásoktatási és oktatási, kultúrális, szociális, gazdasági és pénzügyek.

Lássuk most ezeket a resszortokat egyenkint: A szertartási ügyek intézéséhez tartoznak: a templomok ,imaházak, rituális ügyek és a vallásgondozás munkája. A templomról csak igazgatási vonatkozásban szólunk itt és hangsúlyoznunk kell, hogy a templom kétségtelenül elsősorban is és mindenekfelett vallási intézmény, ne felejtsük el azonban, hogy kitünő propaganda eszköz, természetesen nem politikai, hanem vallási propaganda eszköz. A vallási elmélyítés szolgálatában ezért céltudatosan kell felhasználni a templomi áhitat hatását. Tegyünk meg mindent az istentiszteletek díszének és méltóságának emelésére. A templom a művészi szépnek, az esztétikának jegyében kell hogy a hívőt megihlesse. Csak akkor lehet a templom jó propagandája a vallásnak, ha a hagyomány jegyében szolgálja szellemét a kultúrált szépészet s ezzel az örök szépet adja az erre annyira áhítozó és az élet küzdelmei közötti is hitet kereső embernek. A propaganda csak akkor éri el célját, ha nem válik sablonossá, ezért törekedjünk arra, hogy a változhatatlan ritus keretében is változatosságot hozzunk a hívő számára.

Külön kell felhívnom a figyelmet az esketések ügyére: óva intek attól, hogy az esketéseket kizárólag a hitközség gazdasági kérdéseként kezeljük. Sok vidéki hitközség részéről szomorúan tapasztaljuk azt, hogy ha hitközségükhöz tartozó hívő nem akar hitközsége területén esküdni s ezzel a hitközség elesnék az esketési díjtól, hitfelüket igen magas megváltási összeggel (hirdetési díjjal) sújtják. Ha aztán a fél nem akar oly magas díjat fizetni, valósággal maguk késztetik szabálytalanságra a hívőt, mert az esketö rabbit esetleg eltekint az illetékes hitközségnek igazoló írásától s így az esküdni szándékozó esetleg elhallgat valamely fontos körülményt, ezzel tehát szabálytalanságba viszi az esketőt, vagy pedig a magas díj követelése arra kényszeríti az esküdni szándékozót, hogy eltekintsen az egyházi esküvőtől. Legyen szabad itt hivatkoznunk a pesti izraelita hitközségre, ahol ezt a kérdést nem tekintik gazdasági ügynek és senkitől nem tagadják meg az egyházi áldást, ennek következménye az, hogy a pesti izraelita hitközség területén végzett esketések 70%-a díjmentes. Megjegyezzük, hogy a pesti hitközség már évtizedekkel ezelőtt megváltván az úgynevezett rechást, ezzel is függetlenítette a rabbit.

A rituális ügyek intézésénél nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a rituálék mellett, sajnos, inkább a szegényebb réteg tart ki és így az ebből folyó költség inkább a

segényeket sújtja. Ezért igazságtalan volna az, hogy ezeket a terheket csak a szegények viseljék. E téren is követésre méltó példát adott a pesti hitközség, amely 1932-ben bevezette a kasrusz kiadások fedezésére szolgáló kasrusz-pótadót és így a kasrusz terhe mindenkit egyformán érint. Ez a rendszer azt jelenti, hogy a gabellateher azok számára, akik ezt igénybe veszik, a minimumra redukálódik.

A legbehatóbban kell súlyt vetni a vallásgondozás ügyeire, melyről az imént részletesebben szólottunk. Ennek az ügynek irányítását a legteljesebb mértékben a rabbi kezébe kell letennünk, a rabbinak pedig e tevékenysége főképpen a prevencióra kell súlyt vetnie, prevencióra oly értelemben, hogy a vegyes házasságokban élőknél az elzsidótlanodásnak elejét vélessék és az ezen házasságokból származó gyermekek a zsidóság számára megmentessenek.

A hitközségi életben külön ügykezelést igényel a vallásoktatás. Úgy véljük, felesleges ennek a kérdésnek nagy horderejére rámutatni. Nemcsak a pedagógusnak, hanem a hitközségi szakember megállapításával is hangsúlyozni kell, hogy az a heti két óra, amely hitoktatás céljaira rendelkezésre áll — édes-kevés, mégis megtörténik, hogy vidéki hitközségekben még ez a heti két óra is különböző összevonásoknak, redukcióknak esik áldozatul. Nagyon kérem a leendő rabbikat: a hittanórák számát sohase építsék le, inkább a vallásoktatás szolgálatában az amúgyis kevés heti két óra pótlására alakítsanak vallásos köröket, amelyeket a minisztérium engedélyezett és amelyekről egyébként szintén lesz előadás e tanfolyam keretében.

Van a hitoktatásnak gazdasági része is: hiszen a vallásoktatás terhét az iskolafenntartónak kell viselnie, legyen az az állam, a község, valamely intézmény vagy magános. Az állam szabályozta ezt a kérdést a maga szempontjából. Bizonyos gyermeklétszám mellett és megfelelő heti óraszám esetén az állam köteles egy tanszéknek megfelelő fizetést adni, amelyet a hitközség éppen csak kiegészít. Ahol ezek az előfeltételek hiányoznak, ott lehet óradíjat kérni az államtól. Ennek elintézése érdekében a legfőbb felekezeti szervünk, az Országos Iroda, készségesen jár közbe. A városok és községek pausálirozott vallásoktatási szubvenciót adnak, ahol pedig mindez nem sikerül, ott hittandíjat szabad szedni.

Az oktatási ügykezeléssel kapcsolatban nem győzzük eléggé hangsúlyozni, mennyire kell minden rabbinak arra törekednie, hogy hitközségében felekezeti iskolák legyenek, de legalább is elemi zsidó iskola legyen minden hitközség-

ben. Nagyon jól tudjuk, hogy ez súlyos probléma. De ennek a kérdésnek megoldása szorosan összefügg a magyar zsidóság megerősítésének kérdésével is, amelynek érdekében minden áldozatot meg kell hozni. Ha nézzük a vidéki hitközségekben a gyermekszületések egyre csökkenő számát, elcsüggesztő kép tárul elénk; de ha nincs is elég gyermek, mégis tartsuk fenn a zsidó iskolát és higyjük el, hogy a rabbi vallásgondozó tevékenysége idővel meghozza az eredményt is, hogy megtelnek majdan a zsidó iskola padjai. Addig is azonban, amíg ez bekövetkezik, minden hitközség, ahol nincs elég gyermek, vállaljon részt a kárpátaljai zsidó iskolák fenntartásából, ahol a gyermekáldás méreteinél csak a hitközségek nyomorúsága nagyobb.

A kultúrális tevékenység a hitközségnek a hívek felé fordított arca. Ennek a tevékenységnek magán kell viselnie a rabbi egyéniségéből kisugárzó szeretetet a zsidó kultúra iránt. A hitközség kultúrélete kell, hogy az a centrum legyen, amelyből kiárad mindaz a szép és nemes, amelyet a zsidóság életének, történelmének összes valóságai revelálnak. Ez az a terület, melyen a rabbi tanítható a felnőtteket és a hitközségi életet megszerettetheti a fiatalokkal. Itt nyerhet otthont az ifjúsági munka és ezen a talajon találhat a hitközség érintkezést az idegenekkel. Ne csak a hitközségi tagok, hanem vendégek is szerepeljenek a hitközségek kultúrális programmján és ha így mindig újat és újat, változatosat adunk a híveknek, akkor meg tudjuk valósítani azt a propagativ feladatot, amelyre a hitközség kultúrális munkája módot ad.

Az ismételten hangsúlyozott vallásgondozás, családgondozás preventiv munkája szorosan összefügg a szociális ügyek intézésével. A legfőbb szabály legyen az, hogy meg kell előzni a teljes elszegényedést. Nem szabad megvárni azt, amikor már segélyt kénytelen kérni a hittestvér. A szociális segítés munkája ne alamizsnaosztogatás legyen, hanem elsősorban produktiv segítés. Tegyük lehetővé a hívő számára, hogy dolgozhasson, hogy maga szerezhesse meg magának életszükségletei kielégítését. Ha már erre semmi körülmények közt nincs mód, csak akkor térjünk rá a karitativ segélyezésre.

Ezen a téren azonban behatóan foglalkoznunk kell a zsidótörvények következtében szükségesnek mutatkozó segítés munkájával. A hitközség normális keretek között folyó életében természetesen mindig megfelelő ügykezelést igényelt a szociális munka. Idetartoztak a jótékonysági akciók és a különböző segélyező intézmények ügyei. A

zsidótörvények következtében azonban plusz-feladatok hárulnak a hitközségekre, mégpedig azok megsegítésének munkája, akik a zsidótörvények rendelkezéseinek következtében szorulnak segítésre. Ezeket a rendes hitközségi ügyvitel keretében lebonyolítani lehetetlen, éppen ezért, ezeknek a feladatoknak elvégzésére létesült a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája, amely körzeti hálózatával felöleli az egész országot. A Pártfogó Iroda költségeinek előteremtésére pedig létesült az Országos Magyar Zsidó Segítő Akció, az OMZSA. A Pártfogó Iroda munkájához az eszközöket, a pénzügyi előfeltételeket egyrészről az OMZSA teremti elő gyűjtéssel a magyar zsidóság áldozatkészségéből, másrészt a külföldi zsidó segítő szervezetek adják.

A szociális segítés munkájában sohasem vehetnek részt elegen. Mindig új és új embereket kell bevonni, mert mindig új ideákra, új elgondolásokra van szükség. Azt is ajánlhatjuk, hogy a szociális munka zavartalan menetének biztosítása érdekében minél több gazdasági szakembert vonjunk be, mert a szociális megsegítés munkája igen nehéz, de egyben a legnemesebb feladat.

A segítségre szorulók kezelésénél soha ne feledjük el azt, hogy legtöbbször éppen a zsidótörvények következtében jobb napokat látott emberek kerülnek elénk. Ezek mind szemérmes szegények, ne hagyjuk figyelmen kívül ezt a szempontot és ha ellenérzéssel találkozunk a megsegítésnek bizonyos módozataival szemben, igyekezzünk olyan megoldásokat találni, amelyek a jelentkezők önérzetének megmentése mellett is segítséget nyújtanak.

Amint az eddig elmondottakból kitűnt, elsősorban a hitközség megerősítésének szempontja vezet bennünket. Amidőn most rátérünk a hitközség gazdasági ügykezelésére, azokat a szempontokat óhajtjuk megvilágítani, amelyeknek figyelembevételével a hitközségek pénzügyileg megerősíthetők. Igen fontos ezért, hogy a hitközség tagjait produktiv munkára neveljük és ennek érdekében, ha átmenetileg többet is kell igazi szociális megsegítéssel kiadnunk, gondoljunk arra, hogy ez bűsásan meghozza a gyümölcsét és ennek következtében később a kiadások csökkenni fognak. Így kapcsolódik be a szociális segítés a hitközség gazdasági érdekébe. Ami már most a hitközségek gazdasági- és pénzügyeit illeti, mindenekelőtt leszögezzük, hogy gazdasági ügykezelés alatt, beszerzések eszközlését és az ingó és ingatlan vagyontárgyak karbantartását értjük. Ezzel kapcsolatosan csak annyit mondhatok, hogy féltő gonddal őrködjünk a hitközség objektumaira, épületeire,

felszerelésére és józan kiszámítottsággal törekedjünk esetleges további építkezésekre, további beszerzésekre.

Ami a pénzügyeket illeti, előrebocsátjuk, hogy a hitközség egész ügyvitelének alapja a pénzügyi igazgatás. A hitközség akkor erősödik, ha bevételeit fokozni képesek vagyunk, tehát e téren történik a hitközség egész működése, előfeltételeinek előteremtése. Mondanunk sem kell, hogy pénz nélkül semmit sem lehet tenni.

Itt ismét hivatkozunk a községi háztartás példájára. Minden hitközségnek évi költségvetéssel kell dolgoznia. Amíg azonban a magánháztartás a maga kiadásait mindenkor a bevételeihez kell, hogy igazítsa, tehát nem adhat ki többet, mint amennyi bevétele van, azaz van egy fix bevétele és ehhez mérten teljesít kiadásokat, addig a hitközség, mint közület éppen fordítva: előbb a szükségleteket kell, hogy megállapítsa, mégpedig az egyes ismertetett reszortmunkáknak megfelelően és ehhez kell mérni a bevételeket. E pontnál figyelembe kell venni azonban azt is, hogy milyen a tagok teherbíró képessége.

A sorrend tehát a következő: először meg kell állapítani, mennyi a szükséglet a szertartási, vallásoktatási, oktatási, kultúrális, szociális és gazdasági tevékenység céljaira, amikor ezt megállapítottuk, ehhez mérten kell az illető költségvetési évre a kultuszadót megállapítani és a hitközség közvetett bevételeit tervbevenni.

A költségvetés a következőkből áll: az egyik oldalon szerepelnek a kiadások, ezeknek három csoportjuk van: a hitközség személyzeti kiadásai, amelyek előre fixirozhatók egyenkint és összesen a következő évre; a második csoport a dologi vagy tárgyi kiadások, ezeknél beccsléssel állapítjuk a jövő évre várható kiadásokat, figyelemmel egyrészt az előző év tényleges kiadásaira, másrészt a jövő évre tervbevett átalakítások, tatarozások, beszerzések várható kiadásait. A kiadások harmadik csoportjába tartoznak azok, amelyek se a személyzeti, se a dologi kiadások közé nem sorozhatók, — tehát egyéb kiadások. Ilyenek pl. az összes szociális kiadások, a helyi intézmények szubvenciói, a kultúrális működéssel kapcsolatos tiszteletdíjak, funkciódíjak stb.

A kiadások összeállításánál a realitásnak kell legfőbb irányelvül szolgálnia: ne érhessenek bennünket meglepetések, ne ámítsuk magunkat azzal, hogy esetleg majd megtakarításokat fogunk eszközölni, noha mindenesetre helyes megtakarítani, mert hiszen a célszerű gazdálkodás egyik feltétele a takarékosság.

Számolnunk kell azzal, hogy vannak a hitközségnek normális kiadásai és rendkívüli kiadásai. Ilyen kiadások pl. azok, amelyek rendkívüli építkezések következtében merülhetnek fel: ezeket vagy több évre felosztva állítsuk be a költségvetésbe, vagy egyszerre, amikor azonban — amennyiben a hitközség alapszabályai ezt lehetővé teszik — e rendkívüli kiadás fedezésére lehet pótadót kivetni.

A költségvetés másik oldala a bevételek tételeiből áll. A hitközségnek vannak közvetlen és közvetett bevételei. Közvetlen bevételek az egyházi adók, melyeket arányosan kell kivetni, vagyis a szegényebbre kevesebbet, a jobbmódúakra többet, a gazdagokra legtöbbet. A legcélszerűbb ennél a kivetésnél figyelembe venni az állami kereseti, illetve jövedelmi és vagyonadó-alapokat. Van rendelkezés arra, amelynek értelmében az állami hatóságok ezeket az adóalapkimutatásokat a hitközségek rendelkezésére bocsátják. Az adóalapokat vessük össze a hitközség megállapított terheivel és így megállapíthatjuk azt az adókulcsot, amely szerint ki lehet vetni az egyházi adót. Ezt mindig felfelé kell kerekíteni, mert rendkívüli körülmények figyelembevételével sokszor engedni kell a megállapított adóból, vagy ezeknek az adóknak egyrésze kétessé válik.

Soha nem szabad figyelmen kívül hagyni az egyházi adó kivetésénél azt a szempontot, hogy a kultuszadó az önmegadóztatás elvén alapszik. A kultuszadót tehát a hitközségi tagok maguk vetik ki önmagukra és sohasem a hitközség vezetői rójják ki rájuk. A hitközségnek közgyűlésen kell megválasztania az adókivető bizottságok tagjait, akik önmagukra és a többi hitközségi tagokra kivetik az adót és ugyanígy kell megválasztani a felszólamlási bizottságokat. Fontos, hogy mód adassék minden hitközségi tagnak, hogy tehesse meg a bizottság előtt észrevételeit. Ez tulajdonképpen az állami rendszer okszerű követése, amely szerint az állam nem levelez az adófizetőkkel, hanem meghallgatás alapján foglal állást az adókivetés tekintetében.

Az egyházi adó rendszerint a hitközség összes kiadásainak maximálisan 50%-át fedezi. Vannak hitközségek, ahol többet is. Pesten csak 30%-át fedezi a kiadásoknak az adó, a többit úgynevezett közvetett járulékadókkal fedezik, amilyenek például az imaszékdíj-bevételek. Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy vannak templomok, ahol az imaszékek egyrésze úgynevezett örökülés. Ezeknél is joga van a hitközségnek imaszékkezelési díjat szednie, amely díj a bérletdíjnak rendszerint bizonyos százaléka. Pesten ez 40%. További közvetett bevételek az esketési díjak, funk-

ció-díjak, konduktus-díjak, az utóbbiak a Chevrák által megválthatók, így van ez Pesten, Budán és Szegeden.

Mindezeket azért mondjuk el itt, hogy szembetűnően illusztráljuk, miképpen lehet a hitközség számára bevételeket teremteni. Mindig nagyobb súlyt kell vetni közvetett bevételek szerzésére, mert azok kevésbé érintik a hittestvéreket, nem lévén állandók és így nem adójellegűek, hanem bizonyos ténykedésektől függnek. Ilyen közvetett bevételek továbbá a gabelladíjak, a már említett hittandíjak és tandíjak. Itt hangsúlyozzuk, hogy elemi iskolában nem szabad tandíjat szedni, a szükségletek iskolaadóval fedeztetnek, amely az állami adónak legfeljebb 5%-a lehet. Egyes hitközségekben ú. n. »liturgia«-díjat szednek, tekintettel arra, hogy a zsidó felekezeti iskolákban több vallásoktatást nyújtanak, mint az állami stb. elemi iskolákban. Ezt a díjat tanácsos progresszive megállapítani, vagyis legyen bizonyos skála, amelynek megfelelően emelkedő tendenciával fizessenek mindig a vagyonosabbak és csökkenően a szegényebbek.

Közvetett bevételekként szerepelhetnek még a templomi és egyéb adományozások, továbbá azoknak az alapítványoknak kamatai, amelyeknek különösebb rendeltetésük nincs. Itt felhívjuk a figyelmet arra, hogy az alapítványokat a legprecizebben kell kezelni, mert hiszen az alapítványok állami ellenőrzés alatt állanak. Azonkívül pedig tudnunk kell, hogy vallásunk parancsai szigorúan előírják a halott végakaratának teljesítését.

Igen fontos, hogy a hitközségi háztartásban a költségvetési egyensúlyról állandóan tájékozva legyünk, ezért minden költségvetési tételről pontos nyilvántartást kell vezetni, hogy szinte óráról-órára tudhassuk, hogy egyik vagy másik költségvetési tétel hogyan áll, van-e arra megfelelő fedezet. Természetesen pontosan kell vezetni a hitközség egyéb könyveit is, ennek technikájára itt nem terjeszkedhetünk ki egyrészt, mert sokféle szisztéma lehetséges, másrészt pedig a könyvvezetés egész külön studium. Nagy általánosságban csak azt ajánlhatjuk, hogy olyan módszert kell alkalmazni, amely könnyen áttekinthetővé teszi a könyvelést és ebben a tevékenységben is a legfőbb szempont legyen a pontosság.

Az év végén zárszámadást kell készíteni, amelyben ki kell mutatni, hogy az egyes költségvetési tételekből mennyi volt az előirányzat és mennyi bevétel folyt be ténylegesen. A zárszámadással együtt meg kell állapítani a hitközség mérlegét, amelynek révén a hitközségi gazdálkodás reális képét kell megkapnunk. A mérlegnek két oldala van: az egyik oldalon szerepelnek az aktívák, (vagyontár-

gyak) ilyen a készpénzkészlet az év utolsó napján, az értékpapir-állomány, ingó vagyon, ingatlanok, a hitközség követelései, az alapítványok vagyonai, amelyek ismét lehetnek ingók és ingatlanok, stb. A mérleg másik oldalán vannak a passzívák, vagyis a terhek: ilyenek elsősorban a hitközség adósságai, az alapítványok tőkéi stb. A vagyon és teher tételeit is a valóságnak megfelelően kell beállítani, nem szabad képzelt tételekkel dolgozni, nem lehet az eredményeket szépíteni.

*

Az eddig ismertetett ügykezelésen kívül van azonban a hitközségnek egy másik igazgatási ága is, maga a hitközség alkotmányos élete. Minden hitközség kultuszminiszterileg jóváhagyott alapszabályokkal működik. Az alapszabályok pontosan meghatározzák működésének kereteit és feltételeit és megjelölik ügyintéző szerveit. Minden hitközség legfőbb szerve a közgyülés. Vannak hitközségek, ahol a hitközségi tagok egész összessége résztvesz a közgyülésen, másutt viszont képviselőtestületet választanak és ez alkotja a közgyülést. Minden alapszabály a közgyülést ruházza fel a legfőbb jogokkal, amelyek alapján a hitközség egész élete, működése irányítást nyer. A hitközségekben kisebb igazgatótestület a hitközség választmánya, amely főképen a közgyülésre kerülő anyagot előkészíti. A hitközség ügyintézője az előljáróság, amelynek feje a hitközség elnöke. Minden szabályzat módot ad arra, hogy a hitközségben a céloknak megfelelően bizottságok létesüljenek ideiglenes vagy állandó érvénnyel, ezek véleményező testületek. Az összes szerveknek a működési szabályzatban előírt időpontokban üléseket kell tartaniok. Ezeken kívül a szükséghez képest bármikor lehet üléseket egybehívni. A hitközségnek mint erkölcsi testületnek ,illetve a hitközség bármely szervezetének semmiféle ülése sem áll közhatósági ellenőrzés alatt tehát azt a hatóságoknál bejelenteni nem kell. Minden hitközségnek annak alkalmazottai, akiknek feladatkörét egyrészt az alapszabályok ,másrészt a hitközség ügyintéző szervei állapítják meg.

A hitközség valamelyik községkerülethez tartozik. Az országos községkerületekre van felosztva. Felekezetünk igazgatásának fontos alapja a községkerület és a hitközségnek a községkerülethez való viszonyában jut kifejezésre kifelé a hitközség alkotmányos élete. Csak a községkerületek állásfoglalása alapján lehetséges a magyar zsidóság egységes álláspontját kialakítani. Felekezeti életünk legfontosabb ügyintézője a községkerületi elnökök ülése, amely

maga választja elnökét, aki egyben legfőbb felekezeti szervünknek, az Országos Irodának elnöke.

Nézzük csak a községkerületek szemszögéből a hitközségek feladatát. Ha tisztában vagyunk azzal, hogy milyen horderejű az egész ország zsidóságának sorsára nézve a községkerületek döntése, akkor tudva azt ,hogy a községkerület állásfoglalása a beletartozó hitközségek álláspontjától függ, nyilvánvalóvá válik, hogy végeredményben minden egyes hitközségnek szava milyen nagy jelentőségű. Ha pedig ezzel tisztában vagyunk, akkor úgy véljük nem kell külön hangsúlyoznunk azt, milyen nagy szükség van arra, hogy minden hitközség hallassa is a szavát. Az ország zsidóságának vérkeringése a községkerületek hálózatában valósul meg és ebben mindenegyes hitközség az ütőér szerepének felel meg. Ezzel tulajdonképpen rámutatunk a rabbi feladatára ezen a téren is: soha ne felejtse el a rabbi azt, hogy amikor hitközségének gondját viseli, az ország zsidóságának pulzusán tartja a kezét és így válik a magyar zsidóság érverésének éber figyelőjévé.

Különösen nagy jelentősége van ennek ma, amikor a magyar zsidóság élet-halál harcot folytat fennmaradásáért, amikor törvényes rendelkezéseknek egész sorozata a zsidóság eleven husába vág, amikor ezrek és ezrek válnak kenyértelenné, amikor a magyar zsidóság teljes dekulturáltságra és elproletárosodásra van ítélve. Gondoljuk el, nem kell-e az ítélet haragjának sújtania a magyar zsidóságra, ha most sem tud összefogni. Csak a legteljesebb együttműködés, csak a hiánytalan összhang mentheti meg a magyar zsidóság jövőjét és ennek összefogó munkának alkotmányos alapja nem lehet más a kongresszusi zsidóságban, mint a községkerületek munkája.

A községkerületek felett pedig mint legfőbb felekezeti szervünk áll a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája, amely közvetlen kapcsolatban van a kormánnyal. A hitközségek ügyeit a kormányzathoz és más közigazgatási hatóságokhoz az Országos Iroda közvetíti és a felekezettel, tehát a hitközségekkel a minisztérium is az Országos Irodán keresztül érintkezik. Az Országos Iroda jogkörébe tartozik, hogy a hitközségek és községkerületek autonómiájának érintetlenül hagyása mellett bizonyos felügyeletet gyakorol azoknak működésére. A hitközségek pedig ügyes-bajos dolgaikkal, problémáikkal, kérdéseikkel az Országos Irodához fordulnak, amelynek feladata eligazítani azokat, tanáccsal, támogatással mindenben segíteni a hitközségeket.

Tisztelt Hallgatóim, ezzel tulajdonképpen elmondottam mindazt, amit ily rövid összefoglalásban a hitközségi

igazgatásról, ügykezelésről, adminisztrációról Önök elé lehet tárni. Szeretném, ha az elmondottakkal programmot is sikerült adnom a magyar Izrael leendő papjai számára. Olyan programmot, amely a hitközségek megerősítését és ezzel a magyar zsidóság fennmaradását célozza. Mindezeken túlmenően minden hitközségi ténykedésnek abból az ideális lelkületből kell fakadnia, amelyet a rabbinak a maga egyéniségében kell magával hoznia hitközségébe és minden cselekedetét, minden tettét olyan ügyszeretettel áthatva kell tennie ,amelyet normák nem írnak elő, de amely ügyszeretet nélkül bármely hitközségi tevékenység nem egyéb, mint hívságos homokvárépítés.

Éppen ezért, mert bizalommal viseltetünk és sok reményt fűzünk leendő rabbijaink leendő működéséhez, mindezeken felül még egy óhajtásnak is kifejezést akarunk adni. Nem elég az, ha a hitközség fennmarad, nem elég ha állandó keretei, állandó szervei megmaradnak — arra kell törekedni, hogy a hitközség továbbfejlődjék, az legyen a cél, hogy a hitközség erejében, súlyában, munkájának eredményeiben megnövekedjék, intézményeiben, eszközeiben gazdagodjék, hogy a zsidó vallási és kultúrális élet nívója mindig növekedjék.

El sem tudjuk képzelni, hogy ennek az eszmei célkitűzésnek lendítője más lehessen, mint a rabbi. És nem is tudunk ideálisabb helyet elképzelni a rabbi működésének, minthogy a hitközség és ezzel a zsidóság fejlesztésének középpontjában álljon. Ezzel a pap az örök zsidó lángot élesztgeti, ahogyan soron lévő heti szidránk szavai mondják: (III. M. 6, 5.) והאש על המזבח תוקד בו לא תכבה ובער עליה הכהן עצים בבקר בבק־

»Az oltár tüze pedig folyton égjen, ki ne aludjék és élesztgesse azt a pap napról-napra.«

בבקר בבקר napról-napra új meg új tervekkel, új meg új ötletekkel jöjjön a rabbi a gyülekezet elé, elméjének és szivének hevítő lángját gyújtsa fel a hitközség oltárán, szive és elméje szolgáltasson minden reggel új rőzsét a tűzre, amely így nem alszik ki, hanem egyre éltetőbb, világítóbb és melengetőbb lánggá erősödik.

Ha mindenki azon a vártán, tehát hitközségében, ahova a kötelességek állították, ebben a szellemben végzi munkáját, akkor az erő gyarapodását szolgálni fogja és ezzel kiveszi részét a világ erőinek fokozásából s lerója adóját a maga részéről is a zsidóság szolgálatában. Igen örülnék, ha előadásom ennek az ideálnak felismerésére és követésére közrehathatott volna.

Budapest. **Eppler Sándor.**

A pesti zsidóság vezetői.

Az eltünt Orczy-háznak egyik szerény szobája volt az a Kohols-Zimmer, amelyből másfél évszázaddal ezelőtt indult a pesti gyülekezet hatalmassá növekedett igazgatása.

II. József császár 1783. évi türelmi rendelete alapján Pesten letelepült zsidóknak eleinte a város tulajdonában levő zsidó vendéglő bérlői, a Deputirte, voltak hatóságilag kinevezett vezetői. Az 1800. körül készült első szervezeti szabályzat már három előljáróra, Vorsteherre bízza a község vezetését; elnököt, Vorsitzert, azonban még csak az 1833. évi szabályzat ismer. Talán nem vétünk a történelmi valószinüség ellen, ha most utólag azokat az előljárókat tekintjük az 1800—1833. évi, tehát a legrégibb elnököknek, akik felé ez időben legtöbbször fordult a hívek bizalma s akik a valóságban felváltva elnököltek is az előljárósági üléseken, meg az aszifákban, nagygyüléseken.

A legrégibb előljáró Sachsel Márkus. Neve már az 1787. évi első hivatalos összeírásban fordul elő, majd tagja volt az egykori vendéglőbérlő deputációnak. A meglevő jegyzőkönyvek szerint az 1806, 1810 és 1813. évi tisztújításokon lett előljáró és mint ilyennek szerepel neve a türelmi adó eltörlését kérő 1807. évi országos zsidó beadványon. Születési helye és éve eddig még nem volt felderíthető s a Chevra feljegyzése szerint 1819-ben halt meg.

Utána előtérben áll Kadisch Joáchim nagykereskedő. A konskripció szerint Bécsben született 1785-ben, a pesti zsidók hitéletében 1802. óta, tehát 17-ik évétől fogva vesz részt, 1833-ig tagja minden előljáróságnak s 47 éven át munkálkodik a közügyek terén. A szabadságharc előtti »királyi szabadalmas nagykereskedők« közé tartozott, 1849-ben vonult nyugalomba s meghalt 68 éves korában, 1853. szeptember 29-én, Elul 26-án.

Ugyancsak évtizedeken át volt előljáró Breisach Izsák terménykereskedő. Pozsonyban született 1758-ban, 1806-tól 1833-ig többször áll az előljáróság élén. Az egyenjogusítást kérő 1825. évi zsidó képviselők szükebb bizottságának tagja. Meghalt 77 éves korában, 1835. november 14-én, Chesván 18-án.

Mauthner Ádám 1811-től 1828-ig volt tagja minden előljáróságnak. A morva Horschitzban született 1766-ban, a magyar ipar fellendítői közé tartozott és Kadischsal együtt Komárom megyében gyapjuszövet gyárat alapított. Meghalt 65 éves korában, 1831. április 21-én, Ijjár 4-én.

A kiforrásnak első korszaka, amikor Sachsel, Kadisch, Breisach, Mauthner és előljáró társaik voltak a vezetők, tele

volt ugyan a kezdet nehézségeivel járó zökkenésekkel, de azért nem volt meddő az alkotásokban. Az első előljárók oly intézményeknek rakták le alapjait, amelyek mind a mai napig is fenállanak. 1796-ban állandó templomot rendeznek be az Orczy-házban, megalakítják a Chevra Kadisát, 1804-ben temetőt bérelnek, melyet 1808-ban meg is vásárolnak, 1805-ben megnyitják az akkor még csak egy szobás kórházat és 1814-ben az iskolát.

Tekintélyes vezető férfiú volt Ullmann Mózes nagykereskedő, aki Pozsonyban született 1783-ban. Az előljáróságnak 1806-tól 1823-ig volt tagja s társai első előljárónak tették meg. Egykorú beadvány perlekedő, erőszakos embernek mondja őt, a közbizalom utóbb el is fordult tőle, mire hűtlenül elhagyta a zsidó vallást. Kitérése után magyar nemességet nyert s a Szitányi családnak őse lett.

Az 1828. évi tisztújításon Bauer Móric személyében búzgó vezetőt nyert a község. Pesten 1786-ban született, nagykereskedő volt s épen mint első pesti születésü előljáró arra törekedett, hogy a gyülekezet vezetésében példás rend honosuljon meg. Fiatalon, 47 éves korában halt meg, 1833. március 20-án, Adár 15-én.

Nálánál még erősebb kézzel fogott a rend megteremtéséhez Ullmann Gábor, a hitehagyott Ullmann Mózesnek öccse és veje. Pozsonyban született 1792-ben, 1809. óta lakott Pesten, 1830. óta elnöke a zsidó nagykereskedők testületének, ugyanazon évben lett hitközségi előljáró is. Szorgalmazására készült el és lépett 1833-ban életbe a gyülekezet új alapszabálya, amely az eddig csak lazán megszervezett pesti zsidóságot községgé tömörítette s fektette azt szilárd alapokra. Az elszaporodott magántemplomokat bezáratta, megalapította a kultusz-templomot, amely a nagy zsinagógával egy időben, 1830-ban új hajlékot kapott az Orczy-házban s ily módon egységesítette a pesti zsidóságot. Az új szabályzat alapján ő lett 1833-ban az első elnök, Vorsitzer, de betegeskedése folytán 1836-ban lemondott tisztségéről. A zsidó közügyeknek tovább is munkása maradt, tagja volt a magyar zsidóság által 1839-ben választott emancipációs bizottságnak és a türelmi adó eltörlését szorgalmazó 1841. évi képviseletnek. Halála idejét eddig még nem tudtuk megállapítani.

Utána Boskovitz József Lőb két ízben is volt hitközségi elnök, előbb 1836—1839. években, majd 1851-ben. Óbudán született 1789-ben s köztevékenységével hozzájárult ahhoz, hogy az ország egész zsidósága a pesti előljáróságot ismerte el vezetőnek. Elnöke volt az 1839. évi emancipációs bizottságnak és tagja az 1841. évi zsidó képviseletnek. Az

1846—7. évi inséges télen felekezeti különbség nélkül pénzzel és élelmiszerrel támogatta a megszorultakat. Később maga is elszegényedett s 1857-ben tönkrement. Meghalt 73 éves korában, 1862. augusztus 24-én, Áb 28-án.

Első elnöksége után a hívők bizalma Ösztreicher Dávid terménykereskedő felé irányult, aki 1839—1845. években volt elnök. Pesten született 1794-ben. Elnöksége idején létesült 1841-ben a Kézműves Egylet, nyílt meg ugyanazon évben saját telkén a gyáruccai zsidó kórház, alakult az eredményesen működő Magyarító Egylet. Meghalt 73 éves korában, 1867. augusztus 4-én, Áb 3-án.

Az 1845. évi tisztújítás Löwy Hermant és Kunewalder Jónást egyenrangú elnökké választotta három évre. Löwy Herman ezüstárus Pozsonyban született 1785-ben, művelt talmudista volt, jó barátságban állt Schwab Löb pesti és Löw Lipót későbbi szegedi főrabbival. Az előljáróságnak már 1836. óta tagja, részt vett minden országos zsidó mozgalomban; a pesti nagy árvíz idején 1838-ban ezüst serleggel kedveskedett Láng Mihály evang. lelkésznek, aki menedéket nyújtott a zsidóknak. Később valószínüleg külföldre költözött. Halálozási ideje ismeretlen.

Elnöktársa Kunewalder Jónás, a zsidó kórház nagynevű igazgatójának dr. Jacobovits Fülöp orvosnak veje, az 1846-ban eltörölt türelmi adó kezelőségének elnöke, társadalmi tekintélyével sikeresen fáradozott a hazai zsidóság ügyeinek védelmében, de az 1848-as zavaros időkben hirtelen elhagyta vallását, amelyért addig annyit küzdött.

A forradalom és szabadságharc súlyos éveiben Weisz M. A. veszi kezébe a hitközség vezetését. Tekintélyes kereskedő, később 1859-ben, majd 1863-ban ismét előljáró, 1868—69-ben kongresszusi képviselő. Született 1811-ben, meghalt 65 éves korában 1876. április 3-án, Niszán 9-én.

Az abszolut kormány, amely a zsidó »községet« igazgatási jogától megfosztotta és »hitközséggé« alakította át, Weisz M. A.-t 1851-ben elmozdította a hitközség éléről és az egyszer már elnökséget viselt Boskovitz Józsefet Lőböt állította helyébe. A hatóságilag kinevezett elnök hét éven át vezette az ügyeket és segített ujra felépíteni a történelmi események által megrázkódtatott hitközséget.

A helytartóság egy oktrojált ügyrend alapján 1858-ban tisztujítást rendel el, amely Baumgarten Fülöp földbirtokost és öt előljáró társát állítja a hitközség élére, hogy azután az egy év mulva elrendelt ujabb választáson Fleischl Dávid elnöknek adjon helyet. Fleischl rövid elnöksége idején készült el 1859. szeptember 6-án a pesti hitközség büszke alkotása, a dohányuccai templom.

Ennek szárnyépületébe költözött a hitközség hivatala is, amely addig az Orczy-házban volt elhelyezve. Fleischl született 1800-ban, meghalt 68 éves korában, 1868. augusztus 11-én, Áb 23-án.

Az elnökség körül történt további események visszatükröztetik az akkori általános hazai viszonyokat, amikor is a nemzet öntudatra ébredése vívta küzdelmét a haldokló abszolutizmussal. A helytartóság még 1859-ben meghitt bizalmasát, az utóbb »tornyai« előnévvel nemesített Schossberger S. W. dúsgazdag nagykereskedőt ültette az elnöki székbe. A nemzeti érzelmü pesti zsidóság azonban 1861-ben kibuktatja őt és dr. Hirschler Ignác orvost választja helyébe. A helytartóság 1863-ban szabálytalannak mondja Hirschler megválasztását és Schossbergert helyezi vissza az elnöki székbe. Az 1865. évi választás ujból kibuktatja Schossbergert és ismét Hirschlert teszi elnökké, aki azonban immár nem fogadja el e tisztséget. A két politikai ellenfél egyaránt értékes tagja volt a társadalomnak és a zsidó közösségnek. Schossbergerről, aki később hasznos tevékenységet fejtett ki a kongresszusban, még birálója, Tenczer Pál is elismerte, hogy »jótékonysága és szellem által kitünik.« Meghalt 78 éves korában, 1874. március 25-én, Niszán 7-én. Dr. Hirschler Ignác Pozsonyban született 1823-ban, az ország legelső szemspecialistája, 1869. óta a Tudományos Akadémia és 1885. óta a főrendiház tagja. Elnöke volt az 1868—9. évi kongresszusnak, amelyet az ő vezetése parlamenti nívón tartott. Az 1867. évben elért emancipációnak higgadt szavú harcosa volt. Meghalt 68 éves korában, 1891. november 11-én, Chesván 10-én.

A Hirschler—Schossberger vetélkedésből alakult ki az 1861. évi hitközségi szabályzat, a mai napig is érvényben levő alapszabályoknak gerince. Uj korszakot jelentett ez a pesti hitközség életében, amely szerencsésen egybeesik az 1867. évi kiegyezést követő általános gazdasági fellendülés idejével. A pesti hitközség nagy alkotásainak is időszaka volt ez, amelyben a hitközség elnökei következő sorrendben követték egymást:

Lányi Jakab, az osztrák hitelbank pesti fiókjának igazgatója, 1865-től 1874-ig három cikluson át állt a hitközség élén. Elnöksége idején honosult meg dr. Kohn Sámuel rabbinak 1866. évi megválasztásával a dohány-uccai templomban a magyar igehirdetés; épült a kongresszus után 1872-ben az ország egyik legszebb konzervativ temploma, a rombachuccai zsinagóga; nyilt meg 1867-ben a leányárvaház és 1869-ben a fiúárvaház. Meghalt 63 éves korában 1879. november 28-án, Kiszlév 13-án.

Lányi után tíz éven át (1874—1883) Neuwelt Ármin nagykereskedő, a Magyar Kereskedelmi Csarnok elnöke volt a hitközség elnöke. Három tisztujításnál irányult feléje a közbizalom. Elnöksége nem új alkotásoknak, hanem a meglevők fentartásának és továbbfejlesztésének volt a kora. Az 1877-ben megnyilt Orsz. Rabbiképző Intézet, valamint az Izr. Siketnémák Orsz. Intézete nem volt ugyan hitközségi alkotás, de kezdettől fogva élvezték a pesti hitközségnek nemcsak erkölcsi, hanem anyagi támogatását is. Neuwelt Ármin 73 éves korában halt meg 1888. január 15-én, Sevát 2-án.

Az 1883. évi tisztújítás Wahrmann Mór személyében igaz államférfiút állított a hitközség élére. Mint Wahrmann Izráel első pesti főrabbinak unokája Pesten született 1832-ben. Az egyetemet végzett kereskedő és ipari vállalkozó egyik előharcosa volt az Ausztriától gazdaságilag független Magyarország eszméjének. Az első zsidó vallású országgyűlési képviselő, aki 1869-ben jutott a parlamentbe. Fiatalabb éveiben a napisajtó hasábjain küzdött a zsidók egyenjogúsításáért, majd ennek kivívása után alelnöke volt a zsidó kongresszusnak. Vas szorgalmát és erős akaratát bevitte a hitközség elnöki székébe is, amelyet egy évtizeden át töltött be. Nevéhez fűződik az 1889-ben épült új kórház és az 1891-ben elkészült sípuccai hitközségi székház. Neki és hűséges alelnökének, az energikus Deutsch Sámuel, sok évtizedes kultuszelőljárónak műve, hogy a pesti hitközség kormányzásában, intézményeiben és minden tagozatában oly rend honosult meg, amely bármely közintézménnyel kiállja a versenyt. Hirtelen halt meg 60 éves korában, 1892. november 26-án (este), Kiszlév 8-án.

Az erőskezü elnök halála után az utóbb bárósított Kohner családnak feje, Kohner Zsigmond volt 1893-tól 1906-ig hitközségi elnök. Budapesten született 1840-ben, előkelő szerepe volt a hazai közgazdasági és kereskedelmi életben, elnöke a Lloyd Társaságnak, alelnöke a Pesti Kereskedelmi Banknak. Jóindulatú és szeretetreméltó rós-hákóhol, akinek tizenhárom évi elnöksége alatt több oly intézménnyel gyarapodott a fővárosi zsidóság, amelyeknek java része országos érdekeket is szolgál. Elnöksége idején nyitotta meg 1893-ban a hitközséggel összhangban működő Chevra Kadisa korszerű Aggokházát, létesült 1894-ben az Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1896-ban a millenium emlékére a szegény hitközségeket támogató Orsz. Magyar Izr. Közalap, nyilt meg 1897-ben a Bródy-gyermekkórház, 1900-ban a fasori Fiúárvaház, létesült 1901-ben a közkórházak zsidó betegeinek rituális élelmezésére az Áhávász Réim egy-

let. Az elnökségtől való visszavonulásának évében, 1906-ban épült a pesti hitközség első monumentális kültelki imaháza, az arénaúti templom. Meghalt 67 éves korában, 1908. január 2-án, Tévész 28-án.

Kohner Zsigmond visszavonulása után, 1906-ban Dr. Weinmann Fülöp lett az elnök. A hitközség »lateiner« vezetője munkavégzésével méltóan sorakozott a gazdasági élet gyakorlati pályáján működött eddigi elnökökhöz. Ungvárott született 1839-ben, Debrecenben és Szegeden ügyvédi gyakorlatot folytatott, 1867-ben a királyi ítélőtábla bírája, utóbb királyi közjegyző. Kora ifjúságától fogva részt vett a felekezet minden megmozdulásában, az elnöki székben szigorúan őrködött a legalitás pontos betartása fölött. Öt évi elnöksége alatt a főváros zsidósága továbbfejlesztette intézményeit. Ez időben keletkezett vagy nyílt meg 1908-ban a Wechselmann-Vakok Intézete, 1909-ben az Orsz. Magyar Izr. Közművelődési Egyesület és az Izr. Szünidei Gyermektelep Egyesület, 1910-ben a Weiss Alice Gyermekágyas Otthon és az Orsz. Izr. Patronage Egyesület, 1911-ben a Chevra Kadisa Szeretetháza. Meghalt 72 éves korában 1911. november 28-án, Kiszlév 7-én.

Egy évi interregnum után 1912-ben Adler Lajos lett a hitközség elnöke. Szempcen született 1837-ben, fiatalon került a fővárosba, ahol jónevű bankár volt. Elnöksége előtt évtizedeken át jótékonysági, majd szertartásügyi előljáró volt, az elnöki tisztséget 1919. februárjáig töltötte be. Gyakorlatiasságának és tapasztaltságának köszönhető, hogy a világháború súlyos évei nem ingatták meg a hitközség intézményeit. Meghalt 90 éves korában 1927. február 3-án, Adár 1-én.

Utóda Székely Ferenc 1919-től 1921-ig vezette a hitközséget. A fehérmegyei Alapon született 1858-ban. A bankszakmában előkelő helyet töltött be és közgazdasági tényked ése mellett szépirodalmilag is munkálkodott. A felekezeti életnek mindenkor aktív részese volt s a világháború előtt a magyar zsidóság egységesítését célzó mozgalmat indított. Két évi elnöksége a legsúlyosabb forradalmi időkre esik, de higgadtságával nem csak köznyugalmat tudott teremteni, hanem a hitközség veszélyeztetett intézményeit is meg tudta menteni. Utóbb a Ferenc József Rabbiképző Intézet vezérlő bizottságának volt elnöke. Meghalt 78 éves korában 1936. április 11-én, Niszán 19-én.

Székely Ferenc utóda az elnöki székben Dr. Lederer Sándor elnökhelyettes lett 1921-ben. Hat évi elnöksége idején létesültek a pesti hitközség templomkörzetei, amelyek hatalmasan fellendítették a perifériákon lakó zsidóság hitéletét. Kiskunfélegyházán született 1852-ben, tragikus hirte-

lenséggel halt meg 75 éves korában 1927. november 28-án, Kiszlév 4-én.

1928. márciusától 1929. márciusáig Kaszab Aladár volt a hitközség elnöke. A nagy filantrop a hevesmegyei Szücsiben született 1868-ban s ugyancsak váratlanul halt meg 61 éves korában 1929. március 15-én, Veádár 3-án.

A pesti hitközség ez idő szerinti vezetője Stern Samu 1929. december óta tölti be az elnöki széket. A közbizalom reá ruházta a VI. községkerület és az Orsz. Izr. Iroda elnöki méltóságát is. A jövendő krónikásnak lesz háládatos feladata megírni, hogy hármas tisztségében a mi megpróbáltatásokkal teli időnkben mily bölcs megfontoltsággal párosult nagy energiát fejt ki az egész hazai zsidóság érdekében.

I. Függelék.

A pesti izr. hitközség elnökeinek névsora kronológiai sorrendben:

Sachsel Márkus 1806—1813 körül.
Kadisch Joachim 1802—1833. körül.
Breisach Izsák 1806—1833 körül.
Ullmann Mózes 1806—1823 körül.
Mauthner Ádám 1811—1828 körül.
Bauer Móric 1828—1833 körül.
Ullmann Gábor 1830—1836-ig.
Boskovitz József Löb 1836—1839-ig.
Ösztreicher Dávid 1839—1845-ig.
Lőwy Herman 1845—1848-ig.
Weisz M. A. 1848—1851-ig.
Boskovitz József Löb 1851—1858-ig.
Baumgarten Fülöp 1858.
Fleischl Dávid 1859.
Schossberger S. W. 1859—1861-ig.
dr. Hirschler Ignác 1861—1863-ig.
Schossberger S. W. 1863—1865-ig.
Lányi Jakab 1865—1874-ig.
Neuwelt Ármin 1874—1883-ig.
Wahrmann Mór 1883—1892-ig.
Kohner Zsigmond 1893—1906-ig.
dr. Weinmann Fülöp 1906—1911-ig.
Ádler Lajos 1912—1919-ig.
Székely Ferenc 1919—1921-ig.
dr. Lederer Sándor 1921—1927-ig.
Kaszab Aladár 1928—1929-ig.
Stern Samu 1929. évtől.

II. Függelék.

A pesti izr. hitközség elhúnyt elnökeinek halálozási évfordulója naptári sorrendben:

Niszán 9. Weisz M. A.
Niszán 9. Weisz M. A.
Niszán 19. Székely Ferenc.
Ijjár 4. Mauthner Ádám.
Áb 3. Ösztreicher Dávid.
Áb 23. Fleischl Dávid
Áb 28. Boskovitz József Löb.
Elul 26. Kadisch Joachim.
Chesvan 10. dr. Hirschler Ignác.
Chesvan 18. Breisach Izsák.
Kiszlév 4. dr. Lederer Sándor.
Kiszlév 7. dr. Weinmann Fülöp.
Kiszlév 8. Wahrmann Mór.
Kiszlév 13. Lányi Jakab.
Tévész 28. Kohner Zsigmond.
Sevát 2. Neuwelt Ármin.
Adár 1. Ádler Lajos.
Adár 15. Bauer Móric.
Veadár 3. Kaszab Aladár.

Források: A pesti hitk. jegyzőkönyvei és évi jelentései.

Budapest. **Dr. Groszmann Zsigmond.**

A magyarországi zsidók III. Károly korában.

(A „Magyar Zsidó Oklevéltár“ alapján.)

I. Áttekintés.

III. Károly (mint német-római császár VI. Károly), 1711—1740, alatt a zsidók helyzete Magyarországon nem mutat egységes képet. Megyénként, sőt néhol városonként változott a helyi hatóságok különbözősége szerint. Az ország ebben a korban hatalmas megrázkódtatásokon ment keresztül. 1686 óta Buda ismét a birodalomhoz tartozott; az 1699-i karlovici béke biztosította a töröktől visszahódított területek nagy részét. A győzelmes háború azonban nem hozta meg a remélt nyugalmat. A nemesek nem kapták vissza a törökök által lefoglalt birtokaikat, hanem azok felett a király mint német császár és osztrák herceg fenntartotta magának a rendelkezési jogot a commissio neoacquistica alapján. Eszerint minden földbirtokosnak újból kellett bizonyítania birtokjogát ősi földjén, amely többnyire sok nemzedék óta volt már a családban, amelynek okmányai természetesen sok esetben már nem is voltak fellelhetők. A kellőképen nem igazolt magyar birtokokat külföldi tisztek, katonák, vagy német császári kegyencek kapták, akik többnyire nem is jöttek Magyarországra, hanem birtokaikat intézők által pórokkal munkáltatták és csakis jövedelmező gyarmatnak tekintették. Ezután kitört a Rákóczi-forradalom, mely újra lángbaborította az országot. A szatmári béke 1711-ben helyreállította ugyan a rendet, de tényleges nyugalomról nem igen lehetett szó. Nemcsak azért, mert nemsokára folytatódtak a török háborúk,[1] hanem azért is, mert az állandó bizonytalanság rettenetes állapotokat teremtett. A birtokok nagy része nem volt használható állapotban. A jobbágyok sok megyéből elmenekültek, tehát hiányoztak a munkaerők, az utak rosszak és sokszor bizonytalanok voltak, ami a kereskedelmet gátolta. — A lakosság nagy része ingadozott politikai állásfoglalásában, a pórok sok helyen átszöktek török területre, hiszen a pártoskodás rendesen a gyengék rovására ment, amit a zsidók is súlyosan megsínylettek. A zsidók nemcsak a főnemeseknél, hanem elsősorban a királynál kerestek védelmet mint az egész középkorban,[2] mint a német zsidók a császárnál.

[1] 1718, a passarovici, 1739. belgrádi béke, mely nagyjában az 1914-ig érvényes délmagyar határt megállapítja.

[2] Pl. IV. Béla zsidótörvénye 1251-ben.

Európaszerte ekkor a zsidók helyzete jellegzetes átalakuláson ment keresztül. A középkori sötétség lassan áttolódik nyugatról keletre. Nyugaton zsidó pénzemberek szerephez jutnak, de azért koránt sem élnek biztonságban. Igy pl. említésre méltó Oppenheimer József, „Jud Süss", esete, aki Württembergben pénzügyminiszter lett, majd fényes pályafutása után 1738-ban kivégezték. Berlinbe újra bebocsátották a zsidókat és 1714-ben építették ott az első zsinagógát. A nyugateurópai rabbik, pl. az emdeni rabbi, erélyesen küzdenek a Sabbatai-mozgalom utolsó hajtásai ellen. De Keleten ezalatt elsötétül a helyzet úgy társadalmilag, mint szellemileg. Nagy Péter birodalmában megkezdődik a vérvád hazugságának a hadjárata, míg zsidó körökben a frankista téveszmék fejtik ki még mindig káros hatásukat. Ebben a korban keletkezik a chasszidizmus („Best" 1698—1758), amely beleviszi a zsidóságba a „csodarabbi" fogalmát.

Az orosz- és lengyelországi üldözések bizonyos mértékben, ha közvetve is, hatással voltak a zsidók helyzetére Magyarországon is: sok zsidó Lengyelországból Cseh- és Morvaországba menekült, ahonnan egy részük Magyarországra jött ami súlyosbította a zsidók helyzetét: így pl. különösen 1726 és 1727 után jöttek be a zsidók az Örökös tartományokból, ami itt is rontotta a zsidók helyzetét. A gazdasági életben a zsidók bizonyos szerepet játszottak Magyarországon, mint vámok, gyárak, sör- és szeszfőzdék vagy vendéglők bérlői, mint katonai és kincstári fém-, só-, fa-, gabona-, méz-, lószállítók, pénzkölcsönzők, mint kiskereskedők és különféle vállalkozók.

A felkelések idején sokat szenvedtek a zsidók, hiszen mindenütt a landsknecht-észjárás érvényesült, amennyiben „törökön kívül a német is, a kuruc is just tartott a zsidó vagyonára. Ha benéztek a gettóba, üres kézzel el nem távoztak onnan, ha nem vájkálhattak hónaljig a pénzben, úgy emberéletben tettek kárt".[3] Egyes kuruc kilengések ismeretesek pl. Rohoncon, Szalónakon és Kismartonban 1704-ből, azután a kismartoni zsidók elmenekültek. Egyébként „a magyar községek nagy része ez időtájt bomlófélben volt, amelyet a kurucoktól való rettegés okozott... A vakhír is, hogy a kuruc tábor közeledik, a zsidók közt oly félelmet támasztott, hogy eszeveszetten elfutottak lakhelyükről".[4] Nem ismeretes, hogy szolgáltak-e zsidó katonák is a kuruc seregekben, ellenben a császári seregben meg vannak említve egyes zsidó katonák. Egy forrás így szól: „Nagyon helyes, ahogy a zsidóval bán-

[3] Büchler S. a Magyar Zsidó Szemlében, 1894. 88. old.
[4] U. ott, 100—101. o.

nak, mert a németekkel tartanak".[5] Egyébként Kaufmann Dávid leírja Ungarisch-Brod pusztulását a kurucok által 1863. júl. 14-én.

II. Wertheimer Sámson, országos főrabbi.

Nagy szerepet játszott ebben a korban Wertheimer Sámson, aki országos főrabbi címmel mint a zsidó ügyek országos intézője, mint „stadlon" kiváló jelentőséggel bírt. Wormsban született 1658-ban, 1684-ben Bécsbe került, ahol a kor legnagyobb zsidó bankárja és egyik legzseniálisabb gazdasági szakembere, Oppenheimer Sámuel, összeköttetésbe hozta a bécsi udvarral. Oppenheimer halála után egyedül bonyolította le a bécsi udvar pénzszükségletét és 1703-ban udvari faktor lett. Hatalmas befolyását a zsidók védelmére gyakran latbavetette, így pl. neki volt köszönhető, hogy Eisenmenger „Entdecktes Judentum" című gyűlölködő könyvét betiltották. Zsinagógát épített és sokat áldozott jótékony célra. Nagy héber tudása, amellett közkedvelt, megnyerő egyénisége volt.

1717. aug. 23-án kéri egy beadványban a királyt, hogy nevezze ki[7] Magyarország főrabbijának, miután már 1711. aug. 26-án megválasztották őt a magyar zsidó községek. Kérését avval indokolja, hogy a zsidók között előforduló peres ügyekben mint békebíró szeretne eljárni. Három nappal később ki is nevezi őt a király erre az állásra, melyet haláláig általános megelégedésre be is töltött.[8] Azonban nem egykönnyen ment ezen magas hivatal keresztülvitele a gyakorlatban, hiszen még 1718 szeptember havában is kénytelen volt Wertheimer a királyt kérni, hogy főrabbivá történt kinevezéséről értesítse a magyar kir. udvari kancellária által a magyar hatóságokat. Hogy mennyi csendes ellenállásba ütközött Wertheimer tevékenysége, arról nem sokat tudunk, de ismeretes egy eset, melyben a pozsonyi kamara neki szándékosan kellemetlenségeket okoz. Erről 1721. nov. havában jelentést tesz a császárnál, nehogy megismétlődjék az ő jogainak a kijátszása, mivel „solcher gestalt all zu sehr praejudicirlich, mithin da solches von mir nicht zeitl. resentirt." A császár nov. 28-án meg is erősíti Wertheimer előbbi privilé-

[5] U. ott, 96—97. o.

[6] Thaly K. II. Rákóczi Ferenc emlékiratai, 17.

[7] Wertheimernek egy részletes privilégiumát l. Magyar Zsidó Oklevéltár (MZsO) III, 133—145. o, 1716. május 6. Ez és még két privilégiuma látható: Kaufmann: Samson Wertheimer, 29, 34, 39. o.

[8] MZsO, III, 188. o. és köv.

giumait, ugyanaz nap a pozsonyi kir. kamarához is átteszi a panasziratot és egyben kéri a kamarát, hogy a jövőben ne bántsák Wertheimert leiratokkal. Még 1721. okt. 9-én ugyanis a pozsonyi kir. kamara nyers hangon felszólította Wertheimert, hogy az országgyűlés költségeihez a zsidók által fizetendő 800 forint adóból ő maga fizessen 200 forintot, vagyis: „Vos Verhaimer Ducentos flnos ad hujatem Cassam Bancalem pro certo administrare non intermittatis, ne casu in contrario Camera hac ad media Vobis minus grata Vos compellendi condescendere debeat...“ Erre a tapintatlan írásra, melyben őt a kamara „Werthaimber Judaeus“-nek címezi, megfeledkezvén összes címeiről és tisztségeiről, avval válaszol, hogy „a két török háború és a Rákóczi-felkelés alatt a vármegyéknek készpénzt előlegezett és sokszázezer forint hitelt szerzett. De akkor sokkal jobban ügyeltek a nemes urak a formaságokra írásbeli kéréseikben.“ Ezt a pozsonyi követelést az udvari kamara természetesen elutasította.[9] Egyébként sokat tett Wertheimer a magyar hadsereg fejlesztéséhez szükséges pénz és nyersanyagok előteremtésére.[10]

Wertheimer tevékenységére jellemző, hogy főfoglalkozása bécsi császári udvari bankársága maradt, a császár és király közvetlen környezetéhez tartozott. Minden valószínűség szerint elsősorban ő rá vonatkozik az, amit Szavoyai Jenő herceg mondott „a szakállas zsidókról, akik a politikát befolyásolják“ („von den bärtigen Juden, die die Politik mitbestimmen“).[11] Ha bankársága mellett egyéb üzleteket lebonyolított, úgy azt csak az udvar iránti szívességből, nem pedig üzletszerűen tette: ilyen esetekben teljesen haszon nélkül fáradozott; amidőn pl. Magyarországon 1698-ban hadiszállítmányozást rendezett be, 1703-ban u. ott tüzérségi felszerelést, majd zabot vásárolt, az udvarnak ékszereket, libériákat, stb.[12] Evvel szemben a király minden lehetőt megtett a védelmére. Pénzüzleteiben szerény volt, az akkor megszokott kamatokat (évi 6, 8, 9, rendkívüli esetekben 12%) szedte; néha ő maga többet fizetett a megszokott kamatnál, de többet még ilyen kivételes esetekben sem követelt.[13] Megszervezte az erdélyi sómonopóliumot, amiért aranyláncot kapott kitüntetésül a királytól 1694-ben. Ezután gondoskodott a sómonopólium keresztülviteléről is, ami itt-ott (pl. Debrecenben) a vámosok és mások akadékoskodása által eleinte elég nehezen ment. 1695-

[9] M. Grunwald: S. Oppenheimer, 223. o.
[10] U. ott, 222. o.
[11] U. ott, 219. o.
[12] U. ott.
[13] U. ott, 220. o.

ben sikerül neki Eszterházy herceg előbbi részesedésén kívül az erdélyi rendeket is érdekeltetni a monopóliumban. 1698—99-ben pedig a sót az eddigi bérlők kielégítése után közvetlenül királyi hivatal kezelésébe viszi át.[14] Megszervezi továbbá a lengyel sóbehozatalt is Magyarországra.[15]

Mint bankár több százezerforintos és milliós hiteleket is nyújtott a kormánynak, úgy hogy egyes években ő volt a császári udvar legnagyobb hitelezője. Midőn 1710 körül visszavonult az üzlettől, még mindig két millió forint követelése maradt az udvarnál, de, amit dícséretére külön ki kell emelni, dacára óriási méretű üzleteinek, senki sem kételkedett kortársai közt becsületességében és tisztességében.[16] Lényegesen támogatott egy frankfurti talmudkiadást 1721—22-ben, amely azonban a cenzúra miatt csak 1753-ban jelent meg; és minden valószínűség szerint iparkodott a temesvári zsidók kiűzetését is megakadályozni, noha eredménytelenül. 1724. aug. 6-án halt meg.[17]

Wertheimer már régebben gondoskodott arról, hogy privilégiumát kiterjessze családjára is, ami a királyi kancellária egy 1719. szept. 9-én kelt iratában kifejezésre jut. Ezúttal az országos főrabbivá történt kinevezése is meg lett erősítve. Halála után veje, Eskeles Berent Gábriel előbb[18] a herceg Eszterházy uradalom területén lakó zsidók főrabbija lesz:[19]

Még ugyanabban az évben Eskeles kérte és megkapta a magyarországi főrabbi állást.[20] Wertheimer üzleteinek rendezése halálával nem ért véget, egy okmány szerint még 1737. jan. 22-én rendezték adóelszámolásait Moson, Sopron és Vasmegyékből. Nem ide tartozik állami kintlevőségeinek behajtása, ami még tovább tartott. Megemlítendő végül, hogy a jótékony célú „Wertheimer-alapítvány", mely eredetileg 150.000 forint volt, részben fennállt 1914-ig.

14 U. ott, 222. o.

15 U. ott.

16 U. ott, 228—244.

17 U. ott, 245, köv.

18 1724, aug. 25. Ahol a forrást nem említjük, ott a MZsO értendő.

19 »dasz wir dem sogenanten Berent Gabriel Eskeles Juden, und durch ganz Mähren, wie auch zum Theill in Röm. Reich bestelten ober Rabiner in Ansehung dessen, dasz jüdische Gebrauch halber Ihme beywohnenden gelehrsambkeit und bereits erworbenen groszen Ruhm, und guten Nahmen ... ober Rabiner Ambts Stelle«.

20 1724, szept. 10.

III. A zsidóadók.

Ha tekintetbe vesszük, hogy akkoriban Németországban a zsidók roppant sokféle adót (pl. Mainzban 16-félét)[21] fizettek, nem csodálkozunk az aránylag magas zsidóadókon hazánkban sem. Az Országos Levéltár Index Ben. Resol. 1729. jan. 8 alatt található egy kimutatás, hogy a szabad kir. városok és a zsidók által fizetendő országgyűlési díjak meddig vannak kifizetve.[22] A legismertebb és legnyomasztóbb adó a türelmi taksa volt; egy 1732. febr. 22-i udv. kamarai írás szerint minden zsidó kivétel nélkül köteles Magyarországon úgy türelmi adót mint országgyűlési díjat fizetni: „... Judaeos indifferenter ad tolerantialem censum, obligari, taxamque Dietalem a tolerantiali censu distingui ...“

Négy 1732. júl. 24-i okmány bizonyos bepillantást nyújt egyes kerületek türelmiadójáról: Homonnai kimutatások szerint a sztropkói kerületben és pedig Ladoméren, Sztropkón, Duklán és Raslaviczán összesen négy zsidó család 51 forinttal hátralékban volt; továbbá a következő helységek zsidóadói vannak említve: Szatmár, Nagy Károly (488 frt hátralék), a kassai harmincadkerületből: Miskolc, Enicske, Zadány; az ungvári harmincadkerületből: Szerednye, Dravec, Minay, Zavitzin, Ungvár, Mokocs, Perecsin, Szemere, Passika Mosko (?), Nagy Bereznye, Tycha, Sztavna, Kosztrina, Uzsok, Podharany, Csicserocs Csmal (?), Dubrinics; a késmárki, tokaji, váradi és ujhelyi harmincadkerületekben: Hunfalva és környéke, Sziget, Mada, Bennye (Erdőbénye), Liszka, Keresztúr, Horváth, Tolcsva, Várad, Diószegh, Ujhely, Zypo (?), Gálzecs, Vojetics, Tussa Ujfalu, Morva, Rákocz, Boschicza. Ezen szegényebb kerületekben természetesen lényegesebb kisebb összegekről van szó az aktákban, mint a gazdagabb szatmári kerületben.

Egy laxenburgi királyi rendelet 1722. máj. 7-ről kimondja, hogy a zsidók és cigányok türelmi adója bérbeadandó: „ut fundi camerales, in quantum fieri potest, pro augendis proventibus et sumptibus compendiandis in arendam elocentur... prouti et Iudaeorum ac Zingarorum tolerantialis census exarendari posse censeret...“ az adók bérbeadása, amint ez

[21] J. Höxter, Quellenlesebuch zur jüdischen Geschichte und Literatur, IV, 129—130.

[22] MZsO, III, függ. 902. o.

már a rendelet szövegéből is világosan látszik, az adók növelését, tehát súlyosabb terheket jelentett. Az adóbérlők egymás közt konkurrálva felverték a bér magasságát, amit aztán végeredményben az adófizetőnek kellett megtérítenie. Egy ilyen adóbérleti szerződés említendő 1705. nov. 5-ről. Eszerint a király szerződést köt egy szepesi kir. kamarai tanácsossal, melyben utóbbi a felsőmagyarországi zsidóadókat bérbe veszi, de azon kikötéssel, hogy az összes zsidók alapos összeírása után *magasabb* bérösszeg fizetendő, mint azelőtt. Emellett az is előfordult, hogy egyes helyeken különböző koordinált hatóságok nem tudtak egymás közt az adókérdésben megegyezni, aminek következtében az ottani községeknek egyszerre több helyre kellett adóznia. Így pl. egy 1719. márc. 21-i bécsi okmány szerint Kismarton városa afelett panaszkodik, hogy a város falain belül a herceg Eszterházy területén lakó keresztények és zsidók nem fizetnek városi adót. A városi hatóság persze nem törődött avval, hogy a főnemesi területeken a zsidók amúgy is adóztak az államnak és földesuruknak, tehát egy harmadik közigazgatási hatóság adószedése legalább is méltánytalan lenne. Ez a kismartoni példa nem volt kivétel, hanem megismétlődött sok más helyen is, így különösen Budán. Sőt arra is van példa, hogy egy birtoknak külföldi tulajdonosa külföldre követeli a birtokán lakó zsidók türelmi adóját. Így pl. gróf Schönborn Frigyes Károly würzburgi püspök igényt tartott a munkács-szentmiklósi uradalmának zsidó-türelmi-adójára 1729-ben.[23] Ez az eljárás csak mai felfogás szerint különös, akkoriban gyakori volt. Bizonyos mértékben hasonlít ehhez az akkori zsidó felfogás is, mely szerint kivándorolt zsidók évtizedeken át régi községük keretébe tartoztak nemcsak a hitközségi adó szempontjából, hanem a községi törvénykezésben is.

A már említett felsőmagyarországi zsidóadó felemelése avval a következménnyel járt, hogy máshol is emelni akarták a zsidóadókat. 1738. ápr. 17-én a bécsi udvari kancellária felkéri a magyar kir. kancelláriákat, hogy az említett példa szerint emeljék máshol is a zsidóadókat; ezen beadvány abból az elgondolásból indul ki, hogy a felsőmagyarországi zsidók, akik nem gazdagabbak a többi dunáninneni és dunántúli zsidóknál, jóval több zsidóadót fizetnek. Az arányosság kedvéért nem tűrhető tehát, hogy ne fizessenek a többiek is olyan sokat, mint a felsőmagyarországiak. — Mindamellett a régi türelmi adókat is csak nehezen lehetett behajtani, amint azt egy bécsi kamarai leiratból[24] láthatjuk: „...et illa

[23] U. ott.

[24] 1712, febr. 19.

...nomine et titulo Tollerantiae Summae, quae Summa etiam non secus quam cum maxima difficultate et adhibita executione a Iudaeis desumi potuit..." Bizonyára nem a végrehajtás enyheségén múlott (hiszen az adósokat akkoriban kíméletlenül vasraverték és bebörtönözték) a behajtás nehézsége, hanem a zsidók tényleges fizetésképtelensége, amiről még szó lesz. Az is előfordult, hogy a türelmi adót azért lehetett nehezen behajtani, mert egyes földesurak szándékosan nehézségeket gördítettek a behajtás elé, tekintettel arra, hogy birtokukon lakó zsidóik fizetőképességét magaknak akarták biztosítani. Egy ilyen esetben[25] a zsidó türelmi taksa bérlője hatósági támogatást kér a türelmi adó behajtására. Ebben az ügyben a magyar kancellária felvilágosítást kér a türelmi taksa felől, mióta áll fenn és mi az, „... et in certae hanctenus Nobis minus notae Tolerantiales (ut ajunt) Taxae, quotannis ad Aerarium Regium, per constitutum fl. 1000, h. e. flor. mille deponendae, exactione impedientes, seu potius talismodi Iudaeos protegentes conquesta sit, pro qualive demum remedio sibimet elargiende instet et partes suas interponat".[26] A válasz erre a kérdésre nincs meg, de néhány héttel később[27] a magyar kancellária már továbbítja a vármegyék jelentését ebben a tárgyban a magyar udvari kamarának. További nehézségek vannak említve Bereg és Ung megyék zsidó türelmi adójának behajtásánál. Itt egy Berko Dalovics nevű zsidó volt a türelmi adó bérlője. Ő már előbb tapasztalta a zsidók súlyos anyagi helyzetét és már az előbbi év végén[28] kérte a türelmi adó mérséklését vagy legalább is a természetbeni fizetés lehetőségét. Kérését avval indokolja, hogy a borkereskedés tilalma, a török háború, a pestis, a vásárok megszüntetése és más okok csökkentették a zsidók fizetőképességét.

Külön rovatba tartozik a zsidók országgyűlési taksája, amit III. Károly 1721. szept. 2-i rendelete szerint a zsidók már előre kötelesek voltak fizetni az összehívandó országgyűlés alkalmával. Még ugyanabban az évben kivetettek (okt. 9) 800 forintot a magyarországi zsidókra, amelyből a rohonci község egymaga 100 forintot fizetett dec. 31-ig. Nagyon súlyosak voltak a hadiadók is; így pl. ismeretes, hogy a sopronmegyei zsidóságra 1734—35-ben 500 forintot vetettek ki ezen a címen, amiből a lakompaki zsidók ebben a két évben 110 forint 30 dénárt fizettek.[29]

[25] 1723, febr. 25.

[26] 1723, márc. 2.

[27] 1723, máj. 4.

[28] 1738, dec. 26.

[29] MZsO, III, függ. 906. o.

IV. A zsidók jogi védelme.

A királyi védelem. A bizonytalanságnak ebben a korában a zsidók elsősorban a király védelmét igyekeztek elnyerni. Mert ha nem is nyujtott a királyi védelmi levél tökéletes biztonságot, mégis a legértékesebb jogi okirat volt az akkori körülmények közt. A királyi hatalom bizonyos nyugvópontot jelentett a forrongások és háborúk zűrzavarában. A királyi hatalom kiterjedt a nép összes rétegeire és többnyire érvényesült a partikuláris erőkkel vívott küzdelmekben. Természetesen arra törekedtek a zsidók, hogy meg is szolgálják a királyi védelmet. Nem is szólva olyan nagytehetségű egyéniségekről, mint Wertheimerről, aki időnként az udvar legnagyobb hitelezője és sok állami berendezés megszervezője volt, a zsidó gazdasági szakemberek minden téren kitettek magukért a királyi érdekek szolgálatában. Igy pl. gróf Pálffy János táborszernagy egy 1711. május 31-én Eperjesen kelt okmányban igazolja, hogy Keppisch Ábrahám, Jakab és Mózes testvérek életük kockáztatásával a császári seregnek nagy szolgálatot tettek Érsekújvár ostrománál, ezért a királynak melegen ajánlja. A nevezett Keppisch (Keppich) testvérek 1715 márciusában folyamodtak is a császárhoz és hű szolgálataik fejében ugyanolyan privilégiumot kértek, amilyent egyes zsidók II Ferdinándtól 1624. márc. 12-én kaptak.[30] A kívánt védelmi levelet meg is kapták márc. 30-án, melyben nekik a császár és király nemcsak személyük, hanem családjuk és egyenes leszármazottaik részére is a kért jogokat megadta. Mindenütt szabad letelepedést és kereskedelmet kaptak, kivéve olyan helyeket, mint a bányavárosokat, vagy más szabad városokat, ahol zsidónak amúgy sem szabadott letelepednie.[31]

Ezek után az is érthető, hogy a Pálffy grófok kíméletesen bántak a zsidókkal, ami többek közt egy pozsonyi okmányból[32] kitűnik, melyben gróf Pálffy Miklós országbíró Pozsonymegye főispánja, koronaőr, stb. a Pozsony Váralján lakó zsidóknak részletes privilégiumot ad. Ezen privilégium, melyet Pálffy János és Károly grófok is ratifikáltak, főbb pontjai a következők:

1) A pozsonyi zsidóknak szabad a pozsonyi várhegyen és a „Zuckermantl" részen lakni, „tudniillik ötven háztartás-

[30] Ezen privilégiumot l. Wolf Gerson, Ferdinand und die Juden, Wien, 1859.

[31] »exceptis liberis et Regiis montanis civitatibus Nostris.«

[32] 1714, jan. 1.

nak a gyermekekkel együtt és pedig azon kívül, akik ott a jövőben megházasodnak." Ezen ötven család névsorát két példányban készítették el; egyiket a földesúrnál, a másikat a zsidó községnél helyezték el.

2) Másodszor meg van nekik engedve a nevezett területen mindenféle áruval kereskedni, amint azt azelőtt is tették, azonkívül

3) szabad nekik mindkét zsidónegyedben egy-egy zsinagógát tartani istentiszteletük elvégzésére és összes, a zsidóknál szokásos vallási szertartások végzésére.

4) Mivel zsinagógai élet bizonyos alkalmazottak nélkül nem lehetséges, szabad nekik egy rabbit, két előimádkozót, két templomszolgát („Schuelldiener") és egy metszőt tartaniok, akiket szabadon választhanak, de az ötvenes (család-) számba nem vehetnek fel.

5) A zsidóbíró, amint az más helységekben és országokban is szokásos, alkossa az elsőfokú bírói hatóságot és egy év letelte előtt ne juttassanak mást az ő helyébe, hanem egy évig maradjon hivatalában és aztán a község megválaszthatja őt egy további évre. Ha egy kereszténynek pere van egy zsidóval pénzügyben, akkor kötelessége a zsidó bíróhoz fordulni, de ha nincs megelégedve az itélettel, akkor „per modum apellationis" a földesúrhoz fordulhat. Ha két zsidó pereskedik a zsidó bíró előtt és nincsenek megelégedve az itélettel, az ellen nincs apelláció, kivéve ha bűnügyről van szó, akkor az eset a földesúrhoz tartozik.

6) A zsidók bírájukat és a bírósági tagokat (dajanim) szabadon választhatják és pedig a zsidó húsvétkor. A zsidók képviselőtestületi tagokat (Erwoehlte, Electores) egyenes választással választanak, ezeket a hatóság megerősíti. Az összes többi községi hivatalnokokat csak közvetve („per modum indirectus") választják.

7) Az uraság tisztviselőinek kötelessége a szabályszerűen megválasztott zsidó bíró vagy annak helyettese által kimondott itélet végrehajtásában segédkezni, a börtönre itélteket bezárni; a foglyokat pedig a zsidó bíró engedélye nélkül nem szabad elbocsátani; másrészt tilos valakit visszatartani a börtönben, ha a zsidó bíró kiengedését elrendeli, kivéve, ha az uraságnak jogos és alapos oka van, az illetőt a börtönben tartani.

8) Mivel a zsidóságnak szüksége van községi adókra, hogy fizethessék a községi alkalmazottakat, a rabbit, a kántorokat és templomszolgákat (Rabiner, Schuellsinger, Schuellklopfer) és másokat, legyen joguk a bort és a kóser húst megadóztatni, amennyiben az nem történik az uraság vagy a keresztény szomszédok hátrányára. Ha már egyszer az

ilyen adó meg van állapítva, nincs joga az egyes zsidónak ellene felszólalni.

9) Keresztény falusi kisbírók nem ítélkezhetnek semilyen dologban zsidók felett, mert ilyesminél gyakran visszaélések és jogtalanságok történtek, „... weillen ... von dem Grundt Richter viell Juden, ehe man an den Herrschafftlichen Ober Officier zur Klag kommen, inzwischen mit Stockhsperrung (kaloda) und anderer Beschimpfung geplagt, auch mit viell unbillichen Anlaagen belegt worden seyn ...“ Zsidóknál csakis a legfelsőbb uraságí bíróság illetékes.

10) Mindenféle kellemetlenség elkerülése végett idegen zsidók egy bizonyos Simon Michel család kivételével nem telepedhetnek meg.

11) Az uraság megvédi a helybeli zsidókat idegen zsidók konkurrenciája ellen. Idegen zsidóknak nem szabad ugyanis árúkat behozni és azokkal kereskedni, kivéve vásárokon.

12) Mivel a zsidóknak Pozsonyban nincsenek saját házaik, hanem csak bérben laknak, szigorúan tilos egymás lakásait vagy üzleteit tullicitálással elvenni.

13) A fent említett kóser hús kimérésére uradalmi területeken a pozsonyi — de nem idegen — zsidóknak olcsó bérért mészárszékeket adnak ki.

14) Ha egy pozsonyi illetőségű zsidó egy nemes portáján él és egy vagy több idegen zsidót magánál felvesz, akkor a zsidó község által kiszabott büntetést meg kell fizetnie az uraság pénztárába. De ha nem engedelmeskedik, akkor megbüntetik, mihelyt az illető nemes portáját elhagyja.

15) Büntetés terhe mellett tilos a zsidó adósnak az adóságlevelet feleségével is aláíratni, ami azelőtt előfordult és bonyodalmakra vezetett. T. i. aláíratták az asszonnyal az olyan kötelezvényeket, melyeknek tartalmáról őt nem világosították fel, azaz „als solle fuerohin kein Jud, so unter der Hochloeblichen Herrschaft Protection stehet, befuegt sein, sein Weib in einer von sich gebenden Schuldobligation, ohne ihren Willen zur Mitunterschreibung oder Ferttigung fuer sie unnd ihre Kinder zu zwingen.“

16) Zsidóknak minden ipart szabad tanulni és gyakorolni, amennyiben keresztény iparosokat nem károsítanak és keresztény iparosok nem tiltakoznak ellenük.

17) Ha adó vagy más címen végrehajtók foglalnának zsidóknál az uradalmi területen, akkor nem szabad másképp végrehajtani, mint kereszténveknél.

18) Az uraság gondoskodik megfelelő temetőről, de ha nem találna megfelelő helyet, marad az eddigi temető.

19) A zsidó község köteles két és fél évre 500 forintot

fizetni védnöküknek, akkor is, ha nem teljes a község létszáma.

Ez az aránylag liberális szabályzat előfordul hasonló formában más nemesi területeken is és ellentétben áll a városok kispolgári felfogásával, amely rendkívül gyűlölködő volt a zsidókkal szemben, amint lent még látni fogjuk.

Hasonló herceg Eszterházy Mihály zsidóprivilégiuma, melyben néhai atyjának privilégiumait megerősíti 1720. júl. 19-én. Ebben a szabályzatban 14 pontban vannak összefoglalva a zsidók jogai és kötelességei: 1) lakhatási engedély, 2) szabad kereskedelem és ipar, 3) vámegyezmény, 4) nemzsidók pere zsidókkal a zsidó bíróhoz tartozik,[33] 5) szabad vallásgyakorlat, mentesség beszállásolás és robot alól Lajtaújfalun, 6) a zsidók évente választanak bírót és esküdteket, amit a hatóság jóváhagy, 7) szabad rabbit, tanítót (kántort?) és templomszolgát (Rabiner, Schulmeister, Gemein Diener) tartaniok, 8) temetniök szabad vasár- és ünnepnap is, 9) barmaikat legeltethetik a lajtaujfalusi legelőn, 10) tűzesetben a keresztény lakosság köteles segítségükre lenni, 11) ha zsidó lopott holmit vesz és azt bejelenti, kártalanítása után visszaadja, de ha nem jelenti be, megbüntetik, 12) a község évi 230 rénes forintot fizet a védelemért, 13) a zsidók szabadon eladhatnak húst és szeszes italt zsidóknak és nemzsidóknak, 1) a hercegi hivatalnokok kötelesek ezt a rendeletet betartani. A herceg fenntartja magának a törvény megmásításának vagy eltörlésének a jogát.

Fennmaradtak okmányok egyes zsidók kiváltságleveleiről: ezekkel azért kell foglalkoznunk az általános gazdasági helyzet megitélésének szempontjából, mert a kiváltságos zsidók mint nagykereskedők és vállalkozók rendkívüli szerepet játszottak. Ők képezték a gazdaságilag legerősebb réteget a zsidó községekben, sokszor a község gerincét alkották, de a magyar állami fejlődés szempontjából sem voltak egészen jelentéktelenek. Nem ők voltak a magyar gazdasági élet egyedüli éltető elemei, ahogy azt régen sokan gondolták, de olyan jelentéktelen sem volt munkásságuk, ahogy azt újabban megitélik. Néhány okmány megvilágítja ezen kiváltságos zsidók tevékenységének egyes pontjait, ezekből a következőket említhetjük meg:

Több oklevél maradt fenn Hirschl Izsák zsidó nagykereskedő kiváltságleveléről. Ezek szerint Hirschl érdemei már a kuruc felkelés idejére nyúlnak vissza: 1717. dec. 31-én Győr vármegye közgyűlése egy okmányban igazolja, hogy Hirschl

[33] Egy 1738, dec. 26-i okmány szerint zsidó bíró választásához előzetes védnöki engedély kellett.

Győr városába, amidőn a várost ostrom idejében a kiéheztetés veszélye fenyegette, élete kockáztatásával 3000 mérő búzát csempészett be 1708-ban. 1718 márciusában Hirschl mint a győri, veszprémi és székesfehérvári katonai raktárak gondnoka fenti érdemeire hivatkozva kéri a királyt, hogy privilégiumot kapjon, amely szerint Magyarországon bárhol lakhassék és kereskedést űzhessen, és hogy rokonát és alkalmazottát, Hirschl Jakabot Budán zavartalanul élni hagyják. Szabadalmi levelét újra kéri 1727. aug. 21-én; ezt a kérelmet a király aug. 25-én véleményezés végett leküldi a magyar helytartótanácshoz. Később mint győri „védett zsidó" 1736-tól 1739-ig a császári raktárakba évenként 10—15 ezer mérő gabonát, majd bort és pálinkát is szállít.[34]

Említve van a Schlesinger Farkas és Izrael testvérek[35] privilégiuma, melyet 1716. jan. 22-én III. Károlytól kaptak, melyben meg van említve, „eorundem duorum fratrum Iudaeorum fidelibus et utilibus servitiis, quae iidem uti praemissum est, cum jactura fere universarum facultatum suarum, et periculo etiam vitae praestitissent".[36]

Fennmaradt Simon Michel privilégiuma[37] 1716. szept. 25-ről, amit III. Károly adott. Eszerint Simon Michel tíz évi privilégiumot kap, úgyszintén fia „Enoch Michl" és veje „Lasar Joseph". A megokolás a nevezett zsidó pénzáldozata az udvar javára. Ha Michel közben meghalna vagy kivándorolna, az említett tíz évi jogot tovább élvezi családja, „welches privilegium auch, de gedachter Simon Michel mitler Zeit mit Tod abgehen oder sein Domicilium anderwerthshin zu transferiren gedencken möchte." Ebben a kiváltságlevélben megkapja azt a jogot, hogy az ország bármely részében lakhassék, akár Bécsben is, csak persze a templomoktól távol béreljen lakást; vallásgyakorlata is meg van engedve a megszokott szerény formában, „auch ohngehindert Männigliches seine Jüdische ceremonien und Mosaische gesäz, sowohl in leben, als sterbs-fällen seinen gebrauch und gewohnheit nach gleichwie es in denen Reichs constitutionen denen Judeschaften und gemeinden allenthalben zugelassen, und von Unsz, oder Unseren Vorfahren gnädigst erlaubt, auch vor diesem alhier gepflogen worden in aller still und ohne ärgernus deren Christen exerciren, und denen ge-

[34] Grunwald, Oppenheimer, 313. o.

[35] Wolffgangus et Israel Schlesinger. Megjegyzendő, hogy a tulajdonnevek írása, mint az egész helyesírás, az akkori okmányokban nem egységes.

[36] A privilégium megujítása említve van 1716, nov.-ban, MZsO, III. függ. 895. o.

[37] bővebbet S. Michelről l. Kaufmann, Aus Heinrich Heines Ahnansaal.

mäs leben, jedoch an Sonn- und Feyertagen nach der gemachten General-Ordnung unter denen alhiesig-privilegirten Juden vor zehen Uhr morgeds sich aus seinem hausz nicht begeben, vil weniger vor solcher Zeit einige negotiation treiben." Nem szabad neki idegen zsidókat magához beengednie, vagy „más bűntettet" elkövetnie, mert különben bevonják ezen kiváltságlevelét. Minden peres ügyében az udvari bíróság illetékes. Michel Simon mint nagyobb bankár szerepelt akkoriban, hiszen már 1712. dec. 15-én Pozsony városának 1000 rénes forintot kölcsönzött 6% kamatra. A pénzkölcsönzésnél persze udvariasan megadják címeit: „der Ehrsame Simon Michl Kays. Hoff Jud." 1715 júliusában Michel a királytól engedélyt kér arra, hogy Pozsonyban a város akarata ellenére bankházat alapíthasson. A magyar kir. udvari kancellária nagyon üdvösnek tartaná a bankház létrejöttét és ezért egy 1715. júl. 30-i beadványban Michel tervét melegen ajnálja az udvarnál. A bankház nem jött ugyan létre, de M. tevékenysége más téren is ismeretes. Nagyszombat városa, melynek évszázadok óta zsidóellenes volt a magatartása, ha nem is tűrt zsidókat falai közt, azért mégis kénytelen volt zsidók átutazása dolgában tárgyalni: ezeket a tárgyalásokat a zsidók képviseletében egy 1717. dec. 20-i okmány szerint Michel folytatta. Néhány évvel később, 1727. ápr. 7-én fia, Sámuel Simon szintén császári szabadalmi levelet kap, mely hasonló volt apja privilégiumához.

Egyes területek kaphattak általános védelmi levelet, melynek aztán általános rendeleti jellege volt, így pl. a Bánátban lakó zsidók védelmét megerősíti egy udvari haditanácsi privilégium 1737. júl. 19-én. Ebben többek közt a következőket olvassuk: „Als tun wir denen Herren hiemit bedeuten und ausdrücklich aufgeben, dass selbe besagte Judenschaft bei dem Genuss ihrer wohlhergebrachten Freiheiten, Concessionen, Privilegien, auch Immunitäten alstets ungekränkter lassen, folglich hierhin auf keinerlei weiss turbiren oder beeinträchtigen, noch sonst diesfalls einige Aenderungen vornehmen, sondern sie dabei viel mehreres handhaben und gegen selbe auf dem Fuss, wie es bishero geschehen, ohne geringsten neuer Auflag und Beschwerung weiters fürgehen sollen."

A nemesi fennhatóság avval a következménnyel járt, hogy a zsidók oly formán tartoztak az illető földesúr birtokához mint a jobbágyok. Ez onnan is kitűnik, hogy a fent említett Eszterházy féle privilégiumban külön ki van emelve, hogy a zsidók nem kötelesek robotmunkát végezni. Ez a „kiváltság" persze értelmetlen lett volna, ha egyébként nem lettek volna alacsony sorban. De egy másik okmányból a job-

bágyokéhoz hasonló helyhezkötöttség is kitűnik: 1720. máj. 5-én herceg Liechtenstein József Vencel a lundenburgi uradalom birtokosa gróf Czobor Márkusnak, a sasvári uradalom birtokosának átad egy zsidó családot és hangsúlyozza, hogy nevezett zsidóval szemben semilyen követelést nem fog többé támasztani, hanem meghagyja őt teljesen új ura birtokában minden vagyonával, utódaival együtt. Ez az adományozás nem kivétel, hanem akkoriban mindennapos eset volt, hiszen akkoriban a zsidók mindenütt helyükhöz voltak kötve és ha pl. egy zsidó Budáról Pestre akart menni, szabályszerű útlevélre és távozási engedélyre volt szüksége.[38] Ismeretes a pozsonyi zsidó községnek egy szabályzata (Polizeyordnung, Tekanot) 1740. nov. 1-ről, melyet a község kidolgozott és földesura, gróf Pálffy János nádor által jóváhagyatott. Ennek a hitközségi szabályzatnak 50 pontja van, ezekből a következők a fontosabbak:

A zsidó bíróság tagjainak nem szabad egymással rokonságban lenniök. A jogászok lehetnek ugyan egymással rokonságban, de rokonok egy ügyben nem tárgyalhatnak közösen. A pénztárosok nem lehetnek egymással vagy a bíróval rokonságban, de szükség esetén az egyik pénztáros a bíró rokona lehet. Aktív és passzív választójoga csak annak van, aki legalább három éve házas ember és nincs hátralékban az adóval. Csak akinek már előbb kisebb községi hivatala volt, lehet bírósági tag és csak volt bírósági tagot lehet bírónak választani. Az összes illetékeket és adókat a pénztárosok szedik be; őket a bíró havonkint ellenőrzi és egész könyvelésüket az év végén megvizsgálják. A bíró csak egy fél forintot utalványozhat ki egy személynek, több pénzt csak több bírósági tag együtt utalványozhat ki. Ha idegen zsidó házalna Pozsonyban, 20 tallér büntetést fizessen. Aki idegen árút ad el és kivonja magát az (1%-os) adó alól, 100 dukát büntetést fizet, aminek fele a földesúré. Idegen áru becsempészését egyes esetekben az áru elkobzásával, sőt kiközösítéssel is büntetik. Fiatal párokat csak akkor esketnek, ha apjuknak nincs adóhátraléka, idegen fiatalokat pedig csak akkor, ha van megbízható kezes arra, hogy 8 napon belül elhagyják Pozsonyt. Ha valakinek a fia vagy lánya máshová házasodik és bejelenti, hogy továbbra is igényt tart a pozsonyi védelemre, a fiatalok kötelesek távollétük idejére is adót fizetni, de csak visszatértük után 3 évvel van szavazati joguk. Idegen zsidókat csak nagy adók lefizetése után választás által vettek fel a községbe, ha a földesúr beleegyezett, de 6 évig nem volt szavazati joguk. A zsidó bíró nem akadályozhatja

[38] MZsO, III, 1738, aug. 22-i okm.

meg a rabbi ítélkezését; ha valaki a rabbi ítélőszékétől a zsidó bíróhoz fellebbez pénzügyben, azt vissza kell utasítani a rabbihoz. Ha valaki nem nyugszik bele a zsidó bíró ítéletébe és ha 15 forintnál nagyobb vitás összegről van szó, fellebbezhet az egész községhez, melyet a bíró összehív. Kártya- és kockajáték tilos. Ház- vagy templomülés eladásához az illető községi tag feleségének aláírása is szükséges. Azonkívül szerepelnek azok az általános szabályok is, melyek a fenti privilégiumokban fel voltak sorolva.

Általánosan az volt a helyzet, hogy a zsidók inkább akartak közvetlenül a király, vagy főúr vagy katonai kormányzat fennhatósága alá, mint valamely szabad kir. város vagy megye hatáskörébe tartozni. Erről a pontról részletesebben szó lesz még lent a budai eseményeknél. Itt még csak megemlítendő, hogy Komárom várparancsnoka és a komárommegyei hatóságok közt vita volt a zsidóvédelem körül. Egy ízben 1727. szept. havában két komáromi zsidót a katonai hatóság eltiltott a kereskedéstől, mivel szerinte katonai joghatás alá tartoztak.[39] Megmaradt egy leirat 1728. jún. 1-ről, melyben a magyar udvari kancellária szerint a komáromi zsidók Komárom megye, nem pedig a katonai parancsnokság alá tartoznak. A magyar udv. kancellária más esetekben is tiltakozott az ellen, hogy a katonai parancsnokság védelmébe vegye a zsidókat; így pl. 1740. febr. 11-én és máj. 9-én a nagyváradi katonai vezetőség ellen. — Előfordultak túlkapások olyan értelemben is, hogy valamelyik bíró egy zsidó felett ítélkezett, aki nem tartozott a hatáskörébe; de az ilyen ítéletek ellen rendszerint panaszt emeltek. Egy esetben pl. a király megsemmisített egy nyitramegyei szolgabírói ítéletet egy zsidó ellen, mivel a zsidó csak saját földesurának bírósága alá tartozik, 1733. aug. 18 (?).

A *nemesi védelem* általában közvetlenebb volt, mint a királyi védelem. Mindkettőnek kifejezetten anyagi célja volt, mindkettő becsülte a zsidót mint gazdasági erőt, mint pozitív munka teljesítőjét és elsőrendű adófizetőt. De a királynak sok esetben tekintettel kellett lennie mások érdekeire, akik nem voltak ugyan gazdaságilag olyan értékesek, de viszont elég erősek voltak ahhoz, hogy alkalomadtán erőszakosan lépjenek fel a királyi hatalom ellen vagy valamiképpen kellemetlenkedjenek neki. Igy tehát a királyi védelem bizonyos mértékben korlátolt volt. Evvel ellentétben a nemesek birtokaik felett szabadabban rendelkeztek. Nekik saját kis területükön csaknem korlátlan szuverénitásuk volt, az ő birtokukon nem kellett tekintettel lenniök lázongó nyárspolgárokra,

[39] U. ott, 901. o.

hanem annak engedték meg a kereskedelmet és oly mértékben, akinek és ahogy azt hasznosnak tartották. Ebből az ellentétből érthető a következő vitás eset is: gróf Ber[illegible] Pétert a nyitramegyei hatóságok arra kényszerítik, hogy távolítsa el tapolcsányi birtokáról a zsidókat. Berényi 1727. máj. elején beadvánnyal fordul a királyhoz, amelyben kéri, hogy hagyják meg a zsidóit, mert különben nagy kárt szenvedne. Pár nappal később hasonló kérelemmel fordul a királyhoz[40] gróf Pálffy János; kifejti, hogy tudomása szerint a zsidókat még a bányavárosokhoz közel is megtűrik, tehát ne űzzék ki az ő bajmóci zsidóit sem, vagy adjanak nekik legalább haladékot üzleteik lebonyolítására, mert különben nemcsak ők, hanem az ottani nemesek is tönkremennének. Tíz napra rá a magyar udv. kancellária átteszi e két gróf kérvényét az udvari kamarához. De csak aug. 19-én kaptak választ, melyben a kir. kancellária elutasítja kérelmüket, úgy hogy a zsidókat eltávolítják az említett két helységből. A királyi felfogás győzött, noha alapja csak egy régi zsidóellenes intézkedés volt, mely szerint a bányavárosok körzetében nem lakhatnak zsidók, míg a főnemesek a gazdasági élet fejlődését tartották szem előtt. Mindamellett előfordultak itt-ott szabálytalanságok a főnemesi birtokokon is, amint pl. egy 1739. márc. 10-i okmányból kitűnik.[41]

Hogy egyes esetekben az uradalmi tisztviselők jogtalanul beleavatkoztak a zsidók belügyeibe, arról tanúskodik a következő vita: A kismartoni zsidó községbe be akart jutni egy büntetett előéletű zsidó, aki már többször el lett ítélve lopásért. A zsidó község az ebből eredő esetleges veszélyektől való félelmében tiltakozott ellene és nem akart az említett tolvajnak szállást adni. Ezen magatartását a zsidó előljáróság a nikolsburgi községnek egy levelével indokolja, melyben a nevezett község 1740. febr. 18-án felsorolja a fenti egyén bűntetteit. Az Eszterházy-uradalom tisztviselői dacára annak kényszeríteni akarják egy 1740. márc. 2-i leiratban a község előljáróságát a nevezett tolvaj felvételére. A zsidók ez ellen tiltakoznak privilégiumuk 17. §-ára való hivatkozással.[42] Erre az uradalom tisztviselői erőszakoskodtak a zsidó bíróval és más előljárókkal, mire a község a királyhoz fordult védelemért.[43] Ugyanakkor „bécsi udv. zsidó faktorok az Eszterházy-uradalom zsidó alattvalóival együtt III. Károly

40 máj. 18.

41 Herceg Eszterházy Pál uradalmán egyes tisztviselők jogtalan adókat követelnek a zsidóktól, mire a király nevezett napon felszólítja Sopron megyét az ügy kivizsgálására, MZsO, III, 777. o.

42 U. ott, 809. o.

királynál panaszt emelnek az uradalom tisztviselői ellen, kik a németkeresztúri ártatlan zsidó bírót kemény téli hidegben pellengérhez kötötték, másokat gyalázatos rágalomra spanyol cipőkbe szorítottak és a kismartoni zsidó bíróhelyettest, mert nem akart egy hirhedt idegen zsidót a községben tűrni, megverették".[44] A király ítélete döntötte el az ügyet, amennyiben ápr. 5-én felszólította írásban a sopronmegyei hatóságokat, hogy tartassák az uradalmi tisztviselőkkel tiszteletben a zsidók privilégiumát és ne kényszerítsék a községet olyan egyének felvételére, akiket oly alapos okból visszautasítottak. Egyben utasítja a király a hatóságokat, hogy mindamellett olyan zsidókat, akik Sopron megyéből, tehát fertőzéstől mentes helyről jönnek, be kell engedni Sopron városába.[45] Ha a zsidó község eljárása szűkkeblűnek is látszik első pillanatra, mégis érthető, ha tekintetbe vesszük, hogy a zsidók nagy mértékben felelősek voltak egymásért és nem akartak egy megrögzött bűnöst a községbe felvenni, mert abból baj keletkezhetett volna az egész községre.

A zsidók helyzetét lényegesen szilárdította az a jog, hogy ha valamely okból nem mehettek személyesen bírósághoz, oda megbízottat küldhettek. Erre számos példát találunk. A megbízott lehetett akár zsidó, akár keresztény.[46] Ennek az intézkedésnek óriási gyakorlati jelentősége volt, amennyiben egyes helységekben nem tűrtek zsidókat, vagy nehézségeket támasztottak nekik, ami ezen jog alapján nem jelentette a kapcsolatok teljes megszakítását: hanem ilyen esetekben a zsidók (keresztény) jogi képviselője folytathatta a tárgyalásokat.

V. Zaklatások és kilengések.

Dacára a királyi védelemnek, a zsidók sokféle zaklatásnak voltak kitéve. Nem is szólva a háborúk kilengéseiről, mint pl. arról, hogy 1697 óta Szatmár és Ugocsa megyékben kuruc felkelők sanyargatták és fosztogatták a zsidókat, sem arról, hogy a 18. század elején mindenütt pogromszerű kilengések voltak állítólag azért, mert a zsidók a királypárthoz

[43] 1740, márc. 31.

[44] MZsO, III, 812. o.

[45] U. ott, 813—815 .o.

[46] Ilyen példák közt említendők a MZsO, III-ban: 1725, febr. elején függ. 1726, jan. 5.; febr. elején; febr. 8; febr. 21; 1729, szept. 9; dec. függelékben; 1730, júl. 11; szept. 11; 1731. febr. 27; jún. 14; aug. 14; dec. 11; 1732, jún. 4; 1733, febr. 9. a függelékben; 1735, febr. 3; aug. 18; 1736, dec.

tartoztak,[47] amint azt már a bevezetésben említettük. Hiszen ismeretes, hogy a felkelők Rákóczi védenceit sem kímélték. Sok zsidó község a sanyargatások miatt elmenekült, pl. Kismarton, Nagymarton, Holics, Sasvár. A sopronmegyei zsidók vagyonát elvették.[48] A szatmári béke (1711) óta elnyomták a nemkatolikusokat (zsidókat, protestánsokat és görögkatolikusokat). Mindehhez hozzájárulnak a helyi kiűzetések, melyekről még szó lesz, úgyszintén a merényletek a zsinagógák ellen. Ezen zaklatásokhoz még hozzájárult az is, hogy a bányavárosoktól 7 mértföldnyire távol tartották a zsidókat. Időközben egyes zsidók mégis letelepedtek a tilos területeken, ezeket III. Károly engedelmével 1727-ben egyes városokból kiűzik.[49]

Az üldözéseknek egy külön fejezetét képezi ebben a korban a budai magisztrátus tevékenysége, ami által sokat szenvedett a budai község, mely pedig már régebben is sok viszontagságon ment keresztül. A törökök a 16. században sok budai zsidót megöltek vagy fogságba hurcoltak; majd újra jelentős község létesült a 16. század második felében, ez a község 1686-ban a visszafoglalásnál pusztult el. Ezután 1686-ban csak egy zsidó (Feit Hirsch) telepedett le újra Budán, majd a 17. század legutolsó éveiben még néhány család, és 1690 óta egy magánlakásban imaházat rendeztek be a budai zsidók.[50] Noha a budai zsidók kitartanak királyhűségükben, így pl. 1706-ban résztvesznek nemcsak a királyi sáncmunkákban, hanem az őrségben is, mégis ki vannak szolgáltatva a városi hatóságoknak. I. Lipót a zsidókat már 1703-ban a városi hatóságok jogkörébe utalja,[51] és ezen rendeletét megerősíti özvegye, Eleonora 1711. aug. 28-án. A zsidók közül sokan, különösen a jómódúak, ki is vándorolnak. A budaiak valamennyi zsidótól szabadulni akarnak, mire jó példa Esztergom, ahol 1711-ben kiűzték őket. Majd 1712-ben a budaiak lerombolják a zsidó imaházat.[52]

1713. okt. 23-án a magyar kir. udvari kancellária újra figyelmezteti a budai tanácsot, „hogy a Budán letelepedett zsidókat lakásukban és kereskedésükben addig, amíg hovátartozandóságuk vitás kérdése eldöntve nem lesz, ne zavarja és tegyen mielőbb pontos jelentést arról, hogy miért vetettek rájuk félforint adót és miért nem enged a katonasághoz tar-

47 Büchler, A zsidók története Budapesten, 186. o.
48 U. ott.
49 U. ott, 237—238. o.
50 U. ott, 184—185. o.
51 U. ott, 188. o.
52 U. ott.

tozó embereknek házakat és telket megvenni?"[53] 1718 júliusában a budai zsidók nevében Wolff Schlesinger udvari zsidó a királyhoz folyamodik, hogy engedje meg a zsidóknak a katonaság birtokában lévő két telken házakat építeni. Kérését avval indokolja, hogy Budán mindenütt zavarják és kínozzák a zsidókat „in denen bürgerlichen Häuszern undt Gewölbern zu handlen undt zu wohnen nicht tolleriret — sondern gäntzlich exterminirt-, interturbirt- und vertrieben werden will." Kiemeli továbbá, hogy nevezett telkeket senki sem használja, tehát senkinek sem lenne kára abból, ha a zsidók birtokba vennék. Azt is hangsúlyozza, hogy a zsidó kereskedelem Budán a népnek olcsó közszükségleti cikkeket juttat és arra is utal, hogy a zsidók óriási méretű adókat fizetnek. Ez utóbbi adat helyességét a budaiak sem tagadhatták, hiszen ugyanabban a hónapban elkészítettek egy adókimutatást, melyben a kis zsidó község 1689—1717-ig sokszáz forint adót fizetett mindenféle címen, azonkívül a 4 milliós országos adóból is kivette részét.[54] — 1718. aug. 13-án egy kamarai ellenőr szakvéleményt ad be a zsidók által kért telkekről és leírja (tervrajzzal), hogy azokon vannak régi értékes épületek, de azokat senki sem használja. Közben a zsidók beköltöztek az épületekbe, ami ellen a budai tanács tiltakozik egy folyamodványban az udvari kamaránál. Ebben a folyamodványban, melyben a zsidókat „dieses gottlose gesindt", „dieses landt Verderbliche Gesindt", illetőleg „landtverderblichen gottlosen Judengesindt" kifejezésekkel illetik, a zsidók eltávolítását követelik és kérik, hogy helyezzék őket a város bíráskodása alá. Az említett jelzőkből következtethetjük, hogy mennyi jóakarattal bíráskodtak volna a zsidók felett.[55] 1719. nov. 20-án az udvari kamara a magyar kamarától jelentést kér ezen ügyben.[56] De a következő évben mégis kiteszik a zsidókat lakásaikból. 1720. febr. 19-én a budai magisztrátus Nattl, Bachrach és Hirschel kamarai zsidókat is saját joghatása alá akarja vonni. Ebbeli kérését folyamodványban átadja a magyar udvari kancelláriának. A budai tanács mint a többi esetekben persze itt sem tagadja, hogy a zsidók kiűzése a végső célja. A magyar udv. kancellária 1720. febr. 27-én azt ajánlja az udv. kamarának, hogy Nattl, Bachrach és Hirschel zsidókat, habár kamarai védelem alatt állnak, mégis polgári kereskedelmük miatt adóztathassa meg a város is.[57] A látszó-

[53] MZsO, III, 41. o.
[54] U. ott, 225. o. és köv.
[55] U. ott, 283. o. 1719. nov.
[56] U. ott, 284. o.
[57] U. ott, 298. o.

lag helyes javaslat nem veszi figyelembe, hogy a zsidók amúgy is többet adóztak mint a városi polgárok, tehát a tanács követelése méltánytalan. De valójában nem a nevezett zsidók adója kellett a budai tanácsnak, hanem a kiűzetésük volt a végcélja, amint egy 1720. ápr. 19-i kérvényükben nyíltan kimondják.[58])

Schlesinger Farkas udvari zsidó egy 1720. júl. 8-i folyamodványban arról panaszkodik, hogy a budai tanács nem engedi Budán letelepedni unokaöccsét, Schlesinger Sámuelt, noha erre királyi privilégiuma alapján joga van.[59] Majd a budaiak egy Günsberger nevű zsidó üzletét jogtalanul bezárták.[60] Márc. 25-én folyamodik G. a budai tanácshoz, hogy engedjék üzletét kinyitni, amit persze elutasítanak. A kérvényezés és levelezés ebben az ügyben tovább folyik,[61] majd még aug. 9-én is[62] és 1729. aug. 19-én az udvari kancellária kéri a magyar helytartótanácsot, hogy szerezzen érvényt a budai Schlesingerék (akiknek rokonságságához tartozott a nevezett Günsberger) privilégiumának. 1720. júl. 29-én a király kénytelen erélyesen írni a Schlesinger testvérek érdekében, akiket a budaiak tovább sem akarnak megtűrni, majd újabb nagy csapást mérnek a többi zsidóra is. Valamennyiüket kidobják lakásukból egy hideg őszi napon, 1720. okt. 17-én, ami ellen Schlesinger mint udvari zsidó azonnal a királyhoz fordul.[63] A király nyomban[64] megparancsolja, hogy a zsidókat engedjék vissza lakásaikba.[65] Egyelőre tehát a budaiak nem értek célt, de továbbra is zaklatták zsidóikat amennyire tudták. Már 1717 óta a zsidóknak magas vámot kellett fizetniök a budai hídon.[66] 1738. szept. 5-én a király egy iratban a magas vám indoklását kérdi és 1740. júl. 26-án a cs. kir. kamarai bizottság erélyesen felszólítja a budaiakat, hogy szüntessék be a zsidók dupla díját a lajóhídon, mert különben a kincstár pert indít ellenük.[67] A budaiak „fertőzéstől való félelem" ürügye alatt bőröket koboztak el zsidó nagykereskedőktől. Az árú visszaadását később Mária Teré-

58 U. ott, függ. 898. o.
59 U. ott, 318. o.
60 1725, márc. 20, MZsO, III, 456. o.
61 U. ott, 459. és 464. o.
62 U. ott, 472. o.
63 1720, okt. 18—20.
64 okt. 21.
65 U. ott, és Büchler, 228. o. és köv.
66 Büchler, 210. o. és MZsO, III, 472. o; 510—512. o; függ. 901. o.
67 MZsO, III, továbbá külön díjat fizettek a Pesten éjjelező zsidók, U. ott, függ. 901. o.

zia elrendelte,[68] noha ő maga korántsem volt zsidóbarát és később jóváhagyta a zsidók kiűzetését Budáról. A budaiak különösen 1725 után írtak gyakran a királyhoz a zsidók kiűzetése céljából, mivel látták az udvar zsidóellenes hangulatát,[69] és pedig 1725-ben,[70] majd 1728. ápr. 8., majd ismét 1736-ban és 1738-ban,[71] ami azonban III. Károly életében nem sikerült, hanem csak 1746-ban.

A budai tanács makacsul kitartott a zsidók elleni küzdelmében. Állhatatosan ostromolta a királyi udvart egy-egy zsidóellenes intézkedés érdekében, arra számítván, hogy a makacs ostrom itt-ott valóban bizonyos „eredményeket" fog elérni, amiben nem is csalódtak. Igy pl. 1719. márc. 27-én egy beadványban kérték a császárt, hogy a kamarai és katonai védelem alatt álló zsidókat is helyezzék a város fennhatósága alá, nehogy a zsidók túlságosan elszaporodjanak.[72] Ugyanebben az évben egy másik beadványban panaszkodik a tanács a zsidók katonai védelme miatt.[73] A tanács júniusban megismétli márc. 27-i kérését.[74] Amellett egy okmányból[75] kiderül, hogy egyes zsidó adósokat törvényes eljárás nélkül bebörtönöztek, ami által őket csődbe akarták kergetni. Nevezett zsidók kifejtik beadványaikban, hogy mindig pontosan fizették adósságukat és most is megtennék, ha nekik módot adnának rá. Ily körülmények közt nem csoda, hogy egy kiváltságos zsidónak, (Bau Jud József) a királyi parancs ellenére sem adnak Budán lakást, mivel a polgármester 100 forint bírsággal fenyeget mindenkit, aki zsidónak lakást merne adni.[76]

[68] 1740, dec. 22.

[69] Büchler, 231. köv.

[70] MZsO, III, 556. o.

[71] Büchler, 238—242.

[72] MZsO, III, 263. o.

[73] U. ott, függ. 897. o.

[74] U. ott, úgyszintén 1730, jan. 2, u. ott, 582. o.

[75] 1722, okt. 24. MZsO, III, 408. o.

[76] 1738. nov. 7. MZsO, III, 770—771. o. — Különösen egy kiváltságos zsidó, Bürgel Joachim ellen áskálódott a budai tanács. 1712. nov. 18-án ki akarták utasítani, de nov. 28-án a királyi kamara követeli a budaiaktól, hogy tűrjék meg B-t és családját, amíg üzleteit rendezi. B-t mégis kiutasítják, mire a magyar kir. kancelláriá felveti a kérdést elvi szempontból, hogy joga van-e a városnak egyáltalán zsidókat kiűzni, mert a szabályzat homályos; de követeli, hogy a rendezésig tűrjék meg a B. testvéreket 1713, ápr. 5-én. Ezt a követelést újra hangoztatja a király 1714. máj. 25-én (MZsO, III, 34, és 65. o.), miután 1714, máj. 8-án B. egy felségfolyamodványban újra arról panaszkodtak, hogy a budaiak dacára a királyi hatóságok intéseinek

A zsidók jogai máshol is sok tekintetben meg voltak nyírbálva. Így pl. egy 1725-i rendelet kimondja, hogy török alattvalók (akik közt sok zsidó volt) országos vásárok idején kívül árúikat kicsinyben nem adhatták el.[77] Ezt a rendeletet többször megismételték, amiből arra lehet következtetni, hogy nem igen tartották be. Török és török zsidó kereskedők egy 1736. nov. 20-i rendelet szerint csak Törökországból behozott szőrmékkel kereskedhettek, nem pedig lengyel- vagy németországi árúval.[78] Előfordult egyes esetekben jogtalan vámkezelés is, így pl. egy zsidó marhakereskedő 1716. máj. 22-én panaszkodik jogtalan harmincadvám behajtása ellen.[79] 1717. máj. 16-án a király igazságszolgáltatást rendel el Nagyszombat ellen, ahol különben már régóta nem lakhattak zsidók. Ebben az okmányban arról volt szó, hogy átutazó zsidókat

ki akarják őket utasítani családjaikkal együtt (MZsO. III, 63. o.). Evvel ez az áldatlan ügy nem volt befejezve, hanem csak most éleződött ki; 1715, márc. 15-én a király ujra kénytelen volt Budát erélyesen figyelmeztetni, hogy a döntésig ne háborgassák a nevezett zsidót. B. a katonai parancsnoknál keresett védelmet, de ez ellen fellépett a budai tanács, kifejtvén, hogy B. polgári kereskedelmet is űz, tehát a városnak is tartozik adót fizetni (1720. febr. 19. MZsO, III, 293. o.), amit a magyar udv. kancellária el is ismer (u. ott, 298. o) febr. 27-én. Ezután a tanács nem adót követelt B-től, hanem — kidobatta lakásából; és mivel báró Stom, Buda katonai alparancsnoka B-t védelmébe vette, a tanács egy beadványban b. Stom ellen fordul 1720, május 4-én (MZsO, III, 304. o). A tanács ezuttal is eredményt ért el, amennyiben a magyar udv. kancellária felszólítja a katonai parancsnokságot máj. 16-án, hogy ne védje tovább B-t és a többi kiutasított budai zsidót (u. ott, 307. o). Erre báró Stom őrnagy Buda alparancsnoka meleghangu levélben védi meg álláspontját a budai városi tanács »hazugságai« (»ihrer schon lang bekannten gewohnheit nach, wider alle wahrheit«) ellen. Kifejti, hogy ő nem a zsidókat védi, hanem özvegyeket és árvákat, akik megkárosulnak, ha házaikból kiteszik a zsidó bérlőket (»warumben sollten dann auch Just Wittiben und Waisen, welche gleichfahls mit andern alle onera, wie Sye nahmen führen mögen, ohne nachlassung eines Kreutzers ertragen mueszen, von solchen nutzen Privirter leben und geschlossen seyn«), (1720, júl. 13, MZsO, III, 322—324. o). Ez ellen írt a budai tanács 1720, aug. 26-án, és sikerült is ebben az ügyben Stom bárót elhallgattatnia 1720, szept. 9-én (u. ott, 334. o), amikor u. is a magyar udv. kancellária az udvari haditanács által felszólíttatja Stom bárót, hogy Bürgel Sámuel áll csak katonai védelem alatt, tehát ne védje Bürgel Joáchimot (MZsO, III, u. ott, és Büchler, 226, köv.). Bürgel Sámuel Budán maradt és mint királyi szállító szerepet játszott a következő években is.

77 MZsO, III, függ. 900. o.

78 U. ott, 738. o.

79 U. ott, függ. 895. o.

megkárosítottak Nagyszombaton. Ebben az ügyben a király a nádor által jóvátételt akar kieszközölni.[80] Mária Terézia később a vámelleni átbocsátást is megtiltja.[81] — Túlkapások vannak említve 1718. aug. 29-éről, amikor nikolsburgi zsidóktól és egy pápai zsidótól jogellenesen elkobozták áruikat.[82] Megemlítendő egy zemplénmegyei eset, melyben egy lengyel nemes egy homonnai zsidó bérlőt kifosztott. Erről az esetről csak a bírói vizsgálat ismeretes, amit Zichy grófnővel (aki mint földesúrnő illetékes volt) közöltek.[83] — Erdélyben az oláhok nyugtalankodtak és így érthető, hogy 1721-ben[84] Margitta vidékéről az összes zsidó az oláhok elől Nagykárolyba és Nagyváradra menekült.[85]

Néha olyan szállításoknál is, melyeket kincstári megbízatás folytán bonyolított le egy zsidó, nehézségeket okoztak a helyi hatóságok. Így pl. ismeretes, hogy egy zsidó terménykereskedő kincstári megbízatásból vetőmagot szállított, melyet 1719. nov.-ben a pécsi harmincados lefoglalt, azonkívül meg is zsarolta az említett szállítót. Hiába mutatta fel a szállító összes okmányait szállítása jogosságáról, a harmincados a lefoglalt búzát mégis eladta haszonnal és a „kaució" címén elvett 1000 forintot sem volt hajlandó visszaadni.[86] Ezen erőszakosság ellen egy rendeletben intézkedett a kamara, de hasztalanul, amint Schlesinger Farkas, a már fent említett szállító 1720. jún havában egy új beadványban panaszkodik. Ebben az ügyben az udvari kamara 1721. márc. 7-én újra ír a magyar kamarának, hogy hozzon végre ítéletet. Hogy a jóvátétel valóban megtörtént-e, arról nincsenek adataink, de erről az esetről szól még egy okmány, Ben. Res. 1721. Maji 17. Annyi bizonyos, hogy a vetőmag nem érte el idejében rendeltetési célját. — Egy hasonló eset van említve pozsonymegyei tisztviselők túlkapásairól is: Egy Hirschel Ábrahám nevű zsidónak 997 mázsa sóját az ottani hatóságok kihallgatás nélkül jogtalanul elvették és eladták.[87]

A céhek amiatt panaszkodtak, hogy zsidók, degenek és mások is, összevásárolják a bőröket és prémeket, külföldre szállítják, úgy hogy a mesteremberek ar
Erre a helytartótanács felszólítja Pest város magisztrátusát,

80 U. ott, 181. o.
81 Büchler, 182. o.
82 MZsO, III, függ. 896. o.
83 U. ott, 906. o. és M. Zsidó Szemle, 1925/114.
84 Nov. 1.
85 MZsO, III, 379. o.
86 1719. nov.
87 1740. okt. 6.

hogy kivéve a vásári időre, az ilyen elővásárlásokat tiltsa be.[88] Mivel Pesten 1686 után nem lakhattak zsidók,[89] hanem csak a 18. század második felében telepedhettek le, csakis idegen zsidókról lehet itt szó, vagy pedig a pesti tanács indokolatlan vádaskodásáról. Ezen rendelet visszaélésekre adott alkalmat, amennyiben nemcsak a városokban, hanem a falvakon is megtiltották a zsidók bőrvásárlását, sőt a már megvett bőröket lefoglalták. Erre a zsidók panaszkodtak, mire egy[90] rendelet a törvény ilyen értelmezését megtiltja.

Egy 1737. jan. 26-i rendelet kimondja, hogy zsidóknak, akik külföldről jönnek Magyarországra, útlevelet kell felmutatniok, sőt ha egy zsidó az egyik magyar városból a másikba költözik, akkor is szabályszerű útlevélre van szüksége. A helytartótanács ezen intézkedését a király egy 1737. febr. 25-i leiratban tudomásul veszi. Ez időtájt nem igen kedvezett az udvar a zsidóknak, amint egy 1737. máj. 3-i királyi leiratból látjuk. Ebben a király a helytartótanácshoz küldi Sáros megye beadványát avval a megjegyzéssel, hogy a megye inkább igyekezzék megszabadulni a zsidóktól, semhogy növelje számukat.[91] — Kőszeg városa kényszeríteni akart egy Schlesinger Márkus Izrael nevű privilégiumos zsidót, hogy házát kereszténynek adja el. Ez ellen Schl. panaszt emelt a királynál, mire a király erélyesen írt Kőszeg tanácsának ezen jogtalanság ellen.[92] — Aki nem tudta fizetni adósságát, azt bebörtönözték. Ilyen eset említve van egy pozsony-váraljai zsidóról.[93] — A rohonci község amiatt panaszkodik egy beadványban, hogy sokat szenved kilengések által: templomuk ablakait beverik, temetőjük kerítését megrongálják és marhákat legeltetnek ottan ; zsidókat, akik tűzvésznél segíteni akarnak, visszavernek és akadályozzák őket a húseladásnál. Földesúrnőjük, özv. Batthyan-Strattman grófnő egy 1720. júniusi okmány szerint gondoskodik védelmükről.

Kivételes esetekben az is előfordult, hogy a katonai hatóság zsidóellenes volt, míg a városi hatóság védte a zsidó-

88 1736, jan. 27.

89 Büchler, 334, köv.

90 1736, máj. 19.

91 Ex parte Comitatus Saarossiensis nobis humillime subminsam Repraesentationem Dilectioni et Fidelitatibus Vestris clementer hisce in Copia eo fine transmittendam esse duximus, quatenus desuper Eidem Comitatui intimare noverint, ut se potius a Judaeis liberare, quam pro eorundem augmentatione laborare Audeat.«

92 1735, márc. 22, MZsO, III, 685. és 687. o.

93 1730, febr. 13, és 14.

kat. Ilyen eset említve van Komáromban, ahol egyes zsidók a várostól pénzért kereskedelmi jogot szereztek, mindamellett a katonai parancsnok megakadályozta őket a kereskedésben.[94]

Némely város, így pl. Nagyszombat, különös ellenszenvvel üldözte a zsidókat. Mivel Nagyszombaton zsidók nem lakhattak, idegen zsidókat kerestek, akiket bántalmazhattak. Ismeretes egy eset 1715-ből,[95] amidőn aratók elfogtak áutazó morva zsidókat, behurcolták Nagyszombatra, ahol bebörtönözték és kifosztották őket. Ebből az ügyből hosszú pereskedés keletkezett, a zsidók a hatóságokhoz fordultak védelemért, a nagyszombati magisztrátus viszont azt iparkodott bizonyítani, hogy nem köteles zsidókat átengedni területén, míg gróf Kaunitz Miksa kimutatja, hogy erre a városnak nincs joga és 1716. szept. 7-én ezen ügy a nádor elé kerül. Az eset további fejleményei ismeretlenek.

A középkornak egy sötét pontja, a hamis vádak rendszeres alkalmazása, sem hiányzik e korban. Több ilyen eset fordul elő az aktákban. Így pl. előfordul egy Schulsinger Pészach nevű zsidó esete, akit szentségtöréssel vádoltak és Galgócon bebörtönöztek. A börtönből Sch. egy felségfolyamodványban a királyhoz fordult[96] és kérte a királyt, hogy a majdan hozandó ítélet (amelyhez nincs bizalma, mivel „dolose incusatus", az egész terhére rótt vád hamisságon alapszik) végrehajtása előtt a király vizsgálja ki az esetet. Sch., aki valamikor jómódban élt és bizonyára még rendelkezett összeköttetések felett, el is érte, hogy a magyar udvari kancellária 1720. júl. 11-én felszólítja a galgóci uradalom felhatalmazottját, hogy az ítélet végrehajtása előtt tegyenek jelentést a kancelláriánál. Az eset további fejleményei ismeretlenek. Egy másik esetről többet tudunk. Egy Schmule (Smulle) nevű lengyel zsidót szentségtöréses lopással vádolván Szakolcán bebörtönöztek.[97] A vádlott fenti módra folyamodott a királyhoz, hogy ne hajtsák végre ítéletét királyi vizsgálat nélkül. Ilyen értelemben írt is a magyar kir. kancellária Szakolca városának.[98] Nevezett Schmule Simon újra folyamodik pere tárgyalásáért, mivel állítása szerint ártatlanul ül már kilenc hónapja súlyos börtönben.[99] A király kö-

[94] 1727, aug. 11.

[95] júl. 9; júl. nap nélkül; júl. 29; nov. 5; 1716, márc. 20; szept. és szept. 7.

[96] 1720. júl. MZsO, III, 320. o.

[97] 1721. júl. 21.

[98] 1722. jan. 19.

[99] 1721. szept. 2.

veteli a per gyors elintézését.[100] és jelentést követel az ügyről. Ebben az ügyben Sch. megmenekült, de csakhamar újra bajba jutott: 1724-ben újra bezárták, most Szenicén és most gyujtogatással vádolták. Hogy a vádnak kezdettől fogva nem volt reális alapja, azt legjobban bizonyítja az a tény, hogy az egész vád egy berencsi várban bebörtönzött tíz éves zsidó kislány „vallomásán" alapult. Az említett gyermek azt mondta, hogy a nevezett Sch. bírta őt rá a gyujtogatásra, majd ezt a „vallomását" visszavonta. Sch. a kínpadon is kitartott amellett hogy ártatlan.[101] 1724. aug. 14-én a magyar kir. kancellária újból jelentést kér ezen ügyben. Innen kezdve sok akta hiányzik, de egy 1724. dec. 9-i iratból megtudjuk, hogy közben Sch. halálra lett ítélve, ezt az ítéletet a magyar kir. udvari kancellária jóváhagyta, de ezután az elitéltet újra vallatták a kínpadon, hogy esetleges bűntársakat elároljon. Ezután a berencsi uradalmon lakó nyitramegyei zsidók kérik egy folyamodványban a királyt, hogy engedje meg a halálra ítélt Sch. elmeállapotának megvizsgálását.[102] Ezután beszámol egy 1725. jan. 19-i okmány a megtörtént kivégzésről, de arról még tovább folyik a harc az okmányokban, hogy vajjon a kivégzett Sch. elmezavart volt-e vagy sem.

A berencsi viszonyokat megvilágítja a következő eset is: 1724. aug. 1-én a berencsi uradalom egy tisztviselője közli a szenicei József Ábrahám elleni ítéletet. Egy későbbi[103] okmányból megtudjuk, hogy gróf Czobor Márkus szerint a nevezett zsidót ártatlanul vádolták, mindamellett a berencsi uradalom nem akarja a zsidó község által fizetett 100 forint óvadékot visszaadni. Ezen ügyről vannak még okmányok 1725. jan. 18. és 19-ről, melyekből megtudjuk, hogy az említett vádlott gr. Czoborhoz menekült. Az ügy kimeneteléről nincsenek adataink. — Ismeretes még egy eset, melyben egy öreg mészárost állítólagos istenkáromlás miatt öt hónapig börtönben tartottak és ki akartak végezni. Földesura fáradozott kiszabadításán.[104]

Berencsen később is voltak üldözések. 1739-ben templomi kegyszerek ellopásával vádoltak szenici zsidókat és a berencsi uradalmon megkínozták és kivégezték őket. Emiatt panaszkodnak a nyitramegyei zsidók és kérik a királyt, hogy a többi vádlottal szemben ne cselekedjenek ilyen elhamarkodot-

99 1722. jan. 19.
100 1722. febr. 3.
101 1724. júl. 22.
102 1724, dec. 22.
103 1724, okt. 17.
104 1725, márc. elején és 9-én, MZsO, III, 450—455. o.

tan.[105] Az egyik zsidó vádlott eközben[106] több személy által igazolt alibit mutatott ki. Majd jún. 22-én a király a nyitramegyei alispán által megintette a berencsi uradalom úriszékét, hogy ne alkalmazzon további kínvallatást és az ítéletet függessze fel. Az ítélet: kettőt lefejeznek, kettőt felakasztanak, a hullákat elégetik.[107] Az egyik halálraitélt fiatal zsidó megkeresztelkedik és kegyelmet kér, miután a kárt megtérítette.[108] Egy jún. 30-i okmány beszámol a megtörtént kivégzésről. De a kitért ifjú Salamont nem végezték ki.

Előfordult imaházak elpusztítása is. Ezek közül említendő, hogy a budai magisztrátus 1712. nov. 18-án az engedélyezett budai imatermet elpusztította. Erről a következőket olvassuk:[109] A budai zsidók egy beadvánnyal fordulnak a királyhoz 1713. jan. 14-én, melyben megírják, hogy a török uralom előtt létezett Budán egy zsidóutca és egy zsinagóga, a községről 5—600 éves sírkövek tanúskodnak. Most nemcsak imaházukat pusztították el, hanem egy hatgyermekes zsidó családot kidobtak lakásából, minden átutazó zsidóra 30 krajcár és minden Budán háló zsidóra egy tallér bírságot vetettek, amit Pesten is megtesznek minden jog ellenére. Kérik a jogorvoslást, a vámok törlését, az imaterem rendbehozását a város költségére, a kitett zsidó család visszahelyezését, négy üzlet nyitásának engedélyét és nyolc család letelepedési jogát Pesten. A zsinagógaépítés ellen fellépett az esztergomi bíboros-érsek, aki csak azt akarta megengedni, hogy a budai zsidók egy magánszobában csendben tartsák istentiszteleteiket.[110]

Erőszakos templomelkobzás előfordult Lajtaújfalun 1739. aug. 16-án. Nevezett napon a kismartoni prépost Lajtaújfalu zsinagógáját Rókuskápolnává szentelte fel nagy ünnepség keretében.[111] Egyúttal a zsidókat kiűzték Lajtaújfaluból, ami ellen bécsi zsidók jogorvoslást kérnek a királytól 1739. aug. 31-én. A király iparkodott igazságot tenni, amennyiben meghagyta, hogy a földesuruk kárpótolja a zsidókat templomukért és figyelmezteti a hatóságokat, hogy ne zaklassák a zsidókat.[112]

Említendő a pozonyváraljai zsidók kiűzetése a pestis

[105] 1739. jún. 14—20. MZsO, III, 779—780. o.
[106] jún 17.
[107] 1739, jún. 25.
[108] jún. 26.
[109] MZsO, III, 31. o.
[110] 1713, dec. 30.
[111] 1739, aug. 18, MZsO, III, 797. o.
[112] 1739, szept. 7.

miatt 1712. febr. 16-i rendelet alapján. A kiűzetés a rendelet értelmében az országgyűlés tartamára szól.[113] Tekintettel arra, hogy a hirtelen kiűzött zsidók nem gondoskodhattak áruik szállításáról, a király legalább azt engedte meg, hogy keresztény őröket fogadhassanak, akik távollétük alatt vigyáznak áruikra.[114] A király elhatározásából néhány elűzött zsidó már július 25-én visszatérhet pozsonyi lakóhelyére.[115] Az egészségügyi bizottság, mely fenti kemény határozatot hozta (a kiűzetést), Keresztély Ágost, szász herceg, győri bíbornok-püspök elnöklete alatt működött. Idővel visszatért a zsidó élet Pozsonyba: egy 1724. nov. 20-i szerződés értelmében egy pozsonyi német eladja házát Pozsonyváralján (Zuckermandl) Oppenheimer Izsák Nátán pozsonyi zsidónak.[117] Hogy visszatérésük után mily hamar visszaállt a régi rend a pozsonyi gettóban, annak legjobb bizonyítéka, hogy már 1732. jan. 2-án egy rendelet jelent meg, gr. Pálffy Miklós nádor irodájából, melyben az „idegen" zsidókat szigoruan kitiltják Pozsonyból. Aki három napnál tovább maradna, az súlyos botbüntetést kap. Egy másik helyen a terminust nyolc napra állapítják meg.[118] Pozsonyban egyébként zsidók csak a Pálffy-uradalomhoz tartozó Váralján lakhattak.[119]

Pozsonyhoz hasonlóan Sopronból is kiűzték a zsidókat 1526-ban; csakhogy Sopronba 1840-ig nem is engedték vissza. A kiűzetés a lehető legkegyetlenebb módon történt: a polgármester és a városi tanács kényszerítették a zsidókat, hogy egy órán belül (!) hagyják el a várost, vagyonukat visszahagyván. III. Károly idejében eszerint nem éltek zsidók Sopronban, de egy 1714. nov. 20-i szerződés értelmében megengedték a soproniak, hogy az Eszterházy-uradalom hét község zsidói[120] peres ügyekben Sopronba jöhessenek, persze ezért is pénzt követeltek. évi 250 forintot. 1738-ban a pestis ürügyével a soproniak még a városba való belépést is megtiltották a zsidóknak. A zsidók 1738. szept.-ben kérik bebocsátásukat,[121] a helytartótanács szept. 12-én ugyanazt kéri a soproniaktól részükre. 1739. okt. 20-án Sopron még mindig

113 MZsO, III, 9. o.

114 1712, márc. 23, MZsO, III, 12—13. o.

115 U. ott, 18. o.

116 U. ott.

117 U. ott, 441—443. o.

118 U. ott, 638. o.

119 1738, márc. 7, MZsO, III, 760. o.

120 Kismarton, Nagymarton, Lakompak, Németkeresztúr, Kábold, Boldogasszony, Köpcsény.

121 MZsO, III, 767—768. o.

ellenáll hasonló kéréseknek; a király egy 1749. ápr. 5-i írásban újra követeli, hogy a fertőzéstől mentes Sopronmegyéből jövő zsidókat be kell a városba bocsátani. Egy évszázadnak kellett még eltelnie, míg a zsidók újra letelepedhettek Sopronban.

Temesvárott 1716-ban 43 zsidó család lakott, akik évente 1162 forint 15 kr. adót fizettek.[122] A zsidók helyzete ekkor már bizonytalan volt Temesvárott, így érthető a temesvári török kapitulációnak 7. pontjában az a megjegyzés, hogy szabadon elvonulhatnak a „rácok, görögök, zsidók, örmények, cigányok".[123] 1718-ban bekövetkezett a zsidók kiűzetése Jenő herceg kívánságára; ezen rendelet mindennemű nem katolikust kiűz, „pogányokat, zsidókat, törököket, luteránusokat és kálvinistákat és így tovább minden más eretneket, bármilyféle és nevű legyen is az".[124] A kiűzetés állítólag a katonai biztonság szempontjából történt és nem maradt soká érvényben. Van egy okmány, mely szerint 1739. febr. 12-én Szerbia katonai kormányzója védlevelet ad a Temesvárott letelepedett zsidóknak és kiemeli, hogy semmiféle akadályt ne gördítsenek a zsidók útjába.[125]

Egyéb kitiltások is ismeretesek, így pl. 1739. ápr. 30-án állítólag a járványveszély miatt tilos „görögöknek, örményeknek és zsidóknak" Biharmegyében kereskedni.[126] Szombathely már régóta nem tűrt zsidókat, de azért újra elhatározza a városi tanács 1715. ápr. 27-én, hogy zsidókat és görögöket konkurrenciájuk miatt nem szabad a városban megtűrni még ideiglenesen sem; ha pedig valakinek mégis dolga akadna a városban, ami miatt okvetlenül be kell jönnie, hatalmas adót kell rá kivetni.[127] Kivételes esetben bérbe adott ugyan a város egy boltot egy zsidónak „a Sok karvallásinkra S. — Városunknak szükült állapotjára nézve" évi 32 forintért, de a zsidó boltos és társai nem hozhatják a városba feleségüket és gyermekeiket.[128] Azonban több zsidót nem engednek be, s egy 1719-i határozat kimondja, hogy „több Sidókat a városba be nem vegyen s be sem ereszti Lakóul, vagy hogy Boltok se adattassanak nekiek".[129]

A bányavárosok környékéről hét mértföldnyire nem te-

122 M. Grunwald, Samuel Oppenheimer, 322, jegyz.
123 MZsO, III, 895. o.
124 U. ott, 896. o.
125 U. ott, 776—777. o.
126 U. ott, 907. o.
127 U. ott, 894. o.
128 1718, ápr. 1. MZsO, III, 211. o.
129 U. o. 896. o.

lepedhettek le zsidók, amint egy 1693. jan. 23-i rendeletben I. Lipót azt elrendeli.[130] Ezen rendeletet 1695. júl. 29-én és 1703. aug. 25-én a király megujítja azon bővítéssel, hogy a már letelepedett zsidókat ki kell üzni.[131] I. Lipót ezenkívül 1700. jan. 19-én az erdélyi arany- és higanybányák környékéről is kitiltja a zsidókat és görögöket.[132] A fenti tilalmat III. Károly 1724. jún. 26-án megujítja.[133] Egyes nemesek védelme alatt itt-ott mégis a bányavárosok közelébe merészkedtek egyes zsidók, ami ellen a király fellép és megujítja előbbi tilalmát 1727. márc. 18-án. Mindamellett később is bejutottak egyes zsidók a bányavárosokba, így pl. Túróczentmártonban öt zsidó boltot nyitott, vásárok alkalmával más helységekbe is bejöttek, mire a király 1729. júl. 15-én ujra figyelmezteti a helytartóságot a régi tilalmi rendeletekre.[134]

A zsidómentes városok közt szerepel Nagyszombat is, ahonnan már a mohácsi vész után űzték ki a zsidókat. 1715. szept. havában amiatt panaszkodik a város, hogy Oppenheimer Emanuel olyan útlevelet kapott, mellyel Nagyszombat területére léphet, noha ezt zsidónak régóta nem engedi meg a város.[135] A magyar kir. kancellária pártolólag átteszi ezen iratot a cs. kir. udvari kamarához szept. 14-én. Közben Oppenheimer súlyos helyzetbe került. A hadbiztos sürgette a liszt- és zabszállítást, amit Oppenheimer az említett nehézségek miatt nem tudott idejében elintézni.[136] Közben átutazó zsidókat megsarcolnak a nagyszombatiak.[137] Sőt valóságos vadászatot rendeztek a nagyszombatiak az átutazó zsidókra, akiket csak megsarcoltatásuk után engedtek szabadon, amint egy 1716. márc. 20-i okmányban látjuk.[138] Végre megegyezés jött létre Nagyszombat közt és a zsidókat képviselő Michel Simon közt, a zsidók átutazási lehetőségéről és a fizetendő vámról, 1717. dec. 20-án.[139] Mária Terézia később ezt a vám elleni átutazási lehetőséget is megszünteti.[140]

130 MZsO, II, 233—234. o.
131 U. ott, 370—371. o.
132 U. ott, 315. o.
133 MZsO, III, 423—425. o.
134 U. ott, 575. o.
135 U. ott, 111—112. o.
136 U. ott, 113. o.
137 l. fent.
138 MZsO, III, 130. o. Hasonló értelmű okmányok vannak 1716, szept., u. ott, 158. o. és szept. 7, u. ott, 161. o. továbbá okt. 23, és nov. 8, u. ott, 172. o. és 174. o.
139 U. ott, 194. o.
140 Büchler, 182. o.

Az Örökös tartományokban az 1726—27-es törvények kimondják, hogy egy zsidó családból csak egy fiú (Familiant) házasodhatik; ha többen akarnak megházasodni, kénytelenek kivándorolni külföldre. Természetes, hogy dacára a bevándorlási tilalomnak sokan jöttek ezek után Magyarországra, ami az 1735—38-as összeírásból kitűnik: ekkor 2595 zsidó családból csak 1012 magyarországi származású.[141] 1725-ben a király egy törvényjavaslatot készít elő, hogy az Örökös tartományokból kiszorított zsidókat ne engedjék be Magyarországra,[142] és 1727-ben a helytartótanács ajánlja a királynak, hogy a magyar zsidók házassági jogait morva mintára nyírbálják meg.[143] A király már előbb[144] kívánta a zsidók bevándorlásának megakadályozását és számuknak csökkentését.

Pestre zsidók csak hivatalos ügyeik elintézése végett jöhettek,[145] egyébként a 18. század végéig nem lakhattak zsidók Pesten.

Zsidó renegátok nagyon ritkán fordulnak elő e korban, így pl. 1729. júl.-ban előfordul egy aktában egy Pesten lerartóztatott kitért cseh zsidó,[146] úgyszintén fent, az említett szenci esetben. Egy bebörtönzött kitért zsidó említve van még 1740. jún. 24-én.[147]

VI. Magyarországi zsidók a gazdasági életben.

A zsidók Magyarországon e korban a gazdasági élet számos terén működtek. Természetesen sok volt közöttük a kisember, akinek csendes életéről nem maradt fenn sok emlék. Hiszen minden kis falusi szatócsról vagy pénzkölcsönzőről nem mardhattak fenn okmányok. Csak a türelmi és egyéb adók kimutatásánál látjuk, hogy a legtöbben egész szerény anyagi viszonyok közt éltek. Az óbudai zsidók pl. 10, 20, egyes esetekben 30 forint évi házbért fizettek (1727-es számlálás szerint), ami akkoriban sem számított magas életszínvonalnak. Ezért nem tekinthetők a fennmaradt okmányok megbízható gazdasági mértéknek a zsidók vagyoni helyzetéről. A fennmaradt akták ugyanis többnyire a vagyonosabb

141 U. ott, 232—233. o.
142 U. ott, 231. o.
143 U. ott, 235—236. o.
144 1726, dec. 13, MZsO, III. 492—493. o.
145 1726, febr. 14, u. ott, 481—482. o.
146 U. ott, 902. o.
147 U. ott, 820—822. o.

rétegekre vonatkoznak. Ellenben általános fontossággal bírnak a nevezett okmányok a zsidók gazdasági rétegeződésére vonatkozólag: láthatjuk belőlük, milyen sok gazdasági téren tevékenykedtek. Ez a megállapítás azért bír különös fontossággal, mert láthatjuk belőle, hogy a magyarországi zsidók nem csak a legújabb korban helyezkedtek el a gazdasági élet sok területén, hanem már a török hódoltság utáni kor első évtizedeiben fontos szerepet játszottak a gazdasági élet sok vonatkozásában. Jelen sorokban a következő területeken működő zsidókról akarunk beszámolni:

Pénzkölcsönzés és banküzlet, bőrkereskedés, borüzlet, termény-, takarmány-, vetőmag- és mindennemű élelmiszerszállítás állami és katonai hatóságoknak is; evvel kapcsolatban zsidók szerepelnek mint katonai raktárak gondnokai is; a pozsonyi pénzverdének szállítottak nemes és egyéb fémeket; egy zsidó szerepelt mint pénzverdei aranyválasztó is; működtek a sómonopolium felállításában, a sószállításban, mézszállításban; mint vám és más kincstári jövedelmek bérlői; mint kocsma és mészárszékek bérlői; mint uradalmi szeszégetők, sörfőzők és egyéb uradalmi bérlők; mint posztógyárosok és nagykereskedők; mint folyószabályozók. Ezenkívül megemlítendők a különböző udvari ügynökök, akik valamely uralkodó megbizásából a legkülönbözőbb feladatokat teljesítették, így pl. szerepel Nagy Frigyesnek egy zsidó toborzója és egy zsidó ügynök Anna cárnő szolgálatában; végül megemlítendők az állami pénzhitel nagy szervezői (Oppenheimer, Wertheimer), akikről fent már szó volt.

A pénzkölcsönzők közül említendő Oppenheimer Emanuel, aki 8000 rénes forintot adott kölcsön gr. Pálffy Lipótnénak 6%-ra.[148] Továbbá a következő nagyobb kölcsönök említendők még: Löbel kölcsön ad Hellembach bárónak 1713. aug. 30-án; Bürgel Joachim és Leitersdorfer Izsák kölcsön adtak Bács megyének 1702-ben 5483 frt és 29 krt, amit még 1717. márc.-ban sem akartak nekik visszafizetni.[149] Említve van egy 1717. júl. 9-i okmányban Oppenheimer S. követelése, melyre Rákóczi-borok voltak elzálogosítva; két budai zsidó kereskedő, József Simon és Hirschel Izsák 2000 frt kölcsönt vettek fel Aigner Tivadar hadibizottsági tisztviselőtől és vörösvári postamestertől a „szokásos évi 6%“ kamatra, 1718. ápr. 24-én. Egy Chananja nevű zsidó és egy Breindl nevű zsidónő 53 frt és 75½ krt vesznek fel váltóra Pozsonyban dr. Mentzer Márkustól 1722, ápr. 1-én. Említve van egy Leidersdorffer nevű zsidó 8600 frt követelése egy

[148] 1713. ápr. 22. u. ott, 36—39. o.

[149] U. ott, 176—177. o.

grófnőnél,[150] továbbá Hirschel Lázár ingatlankölcsöne egy 1724. márc. 13-i okmányban,[151] azonkívül 1732-ből Schlesinger Márkus udvari zsidó 7000 frt-os kölcsöne, melyet Csókakő uradalmára adott Lamberg grófnőnek és Tripsz bárónőnek évi 6% kamatra.[152] Auszterlitz Áron kismartoni zsidó 100 aranyat adott kölcsön Sopron megyének, aminek behajtását örökösei megkisérlik egy 1736. aug. 3-i okmányban. A király aug. 13-án megparancsolja a pénz visszafizetését. Ugyanakkor említve van egy nyugta, mely szerint Wertheimer 25.000 frtot adott kölcsön Sopron megyének 1737. ápr. 2-án.[153]

1715. júl.-ban Michael Simon bankházat akart létesíteni Pozsonyban,[154] ezt azonban a pozsonyi tanács ellenezte.[155] Ezirányú kérvényét júl. 30-án a magyar kir. udvari kancellária pártolólag áttette a magyar kamarához. A bankházról tovább folytak a tárgyalások,[156] de úgy látszik, eredménytelenül. Michael különben szerepet játszott mint nagybani katonai szállító és pénzkölcsönző.[157] Így pl. 1000 rénes frtot adott kölcsön Pozsony városának 6% kamatra, ami fenti példák szerint az akkor szokásos (legkisebb) kamatláb volt.[158] Azonkívül ezüstöt is szállított a pénzverdének.[159]

Zsidó bőrnagykereskedőkről is van néhány adat az okmányokban: egy zsidó bőröket szállított 1738 (júl. 21.)-ban Temesvárról Budára,[160] ahol a bőröket feltartóztatták fertőtlenítés végett (u. o.). Egy zsidó Temesvárról Pozsonyba szállított bőröket, ahol szintén lefoglalták.[161] Említve van egy parancs Pest városának, hogy tiltsa meg a zsidók bőrvásárlásait, 1737. januárból.[162] (l. fent).

Zsidó bornagykereskedők említve vannak 1721. júl. 10-én és 17-én; majd 1722. jan. 20-án, máshol is passim.

150 1723, u. ott, 899. o.

151 Hirschelről l. lent.

152 1732, ápr. 23; júl. 17; dec. 29; MZsO, III, 904—905. o.

153 U. ott, 907. o. l. fent is.

154 Michael Simon Hirschel Lázárral együtt már 1704-ben megkisérelte a bankalapítást Pozsonyban. Magyarországon akkor még nem volt bank (Grunwald, Oppenheimer, 267. o).

155 MZsO, III, 98. o.

156 U. ott, 894. o.

157 Grunwald, Oppenheimer, 280. o.

158 1712, dec. 15, MZsO, III, 28. o, és Kaufmann, aus H. Heines Ahnensaal.

159 MZsO, III, 7. o.

160 U. ott, 907. o.

161 1723, márc. 22.

162 U. ott, 906. o.

Rendkívül nagy számban szerepelnek zsidók mint katonai élelem- és takarmányszállítók. Ezek közül említendők: József Simon, budai kereskedő, aki 1711-ben a katonai raktárnak lisztet és zabot, majd 1716-ban 15.000 rőf szalmazsákvásznat, 1717-ben 6000 mázsa lisztet szállított.[163] Ugyanez a József Simon nem rendelkezett elég tőkével üzleteihez, amiért Aignertől 1718-ban a fent említett kölcsönt felvette. Később fizetési zavarba jutott társával, Hirschel Izsákkal együtt és az adósok börtönébe jutott, amiről egy 1722. okt. 24-i okmány tanuskodik.[164] A per 1732-ben még folyt, az eredmény nem ismeretes, de annyi kitűnik e perből, hogy a hadiszállítás nem jelentett kockázat nélküli nyereséget.

Gróf Pálffy táborszernagy 1711. nov. 4-én igazolja, hogy Hirschel Simon Érsekújvár ostroma alatt 4000 mázsa lisztet és még több zabot rendes áron szállított.[165] Nevezett Hirschel több irattal igazolta, hogy szállításaival nagy szolgálatot tett a hadseregnek. Ezen iratok gróf Pálffy és von Starhemberg hadvezérek aláírásaival vannak ellátva. Hirschel már 1694. júl. 26-án[166] megkapta a lipótvári vám, italmérés és mészárszék bérletét. Ezen bérletek meghosszabbítását kéri egy 1712-i okmányban.[167] Az udvari kamara kérdést intéz a pozsonyi kamarához, hogy megujítható-e H. szerződése.[168] Ezalatt H. iparkodott királyi támogatással a bérletre fizetett előlegeit behajtani,[169] ő ugyanis gr. Széchenyi Pál érseknek a vámra 400 frt előleget adott, amit igyekezett örökösétől, gr. Széchenyi Györgytől visszaszerezni.[170] H., aki Oppenheimer ügynöke volt, már régebben Cobor grófnőnek (aki védnöke volt) egy pere kapcsán vizsgálati fogságon és sok viszontagságon ment keresztül, amiről bővebbet l. Grunwald: Oppenheimer stb. 318. köv. H. minden bizonnyal továbbra is megkapta a vámot, noha nincsenek erről adataink. Ellenben halála után a vámot elárverezték és két veje, Gábriel Wolf és Mózes Jakab 1725. jan. 4-én

163 U. ott, 893. o; Grunwald, Oppenheimer, 329. o.

164 MZsO, III, 408. o.

165 U. ott, 6. o.

166 Grunwald, 318. o.

167 MZsO, III, 13. o.

168 U. ott, 15. o.

169 U. ott, 23. o.

170 Erről: 1718, dec.; 1719. júl.; júl. 15; 1720. jan.; jan. 18; MZsO, III, 248. o, 267—272. o, 288—290. o.

171 U. ott, 900. o.

folyamodtak érte,[171] majd megvették azt, amiről 1727. dec. 5-i okmány és[172] 1731-i iratok tanuskodnak.[173]

További zsidó udvari tukarmányszállítók: Sachsel Mózes;[174] egy okmány szerint[175] 1715-ben Oppenheimer Emanuel[176] a magyar városoknak 30.000 mázsa lisztet és 65.000 mérő zabot szállított összesen 200.000 forintért. Mint nagybani szállító szerepel még 1716. dec. 17-i okmányban Schlesinger Farkas (Wolf) kismartoni zsidó.[177] Mint nagybani katonai élelemszállítók szerepelnek még Löw Ulmo és Izsák Schwab.[178] A fenti Schlesinger egy kincstári szerződés alapján búza- és árpavetőmagot szállít a Bánát számára.[179] E célból királyi útlevelet kap embereivel együtt.[180] Egyes esetekben a helyi hatóságok eltiltották a zsidó udvari szállítókat az összevásárlástól, ami ellen őket a cs. kir. udvari kamara megvédte.[181] — Említve van egy Schwed Simon nevű zsidó katonai lószállító, akit nagy károsodás ért, amiért ellenérték gyanánt a királytól megkapta a lókereskedés és a letelepedés engedélyét Magyarország egész területén.[182] A budai ügyekkel kapcsolatban oly sokat szerepelt Bürgel Sámuel egy okmány szerint hadifelszereléseket is szállított a

[172] U. ott, 901. o.

[173] 1731. jún. 10. u. ott, 621. o.

[174] U. ott, 40, 77, 894. o.

[175] U. ott, 894. o; és Grunwald 187. o.

[176] Oppenheimer Emanuel O. Sámuelnak volt a fia, akiről Grunwald az idézett munkát írta. Opp. Sámuelnak (1630—1703) valószínűleg kilenc gyermeke volt, négy fia: Emánuel, Wolf, Ábrahám, Náthán, öt veje pedig: Löb Deutz, Emánuel Drach, Josef Guggenheim, Jacob Mannheimer, Löw Sinzheim. Guggenheim unokáját vette Mendelssohn Mózes feleségül.

[177] MZsO, III, 895. o; és Grunwald, 285. o. Sok más zsidó udvari és katonai szállító van még felsorolva Grunwald említett munkájában, 281—292. o.

[178] 1718, máj. 6. MZsO, III, 217. o.

[179] 1719, febr. 1, u. ott, 253—255. o.

[180] 1719, febr. 17, u. ott, 255. o.

[181] 1719, okt. 11, MZsO, III, 276. o. — Hirschel Márkus zsidó gabonaszállító szerepel a MZsO, III, 278, 279, 325, 329, 340, 363 és 398 számú okmányaiban, továbbá u. ott a függelékben a 899. és 900. o. Említendők még Deutsch Salamon Koppel nikolsburgi zsidó katonai szállításai Belgrádra, Temesvárra, Kassára, Nagyváradra, Egerre, Budára, Esztergomra, Komáromra, Győrre, Sopronra és Trencsénre Grunwald, 264. o). Szerepel még egy győri zsidó gabonakereskedő is, Frank Gábriel egy 1736, szept. 13-i okmányban, MZsO, III, 736—737. o.

[182] 1717, júl. MZsO, III, 185, 186. o.

katonaságnak,[183] nagyobb méretű katonai szállításokat ismerünk végül az említett Wertheimer részéről.

Egyik legnagyobb zsidó pénzverdei szállító volt e korban Hirschel Lázár,[184] róla szólnak a MZsO. III. 418. és 588. old. okmányai. Jelentőségéről Grunwald említett munkájában a következőket olvashatjuk: Hirschel Lázár, vagy Boesing (Bazin) Loeser, bazini zsidó már 1687-ben szerepel mint Pálffy grófnő udvari zsidója. Szállít ezüstöt és rezet a pénzverdének, de mással is kereskedik. 1701-ben szerepel mint a briegi pénzverde intézője (Münzmeister) és lengyel faktor. 1704-ben bankot akar alapítani Magyarországon, de nem kap rá engedélyt. 1703-ban létesíti a pozsonyi sóhivatalt; ugyanekkor a breslaui pénzverde szállítója lesz, ahol a tönk szélén álló pénzverdét rendbehozta.[185] 1709-ben az Itáliában, Magyarországon és Erdélyben lévő katonaság ellátásának javarészét vállalja pénzzel és élelemmel. Legnagyobb kölcsöne, melyet az államnak nyujtott 1,400.000 frt volt. 1710-ben halt meg.[186] Ez a pár száraz adat minden megjegyzés nélkül is világosan mutatja egy zseniális ember pályafutását a gazdasági életben. Azért fontos gazdaságtörténeti szempontból Hirschel, Wertheimer és más jelentős emberek tevékenységét említeni, hogy meg tudjuk ítélni a zsidók gazdasági jelentőségét; mert igaz ugyan, hogy a zsidók nem tartották kezükben az ország gazdasági életének legnagyobb részét — hiszen a zsidó vagyon akkoriban tényleg eltörpült az egyház, a főnemesség, vagy a német nagykereskedelem vagyonai mellett — de nem szabad elfelejteni, hogy a gazdasági életben nem csak a vagyon, hanem a szellemi erők és egyéb tényezők is szerepet játszanak. Ha pedig ezeket is számításba vesszük, nem lehet a zsidók gazdasági tevékenységét lekicsinyelni. A zsidók kénytelenek voltak a királyi védelmet mindig újra és újra megszolgálni, azért gazdasági erejüket a lehető legnagyobb mértékben kifejtették az állam szolgálatában: ennek viszont az volt a következménye, hogy a zsidók többet jelentettek a gazdasági életben mint mások ugyanolyan vagyoni helyzetben. Mert, p. o. ha egy zsidónak volt egy millió vagyona és ugyanannyi hitele, az jelenthetett az államnak egy két milliós kölcsönt, de ha egy földesúrnak ugyanannyija volt, abból az államháztartásnak csak igen csekély összeg állott rendelkezésre.

183 1712, febr. 3. U. ott, 8. o.

184 A MZsO-ban Lázár keresztnevén idézve.

185 das »fast ruinierte Münzwesen wiederumb in Gang gebracht« 1715, okt. 21-i okmány.

186 Grunwald, 266—271. o.

Mint a pozsonyi pénzverde ezüstszállítója szerepet játszik még Bürgel Joachim is.[187]

Az 1725 utáni zsidóellenes áramlat ezen a téren sem múlt el nyomtalanul: egy 1732. dec. 22-i okmányban az udvari kamara azt kérdi, hogy miért avatkoznak zsidók bele a pozsonyi pénzverde arany- és ezüstvásárlásaiba. Tehát a pénzverdék fellendítését a zsidók által ekkor már nem méltányolták.

Zsidók szerepet játszottak mint zsidóadó-bérlők és -beszedők és mint különféle kincstári jövedékek bérlői. A zsidó türelmi adót és a kóser bor adóját bérelték Felsőmagyarországon. 1728-ban Salomonowich Mihály Kassán, 1731-ben Uhlein Dávid, majd 1736-ban Dalovics Berko. Mint „Landjudeneinnehmer" szerepel 1711-ben a brusini kerületben Samson Sándor.[189] Salomonowich (Szalamonovics) a hátralékos adó behajtására hivatalos segítséget kért egy 1733. jan.-i aktában.[190] Hivatalos támogatásra azért volt szüksége, mert akkor már nem volt hivatalában, így nem járt neki az adóbérlők törvényes támogatása. Majd 1736-ban új bérletet kapott: a szepesi kir. kamaraadminisztráció neki adja a felföldi zsidók adóit. A bérösszeg 3050 frt és 1000 frt kaució fizetendő. Uhlein ugyanis meghalt, így S. kapta az új bérletet. Megtudjuk ugyanezen okmányból azt is hogy S. homonnai zsidó volt.[191] S bérösszege kisebb volt mint elődjéé, aki 5000 forintot fizetett. De a zsidók anyagi viszonyai tovább sem alakultak kedvezően. S. halála után mégis magasabb bérösszeg lett megállapítva. Dalovics Berko, aki nem volt olyan óvatos pénzember mint elődje, évi 3450 forintért vállalja az adóbérletet. Persze kénytelen volt folyamodni a bérösszeg leszállításáért,[192] amit el is ért.[193] De 1793. júl.-ban, szerződése megújításakor újra kéri a bérösszeg mérséklését.[194] Egy társaság 1735-ben megkisérli az összes magyarországi zsidók kóser bor- és húsadóját bérelni. Egy tervezetet dolgoztak ki, mely szerint 10.000 forintot fizetnének ezért évente a kama-

187 1721, febr. 11; és 1723, febr. 27; MZsO, III, 350, és 412. o.

188 1721, márc. 21, és szept. 18, és szept. 24, és okt.; MZsO, III, 352, és 364. o. 370. o. 372. o. A MZsO-ban Mózes helyett Alexander néven. Mózes 1721, dec. 12-én állását veszti, MZsO, III, 397. o.

189 MZsO-ban Alexander néven, Grunwald, 322. o.

190 MZsO, III, 672. o.

191 U. ott, 728. o.

192 1738, aug. 16, u. ott, 762. o.

193 U. ott, 772. o.

194 U. ott, 792. o.

rának, de ez a kezdeményezés nem járt sikerrel.[195] Az adóbehajtás itt-ott nehézségekbe ütközött, így pl. Máramaros megye hatósága megakadályozott két zsidó adóbérlőt az adó behajtásában.[196]

Mint bérlő és vámos szerepel Lebell (Leb) Mózes Szencen (Pozsony m.). L. eredetileg üzlettársa volt egy Bents (Benes) Lázár nevű zsidónak, akivel megszüntette a társas viszonyt.[197] Benes később kitért és hátralékai miatt beperelte Lebellt.[198] Említendő Schlesinger Izrael kőszegi vámos is (a bécsi Sch. Wolf fivére),[199] aki testvérével együtt privilégiumot kap 1716. jan. 22-én.[200] Vejét Kintzburger (Ginsburger, Ginsberger) Salamont a budai magisztrátus ki akarja dobni, ami ellen Sch. a királyhoz apellál 1725. okt. 9-én.[201] Schl. Márkus bécsi rokonától összes ügyeinek intézésére felhatalmazást kap 1730-ban.[202] Említve van 1720 körül egy Lőv Mózes nevű zsidó hídvámos Vágszeregen.[203] 1725 óta a zsidó vámbérlők helyzete is rosszabbodott. 1725. okt. 9-én[204] a magyar kir. helytartótanács fellép a karkóczi zsidó vámbérlő ellen, aki minden tutaj után 24 krajcár vámot szedett. Még októberben kéretik az udvari kamara a zsidó eltávolítására.[205] A király nov. 16-i válaszában kijelenti, hogy intézkedések történtek az összes zsidó vámos eltávolítására.[206] Említett bérlő azonban dacára többszöri sürgetésnek[207] még 1733-ban is helyén maradt. Hogy el lett-e távolítva, arról nincsenek adataink, de az udvari kamarát még 1738. febr. 14-én is kérik a zsidó vámosok eltávolítására.[208] 1730-ban említve vannak más zsidó vámbérlők is.[209] A magyar királyi kancellária 1731. márc. 16-án követeli a törvény értelmében Mózes, lipótvárgalgóci vámbérlő eltávolítását.[210] Mind amellett Mózes és

195 U. ott, 696. o.
196 1737, aug. 13, u. ott, 749. o.
197 1713, okt. 25, u. ott, 43. o.
198 1715, május, u. ott, 89. és 91. o.
199 1715, aug. 9. u. ott, 105. o.
200 U. ott, 125. és 201. o.
201 U. ott, 475. o.
202 U. ott, 595. o.
203 U. ott, 898. o.
204 U. ott, 475. o.
205 U. ott, 900. o.
206 U. ott, 477. o.
207 U. ott, 648, 650, és 905. o.
208 U. ott, 907. o.
209 Mózes Jakab és Wolf Gábriel, u. ott, 591. o.
210 U. ott, 608. o.

Wolff vámszerződését a király 1731. jún. 10-én jóváhagyja.[211] Mózes perbe kerül egy Hirschel nevű zsidó katonai faszállítóval a vám miatt.[212] 1740. nov. 24-én tekintettel a pestis miatti kisebb forgalomra a király csökkentette a nevezett lipótvári vámosok bérösszegét.[213] Nov. 28-án újra követeli a magyar udvari kancellária a lipótvári zsidó vámos eltávolítását. Mire dec. 23-án az udvari kamara a királynő nevében azt feleli, hogy már régen elvették volna a bérletet a zsidótól, ha lett volna keresztény jelentkező a vám bérletére.[214]

Nagy számban szerepelnek zsidók mint mészárszék- és kocsmabérlők. A bérleti jogokat a bérlő halála után felesége nevére irathatták. Egy ilyen eset van említve 1721. aug. 18-áról, midőn a lipótvári bérlő özvegye kéri az átiratást.[215] Némelyik kocsmabérlet aránylag nagy üzletet jelentett. Így pl. egy Lázár Simon nevű zsidó 15.000 rénes forintért bérbe veszi 1723-ban a nagyváradi városi kocsmát és 2000 aranyat fizet kaució gyanánt.[216]

Említve van egy zsidó uradalmi bérlő Sátoraljaújhelyen 1727-ben.[217] A zsidó uradalmi bérlő egyes esetekben jelentős gazdasági tevékenységet fejtettek ki; így pl. „a munkácsi uradalom területén lakó zsidók által fizetett bérösszegek" képezték az uradalom tiszta jövedelmének egy harmadát 1730-ban.[218] Már fent említettük Mózes Jakabot és Wolff Jakabot és Wolff Gábrielt, akik lipótvári bor-, sör-, pálinka- és mészárszékbérlők voltak 1730-ban.[219] Ezek a bérlet mérséklését kérvényezik, amit visszautasítanak, tekintettel arra, hogy egy Hirsch Áron (aki később kitért) nevű jelentkező többet igért.[220] A bérlet, melyről egy fenti okmány szerint tudjuk, hogy nem akadt rá keresztény reflektáns, nem lehetett nagyon jövedelmező. Egy korabeli okmány[221] szerint jövedelmezőségét különféleképen lehet kiszámítani, ami mindenesetre mutatja, hogy az ilyen látszólag biztos és nyugodt

211 U. ott, 621. o.

212 1739, és 1740. U. ott, 608, 626, 628, 684, 688, 907. o. Hirschel később kitért és felvette a Hieczinger Tamás nevet; u. ott, 844. o.

213 U. ott, 844. o.

214 U. ott, 846. és 849. o.

215 U. ott, 898. o.

216 U. ott, 899. o.

217 U. ott, 902. o.

218 U. ott, 903. o.

219 U. ott, 589. o.

220 U. ott, 595. o.

221 1730. okt. 21.

jövedelmek mint a vámbérlet nem voltak kockázattól mentesek.[222] A kockázat abban rejlett, hogy a bérlőnek előre meghatározott bér- és egyéb illetményeket kellett fizetnie és hogy ezen illetmények képezték a vám becslésszerinti bruttojövedelme túlnyomó részét. A hangsúly a „becslésszerinti" szón van: ha ugyanis a tényleges vámbevétel nagyobb volt a becslésnél, akkor a bérlő jól járt, mert az ő bérösszege és illetményei változatlanok maradtak; de ha a tényleges vámbevétel kisebb maradt a becslésnél, tönkremehetett a vámos, mert a vámbért és egyéb illetményeit okvetlenül az eredetileg meghatározott összegben kellett fizetnie.

Szeszégetéssel és árusítással is foglalkoztak zsidók, így pl. herceg Eszterházy Mihály 1718. szept. 18-án megengedte zsidóinak a szeszégetést, amit régi privilégium alapján már addig is űztek.[223] Sörfőzéssel is foglalkoztak zsidók; okmányokban említve vannak pl. a fehértemplomi zsidó sörfőzők, akik ellen a pesti keresztény sörfőzők erőszakosan felléptek és zsarolták őket.[224] Egy 1732. júl. 25-i okmányban egy zsidó bérel egy sörfőzdét.[225] Sáros megyében nagyobb számban voltak zsidó szeszégetők és sörfőzők, amit abból látunk, hogy a fő- és köznemesség a megyei közgyűlés alkalmával tiltakozott a nevezett zsidó iparosok magas kamarai adói ellen.[226]

A sómonopolium megszervezéséről mint Wertheimer érdeméről már volt szó Wertheimernél. Sószállítók előfordulnak nagyobb számban, így pl. 1735. aug. 19;[227] és 1726-ban is.[228] Ezen utóbbi adat szerint a zsidók Pozsonyban a sót olcsóbban árusították mint mások. Emiatt bevádolták őket, de erre a vádra azt felelte a helytartótanács, hogy ez a konkurrencia nem megy az állam rovására, hanem, mivel a zsidók az állami raktárakból szerzik meg a sót és olcsósága folytán hozzájárulnak ahhoz, hogy nagyobb méretben fogyasszák azt, csak növelik az állam bevételeit. Egy 1729-i okmány szerint egy Beer Salamon nevű ismert zsidó sónagykereskedő kötelezte magát arra, hogy évente 20.000 mázsa máramarosi

[222] MZsO, III, 597. o.

[223] U. ott, 240. o.

[224] 1724, okt. 26. és 1725, jún. 25, MZsO, III, 437, és 465. o.

[225] U. ott, 905. o.

[226] 1736, dec. 20, u. ott, 739. o.

[227] U. ott, 906. o. 1719-ben és 1721-ben, és 1723-ban, u. ott, 275, 898, és 417. o.

[228] U. ott, 488. és 490. o.

sót Szilériába szállít.[229] Beer nehézségeiről l. még: 1731. aug. 2-i okm.[230], úgyszintén 1735. aug. 19.[231] Beer a legmesszebbmenő királyi védelemben részesült szállításainál.[232]

Néhány zsidó méznagykereskedő említve van 1720-as okmányokban.[233]

Bachrach Samson, zsidó posztógyáros és gyapjúnagykereskedő említve van egy 1730-as aktában.[234] A zsidóellenes garázdálkodásairól ismeretes Nagyszombat gyapjúszállítmányát 1731-ben lefoglalja, noha kocsisai kellő útlevéllel voltak ellátva.[235] Még ugyan az nap egy királyi parancs követeli a nagyszombati tanács kihallgatását.[236] Fuvarosai vallomást tesznek ezen ügyben,[237] ezután B. a gyapjú kiadatását követeli;[238] máj. 7-én az udvari kamara is követeli az áru visszaadását.[239] A város ennek a felszólításnak sem tesz eleget, mire május 17-én a pozsonyi kir. kamara erélyesen felszólítja a nagyszombatiakat az áru kiadására, mivel az királyi tulajdont képez, tekintettel arra, hogy B. a királyi posztógyárak bérlője és fuvarosai el voltak látva kamarai szabad útlevéllel.[240]

A sószállításnál említett Beer nagyszabású tervet dolgozott ki a Morva és Odera folyók szabályozásáról és összekötéséről. Ez a terv megnyerte a király tetszését és meg is kezdték a szabályozási munkálatokat, de a tulajdonképeni csatorna építése elmaradt, mivel a Pozsony megyei helyi hatóságok attól féltek, hogy a megye károsodik a csatornaépítés következtében. Azonkívül civakodás is támadt egyes földesurak közt emiatt. Mindezek dacára végeztek szabályozási munkálatokat Beer tervei szerint és sok helyen utakat építettek a folyók mellett, valószínűleg a hajók vontatására.[241]

229 U. ott, 581. o.
230 U. ott, 623. o.
231 U. ott, 690. o.
232 1735, nov. 7, u. ott, 708. o.
233 U. ott, 290, 291, 335, 336. o.
234 U. ott, 593. o.
235 U. ott, 604. o.
236 U. ott, 606. o.
237 U. ott, 612. o.
238 U. ott, 614. o.
239 U. ott, 618. o.
240 U. ott, 620 .o.
241 Erről szólnak a MZsO, III, következő okmányai: 243, 246, 250, 251, 897. o; az okmányok keltezése: 1718, nov.; nov. 30; dec. 5; dec. 12; a függelékben: 1719, jún. júl. dec.; 1720, jan.; febr.; 1721. nov.

Vannak egyes példák különféle más foglalkozásokról is, amiket zsidók űztek. Egy pozsonyi zsidót, Michel Sámuel Simont, Anna cárnő 1731. márc. 30-án kinevezett udvari ügynökének. Ezt a kinevezési okmányt a bécsi orosz követség áprilisban hitelesítette.[242] A zsidó udvari ügynökök közt említendő még I. Frigyes Vilmos porosz király zsidó toborzója, Joél Sámuel, aki magas növésű katonákat toborzott a porosz gárda számára, emiatt kiutasították Magyarország területéről.[243] A zsidó nagykereskedők a legsúlyosabb háborús időkben is teljesítették feladatukat, ami részükre hivatás is volt. Említendő még: egy 1714. máj. 18-i okmány szerint egy Szenicky Jakab nevű zsidó a Rákóczi-felkelés ideje alatt is fenntartotta másokkal együtt a kereskedést Magyarország és Morvaország közt.[244]

Vannak példák esődre és kiegyezésre, ami a kereskedelmi és gazdasági életben, különösen háborús időkben, nem is csoda. A már fent említett eseteken kívül megemlítendő még: Kales (Kayes) Izsák, pozsonyi zsidó, tönkrement és 44.565 frt passivával egyezséget kötött, mely szerint részletekben hitelezőinek 9000 forintot térít meg.[245] Úgy látszik, nem teljesítette kötelezettségét, mire az adósok börtönébe került. Az ő állítása szerint bebörtönzése nem volt jogos és így vizsgálatot kért ügye tárgyalására, amit a király 1730. febr. 14-én el is rendelt.[246] Ügyével foglalkoztak a hatóságok még áprilisban is[247] és egy későbbi adat szerint 1734. szept. 2-án újra moratoriumot kapott fizetésének teljesítésére.[248] Márkus Izrael, lakompaki zsidó, fizetési halasztást kér 1735. aug. 22-én.[249] Ugyanabban az évben nov. 3-án Feit (Fait) pozsonyi zsidó szintén moratoriumot kér.[250] Felségfolyamodványát átteszik földesurához, gr. Pálffyhoz, 1735. nov. 14-én,[251] majd közöltetik Pozsony megyével, hogy mely feltételek mellett lehet neki egy évi moratoriumot adni 1735. dec. 5-én.[252]

242 U. ott, 611. o. Kaufmann, aus H. Heines Ahnensaal, 232—233. o.
243 1735, okt. 31; MZsO, III, 708. o.
244 U. ott, 64. o.
245 1728, jan. 29; u. ott, 527. o.
246 U. ott, 587. o.
247 U. ott, 903. o.
248 U. ott, 905. o.
249 U. ott, 691 .o.
250 U. ott, 708. o.
251 U. ott, 718. o.
252 U. ott, 906 .o.

A legtöbb csődeset az 1725 utáni évekből való, de azt már nem lehet megállapítani, hogy mennyiben függtek össze a zsidók helyzetének általános romlásával. Arra viszont egyetlen egy feljegyzést sem találunk, hogy bárkit is közülük rosszindulatú csőddel vádoltak volna.

VII. Statisztika.

A következő helyeken laktak ebben a korban zsidók: Bajmócz, Bazin, Buda, Óbuda, Csúz, Eger, Érsekújvár, Esztergom, Galánta, Galgócz, Lipótvár, Győr, Kismarton, Komárom, Lajtaújfalu, Lakompak, Miskolc, Modor, Nagykároly, Nagymarton, Nagyvárad, Pozsony, Rohonc, Sasvár, Sopron, Szencz, Szenice, Szered, Szombathely, Tapolcsány, Tata, Temesvár, Túrócszentmárton, — Bánság, Nyitramegye, Sáros megye, Szatmár megye, — kassai, késmárki, sztropkói, tokaji, újhelyi, váradi harmincadkerületekben, a munkácsi és szentmiklósi kincst. uradalmak területén. Ezen kívül persze más helyeken is, mint pl. a „hét község" fel nem sorolt helységeiben és egyéb helyeken, melyek nincsenek külön megemlítve. Ellenben ismeretesek zsidómentes helyek is és pedig: Pest, Kőszeg (ahol csak egy zsidó élt) és az óvári kerület.

Az 1721-es számlálás adatai a következők:

Miskolcon három zsidó (család),[253] a szentmiklósi kincstári birtokon hét zsidó bérlő,[254] a munkácsi uradalmon és Bereg megyében 12 zsidó (család),[255] Szatmár megyében és a vele határos megyékben és pedig: Károly, Vasvár, Nyir Béltek, Mada, Ibrány, Király Darócz helységekben 16 zsidó (család).[256]

Budán 1686 után csak kevés zsidó telepedett le; először Feit Hirsch, majd 1689-ben Jakab Náthán,[257] és Nadl (Natl) családjával együtt;[258] a budai zsidóknak (elsők közül való a Bachrach család is) 1690-ben már imaszobájuk van,[259] de pontos létszámuk ismeretlen. 1717-ben említve van egy zsidó-

[253] U. ott, 380. o.
[254] U. ott, 386. o.
[255] U. ott, 388. o.
[256] U. ott, 396. o.
[257] Büchler, 183—184. o.
[258] MZsO, III. 225. o.
[259] Büchler, 185. o.

bíró, akinek a vándor zsidókért (vagierende Juden) 300 frt adót kellett fizetnie: eszerint nagyobb számban élhettek már ott zsidók.[260] Salamonovics Mihály, a fent említett adóbérlő vallomása szerint jelentik a szepesi kamarának, hogy ott csak egy zsidó maradt, mivel az 1721-es számlálás óta 36 zsidó rossz helyzete miatt (propter miserum statum) kivándorolt Lengyelországba.[261]

Egy 1725. jún. 28-i királyi rendelet megköveteli a zsidók összeírását. Ez a rendelet a zsidókra kedvezőtlen légkörben keletkezett és már mutatja a zsidóellenes irány felülkerekedését, amennyiben kérdést intéz a megyékhez, hogy nem csökkentendő-e a zsidók száma.[262] Ez a rendelet megelőzi az Örökös tartományok zsidóellenes intézkedéseit és arról gondoskodik, hogy onnan Magyarországra ne jöhessenek zsidók. Ezért július 9-én a helytartótanács egy körlevélben a törvényhatóságokhoz fordul és követeli, hogy a bevándorolni akaró zsidókat ne fogadják be és azokat, akik már bejöttek, írják össze.[263] Decemberben már követeli a bécsi udvari kamara a jelentést és véleményezést a magyarországi zsidókról.[264] 1727. ápr. 20-án a király egy rendeletet ad ki egy általános zsidószámlálásra, melyen fel kell tüntetni a zsidók lakóhelyét és adóit is.[265] A helytartótanács továbbítja a rendeletet 1727. júl. 19-én.[266] A király szept. 25-én megújítja rendeletét,[267] közben a jelentések hiányosan érkeztek be. Erre a király okt. 16-án újra felszólítja a helytartótanácsot, hogy a még hiányzó adatokat szolgáltassák be, egyúttal elrendeli, hogy a zsidó vámosokat mozdítsák el állásukból.[268]

Budán 1725. júl. 20-án 36 zsidó családot számláltak 135 lélekkel. Foglalkozásra nézve a legtöbb ócskavasas, azután jönnek a vegyeskereskedők, pálinkaégetők és -eladók, vásárosok, gyertya-, rövidáru- és egyenruhaszállítók, egy pénzkölcsönző, egy zsidó a vagyonából él, egy vak keresetképtelen, azután rabbi, tanító, metsző; hét nő csipkekészítésből él, néhány nő amellett háztartásokban is segít mint főzőnő vagy

260 MZsO, III. 231. o.
261 U. ott, 430. o.
262 U. ott, 466. o.
263 U. ott, 900. o.
264 U. ott, 901. o.
265 U. ott, 503. o.
266 U. ott, 509. o.
267 U. ott, 523. o.
268 U. ott, 524. o.

betegápolónő; néhányan többféle üzlettel foglalkoznak, néhány mint cseléd és háziszolga él.[269]

Az 1727. aug. 11-i óbudai község összeírása hiányos, amennyiben a lányok nincsenek benne felsorolva; említve van 24 család 38 lélekkel, valójában százon felül lehettek. A legrégibb lakó Lebel Jakab volt, aki 1712-ben telepedett le. Mint a budai zsidók az óbudaiak is polgároknál laktak bérelt lakásokban.[270]

Az 1727-es pozsonyi összeírás eredménye, egy 1728. márc. 20-i jelentésben: 111 háztartás 743 lélekkel.[271] A galántai község nagyságáról nincsenek ugyan közvetlen adataink, de az a tény, hogy gr. Eszterházy Ferenc egy 1729. jan. 1-i okmányban a galántai zsidóknak örökbérbe ad egy szobát imaháznak és kertje végén „egy darabka földet" temetőnek, mutatja, hogy ott egy kis zsidó község élt.[272]

1735. szept. 9-én a helytartótanács új zsidó összeírást rendel el, melyben felszólítja a városokat, hogy a vándor zsidókat ne fogadják be.[273] Ez a felszólítás hasonló formában eljutott az egyes hatóságokhoz; fennmaradt a Pest városához intézett levél.[274]

Az 1735-ös budai zsidó számlálás valamivel kevesebb családot, harminckettőt, mutat, de 155 lelket.[275] A gyermekek arányszáma kedvező volt, amennyiben 32 családban 71 gyermek volt.[276] Az óbudai község ekkor már felülmúlta a budait, amennyiben Óbudán ugyanakkor 43 zsidó család élt 199 lélekkel, ezek közül 85 gyermek.[277] Az óbudaiak özv. Zichy Péterné grófnő védelme alatt éltek. Tőle vásárolták a telket zsinagógájuknak és bérelték a községi épületet; az idegen zsidó utáni temetési díjat is neki fizették.[278]

Az 1735-ös pozsonyi számlálás szerint Pozsonyban 133 zsidó család élt 769 lélekkel; a gyermekek száma 373, ezek közül 304 kiskorú gyermek.[279]

269 U. ott, 468. o.
270 U. ott, 515. o. és Büchler, 270. o.
271 MZsO, III, 533. o.
272 U. ott, 566. o.
273 U. ott, 693. o.
274 U. ott, 694. o.
275 a MZsO, III-ban tévesen 156, a feleségek tévesen 31.
276 U. ott, 716. o.
277 U. ott, 756. o.
278 1737, szept. 29; u. ott, 753. o.
279 U. ott, 700. o.

A győri zsidók összeírásánál a katonai parancsnok nehézségeket támasztott egy 1735. dec. 19-i okmány szerint.[280] A katonai parancsnokot a magyar udvari kancellária 1736. febr. 20-án újra felszólítja, hogy ne támasszon nehézségeket az összeírásnál.[281] Az összeírás eredménye hiányzik.

1735 végén a kismartoni község lélekszáma 599. A háztartások száma 112; a kiskorú gyermekek száma 82, a nagykorúaké 192. Feltünő a kiskorú gyermekek csekély száma a pozsonyi község adataihoz viszonyítva. Mert míg akkor Pozsonyban egy háztartásra (vagy családra) átlag 2.285 kisgyermek jutott, addig Kismartonban csak 0.732 jutott. A nagykorú gyermekek aránya Pozsonyban 0.518, Kismartonban 1.714. Az összes gyermekek arányszáma Pozsonyban 2.8, míg Kismartonban csak 2.4.

Az 1735-ös számlálás végeredménye 11.620 lélek, ami azonban nem egyezhetik a zsidók tényleges számával. Ha tekintetbe vesszük az akkori népszámlálások fogyatékosságát, sokkal többre tehető a zsidók száma.

Foglalkozásra nézve megállapíthatjuk, hogy a zsidóknak nem egész 30%-a volt kereskedő, kb. 8%-a iparos, kb. ugyanannyi szeszégető, sokan voltak, akiknek nem volt „határozott foglalkozásuk", azaz nem volt olyan foglalkozásuk, melyet a statisztika külön figyelemre méltatott: ezen bizonytalan foglalkozású egyének közé tartoztak a rabbik is, köztük híres tudósok, akik akkoriban kezdték azt a szellemi munkát, mely megalapozta a magyar talmudiskolák hírnevét.[282]

Budapest. **Dr. Guttmann Henrik.**

---

[280] U. ott, 718. o.
[281] U. ott, 731. o.
[282] Dubnow, Weltgeschichte des jüdischen Volkes, VII, 283—284.

A Nisszájón Jób könyvében.

Az írásmagyarázók Jób könyvében az isteni igazságszolgáltatás problémájának fölvetését és megoldási kísérletét látják. Itt az ideje, hogy ez a fölfogás revizió alá kerüljön. Hogy mért szenved Jób, így egyénileg fölvetve a kérdést, nem azonos az egyetemesen fölvetett kérdéssel: mért szenvednek az ártatlanok, vagy mért szerencsés sokszor a gonoszok útja? Amikor a zsoltáríró vagy a próféta alanyilag a saját szenvedését foglalja a kérdés keretébe, vagy amikor mint gondolkozó és az életnek megfigyelője azon töpreng, hogyan egyeztethető össze teljes általánosságban az ártatlanok szenvedése az isteni igazságszolgáltatás elvével, akkor lehet theodicaearól beszélni. De amikor a szenvedő ember, aki nem azonos a szerzővel vagy íróval, drámailag van bemutatva, akkor valószínűbb, hogy emberi probléma szerepel az irodalmi műben és nem szubjektív vagy absztrakt tépelődés az isteni igazságszolgáltatás kérdései fölött. Sokszor olvasunk a Szentírásban nagy bibliai alakok szenvedéseiről, akár Jákob pátriárka, akár Ábrahám életsorsának válságairól és nem is jut eszükbe azt kérdezni: hogyan egyeztethető össze szenvedésük az isteni igazsággal. Ábrahám esetében például előszeretettel a megpróbáltatás, a megkísérelletés motívumát ismerik fel a legrégibb exegéták is, akinek tizszeres megpróbáltatásáról gyakran emlékeznek meg a hagyomány mesterei.

Arra a kérdésre, hogy Jób miért szenved, már megadja, még pedig kétszer is megismételve, a feleletet a prológus. Jób azért szenved, mert megpróbáltatásnak van alávetve. Az ő szenvedése legyőzésével világosan be kell igazolni a Sátán minden tagadásával szemben azt az alapvető és nagyjelentőségű valóságot, hogy Jób beválik a kísértésben, hogy Jób megállja a helyét, hogy Jób nem süllyed le erkölcsi magaslatáról a szenvedések hatása alatt. Ennek semmi köze büntetéshez vagy jutalmazáshoz, semmi összefüggése az isteni igazságszolgáltatással, semmi kapcsolata a theodicaeaval. Hiszen Jób szenvedésének nem Isten a tervelője, hanem a sátán; ha tehát valaki tévedni akar, akkor inkább satanodicaea elméletet kellene felállítania Jób könyvével kapcsolatban, mint theodicaeát.

Jób megpróbáltatása és beválása a fődolog. Ezzel összefüggésben nagyon érdekes és figyelmet érdemel az

Ábrahám Kahána által kiadott Ben Szira szöveg 49. fejezetének 8. és 9. verse. Megjegyzendő, hogy ez a rész nem görögből van héberre visszafordítva, hanem eredeti héber szöveg, mely így hangzik:

יהזקאל ראה מראה ויגד זני מרכבה
וגם הזכיר את א'וב המכיכל כל דרכי צדק

Ebben a versben Jób azzal van jellemezve, hogy fönntartotta az erkölcsiség minden útjait, vagyis amikor négy szóval akarja jellemezni Jóbot, az ő erkölcsi bevá-lását emeli ki. Igaz, hogy a görög fordításban mindennek nyoma sincs, sőt Jóbról említés sincs téve, mert a 9. vers ott így hangzik: καὶ γὰρ ἐμνήθη τῶν ἐχθρῶν, amiből nyilvánvaló, hogy a görög fordító אויב helyett אויב-ot olvasott; ennek megfelelően I. Z. Frenkel ,aki még az idevágó eredeti héber szöveget nem ismerhette, ekként rekonstruálja a héber szöveget:

הזה על חוזי שוא ולהולכי בתמים בשר תנחומים

Megjegyzendő, hogy az utóbbi versrésznek a görögben ἀγαθῶσαι τοὺς εὐθύνοντας ὁδοὺς — ami kissé jobban megfelel a hamisítatlan eredeti héber szövegnek.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Szirach könyve nagyon régi, megelőzi a Makkabeusok korát. Majdnem ilyen régi az ú. n. Jóbi Testamentum, vagyis διαθήκη Ἰωβ, amelyet Angelo Mai adott ki 1833-ban Rómában a Nova Collectio-ban, kiemelve, hogy már Gelasius tiltó decretumában is meg van nevezve. Azonban a szövege sokkal régibb mint a decretum, mert a bibliai Jób-könyv görög fordításának végén már egy hosszabb részlet van belőle befejező záradékként fölvéve. Ebben a régi irodalmi műben Jób, miután másodszor megnősült és fiai és leányai vannak, elmondja megpróbáltatásainak és szenvedéseinek történetét és végül közelgő halálát sejtve, végakaratát közli gyermekeivel és apai tanácsokat ad nékik. Szenvedéseinek történetét elbeszélve (27, 2—6.) megemlékszik arról, hogy a gyötrelmek hosszú sora után a Sátán azt mondta néki: »Lásd Jób, ime én meghátrálok előled, noha te csak test vagy, én pedig szellem és te sújtva vagy bélpoklossággal; én nagy zavarban vagyok, te olyan vagy mint egy atléta, aki tusakodik egy másik atlétával és ez utóbbi legyőzte őt, föléje került, a száját is leszorította és megtöltötte fövénynyel, megtörte csontjait, de amaz mindezt hősiességgel

viseli és nem adja meg magát; így vagy te is Jób, alulvagy és gyötörve sebekkel, mégis kűzdöttél velem minden tusakodásom ellenére és győzelmet is arattál«. Nyilván a régi könyv írójának fölfogása szerint a fődolog Jóbnak a beválása, amelyben tetőpontjára jut Jób elbeszélése. Igaz, hogy ennek a könyvnek szelleme eltér a bibliai Jób könyvének szellemétől, ami legvilágosabban látszik abból, hogy a Jób Testamentumának nevezett könyvben Jób elbeszélése szerint az Isten bocsánatot ad Jób három barátjának, Elifáznak, Bildádnak és Cófárnak, ellenben a bibliai Jób könyvének egyetlen zsidó szereplőjét, Elihut szigorúan elitéli.

Szükségesnek tartom ezen a ponton rámutatni arra, hogy Szirach Bölcsesége nemcsak könyve végén emlékszik meg Jóbról, hanem annak hatását mutatja első fejezeteiben is. Elitéli az istenfélelemben való ingadozást, kétlelkűséget. Megjegyzendő, hogy e szövegrészek héber eredetije nincs meg, hanem úgy Kahana mint Frenkel görögből fordították vissza héberre. Tárgyunk szempontjából fontosak következő kitételek (Kahána): או למוג לב כי לא יאמין או לכם אובדי
או ללב נמס אין אמון בו או ללא מחזיק בתומתו· és (Frenkel): תקוה
Ez utóbbi félsor jobban megfelel a görögnek, mint Kahána fordítása, amennyiben a görög szöveg így hangzik:

τοῖς ἀπολωλεκόσι τὴν ὑπομονήν· (II. fej. 14.).

Mindezeknél fontosabb, hogy Sirach a Jóbi gondolatokkal és reminiszcenciákkal kapcsolatban egyrészt az erényes és jámbor embernek jó sorsot igér, mert Isten jó sorsot biztosít számukra, másrészt az élettapasztalatok kiábrándító hatása alatt és érezve, hogy ilyen fönntartás nélküli biztatást és igéretet az emberiségnek adni nem lehet és nem szabad és mintegy ráeszmélve Jób ártatlanságára, erényeire és szenvedéseire, szükségesnek tartja hozzátenni a következőket: τέκνον, εἰ προσέρχῃ δουλεύειν κυρίῳ Θεῷ, ἑτοίμασον τὴν ψυχήν σοῦ εἰς πειρασμόν. Ennek héber eredetije nincs meg, Kahan fordítása: בני אם קרבת לעבוד את ד' מסור נפשך לנסיון, Frenkel fordítása pedig: בני אם הכינות לד' לבך תכון נפשך למסות, Vagyis: Fiam, ha közeledsz Istent szolgálni, szánd el lelkedet a megkíséreltetésre ,vagy: Fiam, ha Istennek szántad szívedet, készítsd elő lelkedet a megpróbáltatásra, — amiből világos, hogy a szerző Jób könyvének lényegét a nisszájón-ban, a megpróbáltatásban látja. És végül ugyancsak Jóbra emlékeztetve azt mondja Szirach görög

szövege:
κολλήθητι αὐτῷ καὶ μὴ ἀπεστῇς ἵνα αὐξηθῇς ἐπ' ἐσχάτων σου, ami Kahána fordításában így hangzik: דבק בו ואל תרף למען תגדל באחריתך Frenkel fordításában pedig így: החזק בתומתך ואל תטוש ותחליף כח Még számos idézettel lehetne szolgálni, amelyek a bibliai Jób könyv hatását érzetetik, de a legfontosabb, hogy Szirach, az életsors válságai és problémái között az embert Jób könyvének szellemében arra utasítja, hogy készen legyen a megpróbáltatásra és a megkisértésre és állja meg helyét. הכן לבך והזק ואל תבהל בעת איד (Sirach, 2, 2.).

A midrás-irodalomban is megtaláljuk azt az alapvető exegétikus gondolatot, amelynek értelmében Jób könyvének lényege annak eldöntése, hogy megállja-e helyét Jób a nisszájónban. (Tanchuma ישלח יז, Br. Rabba 56., Bam. R. 17.) Idézett helyeken el van mondva, hogy Ábrahám, miután átélte a Mórija hegyén fia oltárra helyezésének lelki tusáját, és miután Isten angyala elejét vette az áldozat végrehajtásának, így szólott az Istenhöz: »Világnak Ura, én nem mozdulok el innen addig, amíg meg nem esküszöl nekem, hogy nem vetsz többé alá megpróbáltatásnak és nem vetsz alá soha többé megkisértésnek« — és az Örökkévaló Isten megesküdött neki, hogy nem veti többé próba alá és az Örökkévaló szólott Ábrahámhoz: »Életedre, kemény szenvedéseknek és még más megpróbáltatásoknak kellett volna eljönni reád, de most már nem jönnek el«. Ezek azok a megpróbáltatások, amelyek Jóbra szálltak később és ezért fűződik ezen szakaszhoz az a rész, amelyben szó van Náchor elsőszülöttjéről, Úc-ról, aki azonos Jób-bal, kiről meg van írva, hogy »egy férfi vala Úc országában«.

א"ל רקב"ה חייך יסורין קשין ונסיונים אחרים הוו ראויים לבא עליך ועכשיו אינן באין. ואלו הן היסורין אותן שבאו על איוב הוו ראויים לבא עליך ועכשיו אינן באין שכן הוא נסמך לפרשא ויהי אחר הדברים האלה ויגד לאברהם וגו' את עוץ בכורו והוא איוב שנאמר איש היה בארץ עוץ . . . (Tanchuma i. h.)

A midrás így a nisszájón fogalmában összekapcsolja Ábrahámmal Jóbot; másrészt az sem lehetetlen, hogy a

bibliai Jób könyvének költője is megtette ezt az összekapcsolást és azért helyezte Jóbot Úc országba, mert Úc Ábrahám fivérének gyermeke volt. Mindenesetre ez az idézett midrás nem csupán legenda, noha mint ilyen szerepel Ginzberg bámulatra méltó óriási összefoglaló művében: The legends of the Jews, hanem exegesis és kommentár.

Ha egy hellén szellemű kommentátor írt volna tanulmányt Jób könyvéről, bizonyára azt találta volna benne, hogy az ember függetlenségi vágyában titáni lázadással emelkedik föl az isteni hatalom túlereje ellen. Mert az görög gondolat. A zsidó magyarázók egy része a theodicaea fölötti töprengést keres benne, mert ez zsidó gondolatelem. De még töprengést keres benne, mert ez zsidó gondolatelem az ember erkölcsi beválásának kérdése. Ennek kedvező eldöntése az emberiség legnagyobb lelki kincse. Aki ezt megírta és remekműbe örökítette, örökre csodálatraméltót alkotott.

A föntebbiekben kissé rá akartunk mutatni arra a tényre, hogy már a régiek is megtalálták a nisszájón rendkívüli fontosságát, a beválás kérdésének erkölcsi jelentőségét Jób könyvében és e néhány régi adattal támogatni óhajtottuk azt a már földerengő törekvést, hogy revizió alá vegyük a Jób könyvéhez fűződő régi, valamint az új, de lényegükben mégis elavult magyarázatokat.

És most legyen szabad ezt a kis fejtegetést meleg szeretettel és elismeréssel dr. Kiss Arnoldnak ajánlanom hetvenedik születésnapja alkalmából, aki nagy tehetségével és mély érzéssel teli intuiciójával oly nagy odaadással foglalkozott Jób könyvével és annyi nemesveretű műértékkel gazdagította a bibliai és a magyar zsidó irodalmat.

Budapest. **Dr. Hevesi Simon.**

———

Zsidó társadalomkutatás.

Olyan kérdéssel óhajtunk itt foglalkozni, amely általános szempontból is nagyon időszerűnek mondható, különösen aktuális azonban zsidó szemszögből nézve.

A társadalomkutatás a szociális gondolat diadalának eleven hajtása, amelyet nagy viharok tépdestek — mégis tovább terebélyesedik. A zsidó szociográfia munkája most indult el: váteszi hit, jövőtépítő alkotásvágy és törhetetlen reménység viszik előre útján...

Lássuk először a társadalomkutatást általában. Steinmetz meghatározása szerint a társadalomkutatás, a »szociográfia, egy nép viszonyainak és állapotának bizonyos időpontban minden lehetséges eszközzel való leírása«; ehhez hozzáfűzhetjük, hogy tulajdonképen a társadalomtudománynak, tehát a szociológiának egyik ágazata, mondhatnók: segédeszköze. Szokták a szociográfiát összehasonlítani a természettudományokkal: a természettudományok sikereiket, eredményeiket a kisérleteknek köszönhetik, a társadalmi élet jelenségeit nem lehet kisérletezés formájában laboratóriumban előállítani, mert az szervesen összefügg a társadalmat alkoló emberek személyiségével, a szociográfiának az a feladata, hogy a társadalomtudományban pótolja a kisérletet. Emellett mégis önálló tudomány, noha tárgya azonos a szociológiával, módszere mindenesetre különbözik azétól. A legtöbb természettudomány: a fizika, kémia, stb., azt vizsgálja, hogy mi a tipikus jellemzőjük a jelenségeknek és hogy függnek össze egymással: tehát nomotétikus, törvénykutató tudomány. Ilyen a szociológia is. Ezzel szemben a szociográfia idiografikus, azaz leíró-tudomány, amely tehát az előbbi meghatározott társadalmat leírja; Gusti így határozza meg: »a szociális valóság tudománya«.

Amíg tehát a szociológiát, a társadalomtudományt, általában csak az érdekli, ami a jelenségekben tipikus és általános, tehát a törvényszerűségeket kutatja, addig a szociográfia azt keresi, ami ezek mögött a törvényszerűségek mögött lüktet, kering, erjed, lélekzik — tehát él. Így válik lehetségessé, hogy a szociográfia munkája előkészítse a szociológia törvénykutató munkáját, mert a megfigyelésekből, az apró részletekből a szociológus kivonhatja azokat az általános jelenségeket, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a törvényszerűségeket megállapíthassa.

A szociografus az életet együttéléssel vizsgálja: teljesen abba a társadalomba illeszkedik bele, amelyet kutat, hogy

a vizsgálat alá vett társadalmi réteg egyes tagjai nem is igen vehetik észre, hogy helyzetileg és időbelileg közöttük él egy idegen személy, aki mégis kiemelkedik közülük és olyan megfigyelő síkra helyezkedik, ahonnét mindent láthat és mindent hallhat. Ebből a megfigyelő állásból igyekszik pontosan megállapítani a társadalom összes jelenségeit, azoknak egymásra hatását és miközben így analizál, egyidejüleg szintétizál is, messzemenő következtetéseket von le és az eredményeket lelkében feldolgozza.

A szociográfusnak munkájához legelőször is egy kisebb területi egységet, réteget kell kiválasztania, például egy falut. Ahhoz, hogy milyen szempontok szerint végezzen kutatásokat e faluban, a kiinduló pontokat egyrészről a falu jellege adja meg, másrészről pedig a szociográfus egyénisége. Mindenekelőtt tehát meg kell állapítania a falu társadalmának szerkezetét, ezután meg kell vizsgálnia az egyes csoportok összetevődését és kialakulását, majd sorban a történeti, földrajzi, néprajzi, tájtörténeti multat.

Azután tér rá a szociográfus a szociális helyzet általános megismerésére. Itt már azt kutatja, hogy az egyes csoportok között milyen viszony van és ezek miképen befolyásolják egymást. Megállapítja a birtokviszonyokat, a munkaviszonyokat, felvételeket készít a lakosság táplálkozásáról, lakásviszonyairól és az egészségügyről. Amikor így általánosságban ismeri a helyzetképet, akkor rálér a társadalomkutató az úgynevezett polgárosító erőknek vizsgálatára, mint iskola, ujságok, könyvek, vallás, különféle kulturális hatások, népművészet. Vizsgálja a művelődési és erkölcsi kérdéseket: család, házasság, szerelem, társalgás, a politikai helyzetet és mindezek után következtet a további fejlődés útjaira vonatkozólag; ehhez a következtetéshez tulajdonképen sem normája nincsen, sem valamilyen finom preciziós műszer nem áll rendelkezésére. Itt minden a társadalomkutató egyéniségétől, értelmiségétől, meglátásaitól, következtető és itélőképességétől függ: az a kutató lát jól, aki helyesen, célszerűen és észszerűen tud következtetni. Ahhoz, hogy következtetése helyes lehessen, igen fontos, hogy a szociográfus állandó, éber ellenőrzést gyakoroljon elsősorban önmaga, azután észleletei felett. Ha valahol igazán nagy szükség van tudományos lelkiismeretességre, ez a munkaterület az.

Így a szociográfiai munka súlypontja, a munka eredményének értéke a szociografus eggyéniségében rejlik s abból következik és főképen előtérbe kerül ennek a feladatnak felelőssége és jelentősége akkor, amikor a szociográfiai megfigyelések eredményei kerülnek feldolgozásra. Nagyon

jó írónak kell lennie annak, aki szociográfiai könyvet akar írni. Jól megírt társadalomkutató munkából a feldolgozott társadalmi réteg életének hűen, életszerűen, kell előttünk megjelennie: a szociográfia csak akkor végzett jó munkát, ha az olvasó lelke előtt a maga tökéletes valószerűségében jelenik meg az a társadalom, amelynek életéről a könyvet írták és, ha a könyvből azok a célkitűzések domborodnak ki, amelyeknek érdekében a társadalomkutató munkát végezték s egyben a könyvet is megírták. Eredményes munkát akkor végzett a szociográfus, ha munkája nyomán felébred a szunnyadó lelkiismeret és a jelenségekből okulva, javítani akor.

Zsidó társadalomkutatást az elmondott általános feltételeken kívül sok más szempont és készség mellett lehet csak végezni. Az eddig ismertetettek mindenesetre általános irányítást adhatnak, zsidó társadalomkutatást végzőknek azonban teljesen új csapáson kell elindulniok, azon a különleges úton, amely a zsidó társdalom struktúrájából, jellemből, létéből és lényegéből következik.

Elsősorban is annak, aki zsidó társadalomkutató akar lenni, számolnia kell azzal, hogy a zsidó társadalom egészen különös konglomeratum, amelyben a kutató tulajdonképen társadalmi osztályoknak és különféle rétegeknek találkozásával kerül szembe. A falukutatók egyszerűen a falusi népet szociografizálják, ezzel szemben, aki zsidó társadalomkutatást akar végezni és kiszemel magának szociografizálásra akár csak egy fővárosi kerületet, vagy akár csak egy utcát is, szinte az összes társadalmi rétegekkel szemben találja magát. Egy közös nevező van csak, amely általánosan jellemzője ennek a rétegnek, hogy zsidó. Egyben azonban ez jelenti azt is, hogy igen sokrétű társadalom az, amelyet a zsidóság képvisel. Ebből természetszerűen következik, hogy annak, aki zsidó társadalomkutató munkát akar végezni, igen alaposan kell ismernie a zsidóságot. Ebben a feltételben azután kettős programm rejlik: egyrészt, mivel zsidó társadalomkutató csak az lehet, aki megfelelő judaisztikai felkészültséggel rendelkezik, ez a munka elsősorban is hatalmas művelődési programm azok számára, akik e szociográfiai tevékenység aktív szereplői kívánnak lenni, másrészt nagy jelentősége van ennek a szociográfiai munkának, a munka passzív résztvevői számára, tehát azok számára, akik azt a társadalmat alkotják, amelyben és egyben amelyért végzik a kutató munkát: e társadalom számára pedig a szociografizálás jelent eredményeket a szociális gondoskodás, művelődés, a vallásgondozás és hitvédelem szempontjából.

Így tulajdonképen olyan célkitűzésekről beszélünk, amelyek elhozhatják a zsidó társadalom új virágzását, egyetemes kultúrális és szociális fellendülését, azonkívül ez a társadalomkutatás igen nagy eredményeket hozhat a zsidóság védelmi munkájának érdekében is: így nagyszerű feladatkör tárulhat a védő elé, ha a statisztika adatait kísérli meg a szociográfia kutatásaival igazolni. Ezzel a zsidóság védelmi tevékenysége értékes segítséget nyerhet a társadalomkutatásból, mert a statisztika rideg számoszlopaiba beviszi az élet idegének lüktetését és az elszomorító számok sorozata mellé felvonultatja azokat a tüneteket, amelyek eredményezték a statisztika lázgörbéit.

A zsidó társadalomkutató munka is, mint minden szociografiai tevékenység igen hosszadalmas, sok türelmet és alapos elmélyedést igényel: a legtöbbször csak évek munkája hozhatja meg az eredményeket. A falukutatók éveket töltöttek el alig 2000 lélekszámu helységek tanulmányozásával, mialatt szószoros értelemben véve együtt éltek a falu lakóival, beszélgettek velük, figyelték szavaikat, cselekedeteiket.

Zsidó társadalomkutatásnál — számolva a viszonyokkal — célirányosabb és eredményesebb munkát lehet végezni, ha kezdetben a gyermekeknek adunk fel kérdéseket az iskolában és a feleletek mécsvilágánál igyekszünk bepillantani a családnak a külvilág elől elfüggönyözött életébe. Ilyenkor egy-egy felelet helyes következtetésével a legérdekesebb adatokat szolgáltatja. Lehetnek ezek a kérdések egyszerűen felsorolók is, ekkor meg a felsorolások összehasonlításából és a megbízható adatok egymás mellé rakásából kaphatunk tiszta képet.

Természetesen a speciális módszereket mindig a kutatásra kerülő anyag különleges helyzete és milyensége adja meg; a szempontokat is az anyag adja. A falukutatók a maguk munkakörében már kialakították rendszerüket, egész más módszerek szükségesek itt, mert hisz a működési terület áttevődik a városba.

A szempontok meghatározásához döntően járul hozzá a zsidóságnak társadalmi rétegződése, nem zsidó társadalomba való beilleszkedése és általában mindazok a zsidó szempontok, amelyek a zsidóság létének jellemzői.

Lássuk most azokat a személyi feltételeket, amelyek ahhoz szükségesek, hogy valaki zsidó szociográfiai munkát végezhessen. Amellett az általános műveltség és szociális előképzettség mellett, amelynek minden szociológusban meg kell lennie, azonkívül azok mellett a személyi feltételek mellett, amelyekről már korábban szólottunk, zsidó szociográ-

fia végzéséhez külön zsidó lelkiség és zsidó műveltség szükséges. Azt, hogy mit jelent ez a zsidó lelkiség, csak azzal tudnók megvilágítani, ha azt mondjuk: amiképen szociális gondolkodás, lelkesedés és érzület szükséges ahhoz, hogy valaki jó szociológus legyen, azonképen a zsidóság iránti szeretet, lelkesedés, életmegnyilatkozásai és kultúrája, továbbá eszmei és szellemi világa iránti rokonszenv szükséges ahhoz, hogy valaki zsidó szociográfiai munkát végezhessen. Ezenkívül van egy meghatározott zsidó ismeretanyag, amelyekkel feltétlenül rendelkeznie kell annak, aki alapos zsidó társadalomkutató munkát akar folytatni.

A megoldás érdekében elsősorban szociográfiai munkaközösségeket kell létesíteni és előkészítő tanfolyamot kell szervezni, ahol a szociográfia munkásai megfelelő kiképzésben részesülhetnek. Ezenkívül jó kérdőíveket kell szerkeszteni, hogy azokon mindazok a szempontok, amelyek itt felmerültek, szerepeljenek és a szociális szempontok mellett elsősorban a vallási kérdéseket kell beilleszteni, mert azt kellene megtudnunk, milyen a zsidóság vallási képmása, hogy ha szociális téren akarunk segíteni, vallási téren is megfelelően segíthessünk.

A magyar zsidó ifjúság számára szeretnénk itt új, érdemes munkaterületet találni, mert épen az ismertetett szempontok alapján igen alkalmas arra, hogy a fiatalságot az önképzés, az önfegyelmezés, a művelődés, a szociális gondolkodás erőtényezőivel felvértezze, egyidejüleg pedig olyan programmot adjon az ifjúság számára, amely méltó energiájához, lelkesedéséhez és alkalmas arra, hogy szép, időszerű és hézagpótlóan fontos munkát végezzen. A zsidó ifjúság e munka végzése közben megmarad a középúton, úgy kell teljesítenie ezt a feladatát, hogy semmiféle gyanú ne érhesse, kizárólag kultúrális, szociális és vallási szempontok vezessék — törekvéseinek közelébe politikum nem férkőzhetik.

Az irányítás munkája a rabbik, tanárok, tanítók kezében lenne; a tanítóság máris lelkesen kezében vette az iskolaszociográfia munkáját és igen szép eredményekkel vállalta az úttörőnek nagyszerű szerepét. Így már van jelene a magyar zsidó társadalomkutatásnak, amely számol azzal, hogy »a zsidóság a végső fokon vallási közösség még ott is, ahol a vallási összetartozás már teljesen szétzilálódott és népi közösség még ott is, ahol egy másik népi közösség elemei testének-lelkének még legrejtettebb zúgaiban is gyökeret vertek« (Kolb Jenő).

Van azonban múltja is Magyarországon a zsidó szociográfiának; ennek egy korábbi előfutárja Guttmann Henrik,

aki »A haldokló falu« (1916!) című könyvében vizsgálat alá veszi a falusi zsidó lakosságnak a felszívódását a kisvárosba és azután kisvárosból a nagyvárosba való vándorlását. Guttmann Henrik ennek a vándorlásnak különösen azokat a következményeit vizsgálja, amelyek a vallásosság hanyatlásának fokozódását eredményezik. A falusi életmódnak eltolódása a városi élet követelményei felé, lassan, de szívósan kiöli a zsidóságból a vallásosságot, azután pedig pusztítja magát a zsidóságot. Jellemzőek ennek a könyvnek bevezető sorai, amelyek szinte a mai falukutató írók hangjára emlékeztetnek: a zsidó társadalom azt hiszi, hogy »nekünk nincsenek problémáink. Álmunkat kérdések nem zavarják, nálunk minden rendben van, sehol egy féltő hang, sehol egy aggodalmaskodó szó... Ezt a nagy csendet, ezt az előkelő hallgatást akarjuk mi kissé megzavarni, ebbe a nagyszerű harmóniába egy disszonáns hangot belesírni. Mert amit adunk, nem »népszerű«. Csak számok és könnyek és mégis nekifogunk. Hátha sikerül a zsidókérdést aktuálissá tenni — a zsidóknál!«

Azóta a zsidókérdés nagyon is aktuálissá lett, elsősorban is a nem zsidóknál: a magyar zsidóság is tudja már, hogy meg kell mentenie önmagát a pusztulástól . . . Segítenünk kell; hogy segíthessünk, a maga kendőzés nélküli valójában látnunk kell azt, hogy milyen a zsidók viszonya zsidóságunkhoz. A hitélet legégetőbb kérdéseit kell hosszú, türelmes munkával kikutatnunk. Ma, amikor legjobban terjed a kitérési járvány, meg kell keresnünk a lélektani okokat, gazdasági rugókat, szociális indokokat, világnézeti problémákat, egyéniség és jellembeli elváltozásokat, amelyek ugykönnyen hitehagyásra viszik a zsidókat. Vagy meg kellene keresni az okát annak is, hogy milyen szociális vallási, néprajzi vagy egyéb körülmények idézték elő azt, hogy a budapesti zsidóság számában csökkenés következett be és pedig abszolut számokban 1930-tól 1935-ig, tehát öt év alatt a zsidó lakosság száma 204,371-ről 201.769-re, vagyis 3302 lélekkel csökkent (20.3%-ról 19%-ra). Ugyanezen öt év alatt a nem izraelita vallású lakosság száma 801.813-ról 859.362-re, tehát 57.549-el emelkedett (79.7% ról 81%-ra).

... Nem kétséges, hogy amiképpen a régi parasztszemlélet a szociográfia tükrében teljesen átmódosult, minden remény meg van arra, hogy a zsidóság tükörképe is meg fog változni a tárgyilagos külső és belső szemlélő előtt. Ez a kutatás kritika is lehet és ítélet is, ugyanakkor azonban mentő akció a zsidóságért.

Ennek a célnak megvalósítása érdekében van szükség

zsidó társadalomkutatásra s talán szolgáltuk ezt a célt azzal, hogy a gondolatot itt felvetettük. Hisszük, hogy ezzel közelebb vittük a megvalósuláshoz, mert megtettük azt, ami minden szociográfiai munkának célja: hogy bizonyos fajta nyugtalanságot keltsen, hogy megszólaltassa a lelkiismeret szavát, hogy munkára bűzdítson...

Budapest. **Dr. Katona József.**

Az emberáldozattól — a bőjtoldó szijjumig.

A zsidó szellemnek szinte egyedülálló megnyilatkozása az a rövid pár perces rítus, amelyen elsőszülött férfiaink erev peszach reggelén (templomainkban) résztvesznek. Bármennyire is hasonló a népi kultúrák fejlődése, kölcsönhatása, kicserélődése, az ősi kultusznak ilyen irányú alakulását másutt nem észlelhetjük és a mi szijjum szertartásunkhoz hasonló rituálénak nyomát sem találhatjuk.

Nagy és hosszú történelmi múltja van ennek a peszach előtti szijjum-minhágnak; általa beigazolódik, hogy a legősibb korból megmaradt vallási kultusz egy-egy rezidiuma mily szívós életű. Ám igazolja azt is, hogy a régi kultusz miként alakul, nemesedik a durva primitívségből a legszebb eszméig, ha magasabbrendű környezetbe jut és ha a régi szokást elborítja a kultúrállabb idők vízárja, sodra. Ez a lényegében kisjelentőségű szertartás, vagy inkább csak vallási szokás, iskolapéldája lehet annak az általános érvényű jelenségnek, hogy a zsidó vallás átvett ugyan a prähistorikus időkből kultuszmotívumokat, de azokat a maga módja szerint asszimilálta, átszellemítette és a maga képére formálta. Ebben a bőjtoldó szijjum szokásban egymástól távol álló motívumok fonódnak egybe és minden motívum mozaik, külön-külön szín; a színek mélyén felismerhetjük fejlődésük sajátos zsidó nyomait, ahogy manapság mondják: szellemtörténeti megnyilatkozásait.

Már bevezetőben megállapíthatjuk, hogy a peszach előtti bőjtoldó rítus mai formáját nem találjuk meg a hagyományos irodalomban, — bármily messze multra visszanyúlnak is egyes motívumai. Jelen dolgozatban megkíséreljük az egyes motívumok útját és azok összefonódásának korszakait megfigyelni.

I. Az elsőszülöttek a vallási kultuszban.

A legrégibb népeknél is külön helyzetük volt a férfi elsőszülötteknek. Néhol a több jog és felelősség, másutt a több kötelezettség lép előtérbe. Még a szorosan vett vallási kultusz világában is, melyről ezúttal szólni kívánunk, még ott is vállakoznak a korok az elsőszülötteknek nyújtott kedvezmények és a hátrányok cserélgetésében. Néhol kiváltság az elsőszülöttség, mely papi hivatást biztosít, előkelőbb életet, másutt szörnyű sorsot jelentett, amely az illető életét kívánta áldozatul. Az elsőszülött Istené! (Ex. 13, 2; 22, 28; Num. 3, 13; 8, 16; 8, 17 és még több helyen.) Nemcsak az elsőszülött gyermek, hanem a növények »zsengéje«, a must, az olaj, a liszt, a tészta elseje, az állatok elsőszülöttje is. A Szentírás első oldalaitól kezdve, ahol Ábel nyája elsőszülöttjét áldozatul mutatja, a Krónikák Könyvéig (I. 5, 1—2), ahol Reubén »elveszti elsőszülöttségi jogát«, az egész Szentíráson át- meg átvonul az elsőszülöttség különvaló helyzete.

A kérdés csak az, hogy miként értelmezték a tételt, hogy »az elsőszülött Istené«? Ha egyenlő mértékben »adták« Istennek (Ex. 22, 28) az ember elsőszülöttjét a növény és az állat első termésével, akkor áldozatul kellett bemutatni az elsőszülött fiút is. Ez esetben az emberáldozat jelenségéhez utalnának a bibliai parancsok is, miután a bibliai korban igen sok más népnél találkozunk az emberáldozat kultuszával. Az emberáldozat célja az volt, hogy az istenség haragját kiengeszteljék és a törzs (vagy az egyén) és istene közötti jóviszonyt megszilárdítsák. Az ásatások a keleti népek templomai mellett gyermekholttestekkel telt temetőket találtak korsókba zárt csecsemő csontvázakkal. A Szentírás említi az ammoniták emberáldozását (Lev. 18, 21.), a kanaánitákét (Deut. 12, 31; 18, 10.), a moábitákét, ahol Mésa király elsőszülöttjét áldozza Kemos-nak (II. Kir. 3, 27.) és az arameusok gyermekáldozását (II. Kir. 17, 31.). Vajjon a szentírási rendelkezések, ahol — csak az elsőszülöttet Isten magának kívánja, — ezek is mind az emberáldozati rítusok utórezgései?

Már a kérdés felvetésénél egész világosan elénk tárul az egyedül helytálló válasz, mely kivétel nélkül megismétlődik, — valahányszor az emberi elsőszülöttről vagy emberáldozatról olvasunk a Szentírásban. Az idevonatkozó bibliai versek valamennyije épen a szomszédnépeknél szokásos emberáldozatok ellen harcol, az elsőszülötteknek istenszolgálatra rendelésével! Az ős-

kultusz rezidiuma nyomot hagy, de lerázza magáról durvaságát és átszellemül. A zsidó kultuszban nem áldozat többé az elsőszülött, a bechor, hanem Istenhez közelálló kiváltságos!

1. Az emberáldozás nyomait vélik feltalálhatni az akéda-ban. (Gen. 22.) A hagyományos felfogás úgy érzi, hogy a mória-hegyi jelenet a nisszájon példája s nem az emberáldozás kései megnyilatkozása. Megállapítható, hogy az akédában olvasható »ne nyújtsd ki kezed a gyermek ellen« ige egyáltalán nem jelentheti az emberáldozatnak bibliai talajon való megnyilatkozását, hanem inkább megszüntetését a pogány, a régi kultusznak. (Gen. 22, 12.)

2. Jiftach leányának felajánlásánál is félreismerhetetlen az idegenszerűség, mellyel Jiftáchnak — aki hazájából kiűzve, idegen környezetben él sokáig (Bir. 11, 3.) — eljárása találkozik. Ő maga döbben meg legjobban kegyetlen fogadalmán (11, 35.). Az egész történet elmondása, mely semmiképp sem tartozik az események szoros láncolatába, inkább mint elütő szín kíván tanulságul szolgálni. Különben is a feláldozás idejének eltolása (11, 37.), sőt a leány örök hajadonsága, azt a benyomást teszi reánk, hogy az elhamarkodott feláldozási fogadalmat mintegy feloldották és átváltoztatták hegyek közé vonuló, örök remeteségre, hajadonságra. »Ő hajadon maradt s ez lett törvény Izráelben.« (Bir. 11, 38—40.). Jiftach leányának szentírási elbeszélése is az emberáldozás durvasága ellen harcol!

3. Nem egészen világos áldozási mód volt az Izráelt környező népeknél dívó »tűzön átvezetés«. Mindenesetre pogány szertartás lehetett, — ott is bizonyos enyhítés volt — amikor a gyermekeket átvezették a lángokon, ha nem is égették el egészen őket. Moloch kultusz terjedt el — asszir hatás alatt — Izráel és Júda birodalmaiban. A Pentateuch törvényei többször tiltják e szertartást, »gyermekedből ne adj, hogy átvezessék a molochnak« (Lev. 18,21.), »az Örökkévaló utálata az, hogy a népek fiaikat (és leányaikat!) is tűzben égetik el isteneiknek«. (Deut. 12, 31.) Legerősebb az asszir hatás, Jehoram, másrészt Jehosáfát, Ácház és Menasse királyok alatt; ezt a kort szomorú színekkel festi a Királyok Könyve. Nemcsak a pogány Mésa, Moáb királya vette elsőszülött fiát, kinek majdan uralkodnia kellett volna ő helyette, és bemutatta őt égőáldozatul a várfalon« (Kir. II. 3, 27.), hanem még Júda királyai is eltanulták mind ezeket a pogány szokásokat, »elhagyták az Örökkévalónak, az ő Istenüknek mind a parancsolatjait... készítettek asérát... átvezették fiaikat és leányaikat a tűzön... hogy boszszantsák az Örökkévalót (Kir. II. 17, 16—17.). »Ácház, Júda

királya... fiát átvezette a tűzön... nem tette azt, ami helyes az Örökkévaló szemében«. (Kir. II. 16, 2—3.) Menasse... azt tette, ami rossz az Örökkévaló szemeiben... átvezette fiát a tűzön. (Kir. II. 21, 2—5.)

Már e szentírási, inkább csak elbeszélő részek is azt igazolják, hogy a biblia nemcsak az elsőszülöttek, hanem általában az emberek feláldozása ellen harcol, — ha ilyen tendencia mutatkozott volna.

Sokkal világosabb azonban a kép, ha az elsőszülöttekre vonatkozó parancsokat vesszük szemügyre és a próféták hirdetéseit vizsgáljuk. Az egyiptomi kivonulás első perceiben, midőn Mózes szeme előtt kirajzolódik a vallási élet, elhangzik a parancs: »Minden elsőszülöttet nekem szentelj!« (Ex. 13, 2.) Majd később: »Elsőszülött fiadat nekem add.« (U. o. 22, 28.) Az elsőszülött tehát Istené, mert »Magamnak szenteltem minden elsőszülöttet Izráelben, amikor az egyiptomi elsőszülötteket sújtottam.« (Num. 3, 12—13 és u. o. 8, 17.) Hogy mit értsünk e szavakon: »nekem szenteld«, »nekem add« az elsőszülöttet, arra is kapunk választ. Elsősorban az elsőszülötteket rendelte Mózes vallási szertartások végzésére, papi tevékenykedésre, — mielőtt még a leviták kiválasztása megtörtént. »A levitákat választottam magamnak Izráel elsőszülöttjei helyett« (Num. 3, 11—13.), »a levitákat veszem az elsőszülöttek helyett, hogy a gyülekezet sátrában ők végezzék a szent szolgálatot.« (Num. 8, 18—19.) A kinyilatkoztatást követő áldozásnál még »Izráel fiainak ifjai mutatták be az áldozatot« (Ex. 24, 5.) és nem a Lévi törzs. Így értelmezi ezt Onkelosz tárguma is. (U. o.) Az elsőszülöttek papi tevékenysége tehát csak ideiglenes lehetett, amíg a Lévi törzs nem kapott erre megbízást. Azontul »az elsőszülött Istené« azt jelentette, hogy »minden ember elsőszülött fiát váltsd ki!« (Ex. 13, 13 és több helyen.)

A Szentírás azon intézkedésének, hogy a Lévi törzs kultuszszerepét ideiglenesen az elsőszülöttek vitték, érdekes késői nyomát találjuk abban a szokásban, hogy manapság is, ha duchon idején nincs lévi a templomban, a kohaniták kézmosását az elsőszülöttek végzik.

Az elsőszülöttek papi jellegére mutat Sámuel könyvének első három fejezete. Channának nincs gyermeke és a silói szentélyben könyörög gyermekáldásért: »... ha fiút adsz szolgálódnak, az Örökkévalónak adom őt egész életére.« (Sám. I. 1, 11.) Midőn teljesül óhaja, vár, míg pár esztendős lesz a gyermek, hogy azután ott legyen a szentélyben örökre. (U. o. 22.) Később elviszi Sámuelt Éli főpaphoz. És Sámuel ott szolgált az Örökkévaló előtt, len-éfod-

dal övezve (u. o. 2, 18.). ... szolgálta az Örökkévalót Éli előtt (u. o. 3, 1.). Tudvalevőleg Sámuel nem levita törzsből való volt, hanem efráimbeli, (u. o.), de elsőszülött!

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül az e témához tartozó számtalan prófétai fejezetet, melyek ostorozzák az elsőszülöttek feláldozását és a kiválasztott ifjakat inkább náziroknak, Isten megkülönböztetteljeinek, szeretnék látni. (Ámosz 2, 10.). Különösen kiemelhetjük Michát, aki gúnyosan kérdezi, hogy talán az elsőszülött fiú feláldozásával hozzam helyre vétkes életem, testem gyümölcsét áldozzam az én lelkem bűnéért? Hát ezt helyeselné Ádonáj? (Micha 6, 7.) Hiszen a becstelen életet a legbecsesebb ajándékkal sem lehet helyre hozni (Ezek. 20, 26.), csak tetteink megjavításával! Micha az asszir behatás visszhangját adja, Ezekielnél már az »ajándék« is értéktelen.

Mindezekből leszűrhetjük eredményül, hogy az emberáldozás, mely különösen az elsőszülötteket kívánta, az Izraelt környező népeknél általános volt; ez nemesített kultuszformában, az elsőszülöttek megszentelésében, bejutott vallásunkba. A feláldozás elleni vallási ellentállás megvívja harcát a pentateuchusi időkben, Ábrahámnál és az egyiptomi kivonulásnál, az új törvényekben, de ismétlődik akkor ,midőn az asszir befolyás teret nyer. Ezt a harcot is sikerrel megvívják prófétáink. Az »áldozat«-ból kiváltságos ember lesz, Istenhez közelálló, akit kiváltani kell. Ez a kiváltságos helyzet, amely a v a l l á s i kultuszban látszólag elsorvad s legfeljebb csak a pidjon habén szertartásban jut kifejezésre, lassanként gazdasági téren, a vagyon kettős rész örökösénél is elfakul.

II. Az elsőszülöttek bőjtölése.

Hosszú-hosszú ideig nem találkozunk hagyományos irodalmunkban az elsőszülötteket érintő k ü l ö n vallási rítussal. A 30 napos elsőszülött pidjon törvényéről a Szentírás intézkedik. (Ex. 13, 13. és még több helyen.) A gyakorlatban ez a kiváltás csak a n e m kohanita és nem levita elsőszülöttekre korlátozódik. Az elsőszülöttek törvényeivel foglalkozó talmudi B e c h o r o t h traktátus inkább a jogi vonatkozásokat és a pidjon szabályait tárgyalja, de az elsőszülött zsidó emberre nem ró külön vallási ténykedést. Legalább is a misnában, a tosziftában és a babiloni talmudban nincsen ilyesfajta intézkedésnek vagy szokásnak nyoma. Ezzel szemben a jeruzsalemi talmudban, mint valami közismert szokást említegetik, hogy az elsőszülöttek erev peszachkor

bőjtölnek. Jer. Peszachim X. fej. elején olvashatjuk, hogy Rabbi erev peszachkor nem evett semchoméc-ot, sem maccót, mert elsőszülött volt! Nemcsak ő, hanem a többi elsőszülöttek is, sokan betartották e szokást. Az egyiptomi kivonulásra emlékeztető ünnep előnapján bőjtöltek, mert ünnepen tilos a bőjt. — A bőjtölés — áldozat: az ételtől visszahúzódás áldozás, a test »véréből, zsírjából«. És mert az egyiptomi kivonuláskor Egyiptom elsőszülöttjeit sujtja Isten és ezéltal Izrael elsőszülöttjeivel külön csoda történt, hálából bőjtöléssel vezetik be Izrael elsőszülöttjei az Exodus ünnepét. A régi elsőszülött áldozásnak nemesedett formája tehát ez a bőjt, messze multból átnyúló rezidiuma. — A jerusálminak ez az értesítése ismétlődik Szóferim traktátusában is, ahol már mint általános szabályt említik: »Az elsőszülöttek erev peszachkor bőjtölnek«. (XXI. 3.) Irodalomtörténeti szempontból fontosnak találjuk annak megállapítását, hogy sem a toszafot (B. Peszachim 108.), sem a Sulchan Aruch (O. Ch. 470.) nem említi forrásként a jerusálmit, hanem csak a Maszechet Szóferium-ot, holott ez utóbbi gáoni korból való könyv és a Sulchan Aruch az első, a régebbi forrásra szokott visszamenni. (Itt is beigazolódik Guttmann Mihály elmélete, hogy a francia iskola nem ismerte alaposan a jerusálmit.)

III. A szijjum ünnepélyessége és bőjtoldó szerepe.

Az eddig említett forrásokban nem találkozunk olyan motívummal ,amely bőjtöt feloldó szertartásról, minhágról célzást tartalmazott volna. Ez az új motívum sokáig váratott magára, pedig annak magva igen régi keletű.

Egészen zsidó talajon keletkezett az a gondolat, amely szerint egy könyv végigtanulása az egész közösség tudásállományát, erkölcsi tőkéjét gazdagítja s ez ünnepe magának a búvárkodó egyénnek és ünnepe a közösségnek. Épen ezért minden ,a hagyományos irodalomhoz tartozó könyv végigtanulása után, szudász micvót, ünnepi lakomát tartottak. Ezt a zsidó szellemiségre igazán jellemző gondolatot, visszaviszik a legősibb korra. 1. Visszaviszik Mózes ig. Midőn Mózes a tíz ige és a tóra közlését befejezte »... akkor odajött Áron és Izráel vénei is mind odajöttek, hogy kenyeret egyenek Mózes ipjával az Isten előtt« (Ex. 18, 12.). Ime az első lakoma, a tóra befejezése után! (Érdekes szokás fejlődött ki Algirban, ahol Jitró hetiszakasz csütörtökjén chág há-szijjum-ot, befejező-ünnepet tartanak és a szijjum szó betűit is ekként bontják fel: **Szijjum Yiszró Umause.**)

2. Salamon királyról is így tanítják: Kóhelet azt hírdette, hogy csak akkor fordultam a lakomázás felé ,amikor már szívem kimerítő a tudásforrását (Kóh. 2, 3.). — Salamonról még azt is feljegyzi a királyok könyve, hogy amikor a gibeoni Istent látó álom után a Mindenható megadta neki a tudást, akkor lakomát rendezett szolgáinak. (Koh. r. 2, 2; Kir. I. 3, 12—15.).

3. Ez a szellem tükröződik a talmudból: Abaje tanítá: amikor befejeztünk egy-egy kötetet, ünnep-napot rendeztünk a rabbiknak. (Sab. 118b.) Ezt a talmudi helyet rögzíti le a Sulchan Aruch (O. Ch. 470. és J. D. 246, 26. R'mó.).

4. A Midr. Sir hásirim r. is hasonló közlést ad r. Eleázár nevében: Honnan tudjuk, hogy a tóra befejezésekor ünnepi lakomát tartunk? (I. 9.).

Általában sokszor ismétlődik a közismert elv, hogy mindennek befejezése derüs, optimisztikus legyen. Még a próféták korholásait, feddőbeszédeit, sőt a Siralmak könyvét is szijjum b'dovor tauv, »jóval« kell befejezni.

Sok-sok példáját hozhatnánk fel e magasztos zsidó elvnek, mely szerint a tanulás haladása, egy-egy könyv befejezése fölötti örömünnep a zsidó szellemiség nagy-nagy értéke, sőt súlyosan esik a mérleg serpenyőjébe akkor, amikor az egy-egy kisebb jelentőségű komorabb pillanattal jut szembe.

*

Ezek után már csak egy lépés következett. Az elsőszülöttek erev peszachi bőjtjét tárgyaló sulchan-aruchi fejezetek glosszátorai felállítják a tételt: aki elengedi az elsőszülöttek bőjtjét, ha ugyanakkor valami sz'udász micvót tartanak — nem cselekszik helytelenül. (S. A. O. Ch. 470. Báér Hétév 3.) Sőt, más fejezetben így olvashatjuk: Amikor befejeznek egy maszechtót sz'udász micvót tartsanak, értesítsék erről a közönséget. A befejező részt arra legalkalmasabb napon tanulják végig! (J. O. 246, 26; Báér Hétév 18.) A legalkalmasabb nap pedig az a nap, amikor a közösség öröme háttérbe szorítja a magánosok bőjtjét, a tá'ánisz jóchidot, a tá'ánisz b'chaurim-ot.

*

Hosszú út vezet az elsőszülöttek feláldozásától az elsőszülöttek bőjtjének erev peszachi feloldásáig. Mindenütt egyazon törekvés: nemesíteni, tökéletesíteni a vallásos kultuszt, régi, idejét, értékét vesztett motívumokat új, szellemi tartalommal kell megtölteni.

Budapest. **Dr. Kálmán Ödön.**

5700. Pészach VIII.

1940. IV. 30.

יש אז לעבר ויש אז לעתיד לבוא Egytagú héber szócska o z, akkoron. Hol a multra, hol a jövendőre utal.[1] Számos ízben találkozunk vele az írásban: a hitélet fejlődésére utaló néhányat kísér ma taglaló, áhítatos figyelmünk.

I. אז הוחל לקרא בשם ד׳ Akkoron, régmúlt őskor idején kezdé hívni az Örökkévalót a gyarlandó ember.[2] Korán megsejték a Teremtőt az őshajdan szülöttei. Leborult, térdre hullott az ősidők véges embere a Végtelen, az Örökkévaló előtt. A létnek szövevényes teljét sejdíté az őshajdan embere, az Isten nevét szólítá már az ősvilág szülötte is.

II. אז אמר דויד Égből száll le a zsoltáros király költői látomása,[3] dalban tükröződik a mennyek megnyilatkozása. אז Akkoron hirdeté, ami költői álom rezgő szárnyon ereszkedett alá, szenderhozó, enyhetosztó szárnyon. A királyi költő szemére téve varázsujját, átsuhantatá lelkén az Istenség sejtelmét. Keblében az ihlet láng-lobogón égett és dalolta Isten malasztos közelségét, a mennyek leszállták, énekelte a zsoltár zsolozsmáját.

III. אז אמר שלמה ד׳ אמר לשכון בערפל A költő király fia, a bölcselő király szól: az Úr föllögöknek fölötte trónol,[4] Ő a teremtő, alkotó, mindenható erő, a létnek létalapja. A végesnek sokadalma a végtelennek egységéből szakad. Az esély fölé a törvényt Ő rendelé, száddáj, a Mindenható. A létnek szívegyessége az egység isteni ősokára utal.

IV. אז אמרה Akkoron szólott Mózes hitvese[5] a beteg gyermek új létrekelésének csodájáról, az élet-teremtő, mentő Isten sorsszabó akaratáról.

A kebel sóvár vágyát, hogy valóságul, létezőül tudja a legmagasztosabbat, amit sejdítenie adatott, a kebel sóvár vágyát csak az Egyetlenegynek, a kezdettelennek és végezetlennek hite elégíti ki. Eszed az ősvak anyagba nem hatol, a világnak ősfejét nem látja meg, de a látni bátor, gondolatra kész, eszmevívó lélek a mélységek titkába tör és imádja a mindenség Urát, szabados Urát, az Oszthatatlant és Egyetlenegyet.

V. אז ישיר ישראל Vízforrás fakadt a sivatag fenyérben és Izrael népe énekel az Úrnak,[6] aki megsegíté az eltikkadt, bolyongó, vándor népet. Énekel a mennyei gondviselésnek. Énekli: kereslek tündöklő titokzat a mennyek fölött és szállok, átszelem a zengő magast, bejárom a siket mélyeket, féltékeny messzeségbe rontok,

[1] V. ö. Kétszáz beszéd 1, 267. Mechilta, Síró eleje.
[2] M. I. 4, 26. V. ö. M. Zs. Sz. 57. (1940) 67.
[3] Krónika I. 15, 2. [4] Kir. I. 8, 12. [5] M. II. 4, 26. [6] M. IV. 24, 17.

a porszemek. parányok törpe világába mélyedek, hogy Téged megtaláljalak. megragadjalak népem sorsában. történetének keserves forgatagaiban. enyészetes küzdelmeinek végtelen sorában.

VI. אז ישיר משה Akkoron énekeltek Mózes[7] és népe, énekelték a menekülés hymnuszát, amely az ünnep záró napjait kíséri. Lesz még napunk, amikor hálaénekké válik évezredes síró panaszunk, ríkató szenvedésünk. Lesz még gyászfelejtő ünnepünk. amikor léptünk nem botorkál holdfogyatkozó éjjelen, hanem bátorodik növekvő napsugárban a próféta képletes igéje szerint: אז יבקע כשחר אורך Akkoron fölhasad hajnal pitymallataként derűd[8] és hegedésed mingyárást sarjazik.

VII. אז ידבר יהושע[9] Igéink utolsóját fűzi a mai ünnep költeményébe kilenc évszáz előtt a zsinagóga verselője:

Szerelmem, segítőm, felém fordul gondja,
Vesztegel szavára a napnak korongja.
A holdnak járását egy napra megvonja,
Zsoltáros énekem szavát ekkép fonja:
Józsué, vezérem, messzehangzón mondja:[10]
Nem oltódik ma el az Emóri szomja!

Ha szertelen örömben hálád célt keres: שמש בגבעון דם midőn élted örömének magaslata fölött a verőfény napja megállani látszik; וירח בעמק אילן midőn szertelen fájással roskadsz le a bánat völgyeletébe s a búnak méla holdvilága megáll éjszakád egén; mikor ott reszket tűkörén lelkednek rezgő sugára és fürdik könynyeidben ringó bölcső mellett, sírdomb fölött: a hála és remény egyaránt Istent keresi. Őt keresi hálád, ha szüléd és gyermeked, ha véred és hitvesed szerelme boldogít. Őt keresi reményed, Hozzá menekszik, akinél megleled, kiket elvesztél a földön, midőn elhalóványul az élet tünő, elfogyatkozó holdja, mert fölragyog az öröklét sugáros napja és múló élet, örök halál nyomába lép múló halál, örök élet. A sír göröngyén túlcsordul a kebel. Imádságfakasztó ellágyulás szállja meg a szívet.

Akiket könnyes szemmel kísértünk, boldogabb, fényesebb, igazabb világban, a felénk ragyogó örök mennyégben megtaláljuk őket, akik kikeltek porlétünknek szűk korlátaiból. Mert csak a tetem mulandó. roskatag. Ami benne érzett. sajgott, gondolt, sejtett és szeretett, öröklétre van hivatva!

יזכור.

Szeged. **Lőw Immánuel.**

[7] M. II. 15. 1. [8] Ézajás 58, 8. [9] Józsué 10, 12. 13.

[10] Simeón Ibn Ábun ben Jicchok: Davidson א 2628 אי פתרום kezdetű zuláth, Pészach 7 és 8. Enz. Jud. sv. Abun. Jew. Enc. זהר שמש הדמים דודי ומאמירי וירח הומיר כיום חמים תמורי חקוקה בספר הישר שירת מזמורי אז ידבר יהושע לד' ביום תת ד' את האמורי. Sachs VIII. 210.

Zur biblischen Chronologie.

Von **Eduard Mahler.**

Es möge hier auf einige Widersprüche hingewiesen werden, die in einzelnen Stellen der Bücher der Könige gegenüber denen der Chronik, betreffend die Regierungszahlen einiger Könige von Juda, auftreten.

Auffallend ist gewiss der Widerspruch zwischen II. Kön. VIII. 26 und II. Chron. XXII. 2 bezüglich des Regierungsantrittes des Königs *Ahazjahu* von Juda. Gemäss II. Kön. VIII. 26 stand Ahazjahu im 22. Lebensjahre, da er zur Regierung kam, während er gemäss II. Chron. XXII. 2 bereits 42 Jahre alt gewesen sei, als er den Thron bestieg. Nun ist aber klar, dass der Fehler in Chron. ist, da der *Vater* Ahazjahu (d. i. Jehoram) im Alter von 32 Jahren zur Regierung kam und 8 Jahre regierte (vgl. II. Chron. XXI, 20 und auch II. Kön. VIII. 17), also ein Alter von nur 40 Jahren erreichte. Es ist also die Angabe der Chronik bezüglich des Alters des Ahazjahu zur Zeit seines Regierungsantrittes unrichtig.

Auch bezüglich des Unterschiedes in den Altersangaben zwischen II. Kön. XXIV. 8 und II. Chron. XXXVI. 9 rücksichtlich des Regierungsantrittes Königs *Jehojachins* (gemäss II. Kön. XXIV. 8 : 18 Jahre, gemäss II. Chron. XXXVI. 9 : 8 Jahre) muss die Angabe in II. Kön. als die richtigere anerkannt werden. Es hätte doch die auf den Lebenswandel Jehojachin's bezügliche Stelle : ויעש הרע בעיני ה׳ und der damit in Verbindung gebrachte Zug Nebukadnezar's gegen Jerusalem keinen Sinn, wenn Jehojachin erst ein Knabe von 8 Jahren gewesen wäre.

Auch die Zahlenangaben in II. Kön. XII. 2, XIII. 1, XIII. 10 und XIV 1 verdienen kritisch beleuchtet zu werden. Gemäss II. Kön. XII. 2 regierte der Judaerkönig *Joasch* (ben Ahazjahu) 40 Jahre; somit müsste gemäss II. K. XIII. 1 der Israelitenkönig *Jehoahas* (ben Jehu) im selben Jahre gestorben sein, in dem Joasch von Juda starb, da gemäss II. K. XIII. 1 Jehoahas im 23 Regierungsjahre des Joasch zur Regierung kam und 17 Jahre regierte. (23+17=40). Dem widerspricht aber II. K. XIII. 10, da hier das 37. Regierungsjahr des Joasch, Königs von Juda, als Anfang der Regierung des Jehoasch, Sohnes des Jehoahas von Israel genannt

wird. Doch stimmt dies wieder annähernd mit II. Kön. XIV. 1, da hier das 2. Regierungsjahr des Jehoasch von Israel gleichgesetzt ist dem Regierungsantritte des Amazjah, Sohnes des Joasch von Juda.

Beachtenswert ist auch II. Kön. VIII. 25 in Bezug auf II. Kön. IX. 29. So kam *Ahazjah*, Sohn des Jehoram, Königs von Juda, gemäss II. Kön. VIII. 25 *im 12. Regierungsjahr Joram's*, Sohnes des Ahab, Königs von Israel, *zur Regierung*, während dies gemäss II. Kön. IX. 29 bereits im 11. Jahre des Joram, Sohnes des Ahab, gewesen wäre. Der Unterschied zwischen diesen beiden Daten mag nun darin liegen, dass der einen Quelle eine andere Jahresepoche zur Grundlage diente als der anderen. Der ersteren (II. Kön. VIII. 25) mag die mit 1. Nisan beginnende Jahresepoche zur Basis gedient haben, der anderen (II. Kön. IX. 29) die mit 6 Monaten später (1. Tisri = Ros-hasanah) beginnende Jahresepoche; so ist dann für die zwischen Nisan und Tisri gelegenen Jahresdaten ein Jahr Unterschied. Es kann aber auch darin seine Begründung haben, dass II. Kön. VIII. 25 vom *wirklichen Regierungsantritt* die Jahre zählte, während die andere Quelle vom Beginne des dem Regierungsantritte folgenden bürgerlichen Neujahres rechnete und die Zeit vom Regierungsantritt bis zum Beginne des bürgerlichen Jahres als ראשית מלכוהו (Regierungsanfang) zählte. Doch kann dies auch auf einen epigrafischen Fehler der beiden Urtexte zurückführbar sein. Bekanntlich sind die Zahlen durch Buchstaben des Alphabets wiedergegeben worden. Und so wie heutzutage die Buchstaben in verschiedenen Inschriften oft unleserlich wiedergegeben sind und oft untereinander vertauscht werden können, so mag im vorliegenden Falle der Buchstabe „aleph" mit „Beth" vertauscht worden sein.

Eine sehr beachtenswerte Stelle ist auch I. Kön. XV. 1—2 in Vergleich mit II. Chron. XIII. 1—2 und auch mit I. Kön XV. 10 sowie mit Chron. XV. 16. Gemäss I. Kön. XV. 1—2 führte die Mutter des Judäerkönigs Abiam den Namen מעכה בתאבישלום; in II. Chron. XIII. 1—2 heisst der Judäerkönig „*Abija*" statt „*Abiam*", und seine Mutter führt den Namen: מיכיה בת אוריאל. Der Unterschied des Namens אבים und אביה tritt übrigens bereits in I. Kön. XIV. 31 und II. Chron. XII. 16 auf. Merkwürdiger ist aber noch, dass gemäss I. Kön. XV. 8 *Assa* ein *Sohn* des *Abijam* war, während

er gemäss I. Kön. XV. 10 und I. Kön. XV. 13 und so auch gemäss II. Chron. XV. 16 als *Bruder* des Abijam erscheint, da in diesen Texten als seine Mutter die מעכה בת אבישלום genannt wird, also dieselbe, die in I. Kön. XV. 2 als Mutter des Abijam angeführt wird. Und so ist es mehr denn wahrscheinlich, dass Assa in der Tat nicht ein Sohn, sondern ein Bruder seines Vorgängers (Abiam) war.

Auffällig ist auch — wenn auch weniger vom biblisch chronologischen als vielmehr vom genealogischen Standpunkte aus — das in II. Kön. XXIV. 17 und II. Chron. XXXVI. 10 verschiedenartig geschilderte Verwandtschaftsverhältnis des Judäerkönigs *Zidekia* zu seinem Vorgänger, dem König *Jehojachin*. In II. Kön. XXIV. 17 wird Zidekia als der „דוד = Vetter" des Jehojachin bezeichnet, in II. Chron. XXXVI. 10 als „אחיו = sein Bruder." Nun glaube ich, dass auch hier der Text in II. Kön. XXIV. 17 richtiger ist, Zidekia also ein דוד und nicht ein אח des Jehojachin war; dann wäre Zidekia ein Bruder — und gemäss dem Bibelworte II. Kön. XXIV 18 verglichen mit XXIV. 8 der ältere Bruder — des Jehojachin gewesen, dann wäre doch er (Zidekia) als der ältere sofort nach dem Tode Jehojachim's dessen Nachfolger geworden.

Ebenso finden wir — was gewiss auch schon von anderer Seite bemerkt wurde — in II. Chron. XXI. 2 den *Judäerkönig Jehoschafat* als מלך-ישראל genannt; und den gleichen Fehler finden wir in II. Chron. XXVIII. 19 in Bezug auf den König Ahaz von Juda.

Eine vielerörterte Bibelstelle ist Levit. XXIII. 11, und zwar ist es der dort gebrauchte und dann in diesem Kapitel noch zweimal (XXIII. 15 und 16) wiederkehrende Ausdruck ממחרת השבת, der zu diesen Erörterungen führte*. Von vielen wird dieser Ausdruck in wörtlichem Sinne genommen und sonach als der Tag gedeutet, der auf den von uns als Sabbath bezeichneten siebenten Tag der Woche folgt und von uns mit „Sonntag" benannt wird. Diese Erläuterung des מחרת השבת ist aber bei näherer Prüfung und bei Berücksichtigung weiterer auf die Fest- und Feiertage bezugnehmenden Bibeltexte völlig unhaltbar.

* Bemerken muss ich, dass ich bezüglich dieser Bibelstelle von mehreren — ganz hervorragenden — Führern der christlichen Kirche interpelliert wurde.

Vor allem ist bei genauer Prüfung der Bibeltexte klar ersichtlich, dass wir zwischen jenen Tagen zu unterscheiden haben, die als שבת-שבתון bezeichnet werden und jenen, die einfach als שבת-Tage zu gelten haben. Der siebente Tag der Woche führt nicht den einfachen Namen: יום השבת, sondern gilt als שבת שבתון (vgl. Exod. XXXI. 15 und XXXV. 2, ferner Levit. XXIII. 3); ebenso ist der 10. Tag des VII. Monates (d. i. תשרי) als ein שבת שבתון hervorgehoben (siehe Lev. XXIII. 32), während die anderen Festtage (פסח, שבעות, סכות) und auch der 1. Tag des VII. Monates (d. i. der 1. Tischri) — trotzdem auch diese als Tage bezeichnet werden, an denen מקרא-קדש stattfinden soll — nur als שבתון hervorgehoben werden (vgl. Lev. XXIII. 24, 39). Auch ist zu beachten, dass während für den יום השבת und den 10. Tischri die Satzung gilt: כל מלאכה לא תעשו d. i. „ihr sollt *keinerlei Arbeit* verrichten" (so Exod.. XXXI. 15, XXXIV. 2; Levit. XXIII. 3, XXIII. 31; Num. XXIX. 7), ist für die drei Feste: Passah, Schabuoth u. Suckoth sowie für den 1. Tischri die Satzung hervorgehoben: כל מלאכת עבדה לא תעשו *keinerlei Lastarbeit*" dürft Ihr verrichten" (so Lev. XXIII. 7, 8, 25, 35, 36; Num. XXVIII. 18, 25, 26 und XXIX. 1, 12, 35). Am *Sabbath* und *Jom Kippur* ist also *jede* körperliche Arbeit verboten, an den übrigen Fest-Tagen nur die, welche man als *schwere Lastarbeit* (מלאכת עבדה) empfindet. Und wenn wir (Lev. XXVI. 2) lesen: את שבתתי תשמרו ומקדשי תיראו, so bezieht sich dies natürlich *nicht nur* auf den *7. Tag der Woche*, sondern auf *alle Fest- u. Feiertage*, die wie wir sahen — שבת-Tage sein sollen. Und somit ist auch die Bedeutung das in Levit. XXIII. 11 erwähnten ממחרת השבת ganz klar. Nachdem wenige Verse vorher (Lev. XXIII. 6—8) die Vorschriften enthalten für das am 15. Nisan beginnende מצות-Fest, welches nach obigen Auseinandersetzungen als שבת-Tag galt, ist es klar und ganz natürlich, dass die in XXIII. 11 bezüglich des עמר התנופה gegebene Zeitangabe: „ממחרת השבת יניפנו הכהן" sich nur auf *den dem 15. Nisan folgenden Tag*, also auf den *16. Nisan* beziehen kann. Und von diesem ממחרת השבת, also vom 16. Nisan an soll man gemäss Levit. XXIII. 15 שבע שבתות תמימת (d. h. sieben volle Wochen = 49 Tage) zählen, so dass bis zu dem, diesen vollen 7 Wochen *folgenden Tage* 50 Tage seien. Und *dieser 50. Tag* ist es, auf den die Worte Lev. XXIII. 16: והקרבתם מנחה חדשה להי und die Satzung Lev. XXIII. 21: "מקרא קדש יהיה לכם כל מלאכת עבדה לא תעשו" Bezug haben. Und es ist sonach die von so mancher Seite ausgedrückte Meinung der in Lev. XXIII. erwähnte ממחרת השבת bedeutete den auf שבת folgenden, also den von uns „Sonntag" benannten Tag, nicht stichhältig. Es ist der *auf den 15. Nisan*, also der *auf den 1. Passah-Tag folgende Tag* d. i. *der 16. Nisan = 2. Passah-Tag.*

A zsidók szerepe az európai jogtudományban.

(A Magyar Zsidó Szabadegyetemen tartott előadás.)

A zsidóság szerepe az európai jogtudományban! Ha a felvetett kérdés mélyére nézünk és valóban azt vizsgáljuk, hogy minő szerepük volt a zsidóknak az európai jogtudományban, akkor azt is vizsgálnunk kellene, hogy a zsidó jogban megnyilvánult zsidó szellem és annak eszméi miként hatottak a középkorban uralkodó római és kánonjogra és ezeken keresztül az egyes nemzeti jogokra. Ez azonban igen messze vezetne, holott előadásom tényleges célja az, hogy megvilágítsam a zsidók szerepét az európai nemzetek élő, jelenleg is ható jogrendszerének kialakításában és jogtudományuk művelésében.

Ha szemlét tartunk afelett, hogy miként hatottak közre a zsidók a jogtudomány s a többi szellemi tudományok kifejlesztésében, akkor megállapíthatjuk, hogy nagy különbség van a jogtudomány és a többi tudományok között. *Mert míg a zsidóság az orvosi tudományok, általában a természettudomány fejlesztésére közvetlenül hatott és a zsidóság ezekben a tudományokban a többi néprétegekkel kölcsönösen működött, addig az emancipáció korának bekövetkeztéig a zsidóságnak semmi szerepe sem lehetett a jogelmélet művelésében, ép oly kevéssé vehettek részt az állami igazgatásban, bírói vagy ügyvédi tisztséget nem tölthettek be, mindezek t. i. feltételezik, hogy az illetők a közjogoknak is részesei legyenek, már pedig ebből a zsidók teljesen ki voltak zárva.* Ezért megállapítható, hogy az emancipáció koráig a zsidók vagy ha úgy tetszik a „zsidóság" csak közvetve hatott az európai jogrendszerek kialakulására. Atekintetben, hogy mit jelent ez a „közvetlen hatás", elegendő, ha rámutatok arra, hogy a társadalmi és családi élet számos részét egészen a legújabb korig uraló kánonjog alapvető tételei eredetüket a Bibliában találják. Különösen vonatkozik ez a házassági jogra és általában a családi jogra.

Az a tény, hogy a zsidók a körülöttük élő nemzetek jogi életében az emancipáció koráig semilyen részt nem vettek, épenséggel nem jelenti azt, hogy a zsidóság körében a jog művelése, tanítása s általában a *jogi szellem nem élt volna.* A gettóban élő zsidóság legfőbb studiuma, sőt mondhatni egyedüli tanulmányi tárgya: *a talmud és az ezzel kapcsolatos kommentárok, nem egyéb, mint jogtudomány;* igaz, hogy olyan, ahol a társadalmi élet jelenségeinek szabályozása át és át van szőve vallási elemekkel, — de ettől eltekintve, — a tamud-studium kifejezett jogtudomány, annak minden esz-

közével, módszerével és rendszerével együtt. A talmud csak modern feldolgozásában vallástörténelmi, művelődéstörténeti, etikai és archeológiai studium, de akik beleélik magukat az anyagba és feltételezik, hogy a talmudi esetek alapjául szolgáló tényállások élnek és a tényállásokra alkalmazandó szabályok élő jogot alkotnak, azok számára ez minden korban valóságos, hiánytalan jogi studium.

S épen itt van nagy különbség a zsidóság szerepét illetően az orvosi tudomány és a jogtudomány között, mert a zsidók mint orvosok részei voltak az európai nemzetek társadalmának, ez a működésük másvallású embertársaikra is kihatott, — de a zsidóság sajátos joga, a talmudi jog csak a zsidóságon belül érvényesült és a külső társadalomra hatása nem volt.

Az emancipáció lehelletére ez a helyzet gyökeresen megváltozott. A zsidók beléptek a társadalomba, módjuk és lehetőségük volt arra, hogy az őket befogadó nemzetek jogtudományával foglalkozzanak, az állami igazgatásban és a jogszolgáltatásban részt vegyenek. Csodálatosnak tűnik fel és a később előadandók kapcsán Önök is csodálatosnak fogják látni, hogy néhány év vagy néhány évtized elegendő volt ahoz, hogy zsidók döntő szerepet tölthessenek be ezen a téren, ami azért rendkívüli, mert miként vált lehetségessé, hogy ilyen rövid idő alatt a zsidóságból kikerült személyek olyan gyökeresen beleélhették magukat olyan tanulmányokba, amelyektől évezredeken keresztül el voltak zárva? *Ez a csoda csakis azzal magyarázható, hogy a zsidók számára a jog és a jogtudomány nem volt új, mert benne éltek, sőt általa éltek a gálut egész idejében.* Az emancipáció után csak tanulmányaik forrásanyaga változott meg, a jogi érzék megvolt, mert kétezer esztendeje foglalkoztak a talmuddal, a Schulchan Aruchhal és a többi kommentárokkal és élt bennük a kritikai hajlam, amely szükséges a jogi analyzisek lefolytatásához. Alig, hogy az egyes országokban az emancipáció kinyitotta a gettó kapuit, egymásután tűntek elő a zsidóságból kikerült, magas állást betöltő bírák, nagytekintélyű egyetemi professzorok, ügyvédek, stb. *Ez a jelenség olyan szembeötlővé vált, hogy szinte az emancipáció jellegzetessége lett az, hogy a zsidókat ezeken a pályákon is érvényesülni engedték.* A talmudi jog visszavonult az elmélet színterére és theológia lett. *A zsidó jogászok tömegei jogi genialitásukat az őket befogadó nemzetek jogának művelésére kezdték felhasználni.*

Így indult meg a zsidóság részvétele az európai nemzetek jogtudományában.

*

A következőkben ismertetni fogom azokat a kíváló jo-

gászi személyeket, aki történeti nevet vívtak ki maguknak az egyes nemzetek jogtudományának történetében. *Nagy nevek, jogi iskolákat jelentő személyiségek, koruknak megdönthetetlen tekintélyei fognak felvonulni Önök előtt, sok olyan, akikről a nagyközönség nem is tudja, hogy zsidó volt, de olyanok, akiknek alkotásai és művei eltörölhetetlen nyomokat hagytak az illető nemzet történetében.*

A nagy jogászokat jelentő egyes mozaikoknak egésszé való összeállítása bizonyos általános tapasztalatokra vezet. Így történelmi tény, hogy a német államokban, a magas állami, közigazgatási, egyetemi és bírói tisztség elérésének előfeltétele, — egyes kivételektől eltekintve, — a kitérés volt. Mondhatjuk, hogy azok a kiváló államférfiak, bírák és jogtudósok, akik a zsidóság köréből a német államokban érvényesüléshez jutottak, *csaknem valamennyien előbb vagy utóbb otthagyták ősi hitüket* Amíg ez az általános szabály a német államokra vonatkozóan, ép az ellenkező tapasztalható Franciaországban, Itáliában és Angliában, ahol a kitérések majdnem ismeretlenek voltak.

Van még egy ilyen általános megállapításunk és ez nagyon alkalmas arra, hogy megcáfolja ellenségeinknek azt a vádját, nogy van egy egységes zsidó szellem, amely a zsidóság belső köréből kiindulva, az emancipáció szelétől hajtva útra kelt, hogy meghódítson idegen népeket. Ezzel szemben látni fogjuk, hogy ilyen egységes zsidó szellem nincs, hanem a zsidóság köréből származott jogtudósok a jogtudomány legkülönbözőbb iskoláinak hívei és alapítói lettek. Vannak közöttük romanisták és germanisták; a legszélsőbb reakció hívei épen úgy, mint forradalmárok, — művelték a jog minden ágát, a közjogot épen úgy, mint a magánjogot, a jogbölcseletet és az egyházjogot, a kereskedelmi jogot és az eljárást s megalapítói voltak a szociális jogalkotás egyik legifjabb ágának: a munkajognak is. Nem véletlen, hogy a zsidó jogtudósok legnagyobb számban azokban az államokbn voltak, ahol közöttük az átlagos műveltség a legmagasabb volt: Németországban és Ausztriában.

*

Képzeljük magunk elé a XIX. század kezdetén egy új korszak hajnalát. Alig egy-két évtizede, hogy a francia forradalom büszkén kihirdette minden állampolgár jogegyenlőségét és a francia forradalom szelleme minden akadály ellenére eljutott Európa többi országaiba is és megteremtette egy új korszak alapját. Ennek volt az eredménye, hogy Németország egyes államai, — bár vontatottan és eleinte hézagosan, — de kezdték elismerni zsidó polgáraik jogegyenlőségét is és hovatovább megengedték számukra az egyetemi

tanulmányokat és egymásután megnyitották az eddig számukra elzárt pályákat. Természetesen a fejlődés nem volt egyenletes. Tanulni csak engedték a zsidókat, de a bírói pályára és az egyetemi katedrára évtizedeken keresztül a zsidóságból származottak közül csak a kitért zsidók juthattak.

Az első zsidó, helyesebben az első, aki a zsidóságból származva katedrához jutott, *Wilda* volt. Eredetileg *Seligmann (Wilhelm Eduard)*. A XIX. század első felében működött, abban a korszakban, amikor a napoleoni háborúk ellenhatásaként a nemzeti szellem volt az irányító gondolat Németországban s ennek megfelelően a jogtudomány területén a régi germánjog tanulmányozása uralkodott. Igy lett az első zsidó német jogtudós *jogtörténész*. A régi germánok büntetőjogát és a középkori célrendszert tanulmányozta, erről szólanak főművei:

„Das Strafrecht der Germanen" és
„Das Gildewesen in Mittelalter".

Ő alapította meg az első német jogtudományi folyóiratot: a *„Zeitschrift für deutsches Recht und deutsche Rechtswissenschaft"*-ot.

De míg Wilda megkeresztelkedett, addig a hozzá hasonló karriert befutott *Rubo (Julius)* hű tagja maradt ősi vallásának. Már 1820-ban Halleban docens volt, de a kezdődő reakció rövidesen megvonta tőle a venia legendit. Berlinbe ment és 1824-től csaknem haláláig, mint a berlini zsidó hitközség ügyésze működött s ebben a minőségben jelentékeny része volt a zsidó emancipáció előkészítésében.

Az első nyilvános rendes professzor, a jogtudomány által most is nagyrabecsült és sokat idézett *Eduard Gans* volt. Kora szellemének hódolva, a hegeli filozófia követője, amely szemben állott Savigny történeti iskolájával és a filozófiai elmélkedést tartotta a jogászi gondolkozás követendő példájának. A hegeli filozófia befolyásolta a zsidósághoz való viszonyát is. 1819-ben *Zunz Lipóttal*, a zsidó tudomány e halhatatlan nagyságával együtt megalapította a *„Verein für Cultur und Wissenschaft des Judentums"* zsidó egyesületet. A zsidóság belső reformációját hirdeti azzal a kívánsággal, hogy a zsidóság adja fel különállását és kövessen el mindent az asszimiláció céljából. Eleinte több kísérletet tett, hogy zsidó hitének megtartása mellett katedrához jusson, de midőn ez nem sikerült, 1825-ben megkeresztelkedett, amely tény nem csekély botrányt okozott, hiszen a liberális zsidóság vezetői közé tartozott. Megkeresztelése után azonnal kinevezték rendes tanárnak Berlinbe.

*

A német zsidó jogászok között legnagyobb történelmi nevet *Eduard Sigismund Simson* szerezte magának. Königsbergi születésű volt és már 13 éves korában megkeresztelkedett. Működése az *egységes* német birodalom megteremtésére irányuló mozgalommal függ össze. S amikor ennek első gyümölcse mutatkozott az 1848. évi frankfurti birodalmi gyűlésen, a német rendek őt választották a birodalmi gyűlés elnökének. Milyen különös látvány lehetett, amikor az új Németországot megteremteni óhajtó birodalmi gyűlésen, a frankfurti Paul-Kirchében az elnöki tisztet a zsidóságtól származott *Simson*, az alelnöki tisztet pedig a zsidósághoz hű maradt *Gabriel Riesser* töltötte be. Amikor a birodalmi gyűlés kimondotta a német császárság helyreállítását és császárnak Frigyes Vilmos porosz királyt választotta meg, a birodalmi gyűlés küldöttségét Simson vezette Berlinbe a porosz királyhoz, hogy a császári koronát felajánlják neki. Ismeretes, hogy Frigyes Vilmos a császári koronát nem fogadta el, de Simson még megérhette a német császári birodalom tényleges megalakulását és ő volt a Norddeutsch Reichstag ama küldöttségének elnöke, amely 1871-ben Berlinből Versaillesbe utazott a császárság kikiáltását kimondó birodalmi gyűlésre. Ő volt az egységes német birodalom Reichsgericht-jének első elnöke 1879-től 1891-ig és társadalmi működésére jellemző, hogy ő alapította meg a német Göthe-társaságot. Úgy ő, mint Riesser, konzervatív politikusok voltak, az alkotmányos monarchia hívei.

*

A legemlegetettebb német közjogász és államjogászok egyike *Friedrich Julius Stahl*. A legkonzervatívebb, mondhatni reakciós jogi irányzat tipikus képviselője, — a demokrácia gyűlölője és az autokrata monarchia kérlelhetetlen harcosa. Csak kevesen tudják róla, hogy ez a reakciós jogfilozófus zsidó volt és ifjú korában *Schlesingernek* hívták. 1802-ben született, 17 éves korában megkeresztelkedett, rövidesen professzor lett Münchenben, majd Berlinben. Római jogot, közjogot és egyházjogot tanított. Tagja lett a porosz Herrenhausnak, sőt abban a junkerek vezére. Jogfilozófiai munkája a *„Philosophie des Rechts“*.

Másik alapvető munkája *„Die Kirchenverfassung nach Lehre und Recht der Protestanten“*, amelyben a tételes egyházjogot igyekszik a filozófiával összeegyeztetni és tanítása szerint az egyház tartozik magát az államnak alávetni.

Mint említettem, a porosz urak házát, a háború előtti Európa legkonzervatívabb törvényhozó testületét az ő tanításai alapján szervezték meg és ez a testület az ő általa kidolgozott elvek szerint működött a világháborúig.

Főmunkája: *„Rechts- und Staatslehre auf der Grundlage christlicher Weltanschauung“*. Ebben foglalta össze az államról való tanításait, amelyeknek főbb tételei a következők:

Az állam tekintélye az Isten tekintélyén alapszik. Az állam alkotmánya és hatóságai Istentől nyerik hatalmukat. Az állam jellege teokratikus. Az állami hatalom természeténél fogva felosztathatatlan, mint az isteni személyiség. (Ez a tanítás szöges ellentétben van az alkományos országokban uralkodó államhatalmi ágak megosztásának elvével, amely köztudomásúan Montesqieu tanításán alapszik. Magyarországon ezt a megosztást az 1869:IV. t. c. mondotta ki, amely törvény szerkesztője ugyancsak zsidószármazású volt: *Csemegi Károly.)* A szuverén fejedelem egyedül gyakorolja az államhatalmat, amelynek a tekintély az alapja. Az államkormányzat erős autoritással gyakorlandó. A sajtót korlátozni kell, mert a sajtószabadság anarchiára vezetne. A cenzura helyes, a sajtószabadság elkerülendő vakmerőség. Az a felfogás, hogy a nép szuverén: „Ungedanke“.

Álláspontja szerint a pártok két csoportra oszlanak: *forradalmi* és *legitim* pártra és jellemző, hogy miként határozza meg ezeket. Forradalmi párt az, amely azt hirdeti, hogy a felsőbbség és a törvény *alapjában az emberektől függ, ahelyett, hogy az emberek lennének alárendelve a törvénynek.* A legitim párt az, amely elismer egy felsőbb, feltétlenül kötelező istenadta rendet, amely a népakarat és az uralkodó akarata felett áll. Talán soha nem volt a demokratikus többségi elvnek nagyobb ellensége, mint ő, aki azt mondotta: *„Autorität nicht Majorität“. Stahl tanítása mai napig nyomot hagyott a német politikában.*

*

Jóformán ugyanabban az időben, amikor a zsidószármazású Stahl a legreakciósabb államelméletet hirdeti, egy másik zsidó jogász, a német demokratikus szocializmus alapját veti meg: *Ferdinand Lassalle.* A szociális jog kialakulásában alapvető volt Lassale munkája:*„Das System der erworbenen Rechte.“* Míg a hivatalhoz jutott jogászok nyíltan hagyták ott zsidó vallásukat, Lassale a szocialista, minden külsőség mellőzésével érezte úgy, hogy semmi köze sincsen hozzá. *„Ich liebe die Juden durchaus nicht, ja im allgemeinen verabscheue ich Sie“*, — írta egyik levelében és erősítgette, hogy már nem zsidó. De azért a boroszlói zsidó temetőben van eltemetve.

*

A nagy zsidószármazású tételes jogászok sorozatát nyitja

meg az osztrák *Glaser*, személyi neve *Josua*, a keresztségben *Julius Anton*. A bécsi egyetemen nyilvános rendes tanár volt, Auersperg történelmi nevezetességű liberális minisztériumában igazságügyminiszter. Az egyetemen a közjogot tanította, amelynek akkor (a 70-es évek elején) — tekintettel a nemrégiben kötött magyar kiegyezésre, — különösen nagy jelentősége volt.

Egyik legmeghittebb barátja az ugyancsak zsidószármazású minisztertársa *Josef Unger* volt. Bécsben született 1813-ban, mint egy Magyarországból származott zsidó kereskedő fia. 15 éves korában keresztelkedett meg és 25 éves korában már nyilvános rendes tanár volt Prágában, ahonnan később Bécsbe került. Az ő nevéhez fűződik az osztrák jog rendszeres feldolgozása és mondhatjuk, hogy *Unger* volt az osztrák magánjog legnagyobb mestere. Főmunkája „*System des österreichischen allgemeinen Privatrechts*“ európai hírűvé tette. Politikailag a baloldalhoz tartozott és — mint említettem — Auersperg liberális minisztériumában ő is helyet foglalt tárcanélküli miniszterként és az is maradt nyolc éven át. Évtizedeken keresztül ő volt a legfelsőbb osztrák államjogi bíróságnak, a Reichsgerichtnek elnöke.

*

A zsidószármazású jogászok nagy tudására és teljesítményére mi sem jellemzőbb, minthogy a politikailag legkényesebb és legfontosabb jogi diszciplínának, a *közjognak* két legnagyobb mestere és szinte megdönthetetlen tekintélye: *Laband* és *Jellinek*, mind a ketten zsidónak születtek. Minden jogász, aki valaha közjogot tanult, ismeri *Laband* nevét, akinek műveit a magyar jogászok most is idézik és tanításait ismertetik. Először Kőnigsbergben, később Strassburgban volt egyetemi tanár és ott írta meg a császári Németország közjogának standard művét „*Deutsche Staatsrecht*“ cím alatt. Már ifjú korában megkeresztelkedett.

*

Jellinek Adolfnak, a nagytudományú híres wieni liberális rabbinak volt a fia *Jellinek György*, a heidelbergi egyetem közjogi tanára. Zsidó papi házból való származása nem volt akadálya, hogy közjogi professzor legyen. Laband mellett, a világháború előtt ő volt Németországban az államjog legnagyobb tekintélye. Jogi szakmájában a civilista irányt képviselte, mert azt hirdette, hogy a közjogban is alkalmazni kell a magánjog kifinomult rendszerét és ezen az alapon kell a közjog doktrináit fejleszteni, távol a filozófiától és a szociológia tanításaitól. Legismertebb munkái: „*System des subiek-*

tiven öffentlichen Rechts", *„Das Recht des modernen Staates"*. Vele kezdődik meg a jogi dinasztiák sorozata, fia *Walter ugyancsak a közjognak volt tanára Heidelbergben.*

*

Ki ne ismerné az egyik legnagyobb német magánjogász, *Heinrich Dernburg* nevét? Ő is zsidószármazású volt. Családja már második nemzedékben volt jogász, mert atyja a darmstadti felsőbíróságnak volt bírája. Munkássága túlnyomórészt a német polgári törvénykönyv megalkotása előtti időre esik, a római jogból származó pandektajog világára. Dernburg pandekta joga a legismertebb német jogi kézikönyvek egyike. Főmunkája *„Das bürgerliche Recht des deutschen Reichs und Preussens"*. E könyvet a német polgári törvénykönyv életbeléptetésének küszöbén, 1898-ban írta. A harmadik kötet előszavában ezt mondja: „Meleg szív szükséges a valódi igazsághoz, hogy a századfordulón... használható és a *közjót szolgáló jog keletkezzék, melynek védelme alatt a német nép elégedett legyen, szabadon és erőteljesen fejlődjék és a kultúrális haladást közvetíthesse."*

*

Ezek után talán nem csodálatos, hogy a német egyházjog legnagyobb mestere, *Emil Friedberg* ugyancsak zsidószármazású volt. Lipcsében volt tanár, — ő adta ki a *Corpus Juris Canonicit.* A katolikus klérus elleni kulturharcban Bismarkot és így az állami irányzatot képviselte; testvére volt *Heinrich Friedberg* büntetőjogásznak, aki a porosz királyság koronaügyésze, majd 1879-ben annak igazságügyminisztere lett.

*

Nem hiszem, hogy véletlennek lehet tekinteni azt, hogy azoknak a német jogtudósoknak, akik a kereskedelmi joggal és annak rokonterületeivel foglalkoztak, nem kellett otthagyni zsidó vallásukat. Igy haláláig zsidó maradt a kereskedelmi jog klasszikus kommentálója *Staub*, aki *Labanddal* együtt a legelőkelőbb német jogi folyóiratnak, a Magyarországon is közismert *„Deutschen Juristen Zeitung"*-nak volt a megalapítója.

*

Zsidó volt a kereskedelmi jognak másik nagy tekintélye *Goldschmidt Lewin* is, aki Heidelbergben volt egyetemi tanár és később a leipzigi Reichsoberhandelsgericht-nek volt tagja. *„Handbuch des Handelsrechts"* című munkája a német kereskedelmi jog legismertebb kézikönyve. Azon kevés német jogtudósok közé tartozott, akik aktív részt vettek a zsidó

közösség életében; mint a Deutsch-Israelitisch Gemeindebund egyik vezetője küzdött az antiszemitizmus ellen.

*

Magyar származású volt a bécsi egyetemnek kereskedelmi jogi tanára *Grünhut (Karl Samuel)*, aki Lueger korában kétszer is volt a jogi kar dékánja. Tüntetéseket rendeztek ellene az egyetemen, de feltétlen tekintélye mindezek dacára biztosította helyzetét.

*

Amikor a háború után világszerte merültek fel a pénzzel kapcsolatos, szinte megoldhatatlannak látszó jogi problémák, a tudományos világ *Artur Nussbaum* felé fordult, aki a pénz elméletének és jogi jelentőségének legnagyobb kutatója volt. A berlini egyetemen tanította a kereskedelmi jogot és *„Das Geld in Theorie und Praxis des deutschen und ausländischen Rechts"* című 1925-ben megjelent munkájáról bízvást mondhatjuk, hogy szakmájának legkiválóbb alkotása. Nussbaum a zsidósággal kapcsolatos jogi kérdésekkel is foglalkozott és ismertek a rituális vérvád ellen írt alapos munkái.

*

A szociális jogalkotás egyik legifjabb ágának, a munkajognak volt megalapítója *Philipp Lotmar*. A római jogból indult ki, ebből habilitálták Münchenben magántanárrá, de már 1888. óta Schweiz fővárosában, Bernben a munkajogot tanította mint rendes tanár. Felfogására jellemzők munkájának címei: *„Rechte, das mit uns geboren ist"*, *„Der unmoralische Vertrag"*.

Főműve a *„Der Arbeitsvertrag"*, amely a munkajognak encyclopédiája, hozzá hasonlót sem azelőtt, sem utána a jog e szakmájában nem írtak.

*

Rendkívül jellemző korára az a pálya, amit *Hugo Preuss* futott be. Vele záródott le a zsidószármazású német közjogászok sora. Demokratikus politikus volt és mint ilyen az egyetemen nem kaphatott katedrát, hanem a berlini kereskedelmi főiskolán tanította a közjogot. A forradalom után 1919-ben belügyminiszter lett és ebben a minőségben a weimari alkotmányt ő fogalmazta. 1919-ben kilépett a kabinetből, mert a versaillesi szerződés aláírásához nem akart hozzájárulni.

*

Áttérve más európai államok jogtudományára, — a francia jogászok között elsősorban *Cremieux*-t (Isaac Adolf) említem. 84 évet élt, 21 éves korában már ügyvéd volt és a közpályán mozgott, amelyen haláláig megmaradt s így munkássága és pályafutása életének viszontagságos fordulatai között, igen változatos volt. Egy vidéki zsidó selyemkereskedőnek volt a fia és fiatal korában, a napoleoni háborúkat követő reakciók alatt a *reformátusokat védte a katholikus reakcióval szemben.* Amikor 1830-ban Párisba költözött, egymásután írta meg jogi munkáit és erre az időre esnek híres politikai perei is, *többek között ő vívta ki Napoleon nagy hadvezérének, Ney marsallnak rehabilitálását.* Az 1848. évi forradalom után igazságügyminiszter lett és nevéhez fűződik az esküdtszék bevezetése. Köztársasági felfogása mellett híven kitartott és ezért III. Napoleon hiába kérte, hogy az ő uralma alatt is vállaljon miniszteri tárcát. De amikor 1871-ben a köztársaságot visszaállították, újból igazságügyminiszter lett. Leghívebb barátja a francia hazafiak mintaképe *Gambetta* volt, akivel közös ügyvédi irodát tartott fenn.

Cremieux azon nagy jogászok közé tartozik, akik nemcsak hívek maradtak hitükhöz, de a zsidóság élén küzdöttek elnyomott testvéreikért. Még szülővárosában, Nimesben lakott, amikor harcolt a megszégyenítő zsidó eskü eltörléséért. Később elnöke lett a francia zsidóság országos elnökségének, a „Consistoire"-nak és befolyására történt, hogy amikor 1835-ben a schweizi baseli kanton az elsasi zsidóknak letelepedését megtagadta, Franciaország megszakította az összeköttetést ezzel a kantonnal. Ismert az a küzdelem, amit a damaszkuszi vérvád idején kifejtett s ennek egyik következménye volt az Alliance Israelite megalapítása, amely az ő műve. Nagy befolyását érvényesítette a román, marokkói és orosz zsidók ügyében és mint igazságügyminiszter 1870-ben ő egyenjogúsította az algiri zsidókat.

*

Olaszország kevésszámú, de igen művelt zsidósága kiváló jogtudósokat termelt ki magából. Csak a legnagyobb neveket említve, emlékezem meg *Lodovico Mortara*-ról, aki a polgári perrendtartást tanította a pisai, majd a nápolyi egyetemen és 1910-ben első elnöke lett az akkor felállított római országos semmítőszéknek. Az 1919—20-as években igazságügyminiszter volt.

*

Vittorio Pollacco a magánjog legnagyobb tekintélye volt Olaszországban, hosszú éveken át a paduai egyetem rektora

és 1918-tól haláláig a római egyetem tanára. Különösen a házasságjogi munkái ismertek és jellemző konzervatív magatartására, hogy a házasságfelbontás ellen küzdött. A zsidó közéletben is részt vett. A római hitközség oktatásügyének vezetője volt. Alapos tanulmányt írt az olaszországi zsidók házasságfelbontási kérdéséről. Hálából a római hitközség iskoláját róla nevezte el.

*

Zsidó volt a legkiválóbb olasz jogtörténészek egyike *Gino Arias*, a firenzei egyetem tanára, akinek a középkori olasz jogintézményekről írt munkái hazájában alapvető jelentőségűek. Jelentékeny része volt a fascista alkotmány létrehozásában.

*

Az olasz egyetemi fascismusnak leghívebb képviselője zsidó, a jelenleg is élő, a magyar tudományos világban is ismert *Giorgio del Vecchio*. A ferrarai, messinai, bolognai egyetemeken tanított, majd a római egyetemre került, amelynek 1925—1928. években rektora volt és hosszú éveken keresztül a jogi kar dékánja. Még a világháború előtt jóformán minden európai nyelven megjelent munkáiban szembeszállt a pozitivista irányzattal és az idealisztikus tan ujjászületését hirdette. A francia akadémián nem kisebb személyiség, mint *Emil Boutraux* ismertette műveit. „*Il fenomeno della guerra e l'idea della pace*", — „*A háború jelensége és a béke eszméje*" című munkájában szembeszállott azzal a felfogással, amely utilitárius vagy materiális szempontokból a pacifizmust hirdeti és azt a felfogást tanítja, hogy a háború esetleg az igazság érvényesítésének eszköze lehet.

Érdekes, hogy egy zsidó egyetemi tanár szállott szembe Olaszországban a pacifizmussal!!

Del Vecchionak ez a munkája 40.000 példányban jelent meg a világháború alatt. Az olasz tiszteknek a harctérre küldötték ki és erről Mussolini is megemlékezett háborús naplójában.

1921-ben ő alapította meg Bolognában a fasciot és két évvel a Marcia su Roma előtt ez a zsidó egyetemi tanár már fascista volt.

Amikor a római egyetem rektora volt, a Duce küldöttséget vezetett hozzá és ezekkel a szavakkal üdvözölte: „A római egyetem az Ön buzgó vezetése alatt új fejlődésnek indul, ami biztos igéret a jövőre."

*

Angliában a mult század második felében, de különösen a jelen században sok kiváló zsidó jogász működött, közülük

csak a legnevezetesebbet említem *Lord Readinget*, akinek családi neve *Rufus Daniel Isaacs*.

Pályája kezdetén ügyvéd volt, s mint ilyen képviselő lett (1904). 1908-ban a liberális párt által alkotott miniszteriumban *„sollicitor general"*, majd *„attorney general"* s ebben a minőségben helyet kapott a szűkebb kabinetben. 1913-ban *„Lord Chief Justice of England"* (Anglia főbírája) lett. 1914-ben megkapta a Peer méltóságot Lord Reading címmel. 1916-ban Viscount lett, 1917-ben Earl, 1922-ben India alkirálya. Amikor 1926-ban Indiából hazatért, a Marquis címet kapta meg. Közismert az a támogatás és ragaszkodás, amit Lord Reading ősi felekezetével szemben tanusított. *Amikor az indiai alkirályi méltóságba beiktatták, könnyes szemekkel hivatkozott arra, hogy ő egyszerű kis zsidó fiúból emelkedett erre a méltóságra.* A balfouri deklaráció óta haláláig a palesztinai építő munka egyik előharcosa volt.

*

A zsidók szerepe a magyar jogtudomány fejlődésében igen hasonló ahoz, amit a német zsidókra vonatkozóan az előbbiekben láttunk. Bizonyos eltérő jelenségek azonban mégis tapasztalhatók és ebből bizonyos, még a jövőre nézve is jelentős következtetések vonhatók le. A magyar zsidóság emancipációja és ezzel kapcsolatban a zsidók részvétele a gyakorlati jogéletben és az elméleti jog munkájában egy félszázaddal később követte a németországi viszonyokat.

Amíg Németországban, ideértve Ausztriát is, számos miniszter és egyetemi tanár volt zsidószármazású, — addig Magyarországon az igazságügy élén csak az egy zsidó *Vázsonyi Vilmos* állott miniszteri minőségben, rajta kívül még *Vadász Lipót* mint igazságügyi államtitkár, — a jogi karon egyetlen egy zsidó egyetemi tanár volt *Fayer László* és kitért zsidó is — *Somló Bódog* rövid idejű, a forradalmak idejére eső tanárságán kívül, — csak három: *Földes Béla, Pikler Gyula* és *Szászi-Schwartz Gusztáv*.

A magyar zsidóság első emancipációját a debreceni nemzetgyűlés szavazta meg 1849-ben, de a tényleges egyenlővé válás csak az ötvenes években indult meg és pedig az akkor bevezetett osztrák polgári törvénykönyv hatása alatt, amely a polgári és politikai jogokat egyformán biztosította az állampolgároknak. De azért még így sem ment olyan egyszerűen. 1853-ban a Bécsben székelő császári-királyi igazságügyminisztérium még megtagadta a zsidóktól az ügyvédi vizsgára való bocsájtást, de 3 év mulva a pesti egyetem kérésére kimondotta, *hogy nincs törvény, ami ezt a zsidók számára megtiltaná.* 1858-ban két zsidó ügyvéd vizsgázott,

Bodánszki és *Knöpfler* nevezetű,az előbbi Nyitrán, az utóbbi Kassán telepedett meg.

A magyar jog visszaállítása után a Királyi Tábla 1861-ben megtagadta a zsidóknak vizsgára való bocsájtását, amire az érdekeltek a királyhoz fordultak. A király nem változtatta meg ugyan a tábla határozatát, de külön királyi engedélyt adott egyeseknek. *Goldstein Simon* és *Schönberger Ármin* voltak az első zsidó magyar ügyvédek, akik királyi „*szabadalommal*" 1861-ben ügyvédi vizsgát tettek. Ugyanígy jutott ügyvédi diplomához 1864-ben *Mezei Mór* és *Baracs Marczell* apja *Barach Benedek* is.

*

Ezek azonban csak a jog gyakorlati ágát művelték. Az első zsidószármazású magyar jogtudós, akinek pályája magasan ívelt: *Csemegi Károly* volt. *Nasch* néven született. Pályafutása igen hasonlít a német Simsonéhoz, aki kortársa volt. Simson is, Csemegi is, az 1848-as mozgalmas idők viharában került a közélet küzdő terére. Csemegit forró hazafisága Kossuth mellé állította, őrnagyi rangban vett részt a szabadságharcban és annak legyőzése után a temesvári várban félévig raboskodott. Utána Aradon ügyvédi irodát nyitott és megkeresztelkedett. A kiegyezés után Horváth Boldizsár az igazságügyminiszteriumba hívta meg, ahol a kiegyezést követő korszak legfontosabb törvényalkotásaiban vett tevékeny részt. *Ő fogalmazta a magyar alkotmány egyik alapvető törvényét, az államhatalmi ágak elválasztásáról szóló 1869:IV. t. c.-et is.* Nevét a magyar büntetőtörvénykönyv kodifikálásával tette halhatatlanná, amelyhez írt indokolása az egész magyar büntető jogtudomány monográfiája. Utóbb valóságos belső titkos tanácsos és kúriai tanácselnök lett. *A zsidószármazású Csemegi Károly volt a magyar jogászegylet első elnöke.*

*

Lőw Tóbiás kir. főügyészhelyettes volt, a „Magyar Igazságügy" megalapítója, Kozma Sándor főügyész és Csemegi Károly munkatársa.

*

Az egyetlen zsidóvallású nyilvános rendes egyetemi jogtanár *Fayer László* volt, a büntetőjog kiváló tudósa, a jogászegylet titkára, később alelnöke és a legrégibb magyar jogi folyóiratnak, a Jogtudományi Közlönynek szerkesztője.

*

Nagy tekintélyre tett szert a római jognak és a kereskedelmi jognak kiváló professzora, *Szászi-Schwarcz Gusztáv*,

akinek tevékeny része volt a polgári törvénykönyv javaslatának munkálataiban is.

*

A jogbölcseletnek európai hírű tudósa volt a tragikus véget ért Somló Bódog, akinek egyes munkái *német nyelven* is megjelentek.

*

Kiváló jogtudós volt a *három Baumgarten.*

Baumgarten Izidor kiváló büntetőjogász, egyetemi magántanár, később koronaügyészhelyettes, majd kúriai tanácselnök, aki tudományos munkáiban a klasszikus büntetőjogi iskola útjain haladt.

*

Baumgarten Károly testvére volt Izidornak, kiváló kereskedelmi jogász, itélőtáblai tanácselnök.

*

Még a fiatalabb nemzedék is sokat tanult *Baumgarten Nándortól,* a kiváló hiteljogásztól, aki nyilvános rendkívüli tanár volt, közigazgatási bíró, a jogászegylet titkára és az egyik előkelő jogi folyóiratnak, a Jogállamnak szerkesztője.

*

A törvényalkotás terén szerzett kiváló érdemeket *Fodor Ármin* kúriai tanácselnök, aki a hágai nemzetközi váltójogi konferencián a magyar kormány kiküldöttje és hosszú éveken át az igazságügyminisztérium törvényelőkészítő osztályának vezető tagja volt.

*

Talán a legcongenialisabb magyar zsidó jogász-tehetség *Márkus Dezső* kúriai bíró volt. *Rövid életében a legtermékenyebb munkásságot fejtette ki és nem volt a jognak jóformán egyetlen egy ága sem, ahol maradandót nem alkotott volna.* A közjog, a jogtörténet, a jogi encyclopédia és a magánjog terén egyformán mesteri kézzel működött. Az ő szerkesztésében jelent meg a magyar jogi lexikon; ez a zsidóvallású magyar bíró adta ki az ezeréves magyar törvények milleneumi kiadását, amelyet számtalan jegyzettel ő látott el. Fodor Árminnal együtt többkötetes munkában rendszerezte az élő magyar magánjogot. *Az igazság hirdetésének fanatikus harcosa volt és vallásának tántoríthatatlan híve. A zsidó felekezeti életben is résztvett és Vázsonyi Vilmossal együtt ő harcolta ki a zsidó vallás egyenjogusítását, a recepciót.*

*

Hosszú idő kellene ahoz, hogy kellően méltassam a rész-

ben még élő, részben pedig mindnyájunk által jól ismert és nagyrabecsült zsidóvallású vagy zsidó származású jogtudósokat. De épen azért, mert mindannyian ismerjük őket, ez a tudat felment az alól, hogy ismertessem munkásságukat és az élő nagyokat nem sorakoztatva fel, az elhunytaknak is csak neveiket említem. A régi nemzedékből *Neuberger Ignác, Décsey Zsigmond, Tarnai János, Beck Hugó* kúriai tanácselnököket, *Sichermann Bernátot,* a kereskedelmi és váltójog nagy mesterét, öröklési jogáról híres *Kern Tivadar* ügyvédet, *Pollák Illés* jogbölcselőt, — az újabbak között *Kovács Marcell* kúriai bírót, *Meszlény Artur* táblabírót, *Gábor Gyula* jogtörténészt.

Ez a névsor — amely az élőket egyáltalában nem említi — természetesen nem teljes és nem tökéletes, mert nagyszámban voltak és vannak kiváló magyar zsidó ügyvédek és bírák, akik munkásságukkal maradandó nyomot hagytak a magyar jogtudományban.

Mindez azonban — remélhetőleg csak átmenetileg — már a multé. A zsidó vagy zsidószármazású bíráknak túlnyomórészt már az elmult év végén ott kellett hagyni tisztségüket, amelyet a köz javára oly méltón töltötték be. Így vesztette el a kir. Kúria *Gallia Bélát,* a budapesti kir. Itélőtábla *Löw Tibor* tanácselnököt és *Schwarz Tibor* táblabírót, a *Közigazgatási Bíróság Födi Károlyt.* Az egyetemi katedrák már régesrégen zárva vannak előttünk, sőt a szigorított numerus clausus folytán még a jogot tanulni kívánók sem érhetik el ezt a céljukat, aminek különben gyakorlati eredménye sem lehet, mert az ügyvédi kamarákba nem veszik fel a zsidókat. Mondhatni, hogy 1939. január 1-én megszüntek azok a jogi lapok, ahova zsidó jogász írhatott és amelyeken keresztül a jogtudomány fejlesztésében és művelésében való részvétel számukra lehetséges volt.

S ha így végigtekintünk azokon az eredményeken, amit a zsidóság kerek egy évszázad alatt — amióta a gettó kapui megnyíltak, — a jogtudomány számára teremtett, felvetődik a kérdés: quid nunc? A mai körülmények között mi a teendőnk? Nyugodjunk-e bele abba, hogy a jogtudomány tanulásából, tanításából, fejlesztéséből ki vagyunk zárva, s mint egykor volt — más gyakorlati foglalkozások felé igyekezzük irányítani a bennünk szunnyadó tehetséget, —

avagy tartsuk ki azon ideálok mellett, amelyekért való rajongásunk két évezredes szunnyadó vágyakból tört ki az egek felé?!

Ha erre a nyíltan felvetett kérdésre választ akarunk adni, meg kell vizsgálnunk azt, hogy mit jelentett a zsidóság számára a jogudományban való részvétel és mit jelentett a

jogtudomány számára a zsidók részvétele?

A zsidóság számára a jogtudományban való részvétel: a szabad, egyenlő polgárrá való felemelkedést, a gettó rabszolgaságából társadalmi lénnyé való átalakulást, az egész emberré való válást jelentette. Mert legyünk tisztában azzal, hogyha egy felekezetet, egy népet évszázadokon, évezredeken át elzárnak olyan nemes foglalkozástól, olyan tudománytól, amely a társadalmi együttélés szabályait dolgozza ki és finomítja, — az ilyen közösségben — minden ellenkező erőfeszítés dacára, — elsorvadnak azok az érzékek és azok a képességek, amelyek az egyenjogú szabad ember legszebb ékességei. Ennek pedig mégegyszer nem szabad bekövetkeznie! *Ha a zsidóság számot tart arra, hogy az emberi társadalom egyenjogú tagja legyen, akkor minden üldöztetés ellenére ki kell vennie részét a legfontosabb társadalmi tudomány, a jogtudomány művelésében.*

Ha pedig azt keressük, hogy mit hozott a zsidóság a jogtudomány számára, — azt válaszolhatjuk: A JOGNAK ÉS AZ IGAZSÁGNAK SZINTETIKUS FELFOGÁSÁT. S ha valaha volt ennek jelentősége, úgy annak igazán napjainkban van. Hiszen jobbról és balról egyformán halljuk annak hirdetését, hogy csak az az igazi jog, mely nemcsak *tárgyilagos, de igazságos is;* és abban minden irány megegyezik, hogy *a jövő jogát szociális irányban kell fejleszteni.*

Ez az pedig, amit a zsidóság, adott a világnak, — ez a zsidó szellem terméke és az erre való törekvés a zsidó eszményiség örök dicsősége. A biblia hirdette először az isteni tökéletességet, amelyhez hasonlóvá való finomulás a zsidó vallás ideálja: hogy *„a jog és az igazság Isten trónjának alapzata“*, hogy az isteni eszményiség a *„Jog és Igazság“ elválaszthatatlan kettős oszlopán nyugszik. S ma, amikor a megpróbáltatott emberiség Jövője egyetlen mentőcsónakját egy nagyobb egységben, egy nagyobb szövetségben való tömörülésben látja, önkénytelenül is ajkainkra tódul a zsidó újévi imádságnak fohásza, amely az egész emberi nemnek „egy szövetségben“ („agudo ehosz“) való egyesülésért könyörög.*

Amikor tehát a zsidóságnak a jogtudomány mellett ki kell tartania, —

ugyanakkor a jogtudomány sem nélkülözheti az igazsággal párosult jog ősi népét, az emberi id[illegible]lizmus örök motorját: a zsidóságot.

Dr. Munkácsi Ernő.

* E helyen mondok hálás köszönetet Lőw Tibor ny. kir. itélőtáblai tanácselnök úrnak, aki e régi nagy jogászok összeállításánál szives jóakaratával támogatott.

A zsidó Jókai regényeiben.

I.

„Mi tűrés-tagadás, én bizony gyermekkoromban antiszemita voltam: mint sok fejletlen ember." Ezekkel a szavakkal kezdi Jókai egyik elbeszélését. (*Én és a zsidók.*) Okát is adja zsidógyűlöletének: hallott a vérvádról, minden nap látta, hogy a saktertől vágottnyakú ludakkal jönnek ki az asszonyok, a szakallas, kaftános zsidókat még kutyája is megugatta, a pozsonyi zsidóvárost elátkozott helynek tartották, s mindennek tetejébe az iskolában azt kellett tanulnia, hogy a zsidók feszítették meg kegyetlenül az üdvözítőt.

Az ellenszenv nem tartott sokáig, csak addig, amíg közelébe nem került az első zsidó. Koricsáner hamar megismerkedett a 14 éves Móric öklével, de ugyanakkor Móric is megismerkedett a zsidó lelkével. S ettől a perctől fogva filoszemitává lett.

Az ifjú Jókai e pálfordulására céloz Kolbay őrnagy a *Politikai divatok*ban[1], amikor Szávayhoz fordul: „Tudja-e még, mikor úgy félt a vén zsidótól a szomszédban, hogy vérét veszi a gyermekeknek? s ihol van ni; ma már az emancipációról beszél!"

Az írónak sohasem volt oka arra, hogy megbánja ezt a pálfordulást. Életének legnagyobb élménye a szabadságharc volt. Hogy hogyan viselkedtek a magyar zsidók a nemzetnek ebben az egyik legnagyobb küzdelmében, arról ő maga tesz vallomást *Bernstein Béla dr.: Az 1848—49-iki magyar szabadságharc és a zsidók* (Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadása, Budapest 1898.) c. munkájához írt előszavában. 1869-ben a budapest—terézvarosi képviselőválasztáson zsidók segítették győzelemre Gorove István miniszterrel szemben. Utolsó éveinek tragédiáját mégis — legalább részben — zsidóbarátsága okozta. Második házassága körüli vihar előidézésében egyforma szerepe lehetett Grosz Bella korának, társadalmi állásának és vallásának.

Zsidó ismerősei elkísérték Jókait gyermekkorától haláláig. Természetes, hogy regényeiben is helyet kaptak. Csaknem minden regényében van valami zsidó vonatkozás. Itt bibliai történetek, ott régi idők ghettói, másutt egy-egy mondás, megint másutt zsidó szereplők, epizódalakok, sőt regényhősök.

[1] Nemzeti díszkiadás, 17. kötet, 12. lap

Nem célunk Jókai bibliai, vallástörténeti idézeteivel foglalkozni. A költő könyv nélkül tudta a Szentírást, ennek képei, alakjai felmerülhettek lelkében a nélkül, hogy a zsidóságra gondolt volna is.[2] Továbbiakban csupán azt igyekszünk megállapítani, milyennek rajzolta Jókai a zsidót, hogyan látta a zsidó és nemzsidó viszonyát, mit ismert azokból a zsidó szokásokból, amelyeket a kereszténység nem tett magáévá, végül: miképen ítélte meg a ma problémáját: zsidóság és magyarság, faj és vallás, hit és nemzet kérdését.

II.

Időben a *Bálványosvár*[3] viszi a legmesszebbre az olvasót: IV. Béla korába, Erdélybe. Zsidó szereplője ugyan nincs a regénynek, de megemlíti, hogy voltak már akkor zsidóhitű kazárok Magyarországon, akik római és görög keresztényekkel, ariánusokkal és patarenusokkal egyben civakodtak a mennyország fölött, s e mellett elfeledkeztek — akár csak az egymás közt veszekedő nemesek, főurak, főpapok, német lovagok, székelyek, magyarok, szászok, kunok és istentelen adószedő szaracénok — földi édes hazájukról, jó Magyarországról (II. kötet, 189. l.)

A történelem fonalán előrehaladva *Fráter György*[4] következik. A XVI. század elején már van Budán is, Pesten is zsidóváros. A zsidókra szükség van, mert „adóra nem lehet mást megfogni, mint a városi polgárt meg a zsidót." (I. k. 229. l.) A rendkívüli időkben aprajára, nagyjára, fiára, lányára fejenként 1 forintot (I. k. 227. l.) vetnek ki. Mégis gyűlöli őket nemesség és csőcselék egyaránt. A gyűlölet főoka a kincstartói méltóságra emelkedett Szerencsés Imre. Ez a kikeresztelkedett zsidó „a mi országunk romlása," pedig a Fuggerek még nagyobb gazok. Szerencsés szójárása: „lopni és lopni hagyni," s amit lop azt idehaza költi el fényűzésre, vendégekre, míg a Fuggerek, akik nem zsidók, „nem látnak vendéget. Amit rabolnak, mind külföldre költik." (I. k. 179. l.) A rendek máglyára követelik, s addig semmit sem szavaznak meg a királynak, amíg tömlöcbe nem vetteti. Még a prímásra is haragszanak, mert zsidó a legjobb barátja. A király kénytelen engedni, s a nemes urak betörnek a kincstartó palotájába, mindent összetörnek és elrabolnak. Szerencsést magát a királynő udvaroncai szabadítják ki. A nemesek után pedig következett a csőcselék.

[2] Jókai bibliai vonatkozásairól és általában zsidó alakjairól a legrészletesebb tanulmányok: Dr. Bernstein Béla Jókai és a zsidók 1905., Dr. Kecskeméti Ármin: A zsidó a magyar regényirodalomban, M. Zs. Sz. 1897., Dr. Vajda Béla: Jókai Mór, M. Zs. Sz. 1904., Vadas Ede: Jókai és a zsidóság, M. Zs. Sz. 1905.

[3] Athenaeum kiadás, Bp. 1883

[4] Nemzeti díszkiadás 81—82. k.

„Arra a hírre, hogy a nemes urak kirabolták a zsidó palotáját, felkavarodott a két város Sisera hada s nekiindult a zsidóváros megostromlásának. S a szörnyeteg étvágya kielégíthetetlen. A zsidó után következik a főúr meg a főpap . . .“ (I. k. 213. l.) A kincstárost hamarosan kárpótolják a réz- és ezüstbányák bérletével, a zsidóvárosok lakói azonban állandó veszélyben élnek. Minden éjtszakai lárma azzal végződik, hogy nekik esnek és kirabolják őket. Végül a mohácsi katasztrófa után a székesfehérvári országgyűlés törvényt hoz, hogy „a zsidók az országból el-kiüzessenek.“ (I. k. 225 l.) A törvényt ugyan nem hajtották végre, de azért a versengő fejedelmek programmjában benne maradt a zsidók kiűzése Szerencsés Imrén kívül megjelenik ebben a regényben a tipikus zsidó üzletember. Jókai itt „fukar“-nak nevezi. Grittitől kér szabadalmat gabona, bőr, gyapjú és bor kivitelére. A szabadalom ára az udvartartás ellátasa és még 10.000 arany volna, azonkívül ellátná Gritti asztalát cukorral. (II. k. 79—80. l.) Gritti bukásakor a zavarokat megint felhasználja a csőcselék a zsidók elverésére.

Sokkal kisebb szerepet játszanak a zsidók a többi, török hódoltság korát rajzoló regényben. *Erdély aranykora*[5] egyáltalán nem említ zsidókat. A *Török világ Magyarországon*[6] magiszter Szénási ja elszöktet egy gazdag zsidó lányt. Hogy hozzá juthasson, zsidóvá lesz, hogy megszabaduihasson tőle, áttér az Islam-hitre (I. kötet 12. l.). A *Szép Mikhál*-ban[7] rablók dicsekednek, hogyan töltötték tele a zsidó száját olvasztott ólommal (74. l.), a *Páter Péter*[8] c. regényben magunk is részt vehetünk nem kevésbbé épületes kinzási mulatságban, a Kázmér halála évfordulóján rendezett toron. Mátyás mester galiciai zsidókat köt egymáshoz huncutkájuknál fogva, ezután törött borsot szór szakállukba, hogy tüsszentsenek. Gráczián úr ilyenkor elérzékenyülten gondol fiára: „Ez az ő tudománya volt. Ő tudta csak a zsidókat megiréfálni. Micsoda ész volt.“ (44. l.) Egyébként Gráczián úr jövedelmének egyrészét a zsidók jelentették, s ha Kázmér nem kapott pénzt atyjától, elfogta az úton annak zsidóit, s elvette tőlük, ami náluk volt. (46. l.)

A XVII. században sem szerepel sok zsidó. Ócskay László csak Bécsben jut zsidókkal kapcsolatba (*Szeretve mind a vérpadig*)[9]. A *Lőcsei fehér asszony*ban[10] futólag említi az iró, hogy Serédi Zsófiának mindegy volt, ki milyen vallású: „lutheránus, pápista, kálvinista vagy zsidó. Elég volt tudnia, hogy szerencsétlen“ (I. kötet 166. l.). *Az elátkozott család*[11] ácsmestere Komáromból

[5] Centenáriumi kiadás 1. k.
[6] Centenáriumi kiadás 2—3. k.
[7] Centenáriumi kiadás 38. k.
[8] Nemzeti diszkiadás 83. k.
[9] Centenáriumi kiadás 36—37. k.
[10] Centenáriumi kiadás 39—40. k.
[11] Centenáriumi kiadás 9. k.

Győrbe kívánkozik, mert ott nincsenek zsarnokok, „a zsidónak is szabad imádkozni" (38. l.). A regény folytatásából, *A barátfalvi levitá*ból[12] azt is megtudjuk, hogy a székelyföldön Bözöd-Újfalu környékén magyar zsidók, szombatosok élnek. Ez első találkozásunk a szombatosokkal, tulajdonképpen csak egy álszombatossal; elbúcsúzni tőlük csak háromszáz év mulva fogunk. *A minden poklokon keresztül*[12] a Szentföldre is elvisz, de sem ebben, sem a *Cigánybáró*ban nem olvasunk zsidókról.

A legelső zsidó hős Jókai regényeiben Rotheisel Ábrahám. Zsidó, nem magyar. Maga mondja a magyar népről Rábynak: „nem az én népem, mert én idegen vagyok közötte", de azért mégis megesik rajta a szíve, amikor látja, hogy véres verejtékkel dolgozik más számára. S bár áldja a Jehovát, hogy neki ennek az országnak a földjéből nem adott mást, mint az országutat, mégis megtesz mindent a nép sorsának megjavítására. (*Rab Ráby*[13] 44. l.). Ő hívja fel Ráby figyelmét a visszaélésekre, s a küzdő Ráby mellett a végsőkig kitart. Az önálló cselekvésben csak az akadályozza meg, hogy zsidó, és a „zsidónak nem szabad vádolni. Még ha azt látja is, hogy az ország címeréből az egyik folyóvizet ellopják, azt se szabad neki meglátni, mert ő zsidó" (43. l.). A regény Ráby személyén kívül is bőséges korrajzot ad a hazai zsidó viszonyokról. Pesten a „Terézvárosnak volt már valami kezdetleges nyoma, egy csoport egymáshoz tömődött ház, melynek szűk sikátorát úgy hitták, hogy zsidó utca. Ebben az utcában, de csak ebben volt szabad a városi tanács rendelete szerint a zsidóknak minden héten egy napon kirakni azokat a holmikat, amik náluk zálogban ott maradtak, de benn a városban nem volt szabad kereskedniök, sem a portékáikat a házakhoz hordaniok, és a zsidó utcán kívül kötelesek voltak ismertető jelül veres köpenyeget hordani, s nehogy a szerezsánokkal összetévesztessenek, a veres köpeny közepére arasznyi sárga foltnak kellett felvarrva lenni; aki e nélkül kapatott, fizetett négy dinár bírságot." (2. l.) A zsidó helyzete meg volt nehezítve más törvényes intézkedésekkel is. Azt már említettük, hogy vádló nem lehetett. „Tanúbizonysága csupán akkor érvényes, ha megesküszik rá." Pedig „a zsidó nagyon nehezen szánja rá magát, hogy az esküt letegye." S a zsidó eskü nem tréfadolog. Tárhalmy kikeresi a Tripartitumból. „A zsidót, amikor esküt akar tenni, a nap felé kell fordítani mezítláb, a zsidó sapkával a fején, halotti ingébe felöltözve, s kezeiben a Mózes törvényeit tartva. Az eskü pedig az legyen: Én (név) zsidó, esküszöm az élő Istenre, a szent Istenre, a mindenható Istenre, aki teremtette az eget, földet, tengereket és mindeneket, amik azokban vannak, hogy az, akit ez a keresztyén,

[12] Nemzeti díszkiadás 84. k.
[13] Centenáriumi kiadás 33. k.

vádol, ártatlan és nem vétkes. És ha hamis eskü bűnét követném el, nyeljen el engem a föld, mint Dáthánt és Abyront, lepjen meg inzsába és bélpoklosság, mely Elizeus könyörgésére Syriai Naamant elhagyta és Géházy szolgájára átköltözött, rohanjon meg a nyavalyatörés, vérfolyás és gutaütés, rögtöni halál ragadjon el, és vesszek el testben és lélekben, magam és minden hozzátartozóm, hogy soha Ábrahám kebelébe el ne jussak, törüljön el a Mózes törvénye, mely a Sion hegyén kiadatott s tébolyítson meg minden írás, amely Mózes könyvében megíratott, s ha ez az én esküm nem igaz és való, tegyen semmivé engem Adonáj és az ő isteni hatalma, Amen!" (121—122. l.) Erre a rettenetes esküre csak akkor került sor, ha zsidó keresztény ellenében vallott. Egymás közötti peres ügyeiket a zsidóbíró intézte el, aki maga is zsidó volt, a zsidó utcában lakott. Ilyennel viszont nem is mehettek más bíróság elé. Törvény nehezítette meg a zsidónak még a kereskedést is: „az epocillatio joga a községeké és uradalmaké; az út melletti fogadókba csak örményeknek és görögöknek szabad magukat megfészkelni . . . Felsőmagyarországon meg van tiltva a zsidónak borral kereskedni." (36. l.) De ezért mégis csak kereskednek a zsidók; a Pozsony melletti csárdában is vannak zsidó kalmárok, amikor Villám Pista betoppan. Kell is, hogy legyenek, mert, mint a helytartótanács elnöke mondja a Pest Trieszt csatorna tervére: „Tengert a magyarnak, nem tengert. Görögnek való a kereskedés. Annak is csak a czinczárnak. A magyar nemes kardjából nem lesz soha rőf! Nem vált a magyarból soha tyúkász, olajkáros, babkáros, rongyász, tollszedő, hagyta azt a mesterséget hiencnek, hanáknak, zsidónak. Becsületes magyar ember nem kereskedett soha egyébbel, mint búzával"; (174. l.)

Sokat változtat ezen az állapoton II. József felvilágosodott világszemlélete. A zsidó sokkal könnyebben megjelenhet a bécsi udvarban, mint nem is egészen 100 évvel korábban Ócskay brigadéros korában (v. ö. *Szeretve mind a vérpadig*. II. kötet 87. l.), s az uralkodó „szegény emberrel, katonával, zsidóval, protestáns pappal sokáig elbeszélgetett; urasággal, főtiszttel, pirosöves pappal, divatos asszonyokkal röviden végzett" (*Rab Ráby* 276. l.) Idehaza is kezdték emberszámba venni a zsidót, helyesebben a király vette fel őket emberszámba, „t. i. kimondta róluk, hogy ők is tartoznak katonáskodni." (36. l.) Ezzel a rendelkezéssel függ össze egy másik korszerű rendelet: a zsidóknak „mulhatatlan kötelességükké lett téve, hogy valami előnevet válasszanak maguknak, mégpedik okvetlenül németet." Eddig ugyanis „a zsidók úgy jártak-keltek név nélkül az országban, családnév nélkül, mint hajdan az igéret földjén. Minek is lett volna nekik a családnév? hisz az ő ősiségük Palesztinában feküdt". (36. l.) Jókai ezután elbeszéli, hogyan válogathattak a zsidók a nevekben, a szerint, milyen mélyen nyúltak erszényükbe. A pénzesek válogathattak „arany és

ezüst, napok és csillagok, madarak és négylábú állatok, az angyalok és igaz emberek, a fák és virágok és a szivárvány nevei közül, míg aki csak úgy üres kézzel jött, bizony rajta maradt a csúfnév, amit úton-útfélen ragasztott rá a nép csúfondáros ajka." (36. l.) Így jutott Ábrahám a Rothesel névhez. Veres volt a haja és szamárnak tartották. — A felvilágosodott korszak eltörli a vörös köpenyeget a sárga folttal, de odáig nem jut el, hogy megszüntessen minden megkülönböztetést. A zsidónak továbbra is jellemző ruhában kell járnia, de már nem olyan feltűnőben. Ez az uj ruha fekete talár prémes kaftánnal. (363. l.) A király még kóser prófuntról is gondoskodik a zsidó rekruták számára, (326. l.) s engedélyt küld a pesti zsidó hitközségnek, hogy zsinagógát építhessen a városban. Egyes konzervatív urakat megdöbbent ez az engedély. A helytartótanács elnöke hangot is ad látomásszerű félelmének: „Zsinagógát! A zsidóknak! De hisz ez nem felemelése, hanem elpusztítása Pest városának. Hisz akkor, ha ez meg lesz engedve, száz esztendő mulva Pestet úgy fogják hívni, hogy Jeruzsálem! A zsidóknak háromemeletes házaik lesznek itt, s látni fog a világ nemcsak zsidó burgereket, de még zsidó nemesembereket is praedicatumokkal és címerekkel! Megéri a világ, hogy zsidók fogják viselni az insignis ordók vitézi keresztjeit; — még úgy segéljen, a diétába is beviszik a bársony lobogót s száz esztendő mulva, horrendum dictu! — zsidó ablegatus fog az incliti status ordines előtt a katholikus fundus religions felett perorálni." (171. l.) Ellenlábasa, Ráby, mindezt nem tartja szörnyűségnek, csak azt sajnálja, hogy ezt a szép kort már nem éri meg. Az excellenciás úr annyira megy zsidógyűlöletében, hogy hazaárulónak, sőt valóságos „handlénak a hazaárulók között" tartja azt, aki a magyar nemzetet a zsidóktól próbálja leszármaztatni. Ezzel a megjegyzéssel (297. l.) megjelenik a Jókai regényekben a XVIII—XIX. századforduló körül oly sokat kisértő magyar-zsidó rokonítás. Még fogunk vele találkozni a XIX. század elején.

Az új századba vezet át a *Névtelen vár.* A fertőparti kastély titokzatos magányába nem kerül zsidó, s az utolsó nemesi felkelés rajzában sem szerepel egyetlen egy sem.

A XIX. század közepét, a reformkor mozgalmait, a 48—49-es küzdelmet, az önkényuralom szenvedéseit Jókai politikai regényei vetítik elénk. Hozzájárul még néhány később irott történelmi regény. Ezekben mind gyakraban fordul elő a zsidó szereplő.

A ghettó még mindég megvan. Pesten a Kohlmarkt a középpontja. Itt vásárolja be Csollán Berti ócska ruháit. (*Eppur si muove*[14] II. k. 266. l.) Elég sok zsidó lehet Pesten, Szentirmay Rudolf azt mondja róla, hogy „nem magyar város, hanem egy nagy német—zsidó kolónia," ahol csak elvétve lehet magyar szót hallani.

[14] Centenáriumi kiadás 19—20. k.

(*Egy magyar nábob*[15] I. kötet 109. l.) A pesti zsidóság egy részét megrázó jelenetben mutatja be a *Kárpáthy Zoltán*[16] c. regény az 1838. évi nagy árvíz keretében: „A vásártér közepén félelemgerjesztő ének szokatlan hangjai hallatszanak. Ott a héber kereskedők vénei gyűltek össze egy fabódéban, azt kivilágíták ünnepi lámpáikkal, magukra terítik halotti lepedőiket, letevék a szentírást a földre, s arcra borulva imádkoztak az erős, bosszúálló Zebaoth Istenhez s ott siratták az elenyészendő világot, melyre elbocsátá a Jehova az ő pusztító angyalait és nincs aki megvédelmezzen minket azok ellen. A rémület éjtszakájában olyan borzasztóan hangzanak a vének siralmai, hogy bátrabb szív is megdöbben hallatukra." (I. kötet 180. l.)

Vidéken nehezebb a zsidók helyzete. A *Politikai divatok*-ban (4. l.) és a *Kis királyok*-ban[17] (I. kötet 263. l.) egyaránt olvashatjuk, hogy a városokban nem szabad a zsidónak boltot nyitni, csak a vármegyében és a — jogilag a vármegyéhez tartozó — nemesi salva guardián. Valószínűleg ugyanezért szorult a pozsonyi zsidóság a vár köré. A magyar vármegye megvédte és támogatta őket az idegen lakosú várossal szemben.

A zsidógyűlölet, amellyel már a XVI. század elején találkoztunk, most sem szűnik. Bármi szerencsétlenség történik, bűnbaknak mindig jó a zsidó. Nem hiába teremtette meg a zsidóság a bűnbak fogalmát, maga tölthette be szerepét nagyon sokszor. Az 1831. évi kolerajárvány idején „az a hír terjedt el a nép között, hogy az urak és a zsidók szövetkeztek a parasztság kiirtására: ezek mérgezik meg a kutakat meg a pálinkát . . . elkezdték az úri kastélyokat és a kocsmákat ostromolni." (*Fekete vér*[18] 4. l.) Az úri kastély ostromát ugyanebben a regényben olvashatjuk, a kocsmaét a *Szomorú napokban*:[19] „Néhány száz pór, a néposztályok legalsó rétegeiből, raizott ki s be a csárda ajtaján, vad rikoltozás és szilaj dana között. Két nagy hordó volt kiállítva a ház elé, beütött fenékkel, melyből kalappal mérték a pálinkát, akik hozzá fértek, néhány már csak támaszkodva bírt lábán maradni." Egy fiatal siheder magyarázza Kamienszka Máriának, mit csinálnak: „Egy méregkeverőnek fizetünk" s a lovag további kérdéseire: „Kicsoda keveri a mérget? — Ni, mintha nem tudná. Hát nem az urak bízták a zsidókra, hogy keverjenek mérget a pálinkába? . . . mi tudjuk. Akárhogy szötték, fonták. Kitudtuk. El van árulva minden. Valld meg zsidó, hogy méreg van a hordóban. — Hanem azért itták, ami a hordóban volt, mintha mindenki meg akarna győződni felőle: milyen lehet az a méreg." (130—131. l.) Legcélszerűbb a zsidókra

[15] Centenáriumi kiadás. 4—5. k.
[16] Centenáriumi kiadás 6—7 k.
[17] Nemzeti díszkiadás 74—75. k.
[18] Nemzeti díszkiadás 86 k.
[19] Nemzeti díszkiadás 18. k.

fogni a földmérés ellen szervezett jobbágylázadást is a felülkere kedett urak előtt. A lázadás felbujtója, Pilinkó, meg is teszi, még hozzá teljes sikerrel. „Hát kik bujtogattak volna? A zsidók tették. A zsidó kocsmárosok! Ezek a jebuzeusok! Varas békát sütöttek nyárson, azt dugták a boros hordóba, hogy a nép dühös legyen tőle. Én magam meglestem a pinceablakon keresztül. . . Ilyenformán minden ember szépen tisztára mosta magát a Jordán vizében." (*Kis királyok* I. kötet 160—161. l.) Erdélyben a bányák közelében nincs zsidó, minden bolt és csárda örmenyek és oláhok kezében van. De azért itt is a magyarországi zsidókat veszik gyanúba az arany eltűnése miatt. (*Szegény gazdagok*[20] 179. l.) Még az örök vérvád is felbukkan ebben a regényben: Tanusváry Manó megszökött, nem találják. Csak találgatják, mi történhetett vele. „Akadt olyan bölcs is, aki kisütötte, hogy azt bizony elfogták a zsidók és vérét vették." (II. k. 81. l.) Ebbe a korba esik egyébként az írónak, illetve a *Politikai divatok*beli képmásának, Lávay Bélának ifjúsága. Arról már megemlékeztünk, hogy ők is tudtak a keresztény-gyerek vérét vevő zsidó meséjéről.

Ilyen körülmények között természetes, hogy 1848-ban a zsidók felszabadításának terve egyesekben épp olyan ellenhatást vált ki, mint két emberöltővel korábban II. József zsinagógaépítést engedélyező rendelete. Tallérosy Zebulon épp úgy fél attól, hogy most már a zsidó is nekiáll olvasni, okoskodni, (*A kőszívű ember fiai*[21] I. kötet 120 l.) mint Czacsina Flórián attól, hogy ez „eddigi tekintetes karok és rendek helyett rongyos fiskálisok, butykos zsidók fognak ülni az országgyűlésen." (*Börtön virága*[22] 106. l.).

Az országgyűlésre ekkor még nem kerültek zsidók, de tevékeny részt vettek a szabadságharcban. Van egy-kettő, akinek haszna van a háborúból, mint pl. *A mi lengyelünk*[23] lengyel zsidója, aki Turára megy a nagy ütközet után, mert sok ló ottfelejtette a bőrét s azt ő olcsón felvásárolhatja; vagy Rokomozer (*Akik kétszer halnak meg*[24]), aki egy kis pénzt keresni megy a táborba: flanellinget árul a honvédeknek. Legnagyobb részük azonban szívvel-lélekkel részt vesz a magyar nemzet nagy küzdelmében. A betörő ellenség ellen keresztes hadjárat indul. A jelvénye a vörös kereszt. „Feltűzte azt a mellére . . . a zsidó is. A nemzet parancsolta. Elenyészett az iszonyú veszéllyel szemközt minden valláskülönbség. . ." (*A kőszívű ember fiai* II. kötet 154 l.). A honvédség csodákat tesz, s mindenben segíti a nép: „zsidó szatócsok minden levelezése tele van ártatlan üzleti hírekkel, mikből egymás közt megállapított szótár szerint az ellenség hadmozdulatait értik meg és tudatják a nemzeti hadvezérekkel." (II. kötet 5. l.) Tallérosy Zebulont zsidó kocsmáros

[20] Centináriumi kiadás.
[21] Centináriumi kiadás 14—15. k.
[22] Centináriumi kiadás 95. k.
[23] Centináriumi kiadás 94—95. k. [24] Centináriumi kiadás 34—35. k.

szökteti át a német seregen. Felesége saját ruhájába öltözteti őt, s még pólyás gyermekét is kezébe adja, hogy megtévesszék az ellenséget. (II. kötet 78. l.) Különös melegséggel rajzolja Jókai Holländer alakját: „Senki sem emlegeti ennek az embernek a nevét. Pedig a szabadságharcnak ő volt a legnevezetesebb alakja. Ő kezelte a pénzt, Klapka élőszóval gyakran elmesélgetett róla. Hihetetlen csodatörténeteket." (*A mi lengyelünk* I. kötet 144. l.). Egy ilyen csodatörténetet a regény is megörökít. Klapka Komárom átadása előtt kiosztja a vár kincstárának minden pénzét, nehogy az ellenséget gazdagítsa vele. Félmillió forint van Holländer kezében. Kifizeti a tiszteket, 200.000-et visz az árvaháznak. Estig jár küldetésével. Ekkor jelentést tesz Klapkának. A fővezér megkérdi: „Hát a magad fizetését kivetted-e?" — Holländer a homlokára csapott: — „Azt bíz elfelejtettem." De nem fogadja el azt az 50 aranyat, amit Klapka a magáéból akar neki adni. „Csak tartsa ön meg, önnek szüksége lesz rá. Engem majd hazasegít a fiam." Mert a fia is Klapka seregében szolgált: őrnagy volt. (I. kötet 175. l.). A sorok között szinte felsóhajt az író: ha ez az ember lehetett volna a magyar kormány pénzügyminisztere!

A szabadságot követő önkényuralom méltányolta azt, hogy a zsidók teljes erővel kivették részüket a nemzet küzdelméből, s a megtorlás lényeges pontja volt az a kétmillió frt bírság, amelyet velük ezért fizettettek. (I. kötet 187. l.)

Magyar zsidókat emleget Jókai már a *Barátfalvi levitá*ban. Az *Egy az Isten*ben[25] is találkozunk egy magyar zsidóval. A zsidó magyart a szabadságharc teremti meg. Jókai minden 1848 előtti alakja zsidó, nem magyar. Még Rotheisel Ábrahám sem volt az. Negrotin a legelső, aki csak vallásra zsidó. Egyébként annyira nem az, hogy ezt senki sem sejti róla, egészen addig, míg Natália kíváncsiságból a zsinagógáig nem kiséri. (*A mi lengyelünk* II. kötet 92. l.)

A zsidó magyar alakja megszületett. De már túljutottunk a szabadságharcon is. A politikai regények mellé a történetiek helyett a társadalmiak csoportosulnak.

A régi, nyomorgó zsidó típusa továbbra is megvan. Rokomozer (*Akik kétszer halnak meg*), a lúdfertályos nő és fia Icig (*Gazdag szegények*[26]), Lőw Hirsch, Jakab kocsmáros, Ábrahám boltos (*Az élet komédiásai*[27]), mind ide tartoznak. Alig tudunk külső különbséget föltételezni közöttük és bármely más 1848 előtt szereplő zsidó között. Egészen más Magnéta, Szamszonina, Fixstern s Vigárdy. A két nőt művészetük, (*Magnéta*[28]) Fixsternt

[25] Centináriumi kiadás 31—32. k.
[26] Nemzeti díszkiadás 79. k.
[27] Centináriumi kiadás 24—25. k.
[28] Nemzeti díszkiadás 89. k.

esze és még inkább pénze (*Egy ember, aki mindent tud*[29]), Vigárdyt egész egyénisége *(Tégy jót)* kiemelik ebből a társaságból. Mindegyikük európai ruhát hord, külsőleg megszünt minden zsidó vonás. Vigárdy a zsidóvallású magyarnak tökéletes mintaképe. Csak vallásában különbözik a többi magyartól, akár csak Negrotin. Átmenetet képez közöttük Pelikán Samu lókupec. A foglalkozása még a régi, feleségének kis boltja van, de magyaros ruhat hord, s a gazda is, bojtár is meguramozzák. (*Sárga rózsa*[30]).

Különös, hogy nemzetgazdasági jelentőségük épp az előbbieknek van. Lippay kastélyát és pénztárát az fogja rendbehozni, hogy eljön a börszedő zsidó, elviszi az összegyűjtött bőröket és pénzt ad értük. (*A mi lengyelünk*); a *Fekete gyémántok*[31] és az *Öreg ember nem vén ember*[32] földesurai egyaránt sopánkodnak, hogy vagy nincs termés, vagy ha van termés, nincs zsidó, aki elvigye. Az azonban már nem szül jó vért, hogy a börze zsidó és német, az európai öltözetű Fixstern pedig a leggyűlöltebb zsidó szélhámos, közgazdasági kalandor típusa.

A XIX. század második felében játszódó regények legérdekesebb zsidó problémája a zsidó szerepe a képviselőválasztáskor. Zárkány Napoleon épp úgy döntő érvül hozza fel kortesbeszédében, hogy az ellenfél zsidó származású (*Az élet komédiásai*), mint Tanussy Decebál (*A kis királyok*), de a szavazást — legalább látszólag — zsidó szavazatokkal akarja eldönteni. A 30 zsidó szavazat megszerzése végett Prinz Alienornak vállalnia kellene a sakter újszülött fiának a keresztapaságát. Valójában ez Zárkány legutolsó fegyvere Alienor megbuktatására. Biztosan tudja, hogy a Prinz ezt nem fogja vállalni. Pedig van még egy módszer a zsidó szavazatának megszerzésére. A *Nincsen ördög*[33] képviselőjelöltje 1000 forintot fizet a haldokló üveges zsidónak egyetlen szavazatáért.

Másik vissza visszatérő probléma a könnyen megejthető forróvérű zsidó nő kérdése.

A vérvád még mindég nem tűnik el. Hiszen Tiszaeszlár korában vagyunk. Natália reszketve ül a zsinagógában. Eszébe jut minden rémmese, amit a keresztény vér áldozatáról hallott. Csak női kiváncsisága képes félelmét legyőzni. *(A mi lengyelünk* II. kötet 92. l.) A Jerikói Kürtben „minden husvétkor felmerül az a rémmese, hogy a zsidók keresztyén kisfiúk vérét használják fel rettentő szertartásaikhoz, amiért azután vagy földindulás következik, vagy villám csap le, de a bosszú el nem marad." (*Az élet komédiásai* I. kötet 26. l.). Igaz, hogy csak a hiszékeny intéző példányában

[29] Franklin Társulat kiadása Bp. 1907.
[30] Nemzeti díszkiadás 88. k.
[31] Centináriumi kiadás 17—18. k.
[32] Centináriumi kiadás 99. k.
[33] Nemzeti díszkiadás 85. k.

olvashatók ezek a hírek, mégis kétségtelen, hogy a vérvád 1882-ig kísért.

Az Árpádházi királyok korában kezdődő időrendi sort II. Árpád király uralkodása zárja. A zsidó kereskedő még a *Jövő század regényé*ből[34] sem hiányzik. Az üstökös közeledtére „a zsidó bezárta a boltját és ment a zsinagógába sírni a világ elmúlása fölött." (II. kötet 333. l.) Zsidó bankárok is vannak, Mr. Severus gyűlöli őket. (II. kötet 95. l.) Rangban, megbecsülésben nem igen emelkedik a zsidóság. Az udvari cukrász szerint őfelségének szükségtelen szerelmével titkolóznia, „hisz ez nem zsidólány!" (I. kötet 52. l.) A magyar zsidók, a szombatosok azonban megbecsült emberek. Tatrangiék is azok. Ők ugyan magukat nem mondják zsidóknak, mint 100 év előtti elődük (*Egy az Isten*), aki zsidóbbnak tartotta magát a zsidónál. Tatrangi Dávid határozott nemmel felel a király kérdésére: zsidó-e, s a szombatos nem hazudik. Ő székelyföldi magyar. De a király szerint „azért lehet zsidó". (I. kötet 72 l.) Az új század a zsidóságban egyházszakadást okoz: „A Sulchan Aruch híve nem követte az újítókat s nála a tephillin, az imaszíj még ma is megkülönböztető jel; ő most is 248 szóból álló imádságát mondja fel. S hogy a Thórát ott énekeljék, ahol a hagyomány rendeli, hogy a nők a karzaton üljenek ezentúl is, ne a földszinten, avégett ő külön templomot épít. Ragaszkodik a Talmud szavaihoz, beszéli sok helyütt egymás közt a sajátszerű „Ladino" jargont s szombatnapon felköti az egyik hívő házától a másikig áthúzott összekötő szabath zsinórt, a hagyományos Airufot. S a szétszakadást épp oly kevéssé tudta náluk is megorvosolni a Beth Din Haggadol, a nagy Sanhedrin s a Keneseth Hagdoleh, a nagy Sinagóga, valamint a hagyomány által egybehívott congressusok és bölcs országos törvények." (I. kötet 193—194. l.). A zsidóság tehát jényegtelen csekélységek miatt szakad ketté.

Az ország határán kívül aránylag kevés Jókai regény visz. Zsidókkal itt-ott elég szép számban találkozunk. Rothschild feltűnően sok regényben szerepel, s a görög püspök igen nagy tisztelettel beszél üzleti képességeiről. (*A mi lengyelünk* I. kötet 20. l.)

Egyszer már voltunk a bécsi Burgban. II. József udvarában. Akkor ott jól fogadták a zsidókat. Futólag már akkor is említettük, hogy ugyanannak a századnak az elején Ócskay brigadéros-tábornok más állapotokat talált ottan. A zsidóváros elhagyott, üres volt. 30 évvel korábban Lipót császár a bécsi polgárok kérésére kiűzte a zsidókat. 5 hónap alatt kellett elhagyniok otthonukat, lebonyolítaniok függő ügyeiket. De sem a császár, sem Bécs nem tudott nélkülük megélni. Néhány év mulva visszahívták őket. De csak kevesen költöztek vissza, azok sem az elhagyott negyedbe, hanem a belvárosba, rendőrség és katonaság közelébe. Egyiknek-másiknak,

[34] Nemzeti diszkiadás 52. k.

mint pl. Oppenheimnak rendkívüli jogai voltak. Ő volt ugyanis a birodalom pénzügyeinek intézője. A túlságos fényűzés ujra felingerelte a népet, s csak a katonaság mentette meg 7 évvel Ócskay látogatása előtt a főzsidó palotáját. Jávorkáéknak így nem esik nehezükre a népet a zsidók ellen úszítani, azután a nagy zavarban Ócskay szállása ellen támadni. A nép itt is vádolja a zsidókat, hogy urakkal, rendőrséggel, miniszterekkel szövetkeznek. (*Szeretve mind a vérpadig* II. kötet 98—104. l.) Pedig a zsidók nem nagyon kedves vendégek a Burgban sem. Kilenc ceremóniakönyv az asztalon fekszik az udvarmesternél, a tizedik, a sárga, a zsidóké, az asztal alatt; arra csak lábbal lehet mutatni. (II. kötet 87. l.)

Ugyanakkor a fiatal Rákóczy György is Bécsben van. Összeköttetésbe kerül egy titkos társasággal. Ennek erkölcstelen törvényei között szerepel az is, hogy szükséges „a zsidókra rituális gyilkosságokat kiáltani: a husvéti pászkához használt keresztény vér felőli mesét felújítani." (*Rákóczy fia*[35] 50. l.)

A prágai zsidónegyed nagyon híres lehetett. Az Altneut, Prága zsinagógáját többször emlegetik, s Walter Leó Áldorfai Incének a Hradzsint és zsidóvárost mutatja meg. (*Enyém, tied, övé*[36], II. kötet 18 l.) Egyetlen csehországi zsidó családot mutat be a *De kár megvénülni*[37] c regény. A szegény özvegy házaló zsidó boldog családi életét mindenki megirigyelhetné.

Dalmácia két regény színhelye, de zsidóval eggyel sem találkozunk. Csupán azt olvassuk, hogy a Brentavölgyben alapított új városban sok, kincsével menekülő zsidó telepedett le. (*A három márványfej*[38]). — A Monarchia északi részéről már nem lehetne beszélni zsidók megemlítése nélkül. *Egy hirhedett kalandor a XIII. századból*[39] c. regény elvezet a lembergi ghettóba. A szűk sikátorokban szekér nem fér el, gyalog is alig lehet járni, két ember nem tudja egymást kikerülni. Az utca zsibvásár végtől-végig, tele lármázó gyerekekkel A házak belül egymással összeköttetésben állnak: boltból labodás udvarra jutni, onnan magas, ruhákkal telt padlásra, abból egy másik padlásra, onnan le egy szűk folyosóra, abból egy fáskamrába, onnan megint egy fáskamrába, onnan megint egy pincébe, aztán egy függőhídon keresztül egy kongó folyosóra, végül ugyan oda, ahonnan az ember egy órával előbb elindult. (84. l.). A ghettóban hamisító banda működik. A kalandort Pater Aganitus küldi oda, Malach mesterhez. „Az egy gonoszéletű, ördögök cimborája". (82. l.). De olyan ügyes, hogy rajtakapni nem lehet. Az egész ghettón végigvezetik a kalandort, míg hozzájut, s Malach mester úgy látja el őt a keresett hamis iratokkal, hogy még ő maga

[35] Nemzeti díszkiadás 80. k.
[36] Centinariumi kiadás 26—27. k.
[37] Nemzeti díszkiadás 99. k.
[38] Révai kiadás Bp. 1887.
[39] Nemzeti díszkiadás 65. k.

sem tudná rábizonyítani a zsidóra a csalást. Ugyanez a regény elvezet később Hamburgba is. Itt Spanyolországból, autodafék elől menekülő zsidók vannak. A helyi kereskedők nem szeretik őket, mert minden keresetmódot elvesznek előlük. Orgazdasággal, hamis pénzzel, aranykörülnyírással vádolják őket, s egy szörnyeteggel, a Muh-borjúval riasztják el vevőiket. A zsidódöngetések és kegyetlen tréfák, mint pl. macskáknak zsinagógába dobása napirenden vannak. Egy másik regényből megtudjuk, hogy Németországban is voltak zsidó kocsmárosok, és Magdeburgban megismerkedünk egy szép zsidólánnyal is. *(Trenk Frigyes*[40]*)*. Franciaországban egyetlen zsidóval találkozunk: Degoud Raoul-lal. Nagyvilági viveur, de egyszer kiszolgáltatja magát Ellinor grófnak, s azontúl azt kell tennie, amit nálánál is gazemberebb barátja követel. A szabadság hazájában polgármester is lehet belőle, de még a francia konzervatív gróf sem szereti a zsidót. Bántja a gondolat, hogy unokaöccse esetleg zsidó vállalkozókkal áll üzleti viszonyban és hogy lányát zsidó maire fogja esketni. (*A Kráó*[41])

A janicsárok végnapjai[42] balkáni keresztre feszített zsidókról, vágygerjesztő zsidó háremhölgyről emlékezik. *A Szabadság a hó alatt*[43] c. regényben még egy szentpétervári bazárban is találunk lengyel zsidó boltosokat, és szibériai városban zsidó negyedet. Krimi földmíves, kereskedő, állattenyésztő zsidóról emlékezik a *Domokosok*[44] c. regény. *Rákóczy fia* Bécsből Rodostóba kerül, és itt is talál zsidófertályt zsidó lókereskedővel.

Országok, korszakok és regények szerint megállapítottuk, milyennek látta és rajzolta Jókai a zsidóság helyzetét. Továbbiakban azt fogjuk megvizsgálni, milyennek mutatta általában a zsidót, a zsidóságot, a zsidó és külvilág viszonyát. Mínthogy ugyanazokról a regényekről, alakokról és jelenetekről lesz szó, mint eddig, ismétlések — bizonyos mértékben — elkerülhetetlenek lesznek. Új típusokat nem teremthetünk, csak új szempontokat.

III.

Meglepően keveset mond Jókai a zsidó külső alakjáról. A legrészletesebb leírást Pelikán Samuról adja: „csontos termetű férfi erősen görbe orral, hosszú bajusszal, szakállal; a háta és két lábszára kissé hajlott a folytonos lókipróbálástól." (*Sárga rózsa 72. l.*) A hosszú szakáll és görbe orr állandó jellemző faji bélyeg. A *Sárga rózsa* másik lókupecének is görbe orra van, Negrotin.

[40] Nemzeti díszkiadás 87. k.
[41] Olcsó Jókai 128—134 sz. Révai kiadás Bp. 1895.
[42] Magyar Regényírók Képes Kiadása 22. k.
[43] Révai kiadás Bp. 1879.
[44] Nemzeti díszkiadás 56. k.

úgy említi a zsidóságot, hogy „. . . faj, akinek görbe orra van." (*A mi lengyelünk*, II. kötet 16. l.), a szegény tót királyi tanácsost is sémitának tartja mindenki erősen meggörbült orra miatt (*Tégy jót*). A hosszú szakáll nem kevésbbé jellemző Rokomozernek is hosszú szakálla van, Negrotinnak is. A tiszaparti parasztasszony gúnyosan vágja oda a zsidó kupecnek: „tán a gulyás is olyan hosszú szakallt visel, mint a zsidó kupecek?" (*Sárga rózsa* 64. l.) *A Lenczi fráter*ben saját személyében jegyzi meg az író, hogy a század közepén még csak a zsidók viseltek szakállt (5. l.) Amikor Illavay bajusz nélkül, hosszú szakállal belép Rokomozerhez, ez őt hitsorsosának nézi, igaz, hogy a csalódást Illavay öltözete is elősegíti (*Akik kétszer halnak meg* I. kötet 169. l.). Feltűnő zsidó sajátság a vörös haj. Rotheisel Ábrahám nevét is ennek köszönheti. Mind a 12 fia vöröshajú. A zsidók nem örülnek a vörös hajnak. *Az egetvívó asszonyszív*ben[45] meséli Jókai, hogy „a zsidóknál az a (hibás) elővélemény, hogy a vöröshajú ember rossz ember. Ezt már az újszülött is tudja. Azért, amint a világrajöttével megpillantja, hogy neki veres haj jutott, könyörögni kezd a Jehovának, hogy vegye el róla ezt a megbélyegző jelt s engedje a haját barnára változni. Jehova könyörül rajta s ezt mondja: „jól van, megengedem, hogy a hajad barnára vagy szőkére változzon, ha megfogadod, hogy jó ember fogsz lenni." Ha aztán ember válik belőle, akkor a Jehova barna haj mellé veres bajuszt, szakállt növeszt neki: s az ilyen ember van a legjobban kipécézve, akinek a haja barna, a bajusza veres" (102. l.). Huncutkájuk van a zsidóknak. Ez igen alkalmas arra, hogy a trétacsináló Mátyás mester annál fogva kösse őket egymáshoz (*Páter Péter* 44. l.). Salamon zsibárusról tudjuk még, hogy arca borotválva szokott lenni minden harmad nap (az arca, nem a szakálla); természetesen nem késsel, hanem valami mással: „azt tudják, akik tudják" (*A kőszívű ember fiai* I. kötet 82. l.). Ezen kivül csak Adorján Menassé felvetett felső ajakán találunk még semita jellegű csigavonalat, és Tatrangi Dávid valódi Mózes fejéből, kétfelé omló sűrű hajából, izomteljes, nagy széles homlokából, melyről már csak a fénysugárszarvak hiányoznak, állapítja meg Árpád király, hogy zsidóval áll szemben. Igaz, fajilag ez sem zsidó, csak szombatos székely. (*A jövő század regénye* I. kötet 72. l.). Negrotinról csupán annyit tudunk, hogy hatalmas termetű, vas erejű ember, Vigárdy is magas, délceg termetű, szőke férfi, hegyes szakállal, melv lehajló bajuszával összevegyül, szemei ábrándosan kékek. (*Tégy jót* 141. l.)

A zsidó öltözködés leírásánál még szűkszavúbb Jókai. A *Rab Ráby*-ban említi a vörös köpenyt a sárga folttal, majd azt is, hogy II. József elengedte a vörös köpenyt, s szabad már fekete talárban járni prémes kaftánnal. Rotheiselnek meleg, rókaprémes kaftánja

[45] Centenáriumi kiadás 96. k.

van, ebbe burkolja az utcán talált Rábyt. (364. l.) Nagy, bő, prémes kaftánban ül Salamon zsibárus is boltja előtt, amikor Baradlay Richárd meglátogatja (*Kőszívű ember fiai* I. kötet 158. l.). Hosszú szakállán kívül hosszú kabátjáról ismeri fel Illavay Rokomozert (*Akik kétszer halnak meg* I. kötet 69. l.), ez meg épp a prémes kabát miatt tartja hitsorsosnak a szobába belépő Illavayt (I. kötet 169. l.). A prémes kaftánhoz prémes sapka is tartozik. Salamon zsibárus nagy prémes sapkájának ellenzőjét feltolja, hogy arcát is megmutassa vendégének. Illavay elváltoztatásához vidrabőr süvege is hozzájárul. Amikor Opatovszky Kornél el akarja titkolni, hogy Koczur levelén nevetett, meglepett zavarában Rokomozer szakállát és hátraálló bőrsipkáját hozza fel okul. Épp ezzel árulja el magát az éleseszű szatócs előtt: „De hiszen már 30 esztendő óta látja a méltóságos úr az én szakállamat ide elől, a sipkámat meg oda hátul és csak ma jut eszébe rajta nevetni. Talán valami nagyon nevettető dolgok voltak abban a levélben" (II. kötet 159. l.). A ruházat többi része kevésbbé lényeges. Rotheisel fűzött bocskort hord éppúgy, mint az erdélyi szombatos legény, Salamon zsibárus nagy, bélelt botosokat, Illavay zsidós ruházatának kiegészítő részei: nagy sáros csizmák s azoknak szárából kivirító zöld, csíkos lábharisnyák, a nyakán kockás gyapju shawl (I. kötet 169. l.). A megmagyarosodott Pelikán már levetette ezt az öltözéket. „Magas karimájú turi süveget viselt darutollal, kockás mellényt és anginé bugyogót hosszúszárú csizmákba húzva." (*Sárga rózsa* 72. l.) Természetesen Vigárdy képviselő öltözékén sincs nyoma a prémes kaftánnak, vagy a sárga foltnak (*Tégy jót*). Negrotin katonai-, vagy pedig foglalkozásának éppen legjobban megfelelő öltözéket visel, Holländer egyszerű teveszőrkabátot és házisapkát (*A mi lengyelünk*). A többi zsidó férfiak ruháját nem írja le Jókai, mert vagy a már ismert kaftánt hordják, vagy megszokott európai ruhát, helyzetük és jellemük szerint.

A szibériai zsidó alacsony putriban lakik (*Szabadság a hó alatt* I. kötet 11. l.). A königgrázinek kétszobás lakása és kis kertje van. Az egész család egy szobában lakik. Van abban három ágy, az egyik tolófiókkal ellátva a két fiú számára. Mirrha átadja a sebesültnek az övét, magának három székből készít fekhelyet. A másik szoba a bolt. „Abban álltak az apa mindenféle árucikkei: kelmék, szőnyegek, ékszerek, ezüstneműek, régiségek zsúfolva" (*De kár megvénűlni* 140. l.). Abban van a Wertheim ládikó is. A szoba mindig zárva van, kulcsa a gazdánál. A kert nem nagy, de szép virágoskert, tele pecsétrózsákkal. A szomszéd tűzfalát is rózsalugas futja be (159. l.).

Rokomozernek saját háza van a piacon, kocsmával szemben. Szatócsboltja utcára nyílik. Kirakatában ostornyél, paprikafüzér, mellcsattok, „igazi talmi aranyból, gyöngyházból, guttaperkából s más ilyen nemes ércekből fabrikálva a végett kirakva, hogy egy-

ügyű parasztlegények szeme megakadjon rajtuk s aki nem sajnálja értük a tiz garasát, vásárfiául hazavigyen belőlük egyet a macája számára." Van még a boltban sáfrány, kávé, szivar és még bizonyára igen sok más (*Akik kétszer halnak meg* II. kötet 9—12. l.). A bolt mellett benyíló, itt olvassa a báró Kuczur levelét; alatta pince, fölötte padlás (II. kötet 153. l.). A belső szobába pitvaron és konyhán át lehet jutni, a konyhában kemence, ebbe rejtette Rokomozer a gyémántnyakéket. Van még egy hátsó szoba is, oda zavarja a szatócs a kemence körül sürgő-forgó leányhadat (II. kötet 169. l.).

Salamon zsibárús boltját a Porcellán-u. 3. sz. alatt teljes részletességgel mutatja be az iró a *Kőszívű ember fiai*-ban. „Kis alacsony spelunka volt az, melybe az utcaemelés miatt még egy lépcsővel lefelé kellett lépni. Világosságát csak a boltajtóról nyerte, aminek ennélfogva mindig nyitva kellett állni. A boltbejárás két oldala pedig el volt állva rozzant bútorokkal: ócska karszékek, bicegő szekrények, megrakva felül került lábzsámolyokkal, a szögletben chinai tornyok, csorba tányérokból rakva, a földön tudományos vastagságú könyvek, amiknek ott a legjobb helyük, hanem e helyett egy aranyos csillárra zsíros lószerszámok körül felmagasztalva; a polcokon egy csomó kitömött papagály, mókus és öleb bámul egymás üvegszemeibe, csendéletet képezve a fölöttük meredező csonka szobrokhoz: egy Hercules, akinek fél keze nincs, egy Minerva, akinek be van törve az orra, s egy Vénus, aki már nagyon össze-vissza van ragasztva; a falakon fakó, rámás képek, többnyire üveg nélkül: az ismeretes Európa, Ázsia, Afrika, Amerika; és József, akinek zálogban marad a köpenye Potifárnénál. A nyitott szekrényekben minden elképzelhető eszköz, amit emberi nyomorúság üvegből, vasból, rézből, cinből előállított. S az egész quodlibeten az ódonság illata lengedez" (I. kötet 81—82. l.). A boltból csigalépcső visz fel Salamon szállására. Ez ellentéte az előbbi üzletnek: egy fejedelmi múzeum. „Három egymásbanyíló nagy szoba tele volt a legpompásabb fényűzési cikkekkel. Művészi alkotású szekrények, kirakva tájkép-márvánnyal, chinai szivárvány haliotissal, illatos fából, elefántcsontfaragványokkal, gazdag aranyozással, a mult századok remekei. Mellettük mozaik-asztalok, drágakövekből kirakott táblákkal, japán, chinai és etruszk vázák, sevresi és nankingi porcellánok, bronz remekművek, alabástrom és márvány szobrok, antik kargyertyatartók, művészi ezüst vertművek; tálak, szelencék, kelyhek, billikomok tűzben aranyozva, drágakövekkel kirakva, faragott kandallók, színes márványokból, óragyűjtemények és természettudományi ritkaságok, mind a legszebb rendben, osztályozva, számokkal ellátva, míg a falakat egész fel a padmalyig remek festmények takarták, a régi kor minden művészeinek névjegyeivel" (I. kötet 83. l.). A szomszéd szoba tele van arcképekkel, a harmadik fegyvergyűjtemény: „Egyik csopor-

tozatban az egyiptomi, perzsa és méd hadiszerek, görbe és késalakú kardok szíjas fogantyúkkal, legyező idomú harci zászlók, buzogányos hajító dárdák, guitarre alakú vértek, amazon sisakok, etrusk fahéjkürtök. Másik összeállításban ógörög fegyverzetek, thebai pajzsok, tollas páncélingek, sarmata pikkelypáncélok. Ismét más kirakat gall és teuton fonott vértekből, láncos buzogányokból, szarvas sisakokból, angolszász csatabárdokból: mellette a középkor szakállas hajító kopjái, a cseh hajnalcsillag, a német páncéltörő, a szász alabárd és partizán, a sarló tőr és gyilok kapacs, a kereszteshadak fegyverzetei, a mór és szaracén kardok, kopják, a hindu tomahawkokkal és magyar fringiák, csákányok, gerezdes buzogányokkal egy kategóriába sorozva; — míg végre egy egész oldalt elfoglalt a jelen század mindenféle nemzeteinek fegyverzete, ócska kardok, puskák, drágaköves kirakott díszkardokkal s aranyveretes handsárokkal vegyest". (1. kötet 88. l.)

Egy „magyar zsidó" házát mutatja be Jókai az *Egy az Isten*ben. Az erdélyi hegyek egy völgykatlanában épült, mögötte sövénnyel bekerített szántóföldek, körülpalánkolt ólak a hegyoldalban s tövissel elsáncolt szénaboglyák. Különb épület az oláh kunyhóknál, de „Ciprián lakával nem vetekedett. A ház eresze tele van galambokkal, azok a magyar zsidó kedvenc majorsága. A ház udvarán látszott a lombsátor, borókából építve; a ház keleti oldalán egy kis szoba, mintegy kinövése az egész épületnek, mely fehérre volt meszelve s aztán vörös festékkel irombára pityegetve. — Kutya nem volt a háznál; azt a zsidó nem tart, mert a megharapott egyénnek fizetéssel tartozik." (I. kötet 243. l.) Az ajtón kilincs nincs, helyette egy lyuk, azon bogra kötött zsineg, ezt ha meghúzza az ember, a závár ütközője felbillen s az ajtó kinyilik. A szoba sötét. Az ablaktáblák betéve, csak vékony faggyúgyertya terjeszti a világosságot. A szobában nagy boglyakemence, fövenyóra, mely a napokat télen nyáron egyformán 12 részre osztja napkeltétől napnyugtáig. Az imaszobába vezető ajtón kerek lyuk, Methuzsálem csak azon keresztül dugja ki a fejét, mert ünnepnap nem szabad a kilincset megfordítania.

A zsidó rendszerint ghettóban lakik. Nem a maga jóvoltából: odaszorították. A pesti városi tanács kijelölte, hol lakhatnak, hol rakhatják ki holmijukat. Ez a zsidó utca (*Rab Ráby*), ez később a Kohlmarkt. (*Eppur si muove, Kis királyok.*) Vezetője a zsidóbíró. Pesten mind több zsidó van, Szentirmay Rudolf már német-zsidó kolóniának mondja. Budán is van zsidóváros, már a XVI. században: a királyi várba érkező szekereket zsidók számlálgatják, s Buda szerencsétlen elestekor nem maradt a városban más, csak fegyvertelen polgár, paraszt meg zsidó. A többieket kimuzsikálta a várból a török. (*Fráter György* II. kötet 244. l.) Említettük már, hogy a pozsonyi ghettó a vár köré szorult (*Kárpáthy Zoltán*), s hogy a vidéki városokban zsidók csak vármegyei, nemesi telkeken

telepedhettek le. Láttuk az elhagyott bécsi zsidóvárost, „ahol még vályogkunyhó, deszkabódé az egész utca, s sár van nagy szárazságban is. Nem is hívták még azokat utcának, csak Luknak (Lucke): Kleber Lucke (ahol az agyagba beleragad az ember lába), Schebenzer Lucke (a pozdorjától, amivel végig volt hintva), Kumpf, Koth, Kater utcák (csupa sár, rongy, piszok)" (*Szeretve mind a vérpadig* II. kötet 98. l.). Itt üresen állnak a házak, mert az elhagyott zsidó házakra nem akad vevő. „Azt beszélték, hogy azok meg vannak átkozva. Potom áron sem, ingyen sem kellett senkinek. Ott maradt egy egész városnegyed üresen, jó menedék mindenféle napvilágkerülő gyülevésznek (100—101. l.). A visszahívott zsidók, Oppenheim és társai a belső városban, rendőr és katonaközelben telepszenek le s hamar megalapítják az új zsidóvárost. Jávorkáék zendülése elől a Judenmarkt, Judengasse, Fleischmarkt felé vezető utakat szállja meg a rendőrség. (103—104. l.). A bécsi zsidópiac később sem nagyon bátorságos terület. Trenk Frigyest itt támadják meg (*Két Trenk*[46] II. kötet 144. l.). A prágai Altneu három regényben is szerepel (*Az élet komédiásai, Akik kétszer halnak meg, Enyém, tied, övé*), de részletes leírást egyszer sem kapunk róla. A lembergi ghettó „végig zsibvásár" keskeny utcáin, egymással összekötött piszkos házaiban tévelyegtünk már egyszer, a hamburgi hegyen fekvő zsidóvárostól csak a muh-borju tartott távol (*Egy hirhedt kalandor a XVII. században*) s betekintettünk egy-egy pillanatra a rodostói (*Rákóczi Fia*) és egy szibériai zsidónegyedbe is (*Szabadság a hó alatt.*).

IV.

A zsidó jellemző foglalkozása mindig és mindenhol a kereskedelem. Grittitől zsidó fukar kér kiviteli szabadalmat (*Fráter György*), Ráby nagybátyja a zsidó utcában vesz madárijesztőnek való ócska ruhát, zsidó vásárosok menekülnek Villám Pista elől (*Rab Ráby*), a tanusvári nemesi kúria utcára néző részét Kohn szatócsboltja és más zsidó üzletek töltik meg (*Kis királyok*), Jenőy Kálmán zsidó szatócsokat festeget (*Eppur si muovi*), s a pesti árvízkor héber kereskedők vénjei tartanak gyászistentiszteletet (*Kárpáthy Zoltán*). János úr dühében házalózsidót lök le a járdáról, s külön említésre méltó dolog, ha a bolt és kocsma nincs zsidó kézen (*Szegény gazdagok*). A szabadságharcban zsidó szatócsok és kocsmárosok szerepelnek (*Kőszívű ember fiai*), Rokomozer szállít meleg ruhát a katonáknak (*Akik kétszer halnak meg*), Markóczy Dezső árpáját Sámsi veszi meg (*Börtön virága*), s lengyel zsidó megy Turára, a csatában elpusztult lovak bőrét megvenni (*A mi*

[46] Révai kiadás Bp., 1893.

lengyelünk). A szabadságharc után szereplő zsidó boltosoknak se szeri se száma. Kecskeméten a Bach-huszár Bonyhádi és Amsli szedik a tollat (*Uj földesúr*), a falusi vásárban kis zsidó gyerek árul „nyakába akasztott ládikában gyufát, szivarszipkát, fanyelű bicskát s más efféle népies luxuscikkeket" (*Akik kétszer halnak meg* II. kötet 15. l.). Tulajdonképen ugyanezt teszi nagyban Salamon zsibárus is. Csakhogy neki saját háza s előkelő embereknek való cikkei vannak (*Kőszívű ember fiai*). A bőrt, termést zsidónak kell elvinnie, egyébként a gazda nyakán marad (*A mi lengyelünk*, *Fekete gyémántok*, *Öreg ember nem vén ember*). A színésznő zsidóktól veszi a jelmezeihez szükséges kelmét (*Tengerszemű hölgy*), a hortobágyi parasztlány meg a masinát (gyufa). A Hortobágyon egyébként is nagy szerepe van a zsidó lókupecnek, az egyiknek, Pelikánnak a felesége meg a városban tart ötvös-üzletet a saját számlájára (*Sárga rózsa*). A „Zöld paradicsom" ghettója a lúdfertályosnő boltja (*Gazdag szegények*). A választási küzdelemben igen fontos szerepet játszik az Ábrahám boltjában kiosztott medvecukor, (*Az élet komédiásai*), s Lenci fráter Amsli zsibárustól szerez magának ingyen ruhát. Külföldön is vannak zsidó kereskedők. Szentpéterváron az Appraxin Dvorban sok más nemzetbeliek között zsidó zsibárusok ülnek (*Szabadság a hó alatt*), Lengyelországban búcsúra járó zsidó kereskedőket fosztanak ki, a lembergi ghettó tele van zsidó zsibárusokkal, köztük Malach mester, az ördög cimborája, s a hamburgi kereskedők Spanyolországból menekült zsidóktól féltik ügyfeleiket (*Egy hirhedett kalandor a XVII. századból*). Mirrha apja zsibárus, biztosítási ügynök, antiquar üzlete van Königgrätzben, majd — a lánynak — Pesten (*De kár megvénülni*). Még Rodostóban is találkozunk zsidó lókereskedővel (*Rákóczi fia*). Borral különösképen Rotheisel foglalkozott Jókai regényalakjai közül. A „szamár" jelzőt is azért kapta, mert felesége hozományát borba ölte. „Mert minek is a zsidónak a bor? Idebenn az országban ki nem mérheti". A korlátozó rendelkezéseket, törvényeket megismertük már II. József korának tárgyalásakor (*Rab Ráby* 36. l.). A XIX. században már zsidó kézben vannak a kocsmák. A kocsmárosok rendszerint a salva guardian telepszenek meg, s a népharag örök cégtáblái. Őket vádolják a kolerajárvány terjesztésével (*Szomorú napok* 131. l.) és a földmérés elleni lázongás szításával (*Kis királyok* I. kötet 160. l.). A gezetleni kocsmáros, Jakab, képviselőválasztás alkalmával ismerkedik meg az erősebb jogaival. Németországi zsidó kocsmárossal is találkozunk Rogosenben (*A két Trenk* II. kötet 114. l.), Arábiában azonban keresztények kezén van a pálinkabolt. „Rendes nevük kelb-in-kelb (=kutya fia kutya)" (*Aki a szívét a homlokán hordja* 15. l.).[47]

A zsidó általában mindennel kereskedik, tehát pénzzel is. A

[47] Olcsó Jókai 235—236. sz. Révai kiadás.

zsidó utcában azokat az árukat rakhatták ki a zsidók, hetenként egy napon, amelyek zálogban maradtak náluk (*Rab Ráby*). Tanussy Decebálnak mindegy, honnan szerzik a pénzt, zsidótól vagy mástól (*Kis királyok*), s Leon attól fél, hogy mindenki sajnálni fogja, amiért Löw Hirschtől 100%-ra kell a pénzt felvennie (*Az élet komédiásai* II. kötet 216. l.) Pénzkölcsönzéssel Rokomozer is foglalkozik, de ezek a szegény zsidók nyomába sem léphetnek Jókai nagyszabású bankárgazembereinek, mint pl. Diadémnak vagy Kalendernek (*Akik kétszer halnak meg*, *Eppur si mouve*). A pesti börze tele van zsidókkal (*Fekete gyémántok*), s még a *Jövő század regényének* Mr. Severusa is gyűlöli a semita vérből eredő bankárokat. Nagy egyéniség mégis csak kettő van: a bécsi Oppenheim (*Szeretve mind a vérpadig*), aki nélkül még háborút sem lehetett viselni és a Rothschild család. Róluk többször megemlékezik Jókai, s mindig nagy megbecsüléssel. A legnagyszerűbb pénzügyi műveletet Rothschild végezte, „midőn a waterlooi ütközet után postagalambokkal utasítá londoni ügynökeit, hogy az állampapirokat gyorsan vásárolják össze." (*Jövő század regénye* II. kötet 95. l.). A görög püspök csak Rothschild részvényekben fekvő 10.000 frtját tartja biztos értéknek. Negrotin kétkedőn megjegyzi: „Hátha Rothschild is megbukik. — Nem, fiacskám, — válaszol a püspök — Rothschild nem bukik meg. Összedőlhetnek trónok és országok, de a Rothschild ház nem dőlhet össze. — Hátha a főnöke a háznak rossz spekulációba keveredik? — Jobban ismerem én azt. A Rotschild báró csak biztosra vállalkozik. Amikor nagyot mer, akkor már biztos a győzelméről. Szerencsejátékban, ahol a véletlen dönt, csak kis pénzben játszik, kártyában drukkol. Soha nem hord magával többet 50 frt-nál, azt is egy olyan tárcában, ami kulccsal záródik, s a vesztesége, nyeresége felől naplót vezet, mint egy jámbor szatócs. A Rothschild részvények elveszthetetlenek." (*A mi lengyelünk* I. kötet 20. l.).

Annak, aki a rothschildi magaslatokat legalább megközelíteni akarja, korán kell kezdeni a munkát. A zsidó már gyermekkorában kezdi az adás-vevést. A falusi vásárban kis zsidógyerek jár nyakába akasztott ládikóval és gyufát, szivart, szivarszipkát, fanyelű bicsakot és más efféle népies luxuscikkeket árul (*Akik kétszer halnak meg* II. kötet 15. l.) Tőle vesznek a bárógyerekek binoclit „abból a drága fajtából, aminek a foglalata mézeskalács, nagyítója meg piros és zöld üvegdarab." Jókai meleg mosollyal kiséri ezt a „bankár embryót", ezt a „kezdő milliomost", amint bátran odaáll a két bárógyerek elé. Megvan már benne a zsidó kereskedő szívóssága. Bátran követeli a „kukkinzlok" árát, a két nagyobb gyerek után fut a pénzért, utánuk megy a cirkuszba is, s mikor onnan kipofozzák, kint megvárja őket, s megszerzi — ha nem is a pénzt, de legalább — az árut. (II. kötet 15—21. l.)

A felnőtt zsidó szatócsnak jellegzetes mintaképe Rokomozer.

Beszéddel, lehetőleg kellemes, barátságos beszéddel tartja üzletfelét. Szédíti a szóáradattal, az ember néha azt véli, hogy a vevőt nem a vételre rábeszélni igyekszik, hanem valósággal butává beszélni, ellenállását megtörni. Még a két gyermeknek is egész szóáradattal dicséri mellcsattjait, pedig gyanakszik, nem tudja, hova akarnak vevői kivergődni: „Hjaj, baronesse, ez nagyon drága. Ez már nagyon sokaknak megtetszett, de mind drágállották. Ilyet csak Metternich hercegnő visel, aki teheti. Ennek a legutolsó ára egy forint, huszonöt krajcár", s mikor Cenci baronesse 50 krajcárt kínál: „Fogjatok, meg, hogy el ne dűljek. Magamnak kétannyiban van. Hát a nagy árendát miből fizessem? Ne éljek száz esztendeig, ha leengedek belőle többet tíz krajcárnál." Pedig az egész öt garast sem ér. Amikor meg neki akarnak olyasvalamit eladni, amire nincs szüksége, akkor sehogyan sem érti a szót. A két gyerek szajkót visz hozzá: „Vesz kend madarat, Sámsi? — Nü, már micsoda madarat? Kácsa madarat? Liba madarat? Csirke madarat? — Nem azt, Mátyást. — Uram s én Istenem! Hát miféle Mátyást? Hiszen az nem madár, hanem szűcsmester Teplán. Hogy vegyem én azt meg? . . . Mit csináljak én a szajkó madárral? . . . Uram s én Istenem. Az emberek is annyit beszélnek már, hogy nagyon sok; most még a madarak is beszéljenek . . . Hogy én mit adok értük? Ne tréfáljon a baronesse! Azt gondoltam, azért hozza ide nekem, hogy ide akarja adni kosztba, s azt kérdezi, hogy mit fizetnek nekem azért, hogy felnevelem?" Csak mikor végkép nem boldogul velük, áll elő a végső okkal: „Az új szolgabíró kidoboltatta a faluban, hogy nem szabad több énekesmadarat leszedni a fáról. Aki egy énekesmadarat megvesz, fizet húsz forintot pengőben. Én a fejemmel játszom! (A szóáradat itt sem maradhat el). Én húsz forintot egy madár miatt. Szentséges Isten, húsz forintot egy madárért. Ez nehezebb a halálnál. Nem! Én meg nem veszek madarat többé, ha zsidóul meg görögül tud is beszélni — kotta nélkül!" A pénzkölcsönzéstől nagyon illemtudó parabólával húzódik: „megfogadtam már, hogy egy garast sem adok többet senkinek a szavára, akinek a neve *O* betűn kezdődik, *y*-on végződik és előtte egy *b* áll." Azért mégsem állja meg, hogy szellemesen oda ne vágja a földesúr gyermekeinek: „Ha az én apámnak 22.000 hold erdeje lett volna, most én nem Mátyásokat szednék le a fáról, hanem kétfejű sasokat, ezer forintos bankókra pingálva." Tisztában van a saját üzleti értékével, s a legnagyobb megtisztelés, amit a még rajta is kifogó baronessről mondhat: „Még te is tanulhatsz tőle, Rokomozer!" (*Akik kétszer halnak meg* II. kötet 9—13. l.).

Nem kevésbbé ügyes eladó Salamon zsibárus. (*A kőszívű ember fiai*). Egész nap a boltjában ül, mint a többi szatócs. A „Zöld paradicsom" lúdfertályosnője (*Gazdag szegények* 31. l.) pontosan úgy ül egész nap boltja ajtajában, mint ő. Még a leírásuk is pontosan megegyeznék, ha nem volna az egyik férfi a másik nő.

Az asszonynak kopott nyakkendője van, Salamonnak bő, prémes kaftánja, s ez aligha új, mert a boltos maga „a legócskább az egész boltban." A nő posztó mamuszokat hord, a férfi bélelt botost. Annak bársony főkötője van hajdan aranynak vallott csipkékkel, ez prémes sapkát hord. A libásasszony fejét fakó paróka borítja, a a szatócs arcát harmadnapos szakáll. Mindketten korán reggel kinyitják a boltot és várnak türelemmel, „mert nem tudhatni, mikor hoz valakit a jó szerencse." — Salamon boltjába ingerülten érkezik Baradlay Richárd. Vissza akarja szerezni arcképét. Huszárja, Pál úr adta el azt a zsidónak. Az öreg szatócs mosolygós arccal áll fel a kapitány előtt, még sipkáját is hátratolja, hogy a szemben álló lássa a mosolygó arcot és megbékéljen tőle (keep smiling!). A vendég kérdésére udvariasan, behízelgő mosollyal válaszol: „Legalázatosabb szolgája a nagyságos kapitány úrnak: ez a Salamon zsibárus boltja s én vagyok az a Salamon zsibárus akinek ez a boltja. Szolgálatára Baradlay Richárd kapitány úrnak", majd tovább: „De hát hogyne ismerném én a kapitány urat? Nagyon jól ismerem? Aranyember a kapitány úr!". Mikor Baradlay felpaprikázott kedéllyel kijelenti, hogy a képről tárgyalni sem hajlandó, ő mosolygós arccal csittítja: „De ugyan minek megharagudni, nagyságos kapitány úr? A harag nem egészséges. Hiszen én erővel el nem foglalom a képet. Csak azért mondtam, hogy legyen szerencsém, hogy az enyém legyen a szerencse. Legvégül azt teheti ön, amit akar. Magamfajta ember kap rajta, ha valami ismeretsége akad. Ki tudja, mi jó lehet belőle. Legyen szerencsém a lakásomon kapitány úr. A kép odafenn van a lakásomon. Tessék felsétálni. Ki tudja, mire lehet az jó?" A mosolygó arc, angyali nyugalom és szóáradat használ. Baradlay haragja lassan elpárolog, ellenállása megtört. Salamon tudja, hogy győzött: az emeleti ragyogó antiquarium tálajdonosával egészen másképen fog a huszárkapitány beszélni, mint a kopott zsibárussal. Odafönn már megjön az önérzete: „Nos, hát hogy tetszik önnek idefenn? Ugyebár érdemes lesz egy kicsit a széttekintésre? ... Hja, a Salamonnak nagy összeköttetései vannak. Egész Bécsben, a külföldön is tudják azt, hogy mi az a Salamon zsibárus boltja. Akinek kell ócska éji szekrény, megtalálja itten. Akinek kell ezüst vésmű Benvenutó Cellinitől, az is megtalálja itten, amit keres. Akinek van valami eladnivalója: török ibrik, vagy Michel Angelo remeke, tudja jól, hogy annak Salamon megmondja az árát: ez egy garas, ez ezer arany. És aztán azt is tudják a nagyságos és méltóságos urak, hogy a vén Salamon tud hallgatni, mint a hal. Tudja minden darabnak a gazdáját: ez attól a gróftól, ez attól a hercegtől származik ide; soha ezt senki meg nem tudja tőle. Pompás cabinetdarabok vándorolnak egyik gazdától a másikhoz. Salamontól egyik sem tudja meg, kiktől jöttek azok? Miért lettek eladva? Mi volt a történetük? Salamon tud mindent, de nem mond semmit. Salamon ismeri a nagyságos és

méltóságos urak dolgait, de nem mondja el azokat senkinek". A zsidó büszke összeköttetéseire, jólértesültségére. Később is (II. kötet 219. l.) említi, amikor Plankenhorsték cselszövenyeiről beszél: „Én mindezt láttam, tudtam, figyelemmel kisértem. Oh! nekünk, porban csúszó embereknek nagyon jó politziánk van. Belátunk a házakba, a szivekbe. Még a zsebekbe is. Ez az utolsó a legérzőbb organum. Minden ér, minden ideg beleszolgál." Baradlay még mindig sürgeti a képet, de a kereskedő mind biztosabb a dolgában: „No hát minek az a nagy sürgetés? Hát elszaladok én innen? Hát nem enged meg magának a kapitány úr egy kis időt a körültekintésre? Hátha valami üzletet köthetnénk mégis ama kép végett?" Megmutatja arcképtárát . . . s Richárd most már odaadja a képet, a sajátjáért cserébe. De Salamon árulni is akar. Legalább egy kis pénzt szeretne látni. Mert az egész nap szerencsétlen lesz, ha az első vevő nem hagy pénzt a boltban. Tudja, mit kell neki mutatnia: bevezeti arzenáljába. Ezzel meg is nyerte az ütközetet: a vitatott kép nála marad, s még egy aranyat is kap. Ezt szájához érteti, úgy dugja a zsebébe. Az eladást ujabb szóáradattal fejezi be: „ gy örülök, hogy szerencsém volt . . . Talán nem is utoljára. Ha házasodni fog a nagyságos úr, parancsoljon velem, előteremtek minden szépet és remeket, amiben szép szemek gyönyörködhetnek." Még egy dicshimnusz is következik: „ön arany ember, ön acél ember, kapitány úr. Nem jól mondtam, ön valóságos damaszk ember! Hiszen ön tudja, miből lesz a damaszk? Acélt és aranyat kovácsolnak össze." (I. kötet 80—83. l.).

Egészen rendkívüli kereskedői érzéke és tehetsége van Rotheisel Ábrahámnak (*Rab Ráby*). A felesége hozományát, 200 tallért borba veri. Nem törődik azzal, hogy a borkereskedelemnek leküzdhetetlennek látszó nehézségei vannak. Az sem ijeszti meg, hogy mindenki szamárnak mondja. „Nagy psycholog volt. Előre látta, hogy a szeretetreméltó asszonykirály uralkodása alatt sok törvény feledékenységbe fog menni, anélkül, hogy eltörülnék, mint például az, hogy a más feleségének udvarlóit le kell nyakazni, hogy a tolvajnak a szemét ki kell szúrni, meg hogy ha egy nemes ember elveszi a szolgálóját, szalmakötelet kell kötni a nyakába, s mind a kettőt eladni a vásáron. Soha se hajtották ezeket végre, csak ijesztgetésre voltak. Igy járt a borkiviteli tilalom artikulusa is. Ábrahám megtalálta az utat a Dunán felfelé Bécsbe a magyar boraival: első volt a vásáron s meglépesedett az üzletével." (137. l.)

A XVI. század zsidó fukarja is megtalálta a számára legkedvezőbb üzletet: szabadalmat kér Grittitől gabona, bőr, gyapjú és bor kivitelére. Kérését súlyos érvvel tudja támogatni. Cukorral kinálja meg Grittit, s megigéri, hogy a monopólium díján kivül ellátja asztalát ezzel a jóízű különlegességgel. (*Fráter György* II. kötet 80. l.)

A zsidó élelmesség még a legnagyobb bajban is, a Szabadságharc vesztett csatái között is, megtalálja a maga hasznát. Említettük már a lengyel zsidót, aki egylovas fakó szekerével megy Turára, mert „ott nagy lovascsata volt. Sok ló ottfelejtette a bőrét. Azt a cigányok lehúzták.“ Most ő olcsón felvásárolja tőlük a lóbőrt. (*A mi lengyelünk*, I. kötet 28. l.) Régi jó ismerősünk, Rokomozer is foglalkozik hadseregszállítással. Flanellinget visz a katonák után. Tudja jól, hogy szükségesek a meleg ingek, szegény honvédek majd megfagynak a vékony honvéd atillában. (*Akik kétszer halnak meg* I. kötet 70. l.) Talán nem egészen megnyerő ez a háborús üzlet, de mások is foglalkoznak vele, még a görög Tozsó is, aki pedig igazán derék kereskedő, (*A mi lengyelünk*), méltó párja Salamon zsibárusnak. (A kardvisszaadási jelenet méltó párja a porcellán-utcai vásárnak.)

V.

A kereskedői élelmesség egyik lényeges vonása a sokoldalúság. A szatócsüzlet már jellegénél fogva sokféle árut halmoz fel, de Rokomozer az üzletén kívül három vármegyében szedi a rongyot, pénzt kölcsönöz Opatovszky Kornélnak, s alkalomadtán orgazdasággal is foglalkozik. A königgrázi házaló ugyan uzsorával semmi körülmények között nem foglalkozik, de rendes munkáján kivül még az Assicurationi Generali ügynöke (*De kár megvénülni* 150 l.). A sokoldalú, tevékeny zsidó mintaképe Löw Hirsch. Megvenné az egész birtokot, de foglalót ad gubicsra, lábon álló termésre is. „Mindenfélével üzérkedik. Megvásárolja a láthatatlan dolgokat is, virtualitást, remélhető örökséget. Bankokat alapit a vidéken. Életbiztositásokat negociál. Most épen a dancsvár-sipotai kiházasító egyesületet ütötte nyélbe“ (*Az élet komédiásai* II. kötet 133. l.).

Negrotin nagyszerű üzleti érzékéről veszedelmes dolog beszélni. Ő ugyanis *A mi lengyelünk* főhőse, s a Jókai főhősök már nem emberek. Egyáltalában nem meglepő, hogy az 1849-es zavarokban mind a háromszázezer forintot megmenti, sőt megsokszorozza. Ért a pénzhez, gazdasághoz bányákhoz, vállalkozásokhoz, emberekhez, de nem azért, mert zsidó, hanem azért, mert hős.

A sokoldalúságtól egyetlen lépés visz a nagyszerű szélhámosságig. Két nagyszabású zsidó szélhámost szerepeltet Jókai: Fixsternt és Raoul Degoud-t.

Az előbbi felesége udvarlójának főúri rangját és képviselői befolyását használja fel a legképtelenebb vállalatok megszervezésére. „Volt ezekben targoncavasút, földszurokfőzetgyár, kutyaszőrt értékesítő fonoda, mesterséges márványöntő, szódalepárológyár; Pest városa fölött a légben elvivő vasút, tengeri hajózó vitorlás társulat

a Dunán; erdőket megvevő és gyufának felkészítő társulat, chinai gyaloghintó-omnibus vállalat; kukoricapapírmalom, áfonyatermelő telep, fűrészporból facementtetőt csináló merénylet; pusztavásárló és parcellázó istenkisértés; — uj városépittető Bábel vállalat, utcatöretö vandalismus; bort szőlő nélkül előállító kotyvasztás, bukott adósokat árendába kivevő bank, espano-hungarian bank, szakállra hitelező takarékpénztár, kiházasító egylet, tűzkár után biztosító társulat; esernyő ellopatás ellen biztosító, szivar nemszelelés ellen biztosító, Dunába vizet hordató, strikeakklimatáló társulat." Ezeknek mindnek Rengeteghy Ottó gróf az elnöke, Fixstern Mathusálem az igazgatója. (*Egy ember, aki mindent tud* 169. l.).

A második: amerikai zsidó, francia viveur. „Mindég volt bőven költőpénze Senki sem kérdezte, hogy honnan veszi? Ő volt a faiseur a Harlekinnál. Ez az ujkorbeli Mózes. Amely sziklára ráüt a varázsvesszejével, abból forrás fakad." (*Krdó* 153. l.) Az armignoli képviselőválasztás alatt „Ő a párt vezetője: intéző, rendező egy személyben. Pénztárnok és élelmezési biztos, bíró és taktikai vezér oraculum. Ő gondoskodott szállásokról, hevenyészett sátorokról, étkezőhelyekről. Ő tartotta fenn a rendet az egész választási tényked alatt, s puszta megjelenésével kiegyenlítette a konfliktusokat. Armignol lakossága, mely a vidéki inváziótól gyujtogatást és tömeges gyilkolást várt, bámulva tapasztalá, hogy Degoud Raoul vezetése mellett a legnagyobb rend uralkodik s minden kihágás csirájában elfojtatik. — Ilyen maire kellene!" (160. l.) A kortesből polgármester lesz. „Rövid egy év alatt népszerű alakká izmosodott. Mindenhez értett, s amihez hozzáfogott, azt mind siker követte. A város kaszárnyát kapott és garnizont . . . A kor szellemét követve, meghonosította a moulinrouge-t . . . Mindezeknél nagyobb vívmány volt az armignol-perpignani szárnyvasút létrehozatala. Amiről az előbbeni maire csak álmodott, azt Degoud megvalósította." Részvénytársaságot alapít bányák, gyárak kihasználására (167—168. l.). Püspöki vikáriust szerez városának, templomot épittet — s mindezt szélhámosságból. Egy váltóhamisitással kiszolgáltatta magát a nálánál sokkal nagyobb szélhámos De Quimper Ellinor grófnak, s most mindenben csak neki engedelmeskedik. Végül is menekülnie kell, de még ezt is tökéletesen csinálja, s Amerikában ujra talpra áll. (204. l)

Az élelmesség józan meggondolással párosul. Rotheisel Ábrahám nem fogadja el a hamis pénzt. Egészen világos okát adja, miért nem: „ha én adom ki a hamis pénzt, engem megfognak, becsuknak érte, kentek pedig beteszik szépen a kiskasszába, ezzel fizetik a napszámosokat, hajdúkat, cselédséget, csőszöket; azok ezt kiadják itthon a piacon, a mészárszéken, a kocsmákban, a publikum meg újra behordja szépen dicába, portzióba s így szépen megfordul e hamis pénz egyszer minden esztendőben, a maga

útján, mint a nap a föld körül" (*Rab Ráby* 30. l.). Bizonyos józanságról tanúskodik Rokomozer is, mikor a bukófélben lévő bárónénak nem hitelez többé: mikor meglátja messziről a báróné inasát, bemegy előbb a boltba. — „Adjon frissen a bárónénak egy font kávét Sámsi! — Hozott pénzt? — Ma nem. — Erre aztán Rokomozer megint kilépett a boltból és felnézett az égre: — Már nem adhatok, mert feljött a csillag.— Ejnye! Hátha pénzt hoztam volna, akkor nem jött volna fel a csillag? — Akkor nem néztem volna ki az ajtón" (*Akik kétszer halnak meg* II. kötet 160. l.). Pelikán nem hord magánál pénzt. Sokat jár a pusztán, sokszor kiteszi magát betyárok támadásának. Maga mondja Kádár Mihálynak: „Én pénzt soha nem hordok magammal, csak váltókat. Ezeket hiába rabolnák el tőlem: a tolvaj csak magát teszi szerencsétlenné. Én ezzel fizetek. — Én meg elfogadom, hagyá helyben Kádár Mihály uram. Pelikán uram aláírása kész pénz" (*Sárga rózsa* 74. l.).

Tehát a zsidó kereskedő aláírása kész pénz. Általában a zsidó jó fizető. Emlékszünk, hogy a XVI. században ő a legjobb adóalany (*Fráter György*). A XIX században a legjobb házbérfizető. A salva guardia értéke éppen azért kétszerte több, mint más szomszédaié, mert zsidó lakik benne (*Politikai divatok* 4. l.). Tanussy Decebálnak is jól megfizet Kohn, amiért lehetővé teszi neki, hogy fészket rakjon Tanusvár közepében (*Kis királyok* I. kötet 263. l.). A „zöld paradicsom" legrégibb lakója a lúdfertályárus zsidóasszony. „Már akkor itt volt, amikor a „zöld paradicsom" még vendéglő volt. Együtt licitálták el a házzal. Ő volt a pretium affectionis. Pontos fizető" (*Gazdag szegények* 31. l).

A pontosan fizetés a becsületes kereskedő sajátsága. Pelikán hamar megmutatja, hogy megérdemelte Kádár Mihály bizalmát. A váltóra nagyobbított összeget ír, hogy a váltó forgatóját leszámításkor kár ne érje. A gazda és a boltár nem értik ezt meg egykönnyen, ő magyarázza meg nekik (*Sárga rózsa* 75. l.). Salamon zsibárus különös jelentőséget tulajdonít a becsületes ármegállapításnak. Felháborodik, amikor Baradlay azt mondja neki: „Küldje ön haza az én arcképemet, s aztán, nem bánom, facsarjon ki Danae asszonyságtól a magáéért egy milliót. — Kifacsarni? Ah, kapitány úr! azt a Salamon nem teszi. Semmit, mint ami méltányos. Mindenki legjobban tudja magáról, mennyit ér? Amennyire taksálja magát, Salamon azzal beéri. Én kifacsarni? Nem vagyok én csaló." Régi vevői tudják ezt róla: „Akinek valami eladnivalója, török ibrik, vagy Michel Angelo remeke, tudja jól, hogy Salamon megmondja az árát: ez egy garas, ez ezer arany". Mindjárt be is bizonyítja, mennyire határozottan megszabottak az árai. Egy Crivelli pengéért 15 aranyat kér. Richárd megállapítja, hogy az Al Bohacen damaszk penge, 100 aranyat ér. — „Isten őrizz, tiltakozék mindkét kezével a zsibárús. Én megmondtam, hogy 15 arany az

ára. Se alább, se feljebb. Nálam annyiba számít." És valóban nem enged. Ráerőszakolja a kardot a kapitányra az alacsonyan, de szerinte méltányosan megállapított áron. (*A kőszívű ember fiai* I. kötet 84—90 lap). A königgrázi zsibárust Jókai legderekabb ismerősének mondja: „uzsorával semmi szín alatt nem foglalkozott; tékozlókkal, bolondokkal szóba nem állt." (*De kár megvénülni* 139—140. l.).

Mégis állandó vád alatt áll a zsidó kereskedő, általában a zsidó. Kálmán gyerek csalással vádolja: lukas huszast kapott a zsidótól (*Szegény gazdagok* 17. l.). Hamis pénz kiadásával vádolja a Spanyolországból menekült zsidókat a hamburgi orgazda. (*Egy hirhedett kalandor a XVII. században*). Különösen illik a zsidóra az arany körülmetélésének vádja. Még Rothiesellel is ezzel tréfálkozik a bíró, pedig Ábrahám épp az előbb fejtette ki, hogy józansága is tiltaná a pénzhamisítást. A védekezést ő most már céltalannak találja, inkább visszavág éles tréfával: „Ej, ej, bíró uram, én sem kérdeztem kentektül, hogy nincs-e az a bor megkeresztelve, amit nekem eladtak?" (*Rab Ráby* 31. l.). A harmadik vád: orgazdaság. Hamburgban is ezzel vádolják a menekülteket, a gyóntató veres barát meg egészen természetesnek találja, hogy zsidó vette meg a veres barátok kolostorának elkótyavetyélt edényeit, csak azt keresi, melyik (*Rab Ráby* 348. l.).

Nem zörög a haraszt, ha a szél nem fújja. Kétségkívül van alapja a vádnak. Rokomozer valóban foglalkozik orgazdasággal, uzsorával, de hol marad ő Diadémtól, aki pedig nem zsidó. Ő „épp olyan szegény maradt, mint a báró s hogy éhen nem halt, csak annak köszönhető, hogy hozzászoktatta magát a koplaláshoz egész familiájával együtt. Az adós is tönkre jut itt, meg a hitelező is" (*Akik kétszer halnak meg* II. kötet 152. l.). Fixstern is szélhámos, Degoud Raoul is, mégis joggal mondja ez utóbbi Quimper Ellinornak: „Én most csak azon csodálkozom, hogy amidőn kettőnk közül az egyiknek szökni kell a bagno elől: az én vagyok" (*A Kráó* 186. l.). Gazemberek ők: azért, mert jellemük és helyzetük azzá teszi őket, de nem azért, mert zsidók. Zsidó voltuk legfeljebb közvetve játszhat közre: könnyebben kerülnek szerencsétlen helyzetbe.

Minthogy a legtöbb zsidó kereskedő, a zsidó fogalma lassanként azonosul a kereskedelem fogalmával. Mikor az öreg Nornenstein panaszkodik, hogy a „sine nobis épült vasút elvitte magával a szomszéd városba Nornensteinből az ipart és kereskedelmet is", fia joggal fordítja prózára az apa panaszát: „Neked nem maradt se zsidód, se csizmadiád" (*Az élet komédiásai* I. kötet 95. l.). Pedig a zsidó nem jószántából lett kereskedővé. Hagyták neki ezt a mesterséget. „Becsületes magyar ember nem kereskedhetik soha", legfeljebb búzával (*Rab Ráby* 174. l.). S ő nem szégyelte a munkát. Nem szégyelt más munkát se, ha hozzájut-

hatott. Krimben karaita zsidók földműveléssel, kertészkedéssel, állattenyésztéssel foglalkoznak (*A Damokosok* 34. l.). Iczig Maykäfer üveges, valószínűleg inkább iparos, mint kereskedő (*Nincsen ördög* 51. l.). Voltak zsidó piktorok is. inkább csak iparosok, mint Kóbi Icig, aki boltcimereket pingált. Ezeket akarta Gedő fráter apja elszoktatni a szentképfestéstől (*Enyém, tied, övé* I. kötet 15—16. l.). Zsidovszki Farbár Sárosbul templomfestéssel foglalkozott. Az ő mázolmányait kapartatja le Lippay Tihamér az átalakított görög templom falárol (*A mi lengyelünk* II. kötet 13. l.).

A szellemi pályák közül csak az orvosé volt többé-kevésbbé szabad a zsidó előtt. Egyetlen zsidó orvossal találkozunk Königgrätzben, de azt is tudjuk, hogy Mirrha két fivére közül az egyik orvosnak készült (*De kár megvénülni* 142, 145. l.). Az emancipáció minden ajtót megnyitott a magyarrá lett zsidók előtt, s Vigárdy (*Tégy jót*) eléri azt, amitől 100 évvel előbb a helytartótanács elnöke annyira irtózott: bekerül a képviselőházba.

A zsidó hitközségeken belül megemlíti Jókai a saktert (*Az élet komédiásai*), a zsidóbírót (*Rab Ráby*), és a rabbit (*Eppur si muove*). Mindháromról éppen csak említés történik, élni és működni csak egyetlen egyszer látjuk a rabbit Rotheisel Ábrahám esküjénél.

Koldus nincs a zsidók között, legalább is idegen ajtó előtt nem látni (*A jövő század regénye* I. kötet 93. l.), rab azonban akad Illaván is (*Akik kétszer halnak meg*), Magdeburgban is (*Trenk Frigyes.*).

VI.

Volt már alkalmunk megismerkedni a zsidó beszédmodorával. Említettük s példákkal bizonyítottuk, hogy micsoda szóáradattal ostromolja meg Rokomozer, vagy Salamon üzletfeleit. Rotheisel Ábrahám sem szűkszavú. Ő ugyan Szirmay gróf kápsáló barátjához hasonlítja magát „akinek nem volt szabad többet elmondani három szónál, mégis elmondott vele mindent, bort! búzát! szalonnát!", de igazán távol áll attól. hogy ilyen röviden és velősen beszéljen. Már az első „szava" után is megjegyzi Ráby: „— No, ez ugyan elég hosszú volt egy szónak", a másik kettőt pedig hajnalig kell magyaráznia (*Rab Ráby* 42—44 l.). Lőw Hirsch szintén szeret beszélni. Egész úton szóval tartja Leont, pedig ez alszik mellette a kocsiban (*Az élet komédiásai* II. kötet 134. l.). Azt azonban nem lehet mondani, hogy sok beszédnek sok volna az alja. Minden szóáradatnak határozott célja van. A szatócsok üzletet akarnak kötni, Rotheisel Rábyt akarja cselekvésre bírni. Még Száli, Jakab kocsmáros leánya sem jajgat ingyen: „Jaj, rettenetes nagy baj van, tekintetes, nagyságos uraim. Bele ne menjenek ma Gezetlenbe, az Isten szent szerelmiért; tele van a falu gyilkosokkal, haramiákkal. Amint tegnap este a tátele kitűzte a

fehér zászlót a ház hiuba, egyszerre odarohantak, voltak legalább ezren, késsel, baltával, fokossal; csúnyán káromkodtak, az Istent szídták: minden ablakot bevertek; az ajtót bedöntötték, minden itcés poharat összetörtek, rontottak; a tátelenek a fejét három helyen beszakították; most megyek be a tilógusért Sipotára, hogy jöjjön ki visum repertumot meg flastromot adni a szegény tátelének. Van legalább 500 frt. ára a kárnak. Ki tudja, ki fizeti meg?" (*Az élet komédiásai* I. kötet 185. l.) Azt bizony az fizette meg, aki ezt a szóáradatot végighallgatta.

A sok beszéd csak akkor lehet célravezető, ha nem válik unalmassá. Emlékszünk még Rokomozer parabolájára az Opatovszky bárókról, élcelődésére az erdőből összeszedhető kétfejű sasokról, és Rotheisel szellemes visszavágásában a körülmetélt arany és megkeresztelt bor viszonyára. Nem buta az a magyarázat sem, amellyel a nevébe betoldott *i* betű áráról beszél: „Már hiszen minek vallanám meg az igazat? Hiszen akár azt mondanám, hogy én nekem bizony, de csak egy babkámba sem került az az *i* betű, akár azt mondanám, hogy ez az egy *i* kóstál valami százezer forintot, de azt nem én fizettem meg; hanem kentek fogják megfizetni; hát mind a kettőre ezt mondanák kentek, hogy hazudsz, bolond vagy, elmehetsz." (*Rab Ráby* 31. l.)

A zsidó beszéd egyik jellemző formája a bizonykodás. Talán valami önleértékelésből, a megvetettség érzéséből származik. Érzi, hogy saját szava kevés ahhoz, hogy elhiggyék, valami tekintélyt keres. Az esküt a vallás tiltja, valami ártatlan bizonykodásra van szükség, valami ártatlan csalafintaságra, amely elkerüli a beszélgető fél figyelmét. Rokomozer rövid beszélgetésben három hazugságot is így akar Opatovszky Kornéllal elhitetni, óvatosan gondoskodva arról, hogy még a bizonykodásba foglalt kívánság esetleges beteljesedése se okozzon bajt. „Azt sem tudom, ki az a Herr von Koczur? soha életemben nem láttam, se a nevét nem hallottam. Itt süllyedjek el — a pincébe! — S hogy jött ide a levél? — Hát én tudom? Amint egy pillanatra kimentem a boltból, senki sem volt idebenn; mire visszajöttem, már itt feküdt az asztalon. Ugy éljek — száz esztendeig . . . Én a báró urat el nem árulom, de az utolsó csepp véremmel is megoltalmazom, amilyen igaz, hogy van valaki odafenn — a padláson" (*Akik kétszer halnak meg* II. kötet 153. l.). Ha elsüllyed is a pincébe, ha nem él is száz évig, az nem nagy baj, s a padlás ürességét joggal állítja, az égét már nem meri.

Másik jellemző sajátsága a zsidó beszédnek a kérdezés. Az imént idézett részben is a báró kérdésére Rokomozer kérdéssel felel: — „S hogy jött ide a levél? — Hát én tudom?". Kérdéssel felel Cenci baroness kérdésére is: „— Vesz kend madarat, Sámsi? — Már micsoda madarat? Kácsa madarat? Liba madarat? Csirke madarat? — Nem azt, Mátyást. Szajkómadarat. — Hát aztán mit csináljak én a szajkómadárral? . . . — No hát mondja kend szapo-

rán, hogy mit ad értük? — Hogy én mit adok értük?" (II. kötet 9—13. l.). Salamon zsibárus egész kérdéssorral felel Baradlay Richárd kérdésére: „Hol van az én képem? — No, no, hát minek az a nagy sürgetés? Hát elszaladok én innen? Hát nem enged magának a kapitány úr egy kis időt a körültekintésre? Hátha valami üzletet köthetnénk mégis ama kép végett?". Később megint: „S hogy adja ön nekem ezt a képet? — Az ön saját arcképét, ugye?" (*A kőszívű ember fiai* I. kötet 84—87. l.).

Ettől a talán kissé kellemetlen stilisztikai sajátosságtól eltekintve a zsidók tisztán beszélnek magyarul — ha magyar ember áll velük szemben. Egymás között azonban zsidóul beszélnek. Jókai ladinozsidó zsargonnak mondja nyelvüket (*Egy ember aki mindent tud*, *A jövő század regénye*), s a rabbi és Rotheisel zsidónyelvű beszélgetését szemléletesen írja le a *Rab Rábyban*: „Majd magasra felvitték a hangjukat, majd meg egyszerre alászálltak, kezeiket az égre emelték, meg a ruhájukat tépték velük: az ember nem tudta, hogy énekelnek-e vagy pörölnek egymással" (128. l.). Az égreemelt kéz jellemző mozdulat, Mirrha apja is így mondja csodálkozva: „min háólám, wead háólám" (*De kár megvénülni* 148. l.). Rokomozer is „az összetartozók között szokásos zsargonján üdvözölte" a zsidónak nézett Illavayt, s ez is zsidó köszönéssel felelt: Schólem. (*Akik kétszer halnak meg* I. kötet 169. l.). „Schólem alech, Naftali!"-val köszönti a szombatos ifjút Adorján Áron, míg az öreg szombatos „min háólam wead háólam"-mal üdvözli látogatóit. (*Egy az Isten* I. kötet 244—246. l.). Rokomozer családja nem tud magyarul; németül beszél nekik, hogy Illavay is megértse.

A zsidó nyelvre, az előbb említett éneklésen kívül legjellemzőbb, hogy senki sem érti. Ezért minden hangzavar neve zsidóbeszéd, minden irkafirka zsidó betű. Jenői Kálmán és az angol követ a nádor előszobájában angolul beszélnek: „olyan nyelven, amit senki sem ért, hasonlít a zsidó beszédhez" (*Eppur si muove* II. kötet 62. l.). Amikor meg Gábor úr zavarában hebegni kezd a pápa előtt, „senki sem tudja, hogy zsidóul volt-e vagy görögül" (*Egy az Isten* I. kötet 78. l.). *A kis királyok*ban az író maga jegyzi meg zárójelben, hogy zsidó betűn minden olyan írást ért, amit rendes magaviseletű ember nem tud elolvasni. (I. kötet 103. l.).

Ezzel szemben magának a héber nyelvnek nagy keletje van. Debrecenben azok „az igazi teológusok, akik már folyvást, peregvést tudnak zsidóul". A többieknek csak olvasni kell: „Beresid bóró Elóhim e thassamáim, tohu vabohu chusef" (II. k. 56. l.). (Kissé hibás!). A héber nyelv tanulása már a XVIII. században is elavult dolog. Gyarmathy Miklós „csak eljárt az iskolába, de már nem beöltözött diák, nem tanult zsidóul meg görögül, csak a just tanulta, amire bármily sorban szüksége van egy magyar nemesnek; ott is eminens volt, de amellett paplanokat gyártott." (*Egetvívó asszonyszív* 170. l.). Az apácafőnöknő mégis kedves tanulmányaként

emlegeti a rác nyelv, violincselló és szavalóművészet mellett, (*De kár megvénülni* 178. l.), s a debreceni református püspök „papi tekintélyét növelte az, hogy . . . egy ünnepnapon zsidó nyelven tartott ájtatosságot a gyülekezet előtt (*Egetvívó asszonyszív* 57. l.).

VII.

A zsidó jellem néhány sajátos vonásával már eddig is megismerkedtünk, különösen amikor a kereskedő tulajdonságait vizsgálgattuk. Akkor a zsidó mint kereskedő érdekelt bennünket, most a zsidó, mint ember.

Jókai zsidói leikük mélyén becsületes emberek. A zsibárus Salamon, Rotheisel Ábrahám, a königgräczi házaló, Negrotin a nagy mesemondó legszebb jellemei közé tartoznak. De az emberek között kevés ilyet találnak. Épp ezért nagyon megbecsülik, ha ilyet hoz elébük a sors. Rotheisel 200 aranyat visz Ráby Mátyásnak, amiért az *i* betűhöz segítette. Egészen természetesnek, megszokottnak találja: „Szokás szerint . . . azért a kegyes pártfogásért, amiben részesített az úrfi.“ Csakhogy Ráby más fából van faragva, nem fogadja el a pénzt: „ezzel engem megsért. Engemet azért, amit végzek, megfizet az, akinek szolgálok. S aki hivatalban van, annak nem szabad mástól jutalmat elfogadni, csak a maga urától“· — „Jól van, Ráby úr, az mondta erre a zsidó. (Most már nem mondta neki, hogy ifjú úr) . . . Mióta én ezt a télen sáros, nyáron poros világot járom, se keresztben, se hosszában nem találtam még olyan emberre, aki a pénztül megijedt volna . . . szeretőt nem tart, nem iszik, nem kártyázik, nem bratinázik senkivel. Ilyen ember nincs több! Ezt nekem meg kellett mondanom“. (*Rab Ráby* 41—43. l.). Elég sok szóval fejezi ki Rotheisel nagy bámulatát és lelkesedését, de a sok beszéd eltörpül a tettek mellett. Ettől a perctől kezdve leghívebb, legodaadóbb embere a szegények ügyét magára vállaló Rábynak. Mindenben támogatja, a rab leveleit maga viszi a császárhoz. Nem sokallja a fáradságot Zimonyig és onnan Bécsig vinni Ráby vérrel írt írását a császár után, s a legrettenetesebb dologra, eskütételre vállalkozik érdekében. Pedig a zsidó eskü nem tréfa dolog.

Egészen hasonló a jelenet Salamon zsibárus és Baradlay Richárd között. A zsidó 15 aranyat kér egy Crivelli pengéért, a huszár megállapítja, hogy az egy 100 aranyat érő Al-Bohacen. Salamon megmarad a magamondotta árnál, de egyetlen percig sem leplezi, hogy a becsületes fellépés hatása alatt áll: „No, most már az ön arcképét nem adom semmi aranyért, semmi pénzért, az marad nekem. Először életemben találkoztam egy gavallérral, aki azt mondja: Salamon, ennek az ára, amit nekem kínálsz, nem 15 arany, hanem száz arany; ez nem Crivelli, hanem

Al-Bohacen. — Ilyen arckép nincs több a világon. Ez Rarität! Ez unicum! Ez incunabulum! Nincs kópia, nincs Varität belőle. Ezt nem adom ki a kezemből." (*A kőszívü ember fiai* I. k. 89—90. l.)

Még az uzsorás, orgazda Rokomozer is hűséges Illavay iránt. *(Akik kétszer halnak meg).* Szeretné visszatartani a veszedelemtől, mikor ez gyámfia után a hadszintérre megy: „Ne menjen oda. . . Hadd vesszen oda az én pénzem is. . . Ugyan ne tegye azt a bolondot, hogy érte menjen ebbe a nagy bombardirozásba." Még arra is képes, hogy saját veszteségét kisebbnek mutassa, csakhogy visszatartsa a „csodaembert": „hiszen kevés volt, nem sok volt (amit Soma urfinak kölcsönzött), majd megfizeti az Isten" (I. kötet 73. l.) Pedig az imént még nagyon siránkozott, hogy oda van a flanelréklik ára: „nem merek hazamenni a feleségemhez! Mind a hét gyermekem földönfutó lesz, ha az urfinak a fejébe belelőnek." (I. kötet 70. l.) Persze nem képes Illavayt visszatartani, de ezt a tettét nem felejti el. Még akkor is emlékszik rá, amikor a Pálma grófnő elleni merénylet tervének felfedezésétől magán kívül dühöngő Illavay majdnem megfojtja: „Én csak nagyon szeretem a tekintetes urat. Ha egy oroszlán akarná megenni a tekintetes urat, odaállnék elejbe, azt mondanám, egyél meg előbb engem. Micsoda úr! Csak egy igaz ember volt a világon, több nem volt! Micsoda vitézség volt, amikor a lövöldözés közepébe berohant azért a gézenguz Opatovszky ségetzért, hogy megszabadítsa; no, énnekem semmi panaszom ellene: nekem megfizetett az úrfi mindent, még a kamatokat is; a tekintetes úrtól pedig nem kaptam még eddig egyebet, mind az öt ujjának kék helyeit a torkomon, hanem azért mégis azt mondom, hogy a tekintetes úr egy hatalmas, derék ember, ellenben az Opatovszky úrfi . . . huncfut gazember. . . Csak azt mondom, hogy én, Isten a világ fölött, annyi ideig éljek, ameddig igazat mondok, hogy nem vétettem a tekintetes úr ellen. Majd megérti ezt a tekintetes úr, csak most siessen Gargóvárra. Mert hát bolond a világ, rosszak az emberek. Nem mondhatok többet. S ha aztán vissza ön ide a tekintetes úr s akkor is azt fogja még mondani hogy Rokomozer én terád haragszom, hát leveszem a sipkámat a fejemről és azt mondom, hogy ide üssön a tekintetes úr azzal az ólombunkóval" (I. kötet 177—178. l.). Bizony nem megy vissza Gargóvárról Illavay Rokomozerhez verekedni, mert megtudja, hogy mások voltak hűtlenek iránta, Pálma grófnő már Opatovszky Kornél menyasszonya. „Most értette meg mit tesz ez: ‚Bolond a világ, rosszak az emberek. . . S amint a vér fejének indult, az a gondolat támadt agyában, hogy annak a vén orgazdának kezet csókoljon", mert csupán az maradt hozzá hűséges. (I. kötet 183. l.)

A zsidó jó szive különösen az adakozásban nyilvánul meg. Zsidó koldust idegen ajtó előtt nem látni, olvastuk a *Jövő század regényé*ben. A Zöld Paradicsom lúdfertályos nője egy egész sült

libát küld a házbeli szegény pár lakodalmára. pedig ő maga nem vehet részt a lakziban, fia meg egy óraláncot erőltet a vőlegényre, s elfelejti azt, hogy ő volt a ház megvetettje, akivel senki sem állt szóba. *(Gazdag szegények* 165—166. l.)

A lehetetlen helyzet: érző és érzékeny lélek egyfelől, a társadalom megvetése másfelől, esetlenné, félénkké sőt gyávává teszi a zsidót. Rotheisel Ábrahám, „mikor megtudta, hogy őtet csak a nagy szárnyasajtó választja el a császártól, majd lerogyott a lábáról." S mikor reszkető kézzel bekerült az uralkodóhoz, nem látott belőle egyebet, mint a csizmáit. (*Rab Ráby* 39. l.) Rokomozer megrémül, mikor észreveszi, hogy Illavay a harctér felé irányítja a szánt: „Oda megyünk! Jajt kiáltok! Akkor én leszállok a szánkóból." (*Akik kétszer halnak meg* I. kötet 72. l.) Amsli és sok más zsibárus gyávaságát ügyesen kihasználja Lenci fráter. Hamis pénzzel fizet, s mikor a zsidó tiltakozik, ráförmed: „Ha el nem veszed, feladlak, hogy tőled kaptam, megesküszöm rá, hogy te falsifikáltad, két esztendeig ki sem kerülsz a börtönből. — Így aztán megkapta ingyen az egész habitust. A hamis tizest is megtarthatta, végig akarja ő utazni ezzel a félországot. Azt minden kocsmában vissza fogják neki adni, miután előbb megvendégeltette magát." (*Lenci fráter*[48] 19—20. l.)

Érdekesen nyilatkozik meg Salamon zsidó világnézete a *Kőszívű ember fiai* egyik jelenetében. Baradlay Richárd és Lindenwall Edith már férj és feleség. A férfi a régi ismerősre, a porcellán-utcai zsibárusra bízza meglehetősen zilált pénzügyeinek rendezését. Salamon jól emlékszik az Al-Bohacen penge vevőjére, ismeri annak jellemét és szinte élvezetet talál abban, hogy alkalmat ad a „damaszk embernek" becsülete újabb csillogtatására: „Hát alezredes úr, én úgy gondolom, hogy ön még nem volt teljeskorú, mikor ezeket az adósságokat csinálta. — De teljes becsületű mindég voltam. — Ah! ez már nagy mondás. Ezt már fel lehet jegyezni. A becsületem sohasem volt kiskorú! Lássa, nagyságos asszony, ilyen ember az ön férje. Tékozló fiú! A becsületet többre becsüli 2000 forintnál, ne szeresse őt." Ezután még kényszeregyességet ajánl neki, és komoly képpel tűri a visszautasítást. Csak ekkor áll elő nagy titkával: Edithnek háromszázezer forint hozománya van. S míg elmondja az egész regény hátterét, elmondja saját véleményét is az ember küzdelmeiről. A küzdelem központja a pénz. Minden kín, minden szenvedés a pénz miatt volt. „Az emberek nem rosszak ingyen, csak a rosszaság szeretetéből. . . Azért szokás rosszat tenni, mert az nagy percentet hajt." Még a sátán is csak „éhes lélek. Ha hasznot nem várna belőle, nem tenne semmi rosszat, otthon heverne és pihentetné a testét. A legelső rossz tette is csak spekuláció volt: ha örökké csak az a két ember

[48] Olcsó Jókai 143—144. sz. Révai kiadás.

lesz a világon, azok után én igen szegényül fogok megélni. Legyen belőlük ezer millió. Akkor aztán nekem is jut egy kis komfort". Tehát azzal, aki megelégszik a „Leben und leben lassen" elvével, Salamonnak semmi baja sincs. Őt magát vigasztalja az a tudat, hogy az emberek nem azért tesznek rosszat, mert ez őket mulattatja. Nem a rosszért, hanem csak a haszonért cselekszenek helytelenül. A maga részéről más véleményen van. Többször is mondja: „becsületesnek lenni a legjobb üzlet". Arra persze nem is gondol, hogy ez elv hibáira saját szavaival mutatott rá. Mert amilyen vigasztaló az, hogy egyesek nem a rossz, hanem csak a haszon kedvéért gazemberek, épp olyan vigasztalan az, hogy mások nem a jó, hanem szintén csak a haszon kedvéért becsületesek. Bizonyára nem így gondolta ezt a jó Salamon, csak épp megszokásból emlegeti a jó üzletet, mint ahogy Mirrha is belepirul hazugságába, amikor nemes szivét le akarja tagadni: „Uram ön nemes ember, gavallér, — mondta a lábbadozó betegnek. — Illik-e az egy nemes emberhez, hogy bosszút álljon egy gyermeken, akit még tegnap szeretett, mert meggyűlölte az anyját. Visszaveszi-e egy gavallér az adott alamizsnát egy koldustól". A gavallér bizony szégyeli magát, hogy neki egy zsidó lánytól kell megtanulnia, mi a nemes ember szokása, s Mirrha meg akarja kímélni a beteg embert a szégyenkezéstől: „Elnevette magát. Éles hangot erőltetett a beszédéhez: — Óh, bizony nem a nemes szív mondatta ezt velem, mire való volna ez az én fajtámnak? Hanem, hogy az apámnak ebből a biztosítási üzletből provizió jár, hogy az kárba ne vesszen". Itt már nem lehet félreértés, az író maga fűzi hozzá: „De most már Mirrha arca lett lángvörös. Hazudott". (*De kár megvénülni* 157. l.).

Hajlandó tehát a zsidó saját erkölcsi értékét kisebbíteni a külvilág előtt: becsületes vagyok, mert ez jó üzlet, nemes goldolataim támadnak, hogy apámnak üzletet szerezzek, de éppen csak a külvilág előtt, mert az úgysem hiszi el, hogy az ő fajtájának nemes szive lehet. és mert a zsidó élete nem a külvilágban, hanem a családban folyik le.

A zsidó család első jellemzője, hogy soktagú. A zsidó épp oly szapora, mint a székely és a szláv. (*Jövő század regénye* I. kötet 91. l.). A königgrätzi őszeresnek ugyan csak három gyereke van, de Rokomozernak már 7, Maykäfer Icignek szintén 7 (*Nincsen ördög*), Rotheisel Ábrahámnak 12, a Tallérosy Zebulont mentő kocsmárosné meg éppen tizenkilencedik gyerekét szoptatja. (*A kőszívű ember fiai*). A zsidó mindenképen szereti a gyereket. „Tudva van, hogy a közrendű héber polgártárs kutyát meg madarat nem szokott tartani, inkább kis gyereket szerez magának, annak tartása sem kerül többe". (*Asszonyt kisér, Istent kisért* 164. l.). A ghettó így természetesen tömve van gyerekkel, s az odaérkező idegent gyerekhad rohanja meg. egymással tülekedve, hogy melyiké legyen az idegen adta dinár. (*Egy hirhedett kalandor a XVII. századból* 83. l.).

Családjáért él és dolgozik a zsidó. Meghoz érte minden áldozatot. „A batyuhordó zsidó a fiainak nevelőt, a lányainak zongoramesternőt tartott." Mindkét fiáért lefizette a katonaváltságdíjat. Pedig „szegény ember. Nehezen keresi a pénzt. Mégis összezsugorgatta azt a két darab ezrest, amit törvény szerint, igazság szerint váltságul letesznek az olyan fiakért, akikből nem akarnak katonát csinálni." *(De kár megvénülni* 140, 146. l.) Ábrahám, a veres zsidó, nem sokat törődik a világgal... „bosszúból rábillogozták a gúnynevét: Rothesel. Hát bánta is ő! A név csak név! A hitelező neve mindig szép név, az adósé meg mindig csúnya. Hanem a felesége nem azon a véleményen volt. Az apának mindegy, akárhogy híják, de a tizenkét fiúra nézve ez nem közönyös dolog". S Ábrahám elmegy a császárhoz, mert családjának szüksége van az *i* betűre. (*Rab Ráby* 37. l.). A megvadult csőcseléktől kínzott csárdás zsidó csak azért könyörög, hogy ártatlan leányát ne bántsák (*Szomorú napok* 131. l.). Természetes, hogy a családjáért dolgozó apának megvan otthon a tekintélye, a család szereti, támogatja és segíti a maga módján. Rotheiselt két legöregebb fia hozza a törvénytartó terembe. A rettenetes eskü szóra „egyszerre eltört a mécses cserép az Ábrahám mind a két fiánál; odaveték magukat nagy cifra jajgatással a táblabíró úr elé térdre, arcra, s csókolgatták a kezét, lábát, hogy ne tegye az öregükkel azt a képtelenséget, hogy megesküdtesse, majd neki esnek Ráby Mátyásnak, térden csúsztak oda hozzá, úgy könyörögtek neki, hogy hát ugyan mondja ki azt az alibit." Csak az apai tekintély tudja őket a teremből kiparancsolni, akkor is „az ajtó kulcslyukára tették a szájukat, úgy sírtak az ajtón keresztül" *(Rab Ráby* 127—129. l.). Mirrha maga vezette a háztartást. „Mikor az apa hazaérkezett a hátán a batyuval, a lány föltálalta az ételt; addig főzött a konyhában . . . Délután hímezett. Pénzt keresett vele" (*De kár megvénülni* 140. l.). Ápoltja egyszer példálózik előtte „nem tudná-e egy szerető szívért elhagyni a hitét." Ő erre „a fejét ingatta s a parazolja hegyével ezt írta a homokba: V. parancsolat (Tiszteld atyádat)". Olyan cselekedetre nem volna képes, amely atyjának fájdalmat okozhatna (162. l.). Hayman Eszter Dessauból jár Magdeburgba, gyalog, hogy börtönbe zárt apját láthassa, vigasztalhassa (*Trenk Frigyes* 308. l.).

Van kivétel is a szabály alól: Fixsternék nem élnek példás családi életet (*Egy ember, aki mindent tud*), de Magnéta már tiltakozik az ilyesféle házasságnak még a gondolata ellen is. Előbb csak gúnyosan kérdezi Demetert: „Hallod-e? . . . Szokásos azokban az országokban, amelyeket te átbarangoltál, hogy a férj és feleség egymást szeressék? . . . Hát miután te úgy képzeled a miköztünk létrejövendő házasságot, hogy amint a templomból kijöttünk, ahol az áldást utánunk dobták, az egyikünk az egyik világvégére fusson, a másikunk a másikra; mert ha egy városban kerülünk össze, tönkre tesszük egymást (művészetünkkel); ugyan

mi lesz az, amit kettőnk közt szerelemnek hívnak?" Később mindjobban felháborodik „lihegett a keble, a szemei kerekre felnyílva szikráztak veszedelmes tűzzel, rózsaszínű orrcimpái széttágultak, fogsorai villogtak felhúzott ajkai virágkelyhében. Egyszerre csak megkapta két kezével Demeternek a torkát, mint egy nőstény párduc: Te gazember! Azért akarsz nőül venni, úgy-e, hogy aztán eladj egy dúsgazdag Sardanapalnak. Eltakarodj, mert megfojtalak. Nem vagy rá érdemes, hogy ezt a neked szánt pofont átadjam." (*Magnéta* 66—67. l.).

VIII.

Az a jegy, amely a zsidót mindig és mindenhol megkülönbözteti a nemzsidótól: a vallása. Az idegen szemlélőnek természetesen először is a vallás „furcsaságai" ötlenek szemébe. Furcsaság minden eltérő szokás. „Nálunk magyaroknál furcsaság az, ha egy férfi nem élvezi a disznóhúst. Hogyan lehet az, a fölséges malacpörköltet, a drága jó füstölt sonkát nem szeretni? S mikor mások a reggelizésnél nagy gusztussal falatozzák a paprikás szalonnát, akkor ez az ember a vajaskenyérnek ád elsőbbséget." (*A mi lengyelünk* II. kötet 89. l.). A magyar ember szereti a terített asztalt, még jobban a vendéget saját terített asztalánál. A barátfalviaknak első dolguk, hogy a magyar zsidónak, szombatosnak vélt Kadarkuthy számára megfelelő ebédről gondoskodjanak. A bíró első találkozásukkor fejére olvassa, hogy „ha zsidó, akkor libasült az eledele." (*Barátfalvi levita* 276. l.). Figyelmezteti is a tiszteletes asszonyt azonnal, „hogy valamiképp holmi sonkával, kolbásszal ne találja megtraktálni vendégét." Még azt is tudja, hogy nem minden liba jó a zsidó számára: „A libát nem a sakter metszette le, így az mégsem kóser" (284. l.). A tiszteletes asszony schóletet hoz vendégének: „Bátran leülhet hozzá az úr. Csupa libatepertyűvel készült. Magam készítettem." (292. l). Kadarkuthy lelkiismeretfurdalás nélkül megeszi az eléje tett ételt, mert hiszen nem zsidó. A Zöld Paradicsom lúdfertályosnője azonban nem vesz részt a lakziban, pedig ő maga egy egész sült ludat küldött (*Gazdag szegények* 168. l.). A zsidók még a katonaságnál is kóserprófuntot kapnak (*Rab Ráby* 326. l.). A legszörnyűbb kinzásnak számít az orthodox zsidókkal szalonnát etetni még Jancsi úr garázda társasága előtt is. (*Egy magyar nábob* I. kötet 121. l.). Adorján Áron meg, amikor már elvesztette türelmét, azzal fenyegeti meg a szombatost, hogy kikap egy darab szalonnát a táskájából és bedugja vele a száját. „A legirtózatosabb fenyegetés és sérelem, amit a szombatoson el lehetett követni," „Mathuzsálem vissza is rántotta a fejét a lyukból, minta tűzzel-vassal közelítettek volna hozzá." (*Egy az Isten* I. kötet 248. l.). A zsidó még érinteni sem akarja a tisztátalannak tartott ételt.

Rotheisel Ábrahám visz ugyan néha Leányfalvi János megbízásából egy kis szalonnát, sonkát is Matyi urfinak, „de ha kérdezte az urfi, hogy mit hozott? azt mondá rá: én nem tudom, mi hehet a batyuban!" Órá a batyut bízták, nem a tartalmát, s ő a batyut érintetlenül átadja (*Rab Ráby* 38. l.).

Másik furcsaság, hogy a zsidónak máskor van ünnepe, mint a környezetének, és ünnepnapon igen szigorú munkaszünetet tart. Lievenkopp írja Fruzsinka kisasszonynak: „Rotheisel zsidóra sem kalkulálhatok; mert a zsidóknak most malapropos újesztendő napjuk van, amikor semmiféle financeoperatumot nem entriroznak" (23. l.). A szombatos Naftali ünnepnapon még az ajtó kilincséhez sem nyúl (*Egy az Isten* I. kötet 244. l.). Egy évben 142 nap ünnepe van, s ilyenkor még a házból sem szabad kilépnie. (245. l.). Negrotin visszaparancsolja hosszúnapkor az utána küldött kocsit. (*A mi lengyelünk* II. kötet 92. l.). Rokomozer már visszaél az ünnepnap nyujtotta joggal. Nem ad hitelre, mert feljött már a csillag. Bezzeg — ha pénzt hoztak volna, akkor nem vette volna észre, hogy már szombat van. Segíteni azonban nem lehet a dolgon. Amikor a báróné azt hallja, hogy „a Sámsi ma nem ad kávét, mert már feljött a csillag, sábesz van," kénytelen belenyugodni: „No, hát akkor ma az urak nem kapnak ebéd után feketekávét". (*Akik kétszer halnak meg* II. kötet 160—161. l.).

A zsidó ünnepek között is kimagaslik a hosszúnap. Ekkor „egész nap nem esznek, nem isznak, kocsira nem ülnek." Este a templomban a kántor a Kol Nidrét énekli (csakhogy nem a böjtnap végén, hanem az előestéjén!) (*A mi lengyelünk* II. kötet 92—93. l.). A szigorú böjt végét elég nehezen várják, majdnem olyan nehezen, mint a fiatal költő első műve előadásának estéjét. (*Eppur si muove* II. kötet 86. l.).

A tízparancsolatban a szombat törvénye után az Istennév kiejtésének tilalma következik. Livia is tudja, hogy a hithű mozaita előtt kimondhatatlan az „Úr"-nak neve (*Az élet komédiásai* I. kötet 50. l.), a *Rab Ráby* zsidó-eskü jelenete pedig mindennél jobban mutatja, mennyire komolyan veszik a zsidók ezt a tilalmat. A zsidó eskü szövegét már megismertük. „Rettenetes eskü! — mondja Ráby — Valóban az. Ez önelátkozások! De ami mégis a legkínosabb a zsidóra nézve, az az utolsó sorban van. A III. (zsidónak IV.!) parancsolat tiltja az Isten nevét hiába fölvenni és rettenetes büntetést szab rá. Egyéb vétkekért csak harmad- és negyedíziglen áll bosszút az Isten; de az Ő nevének megszentségtelenítője ellen ezerízíglen! Egy egész nemzet szenved meg egy ember miatt, s az Isten nevei között Jehovah, Elóhim, Zebaoth még kimondhatók, de az „Adonáj"-t még a szent Dávid zsoltárai sem mondják ki" (133. l.). — Jókai itten kétszer is téved: 1. Ezerízigleni büntetést a biblia nem ismer, csak jutalmazást. 2. Adonáj csupán ur-at jelent és éppen ezzel a szóval szokták helyettesíteni a Jehovah-val meg-

közelíteni igyekezett szent Istennevet, amelyet csak a főpap tudott, s csak neki volt szabad kimondani az engesztelőnapi (hosszúnapi) istentisztelet legmagasztosabb szertartásai közepette. — „A zsidó nagyon nehezen szánja rá magát, hogy az esküt letegye. Talmudja is megnehezíti ezt neki. A Schulchan Aruch törvényei egész pszychológiai torturát szabnak a zsidóra, csak odáig, amíg az eskületétetés megítéltetik neki. Törvények szerint az, aki mindjárt az első felszólításra késznek nyilatkozik az eskütételre, már azért megfosztatik képességeitől. Előbb meg kell azt gondolnia. Előbb a rabbinak meg kell őt jól ijesztenie. Egy olyan nap, amelyen egy zsidó esküt tesz le a törvényszék előtt, gyász- és siralomnap az egész községre nézve" (121. l.). Tárhalmy előadása hamarosan valóra válik: Rotheiselt az egész hitközség elkíséri a törvényszékre. „Nem maradt a zsidó utcában a házőrző süket vénasszonyokon kivül senki. Minden ajtót, ablakot bezártak ott, s jött egy tömegben, mint hajdan a Mizraiból való kivándorláskor, Juda egész népe, a vármegyeház elé." (124. l.). „A zsidó sokaság ellepte az irgalmasok utcáját, meg a Sarkantyú utcát egész hosszában s ott várta a történendőket nagy félelemmel" (126. l.). Ábrahám két fia sírva, térdelve, arcra borulva könyörög Laskóy elnök és Ráby Mátyás előtt, majd a rabbi fog a „megdolgozáshoz." „Utoljára a vén zsidó toporzékolni kezdett, s azzal leoldá a bal karjáról a tefilimet, az imaszíjat s azt keresztülszorítá homlokán, annak jeléül, hogy kész az eskütételre . . ." Künn az utcáról a zsidó néptömeg jajkiáltása hangzott fel, az ajtóban a két Rotheisel fiú zokogott. (127—129. l.). Az eskü rendkivüli hatással van az eskütevőre. Rotheisel „odadörmögött a szakállába: Te térd, meg ne rogyj! Te láb meg ne ingj! Te fej, ne reszkess! Azt ne higyjék, hogy a Jehova keze sujt le. Elmehettek már! Elvégeztem a dolgot. Ne támogasson senki. Nem kell nekem emberi segítség! Van, aki engem támogat! Jobbfelől Gabriel, balfelől Mikhael, előttem Rafael, hátam mögött Uriel, fejem fölött Izrael! nem eshetem én el. S aki idáig csak zselyeszéken tudott jönni, két embertől a hóna alatt fogva lépegetni, innen hazáig gyalog ment, s nem engedte, hogy valaki megfogja" (129. l.). Ábrahám utolsó mondata még két helyen fordul elő Jókai regényeiben. Adorján Menasse mondja, hogy nem egyedül megy a felkelők táborába: „Előttem Uriel, jobbfelől Rafael, balfelől Gábriel, hátam mögött Michael, fejem fölött Izrael. „(*Egy az Isten* II. kötet 94. l.). Negrotin minden veszély között azt mondja: „Előttem Uriel, mögöttem Michael, jobbfelől Uriel, balfelől Gabriel, fejem fölött Izrael. De itt bennem Dániel" (*A mi lengyelünk* II. kötet 93. l.). A mindenesti imaszöveg formája: „Jobbfelől Michael, balfelől Gabriel, előttem Uriel, mögöttem Rafael, fölöttem az Isten."

A zsinagóga külső ismertetőjele a zsidó törvénytábla. De csak a felvilágosodott XX. században. (*A jövő század regénye* I.

kötet 190. l.). A XIX. század közepén még nem volt külső ismertetőjele, el kellett bujnia. „Még akkor a zsidóknak nem volt szabad az imaházukat úgy építeni, hogy annak az ajtaja egyenesen az utcára nyíljék, hanem egy lakóház udvarának kellett azt körülfognia. „Natália kéme csak annyit tud jelenteni: „Az úr a falu végén a legszélső házba tért be.“ A szerelmes nő siet Negrotin után: „Benyitott a kapun. Egyszerű kis parasztházikó volt, két lakásra osztva. Hanem bent az udvarban emelkedett egy hatszögletes épület, oszlopos tornáccal, veresre festett falakkal, hegyes kupolával, kívül lépcsős feljárással.“ Natáliát öreg anyóka figyelmezteti hogy nők csak a karzatra mehetnek. (*A mi lengyelünk* II. kötet 92. l.). A XX. század Schulchan Aruch követő zsidója azért építtet külön templomot, hogy a nők továbbra is a karzaton üljenek (*A jövő század regénye* I. kötet 92. l.). A férfiak a földszinten állnak „feltett kalappal a fejükön, a szőnyeg a válluk köré csavarva.“ Natália kiváncsian néz körül a templom belsejében: „Az az oszlopos baldachin ott a thora (?!?) Az a cifra szekrény ott a frigyláda“ (A *mi lengyelünk* II. kötet 92. l.). Ábrahám-szobor azonban két nyíllal a kezében, vagy a nélkül, sohasem volt zsidó templomban, azt nem vihették onnan a Kába szentélyébe, mint ahogy azt Jókai mondja. (*Aki a szivét a homlokán hordja* 63 l.).

Az „imaszőnyegen“ (talisz) kivül említi Jókai az „imaszíjjat“ (tephillin) is. Rotheisel azt szorítja homlokán keresztül annak jeléül, hogy kész az esküre (*Rab Ráby*) de még Degoud Raoul is zsebében hordja és azzal imádkozik, (*A Kráó*) s a XX. század zsidója számára is megkülönböztető jel (*A jövő század regénye*). Feltétlenül használja, bár nem említi őket Mirrha apja, aki minden reggel $^1/_2$ 6-kor felkel és egy óranegyedig fennhangon imádkozik (*De kár megvénülni* 146. l.).

Ismer Jókai igen sok zsidó szokást és szertartást. A vallási felavatásra a „körülmetélt aranyakkal“ többször is céloz. (*Rab Rábi, Egy hirhedett kalandor a XVII. században*). „A keresztapának ott semmi egyéb dolga nincsen, mint a végzett szertartás után lezülni a terített asztalhoz. Az operateur akkor elkezd chaldeai (?) nyelven imádkozni; aztán felvesz egy poharat, telve borral, azt megizleli, tovább adja. Az asztal körül mind sorban megizlelik, míg visszakerül a keresztapához, aki a maradékot fenékig kiissza. Az egy igen szép patriarchális szertartás.“ (*Az élet komédiásai* I. kötet 299. l.) A kereszteléssel hozza kapcsolatba a körülmetélést Rotheisel Ábrahám már ismert szójátéka a körülmetélt arany-keresztelt borról (*Rab Ráby* 31. l.). Veszedelem idején a zsinagógában sír a zsidó (*A jövő század regénye* II. kötet 333. l.). A nagy pesti árvízkor a vásártér közepén gyűlnek össze „egy fabódéban, azt kivilágítják ünnepi lámpáikkal, magukra teríték halotti lepedőiket, letevék a szentírást a földre s arcra borulva körüle imádkoztak... s siratták az elenyészendő világot“ (*Kárpáthy Zoltán* I. kötet 180.

l.) A zsidó gyász jele egyébként a meghasított köntös (*Fekete gyémántok* II. kötet 186. l.). Igaz az is, hogy „a régi zsidók szerint a fiú örökölte az apa összes vagyonát", de már csak Ézsau és Jákob történetének kiszélesítése az, hogy az a fiú, „akit az apa megáldott s akinek e célból az anya kecskebőrkesztyűt húzott a kezére (*Lenci fráter* 17. l.). Vakandi egy napon „az Isten választott népének azon esküvési módját indítványozta, mely szerint egy palack vizet kiisznak az esküvők s aztán a palackot összetörik" (*Kis királyok* II. kötet 12. l.). Az esküvővel kapcsolatban Rotheisel számolgatja a keszubbát (móring) és párnászát (hozomány) (*Rab Ráby* 37. l.). Az Airuf, a szombatnapi összekötő zsinór még a XX. században is megvan (*A jövő század regénye* I. kötet 194. l.), s még akkor is várják a Messiást, aki a zsidók, katolikusok és protestánsok közös megegyezése szerint „Jeruzsálemben fog legelébb földreszállni általános boldogsággal; amidőn maga az ördög is meg fog javulni és lesz belőle confrater, amidőn a föld munka nélkül terem, az ember ingyen lakik jól, mindenki megifjul és megszépül, senki meg nem hal és nem születik többé és különösen bor lesz elég." (I. kötet 197. l.).

A zsidónak, azért mert nem hiszi azt, ami a keresztyének hitágazatát képezi, „megvannak a társadalmi hátrányai s ha neki tetszik azokat a hitéért elviselni, az igen tiszteletreméltó hűség az ősi hagyományokhoz" — mondja magában Cagliari hercegnő (*Egy az Isten* I kötet 8. l.). A zsidó valóban büszke hitére, még a hitokozta szenvedésekre is. „Te előtted bűn lenne, nálam erény" — mondja Negrotin Natáliának (*A mi lengyelünk* II. kötet 90. l.). A hittagadásra való felszólítást az értékes jellemek határozottan visszautasítják. Mirrha apja iránti tisztelétét szegzi vele szembe (*De kár megvénülni* 162. l.). Magnéta nem a megkereszteléstől irtózik: „Az szép ceremónia, az értelme is magasztos Egy isteni lelkű férfialak előtt térdreborulás, akinek vallása a szeretet, a fölvilágosodás; üdvözlése egy fenséges női alaknak, aki képviseli a szenvedésben való megdicsőülést; aztán egy kancsó tiszta víznek a fejre csorgatása . . . ez nem kerül áldozatba. De aminek ezt a szertartást meg kell előzni, az rettenetes. Annak a menyasszonynak, mielőtt a keresztséget felveendi, meg kell átkoznia az elhagyott vallását, apái hitét, a szent frigyládát és a thórát, a tizenkét drágakővel ékesített Urimot és Thummimot, akiben Jehova lelke lakik, megátkozni a prófétákat és patriarchákat: Mózest, Ábrahámot, Izsákot, Jákobot, Dávidot, a zsoltárok énekesét, Salamont, az énekek éneke költőjét! Megátkozni a szent Sión hegyét és az örök Jerusoloimot! Megátkozni az apák ereklyéit s a bálványok közé, a Thammuzhoz, az érckígyóhoz, az aranyborjúhoz vetni! Óh, ez rettenetes szertartás! S te azt mondod, — fordul kérőjéhez, — hogy ez semmi áldozat? Hát neked csak az fáj, ami a bőrödet sérti? Eredj! Komédiás vagy...

Én Magnéta vagyok. Amit testemmel csinálok, az szemfényvesztés, de a lelkem igazán tud az égben járni. Nem jöhetsz utánam!" (*Magnéta* 64—65. l.) Mirrha érveire még felsóhajthat a szerelmes: „Hogy nem tudott az a Mózes a tíz parancsolat közé még egyet odaszoritani: Férfi, szeresd a te menyasszonyodat, asszony, szeresd a te férjedet. — Vagy hogy erre nem kell törvény?" (*De kár megvénülni* 162. l.). Negrotin érvei azonban örökre érvényesek: „A Jehova minden bűnt megbocsát, amit az ember életében elkövetett, csak egyet nem: a hittagadást, ezé az örök pokol. — S te félsz a pokoltól — kérdi Natália. — Nem a pokoltól de saját magamtól: önön lelkemtől. Az, aki meg tudja tagadni Istenét, meg tudja tagadni szerelmét is, a hazáját is, s megérdemli, hogy azok is eltagadják őtet" (*A mi lengyelünk* II. kötet 93. l.).

Mégis van sok kitérő zsidó. A komáromi pap egymaga „eleget konvertált." (*Aranyember* I. k. 226. l.[1]). Ezek hasonlók az *Élet komédiásai* csaplárosához, aki válaszút elé állítja az ősi röghöz ragaszkodó Tukmányit: vagy eladja birtokát a reá régóta pályázó szomszéd főúrnak, akkor szép pénzecskéhez jut, s akkor Rákhel a kedvéért keresztyénné lesz; vagy nem adja el a birtokot s marad rongyos embernek, de akkor neki kell zsidóvá válnia (I. kötet 222. l.). A hitet, legalább is leánya hitét, eladja jó pénzen.

Igyekeztünk megállapítani és lehetőleg az író szavaival kifejezni, milyennek látta és ábrázolta Jókai a zsidót és a zsidóságot. Ezzel még nem merítettük ki feladatunkat. Hátra van annak megvizsgálása, milyennek látta a zsidóbarát író a zsidó helyzetét a külvilágban. Mi a véleményük az egyes regényalakoknak a zsidóról és a zsidóságról. Előre is sejthetjük, hogy a most következő kép zsidó szempontból sokkal sivárabb lesz az előbbinél.

IX.

A zsidó izgatja a közvéleményt. Erre vall a sok zsidót emlegető mondás. Legtöbbjük a zsidóság erős közösségérzetével van összefüggésben: minden baj, minden öröm az egész közösség, természetesen csak zsidó közösség baja vagy java. Jó hír esetén „nagy az öröm Izráelben, tallyhó van Izráelben", ellenkező esetben „lett nagy rémülés Izráelben, ijedtség támadt Izráelben, veszélyben Izráel." Az „Izráel" ezekben a mondatokban éppen nem zsidókra vonatkozik, hanem, egyszer az orosz nemességre (*Szabadság a hó alatt* II. k. 82. l.), másszor a „zöld paradicsom" lakóira (*Gazdag szegények* 213. l.), más kárán örvendező írókra, kritikusokra, színészekre (*Egy ember aki mindent tud* 50. l., *Eppur si muove* II. k. 202. l.), borozó rektorokra (*Kis királyok* II. k. 145. l.) vagy megrémült városi tanácsosokra (*Rab Ráby*

[1] Nemzeti díszkiadás 45—46. k.

186. l.). Talán a zsidó szivósságával, magas életkorával vagy életszeretetével áll összefüggésben a „Halogatja, mint zsidó a halálát" (*Nincsen ördög* 50. l. *Fráter György* I. k. 150. l.). Régi anekdotából származhat: „Ott vagyunk, ahol a mádi zsidó" (*A mi lengyelünk* I. k. 119. l.). „Előre akarja a fizetést, mint a zsidó kocsisa" (*Kis királyok* I. k. 259. l.). „Zsidót visznek görögnek" (*Akik kétszer halnak meg* II. k. 45. l.).

Túlságos nagy becsületük még a Jókai regényalakok előtt sincs a zsidóknak. Csak úgy beszélnek róluk: a zsidó, a veres zsidó, a házaló zsidó. Szerencsés Imre a „keresztelt zsidó" (*Fráter György* I. k. 208. l.). Még szép, ha néha a nevét is kiteszik: Ábrahám zsidó, Amsli zsidó, sőt elvétve a zsidó szó el is marad: „Az árpát megvette a Sámsi" (*Börtön virága* 118. l.), „Érzik a boron, hogy nem a Jakab mérte" (*Az élet komédiásai* I. k. 187. l.). „Kijár minden nap Ábrahám boltjában a medvecukor". (u. o. 204. l.) „100%-ra szedem föl a pénzt Löw Hirschtől" (II. kötet 216. l.). Finomkodni akarók körülírják a zsidót: Mózeshitű polgártársak (I. k. 140. l.), vagy csak egyszerűen polgártárs (*Akik kétszer halnak meg* 69. l.), mozaisták (*Egy ember, aki mindent tud* 44. l.), az a faj, amelynek görbe az orra (*A mi lengyelünk*), semita eredetűek (*Tégy jót* 119. l.), Pilátus katonája (*Sárga rózsa* 68. l.). A francia gróf „te jordán"-nak szólítja (*A Kráó* 39. l.). A zsidó saját magát sokszor nevezi nevén: „Az öreg Salamon sokat tud . . . , azt Salamon nem teszi . . . , te is tanulhatsz tőle Rokomozer . . .!"

Megszólításban már mindig szerepel a név. Ami azon kívül következik, az a megszólító céljától és kedélyállapotától függ. A megszólítás nagyszerűen tükrözi a beszélő lelkét. Baradlay Richárd hidegen akar bánni Salamonnal és mereven önözi. Az emeleti, fejedelmi raktár tulajdonosa már megérdemli, hogy Salamon úr-nak szólítsák. Amint a kapitány kedélye derültebbé lesz, a zsibárus egyszerre „kedves öregem"-mé lép elő. Azontúl hol „Salamon úr", hol „Salamon barátom", csak egyszer esik vissza „Salamon"-ná, amikor a huszár azt hiszi, hogy „csaklizni" akar vele. (*A kőszivü ember fiai* I. k. 81—91. l.) Rokomozer Illavay számára mindig „ön Rokomozer", de Cenci baronesse egyszer „kend Sámsi"-t, egyszer „Rokomozer ur"-at mond neki, a szerint, hogyan akarja célját elérni. Kornél báró is „maga Sámsi"-t mond régi hitelezőjének (*Akik kétszer halnak meg*). Rotheiselt „kend Ábrahám"-nak, vagy „Ábrahám szomszéd"-nak szólítgatják. (*Rab Ráby.*) Legtöbbre kétségkívül Pelikán vitte: őt még Kádár Mihály is meguramozza: „Pelikán uram aláírása kész pénz." (*Sárga rózsa* 74. l.).

A legtöbb zsidónak csak egy neve van: Salamon, Sámsi, Icig, Amsli, Ábrahám, Jakab valamennyi. Vezetéknév nem sok fordul elő a regényekben: Rotheisel, Holländer, Rokomozer, Maykäfer, Kohn,

Lőw, Fixstern, Pelikán. Ugy látszik, a vezetéknév sohasem szükséges a zsidónak, hiába adott neki II. József. Talán azért is felesleges a vezetéknév, mert egy-egy faluban, mondhatnók egy-egy regényben is, csak egy zsidó család van.

A zsidó alacsony rangjáról tanúskodik néhány felsorolás. Mátyás mester kortyondi fráterei: „mendikás diákhad, kicsapott peregrináló pap, ágról szakadt nemes atyafi, kalandornép, akinek hátán háza, kebelében kenyere, tót gajdos, lengyel zsidó össze-vissza“ (*Páter Péter* 43. l.). A fiatal Arnold báró sem értékeli őt többre: „megtréfáltam zsidót, komédiást“, meséli Illavaynak (*Akik kétszer halnak meg* II. k. 83. l.). II. József közelébe a legelnyomottabb osztályok kerülhettek: szegény ember, katona, zsidó, protestáns pap (*Rab Ráby* 276. l.). Más felsorolásokban a zsidó mint jellegzetes típus szerepel a nélkül, hogy vallására, fajára, különösebb utalás történnék. A komáromi térparancsnok előszobájában mindenféle ember várakozik: „férfi, asszony, civil, katonatiszt, fuvaros, zsidó, czinczár, maródi, ordonánc, nyargonc, fogolytiszt, markotányosné, matróz.“ (*A mi lengyelünk*) Böske szolgáló a „senki“-t fejezi ki így: „se rác, se zsidó se úr, se paraszt“ (*Rab Ráby* 184. l.). Gyakran szerepel a zsidó más kereskedőkkel együtt: „örmény, rác, görög, zsidó, kalmár, kupec, csiszár, szatócs“ (*Kis királyok*, háromszor is: I. k. 23., II. k. 104., 248. l.); sokszor már fajnak kell éreznünk a zsidót, mert más kereskedőfajokkal kerül egy sorba: örmény, cincár, zsidó és székely a legkörmönfontabb félkézkalmárok, mondja Áron (*Egy az Isten* I. k. 283. l.), tótnak, hanáknak, hiencnek és zsidónak hagyja a magyar a kereskedelmet (*Rab Ráby* 174. és 276. l.). Szent Péterváron zsidók, törökök, örmények, perzsák, kis- és nagyoroszok, skopcsik és raskolnikok, grúzok és finnek árulnak az Appraxin Dvorban (*Szabadság a hó alatt* I. k. 18. l.). Néhányszor még a kereskedő-jelleg is elmarad, s a zsidó mint faj, vagy mint nyelv szerepel. Erdey Gergely gróf „kalapja feltevésével angolt, spanyolt, franciát és zsidót állít elő“ (*Egy magyar nábob* II. k. 96. l.); zsidók, asszírok és babilóniak voltak őseink néhány történetbúvár szerint (*Eppur si muove* II. k. 90. l.), s a bécsi csavargók nyelvüket németből, tótból, zsidóból és cigányból lopták össze (*Rákóczi fia* 191. l.). Leggyakrabban mégis mint vallás szerepel a zsidó a többi felekezet mellett. Serédi Zsófia „sohasem kérdezte ki magyar, ki német, ki tót? Ki a lutheránus, pápista, kálvinista, zsidó?“ (*Lőcsei fehér asszony* I. k. 166. l.). Az aldunai pap azt kérdezi Timárról: „pápista, kálvinista, lutheránus, socinianus, unitus, disunitus vagy zsidó-e?“ (*Aranyember* II. k. 129. l.). A komáromi pap is a pápistákkal húzza egy kalap alá a zsidókat. Mindkettőből eleget konvertált már (I. k. 226. l.). Tihamér a magyarországi hitfelekezeteket sorolja fel: köztük a zsidót (*A mi lengyelünk* II. k. 57. l.). A török

imám egyformán szidja a keresztyéneket, zsidókat, az eretnekeket és a bálványimádókat (*Aki a szivét a homlokán hordja* 32. l.). Az esthajnalcsillag zsidókban és keresztyénekben kelt áhítatot (*Három márványfej* II. k. 164. l.), s a *Jövő század regényé*-ben is mindig a vallásról szóló fejezetekben, a többi felekezettel párhuzamosan van szó a zsidóságról.

Az egyes regényalakok zsidómegvetése nemcsak a megszólításokból, felsorolásokból tűnik ki. A zsidót sokan egyáltalán nem tartják embernek. A XVII. század kalandora azzal szedi rá az ördögöt, hogy saját lelke helyett egy tudatlan zsidógyereket ad neki. Annak a lelke értéktelen! (*Egy hirhedett kalandor a XVII. századból* 8. l.). Ha nincs kitéve a levélen a címzés „summa cum reverencia", könnyen „azt hinné a postás, hogy valami paraszt ír valami zsidónak" (*Eppur si muove* II. k. 33. l.). I. Lipót udvarmesterénél a zsidók látogatási könyve az asztal alatt hever, arra már csak sarokkal méltóztatik mutatni az Ócskayval is eléggé félvállról beszélő udvari ember (*Szeretve mind a vérpadig* II. k. 87. l.). Lidi kisasszony a „Zöld paradicsom" lakói közül épen csak a lúdfertályosnővel nem jött össze, „azt nem bocsátotta volna meg neki — a fekete hattyú az arany mezőben." A perecesasszony, hagymaárus, cigány stb. ismeretség ellen még nem tiltakozott a nemesi címer (*Gazdag szegények* 31. l.). Az egykori társalkodónő újuldozik, 50 fokos hőségben érzi magát arra a gondolatra, hogy Zborói Blanka zsidóvá akar lenni. Pedig nincs is szó zsidóváválásról, Adorján Menasse unitárius, azzá lesz Blanka is. (*Egy az Isten* I. k. 213. l.). A lókupecnek nem szabad leülnie a tiszaparti csárdában, mert zsidó. Csak állva hallgathatja a beszélgetést, és addig jó neki, míg hallgathat. Amint kinyitja a száját, azonnal kidobja a felháborodott társaság (*Sárga rózsa* 60. l.). Princ Alienor számára a legsúlyosabb megpróbáltatás volna a zsidókkal való komázás. Felháborodottan írja korteseinek: „Engedem magam lenézetni egy nálamnál nagyobb arisztokrata, egy parasztgazda által. Sorba látogatok boltost, szabót, csizmadiát, gelencsért, borbélyt; cirógatom őket, koldulom a barátságukat. Leckét tanulok és mondok fel, mint egy diák, lapáttal meríthető emberbűz közepette, sőt még csizmadiamesterré is meg hagyom magamat tétetni. De ami még most akar bekövetkezni, az több az elégnél! Hogy én kolerabetegeket menjek látogatni s onnan húzzam ki a ragályos ágyból a szavazókat! S hogy én, Nornenstein Alienor princz, akinek ősei a zsidókat csak a ghettóban tűrték meg, most elmenjek újszülött zsidó gyereket felavatni; annak keresztapjává lenni; a sakterral meg 12 más hitsorsosával egy pohárból inni: azt nem teszem meg, nem az önök rongyos képviselőségéért, de a spanyol királyi koronáért sem . . . Mondják meg, mennyi pénz kell, de tőlem egy jó szót, se egy kézszorítást, de legkevésbbé zsidókkal való komá-

zást nem kaphatnak többé . . ." (*Az élet komédiásai* I. k. 231. l.). Temetvényit csak az bántja, hogy uradalmára esetleg zsidók fognak telepedni. Inkább menjen tönkre a birtok, de ne kerüljön egy talpalatnyi föld se a batyus zsidók kezébe (*Akik kétszer halnak meg* II. k. 205. l.). A zsidóval együtt élés a legdemokratikusabb felfogás jele. Három helyen is előfordul a katolikus halotti zsolozsma: együtt fogsz élni Lázárral, a szegénnyel, a zsidóval, s az író mindig érezteti a gondolat nagyszerűségét (*Rab Ráby, Kis királyok, Öreg ember nem vén ember*). A zsidónak még a művészete sem lehet értékes. Gábor úr hamar megállapítja Palestrina: Marcell pápa miséjéről, amelyet unalmasnak talál, hogy zsidó nóta. Az író gúnyja itt nagyon erős: az antisemita ügyvéd szellemi színvonalát jelzi a Palestrina — Palaestina tévedés. (*Egy az Isten* I. k. 58. l.).

Zsidónak lenni nem jó, Tanussy Decebál szerint ennél csak egy nagyobb haeresis van, ha valaki „finnista", vagyis a finneket vállalja rokonul (*Kis királyok* II. k. 170. l.). S öccse ép azt fogja rá képviselőválasztás alkalmával, hogy ő zsidó, a bözödújfalusi zsidók főrabbinusa (II. k. 83. l.). Ugyanez a vád Zárkány Napóleon kortesbeszédének mindent elsöprő érve: „Nagyon sajnálom, hogy az érdemes ellenjelölt urat kénytelen vagyok nézeteiben megtámadni; mert én legnagyobb tisztelői közé tartozom s teljesen meghajlom előtte, nem tekintve azt, hogy ő csak egy zsidó gyerek"; Jókai meg is jegyzi utána: „Ez volt a legnagyobb petárda. Azt mondani az ellenjelöltről, hogy zsidó! Ez kegyetlenkedés. Lám, Karakán olyan emberséges volt, hogy az ellenjelöltről nem mondott mást, csak azt, hogy az német, sehonnai tolvaj, majom és szamár, s ezek elég irgalmatlanok a végsőre vetemedni s azt fogni rá, hogy ő zsidó." (*Az élet komédiásai* I. k. 201. l.). Natália egyszerre kiszórja kezéből az összegyüjtött freskótöredékeket, mikor megtudja, hogy zsidó festő pingálta őket. Azontúl nem törődik a képekkel, de fúrja az oldalát, nem zsidó-e a mostani festő is. Oldalvágással megy neki: „Ugyebár az helytelen dolog, hogy zsidó festőnek engedtessék meg templomi szentképek festése, holott ezeket az ő vallásuk megtagadja." A festő azonban hamar kitalálja gondolatjárását, és megnyugtatja, hogy nem zsidó, hanem buddhista (*A mi lengyelünk* II. k. 13. l.). Még a nemeslelkű Zborói Blanka is szeretne tisztába jönni zsidós külsejű utitársával: igaz, ő nem vetné meg a zsidót sem. (*Egy az Isten* I. k. 8. l.). Ráby felháborodottan mondja feleségének: „ha egy rongyszedő után örökölnénk dús vagyont, aki a szemétről szedette össze az eldobott rongyokat és abból gazdagodott meg, azt még unokáimnak is szemére hányná minden ember, hogy zsidók voltunk; hanem, ha egy nagy vagyont öröklünk, amit úgy szereztek, hogy a rongyokat az élő emberek testéről szaggatták le, akkor minden em-

ber azt mondja, nagyságos urak lettünk" (*Rab Ráby* 105. l.). Mennyire igaza van Rábynak, bizonyítja Filibert gróf felkiáltása: „Csak nem áll zsidó vállalkozókkal üzleti viszonyban?" Ha lopta, csalta, nyerte, az nem baj, de ha zsidóktól szerezte — az megbecstelenítő (*A Kráó* 44. l.). Később is csak az bántja, hogy zsidó maire fogja esketni leányát (104. l.).

Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a zsidókülsejű nemzsidó igyekszik mennél hamarabb tudtára adni a világnak, hogy nem tartozik a megátkozott népcsoportba. Hanna grófnő hirtelen közlékeny lesz, nehogy utitársa azt találja hinni, hogy a sokat emlegetett Walter Leó zsidó (*Enyém, tied, övé* II. k. 17. l.). A királyi tanácsosné éneklés előtt mindig keresztet vet. Az egyik rossznyelvű hölgy hamar elárulja: „Ezt a keresztvetést azért hangsúlyozza, hogy a férjét ne tartsák semita eredetűnek (*Tégy jót* 119. l.). Még a korcsmából kidobott részeg is bizonyítja, hogy nem zsidó, azzal, hogy a szenteket és szűz Máriát káromolja.

Nem elég, hogy megvetik a zsidót, a legválogatottabb módszerrel kínozzák is. A kínzás legegyszerűbb, mondhatni legemberségesebb módja az anyagi megnyomorítás. A mózeshitű polgártársakat bérleteik felmondásával lehet politikai megnyilvánulásra bírni (*Az élet komédiásai* I. k. 140. l.). A Szabadságharcban való részvétel büntetéséül 2,000.000 forint bírságot rónak rájuk (*A mi lengyelünk* I. k. 187. l.). A törvény bünteti, egyenlőtlenül bünteti, de nem védi őket: az ítélkező herceg hamar felmenti a neki tetsző kalandort, de bűntársai, a zsidók máglyát érdemelnek (*Egy hirhedett kalandor a XVII. századból* 90. l.). A zsidóktól muh-borjúval lehet elűzni a vevőket (151—168. l.). Lenci fráter Amsli zsidótól és sok mástól azt csal ki, amit akar. Hamis pénzzel fizet nekik s megfenyegeti őket: „Ha el nem veszed, feladlak, hogy tőled kaptam, megesküszöm, hogy te fabrikáltad, két esztendeig ki sem kerülsz a börtönből", s a zsidó tudja, hogy a szélhámosnak igaza lesz (*Lenci fráter* 19. l.). Még a kis bárógyerekek is elbánnak az apróságokat áruló zsidófiúval: néhány pofonnal és a használt „Kukkinzlok"-kal fizetnek neki (*Akik kétszer halnak meg* II. k. 15—21. l.).

A zsidókínzás válogatottabb formái: zsidódöngetés, macskák eleresztése a zsinagógában (*Egy hirhedett kalandor a XVII. századból*). Mátyás mester három zsidót köt huncutkáiknál fogva egymáshoz, azután törött borsot szór szakállukba, „s mikor aztán hol az egyik, hol a másik nagyot prüsszent s a másik kettőnek a fejét is magával ragadja, ezt nem állja meg ember nevetés nélkül." Csak Grácián úr gondol arra, hogy Kázmér fia még különben értett a zsidók megtréfálásához (*Páter Péter* 44. l.). A balkáni rablók azzal szórakoznak és dicsekszenek, hogy a zsidók száját olvasztott ólommal töltik meg és élvezik a kínzott emberek torzképeit (*Szép Mikhál* 70. l.). A megvadított, részeg pór-

tömeg egy szék karjához köti az ősz, szakállas zsidót, s szakállát szálanként tépdesi. Mások közben összerogyott lányát rugdossák, ami még jobban fáj az öreg zsidónak (*Szomorú napok* 131. l.). Kárpáthy János kortyondi fráterei orthodox zsidókkal szalonnát etetnek, s ez még jobb mulatság számukra, mint a vendég lova farkának levágása, kocsijának felaprítása, mulatók felett a ház felgyujtása, vagy fényes délben fürdőruhában korzózás (*Egy magyar nábob* I. kötet 121. l.). A lókupecet is disznólábbal fenyegeti az igazmondásán felbőszült varga (*Sárga rózsa* 68. l.).

A zsidógyűlöletnek okát kell adni. Valami szörnyű gazsággal kellett megvádolni a zsidókat: megszületett a vérvád. A Méte-tagok kötelességei között volt: „8. §. A zsidókra rituális gyilkosságokat kiáltani: a húsvéti páskához használt keresztény vér felőli mesét felújítani" (*Rákóczi fia* 50. l.). A Jerichói Kürt minden húsvétkor közöl ilyen rémmeséket (*Az élet komédiásai* I. k. 26. l.). Natáliának eszébe jut a zsinagógában „mindaz a rémmese, amit a keresztény vér áldozatáról hallott" (*A mi lengyelünk* II. k. 92. l.), Tanussy Manó eltünésekor is a zsidókat vádolják (*Kis királyok* II. k. 81. l.). Még Lávay is félt a vén zsidóktól, hogy vérét veszik a gyerekeknek (*Politikai divatok* 12. l.). A hamburgi orgazda vádolja őket csalással, hamis pénz veréssel (*Egy hirhedett kalandor a XVII. századból* 153. l.), Bécsben meg vádaknak egész tömkelegét zúdítják nyakukba: „a közkutakat a városban megmérgezik, a szentségtartóból a szent olajat kilopták és megfertőztették, húsvéti szertartásaikon keresztyén gyermekek vérét használják; találtak egy holt kezét az utcán és a zsidókra fogták, hogy ezek törik fel a sírokat; a császárt el akarták fogni a kurucok, azokkal is a zsidók konspiráltak; Thökölyvel egy követ fújtak; majd meg a megmérgezett gyertyákat keresték rajtuk, amikkel a császárt meg akarták ölni. Utoljára a Burg udvari kápolnájában tűz ütött ki, maga a császárné, Eleonóra is csak csoda által menekült meg a tűzhaláltól: ezt is a zsidók rovására írták" (*Szeretve mind a vérpadig* II. k. 100. l.).

Említettük már: a zsidó kitalálta a bűnbak fogalmát, és maga lett a világ bűnbakja. Mohács előestéjén Szerencsés Imrére hárítanak mindent, az ő palotáján gázol keresztül a csőcselék. (*Fráter György* I. k.). Az erdélyi aranyak eltüntetésével a magyarországi zsidókat vádolják (*Szegény gazdagok* 179. l.). A kolerajárványt a zsidók okozták (*Fekete vér*, *Szomorú napok*), a jobbágyokat is ők lázították (*Kis királyok*). Igy legalább a zsidóság magára vette mások bűnét, mint a hosszúnapi bak az övét, és alkalmat adott a tömeg káros szenvédélyének a feltétlenül szükséges tombolásra. Ha ez fájt is neki, ki gondolt vele? A zsidót még akkor is verték, ha egészen más volt a cél. Jávorkáék a zsidók ellen készítenek heccet, hogy Ócskay Lászlót el-

foghassák (*Szeretve mind a vérpadig* II. k. 103. l.).

A gyűlöletet néha sikerül odáig szítani, hogy még a törvényhozás is a zsidók ellen fordul. A székesfehérvári országgyűlés 1526-ban, Mohács után, törvényt hoz, hogy „a zsidók az országból el-kíűzessenek" (*Fráter György* I. k. 255. l.). Később Ferdinánd és Zápolya pártjának egyaránt programmja földosztás és hasonlók mellett a zsidók kiűzetése (263. l.). Lipót császár „kegyelmesen meghallgatá hű alattvalói kívánságát és kiadta a rendeletet, miszerint az összes Mózes valláson lévő lakosság 5 hónap alatt bonyolítsa le az ügyeit és hagyja el a várost és az országot" (*Szeretve mind a vérpadig* II. k. 101. l.).

Ezt a törvényt végrehajtották, de hamar visszaszívták. Szükség volt a zsidókra. Sem a császár, sem székvárosa nem tudott nélkülük megélni. Oppenheim volt „a birodalmi financiák rendezője, akit még a hős Savoyai Eugen is nagy magasztalással emlegetett: nélküle nem lehetett volna háborút viselni". (u. o.)

Magyarországon is szükséges a zsidó. Hisz a magyarból sohasem vált tyukász, olajkáros, babkáros, rongyász, tollszedő, semmiféle kereskedő. A nemzetgazdaságban tátongó űrt tölt be a zsidó. Vállalja a legalantasabb, legmegvetettebb munkát, a kereskedést. Mikor ő az eladó, akkor gyűlölik, mert árujáért pénzt követel. De mikor ő hozza a pénzt, akkor már sokkal nagyobb a becsülete. Tihamér birtokának pénzügyeit a bőrszedő zsidó fogja rendbehozni (*A mi lengyelünk*), Barkócziét Sámsi (*Börtön virága*), s a gazdag ember bosszúsan állapítja meg: „Filoszemiták volnánk már mindannyian", csak jönne zsidó a termést megvásárolni (*Öreg ember nem vén ember* 18. l., *Fekete gyémántok* I. k. 149. l.). A zsidó jelenti Nornensteinben a kereskedelmet (*Az élet komédiásai* I. k. 95. l.), zsidóért kiabál mindenki, ha megszorult pénz dolgában.

A zsidó rendkívűl alkalmas a fejőstehén szerepére. Valamikor régen a vándor héber ivadék ingyen thalittal és prémes bőrökkel szolgált az útját elzáró apró királykáknak (*Régi jó táblabirák* 52. l.). Kázmér fiú zsidó utazóktól szerzett pénzt szükség esetén (*Páter Péter* 46. l.) A nemzetgyülés is csak zsidóktól és városi polgároktól tud adót behajtani. (*Fráter György*), a szabadságharc utáni reakciós kormány egyszerre kétmilliót vesz be rajtuk. A salva guardia is azért nyujt nekik otthont, mert „kétszerte több az évbére, mint más szomszédaié" *Politikai divatok* 4. l.).

A gyűlölt, megvetett, megkínzott, kihasznált zsidótól félnek. Érzik, hogy a zsidó, mihelyt emberré fogadják, egyenrangú ember lesz. II. József helytartója, Tallérosy Zebulon, Csacsina Flórián egyaránt félnek a zsidók egyenjogúsításától, és ép ezzel a félelmükkel bizonyítják elmaradottságukat. A felvilágosodott, művelt emberek igyekeznek kiemelni

a zsidót állati sorából. II. József szóba áll velük, nevet ad nekik, elengedi a vörös köpenyt és engedélyt ad zsinagóga építésére. Ráby sajnálja, hogy nem fogja megérni a zsidó egyenjogúsítás korát (*Rab Ráby*). A Szabadságharc alatt és utána mind időszerűbbé válik ez a kérdés. Valóban meg is történt az egyenjogúsítás — a harctéren és a fogházban. A Szabadságharc vörös keresztjét a zsidó is viselte (*A kőszivű ember fiai*), s Illaván minden felekezet közös misét hallgatott (*Akik kétszer halnak meg*). De a törvényes emancipáció is a levegőben lóg: szerepel az ostromolt Komárom ujságának örömhírei között is (*A mi lengyelünk* I. k. 101. l.). Az emancipációnak valójában az a következménye, amitől egyesek féltek: Löw Hirsch meggazdagszik (*Az élet komédiásai*), és Vigárdi képviselő lesz (*Tégy jót*). Jog szerint a zsidó elérhet mindent, de a társadalom, az elmaradt, korlátolt társaság még mindig érezteti vele, hogy ő csak zsidó.

De csak a most élő zsidót vetik meg. A régieket tisztelik, már csak régiségük miatt is. A torockóiak eredetüket egész a Makkabeusokig vezetik fel (*Egy az Isten* II. k. 4. l.), s a zsidó-magyar rokonitásnak is van híve. Horkázi szerint „Jehova" annyit tesz, mint „Sehova", t. i. örökké élő „El" (Isten). A zsidó és ősmagyar szertartás megegyeznek. Ábrahám a főtáltos. Ápol és Kaján ősi magyar módra mutattak be áldozatot: a gabonaáldozás megfelel a kukoricapattogatásnak, a húsáldozás a szalonnapirításnak (*Kis királyok* I. k. 116. l., *Eppur si muove* I. k. 90. l.). Igaz ugyan, mások meg még a hazaárulók közt is handlénak tartják azt, aki a magyar nemzetet a zsidóból próbálja származtatni (*Rab Ráby* 297. l.).

X.

Nem volna teljes dolgozatunk, ha nem emlékeznénk meg Jóka zsidó nőalakjairól.

A zsidó lányok általában igen szépek. Az apját a börtönben látogató zsidólányt csak mint „a szép Eszter"-t emlegetik. (*Trenk Frigyes.*) Különösen a szemek szépek. Mirrha szemei csodálatos hatással vannak seblázas ápoltjára. Ez mintha két földgömböt látna mindig maga fölött ismeretlen virányokkal, kék tengerrel, zöld ligetekkel. (*De kár megvénülni* 141. l.) Magnéta szemei „nagyok, feketék, ragyogók, tele tűzzel, égi ihlettel és földi vággyal. Ezek miatt a szemek miatt nem lehet látni a termetét. A bámulatot azok szívták fel mind". (*Magnéta* 5 l.). Fixsternné szemei feketék (*Egy ember, aki mindent tud* 168. l.), Vigárdynééi nagyok és kiülők (*Tégy jót* 114. l.).

Arcra Mirrha olyan, mint egy bibliai Miriám metszet. Magnéta arca eszményien szép, arcéle klasszikus. Fixsternnénak gyönyörű kreol

arca van, míg Vigárdyné arcát „nagyon is egészségesen temperálja némi poudre de sérail".

Magnéta haja hullámos, fekete, bokáig érő. Vigárdynénak dúsgazdag, szőke fürtjei vannak „építészeti kacskaringókkal". Az igazi zsidó asszonynak azonban nincs haja. Natáliának már ajkán lebeg a szó: „Leszek a te nyírotthajú zsidóasszonyod" (*A mi lengyelünk* II. k. 93. l.). A „zöld paradicsom" lúdfertályosnője fakó parókát hord, azon bársony főkötővel (*Gazdag szegények* 31. l.), s a lembergi vén zsidóasszony szemöldökéig húzza bársony főkötőjét, hogy eltakarja vele kopasz fejét (*Egy hirhedett kalandor a XVII. századból* 83. l.).

Magnéta termete is „megcsodálni való: tiszta szépségvonalakból összeállítva, csodálatos hajlékonysággal, deli mozdulatok természetes változékonyságával." Háta „eleven syrakuzi oltárszobor." Szamszonina épp ellenkezőleg „hat láb magas nember, félöles vállakkal, széles csontos arccal, hatalmas karokkal". (*Magnéta* 26. l.).

A zsidó leány legtöbbször erotikus gondolatokat ébreszt. Magnéta látásától a nézők testén hangyák futkosnak végig. Muhtár bejnek zsidó háremhölgye van: Rebeka. „Ha egyszer átöleled, hozzád tapad, átolvad, mintha két lény olvadna egymásba." „Ajka forró, csókja mennyei, muskarit, melyet csak az üdvözültek izlelnek" (*A janicsárok végnapjai* 44—46. l.) Magiszter Szénásy zsidó lánnyal szökik török földre (*Török világ Magyarországon* I. k. 12. l.). Sára asszony zsidó Rüfkelékre gyanakszik (*Kis királyok* I. k. 111. l.), s Fixsternné, a csupa tűzvér, tíz lépésről melegítő zsidó asszony könnyen lesz Rengeteghy Ottó kedvese. A zsidó lány egészen más valami, mint a többi. „Az a felfedezés, hogy egy tündérnő zsidó lány, egészen új varázst idéz elő. A fantázia talán valami exotikus bájakat szimatol? Vagy talán a lelkiismeret könnyebben megnyugtatható? A bűn egyszerre virtussá válik. Hisz a férfi a szép nővel szemben természetes ellenség s ha még zsidó is a szép hölgy akkor duplán ellenség" (*Magnéta* 40. l.).

Még Magnéta, a szabadon élő, amerikai művésznő sem szolgál rá erre a véleményre. Mirrha meg épen Jókai egyik legtisztább nőalakja. Egész éjtszaka virraszt a beteg idegen mellett, mintha anyja, testvére volna. „Nem kérdezte, szokás-e az, összefér-e az illendőséggel? A nagybeteget ápolja, a lábbadozót vigasztalja, minden gondolatát kitalálja, még a szégyenpírtól is óvja. A sok nő közül ő az egyetlen, aki könyörületes és hűséges a regényhőshöz. Jutalmat nem vár, mert ahhoz el kellene hagynia apja hitét, s erre nem hajlandó. (*De kár megvénülni.*)

Mirrhához hasonló önfeláldozó lány a szép Eszter is. Dessauból jár Magdeburgba, apját börtönében meglátogatni, s minden veszedelemre kész, hogy az ismeretlen rabot megmenthesse (*Trenk Frigyes*).

Vigárdy képviselő felesége gonoszlelkű asszony. De főhős, s így alakjából a zsidó nőre jellemző vonásokra veszedelmes volna következtetni. Valamint Negrotin, vagy Vigárdy nem zsidó jellemek, épp úgy Amanda sem az (*Tégy jót*).

A többi zsidónő csak egy-egy pillanatra tűnik fel, s már valamennyiükkel foglalkoztunk. Ismerjük a 19. gyerekét szoptató kocsmárosnét (*A kőszívű ember fiai*), Pelikán ötvösboltos feleségét (*Sárga rózsa*), a lúdfertályosnőt (*Gazdag szegények*), Szamszoninát (*Magnéta*), Rákhelkét, Tukmányi megkeresztelt feleségét és Szálit, a gezetlen kocsmáros leányát (*Az élet komédiásai*). Zsidók mindnyájan, minden különösebben jellemző nőies vonás nélkül.

XI.

A legújabb kor egyik állandó problémája: faj-e a zsidóság, vagy vallás.

Jókai zsidó regényalakjai határozott faji bélyeget viselnek: orruk, hajuk, szemük, beszédük, foglalkozásuk zsidó.

És mégis . . . Vigárdy nem zsidó „fajú". Negrotin sem az. Erdélyben IV. Béla idejében élnek zsidóhitű kazárok, és még II. Árpád korában is zsidóhitű magyarok, másképen szombatos székelyek. Pedig a székely magyarabb valamennyi népfajnál, „mert se vérébe, se nyelvébe, se szokásaiba nem vegyült soha semmi idegen" (*A jövő század regénye* I. k. 91. l.). A szombatosság, a zsidó vallás tehát nem jelent idegen jellegű szokást, csak egy vallást. A többitől nem is nagyon eltérő vallást: a már kereszténynek számító unitárius vallás képezi az átmenetet. Pedig a szombatos székely magát jó zsidónak tartja, jobbnak az igazi zsidónál (*Egy az Isten* I. k. 245. l.). Érdekes, hogy épp az öreg szombatos az egyetlen, akit vallása szakít ki a nemzet közösségéből. De ő már torzképe a végtelenségig vitt közönynek, a fanatizmussá vált önmegtagadásnak, a haza gyűlöletévé fajult istenimádásnak. A szombatos és a zsidó számára „a haza törvénye parancsol a hitnek is", mondja Tatrangi Dávid II. Árpádnak. Rotheisel leteszi a szörnyű zsidó esküt, mert a törvény úgy kívánja, s a 48-as zsidók kitűzik a vörös keresztet, mert az a haza jelvénye.

Nem a vallás, nem saját maga szakítja ki a zsidóságot a nemzet közösségéből, hanem a társadalom. A társadalom ellenállása 1848-ban meggyengül, s azonnal megjelennek az ízig-vérig tősgyökeres zsidó-magyarok. S ez csak a maradiaknak fáj. A legértékesebb jellemek boldogan látják ebben az egész nemzet gyarapodását, s csak azt sajnálják, hogy nem érhetik meg azt a kort, amikor minden korlát lehull magyar és magyar között.

Révész György.

Elisa ben Abuja, az „idegen".

Egy ember élete a zsidóság és görögség összeütközésének idejében.[1]

Elisa ben Abuja alakjának érdekességét a kor adja meg, amelyben élt. Maga az ember, ha talán nagy volt is a maga tudományában, eltörpül a nálánál nagyobbak között. De érdekes és néhol megdöbbentően aktuális az alakja, mint egy forrongó és önmagával hadakozó kornak a kifejezője. Világok ütköztek össze és ő ott állott az ütközőponton, rajta és benne zajlott le a görög Már a Talmudban is bizonyos mértékig szimbolikus alak. Az világ és a farizeus tan talán utolsó nagy történelmi megütközése. »Áchér«,[2] az idegen, az istentagadó. Ő a talmudi kor aposztatája, Bacher félig legendásnak nevezi Elisát és a közéje fűződő elbeszéléseket és ha megfigyeljük a forrásokat, azt kell éreznünk, hogy az Elisa-történetek igazságában és legendáiban is valóban több van, mint egy ember élete. És talán az, amit Bacher legendásnak nevez, az az igazibb, az örökébb valóság, mindenesetre az, ami E. b. A-t ma a mi számunkra kiemeli a tannák sorából. A talmudi kor is, — tudatosan, nem tudatosan, — egy nemzedéket és egy szellemiséget bélyegez meg az Elisa ben Abuja nevével, ezért az ő kemény megitélése, ezért a harcos gyűlölet, mely a szavakon ízzik. Bár a Talmud általában végletes az itéletében, úgy a dicséret, mint a kárhoztatás sokszor indokolatlanul súlyos szavakba formálódik,[3] de itt még ennél is többről van szó. Harc van két világ-

[1] Nem akarom jegyzetben magam után hurcolni az Elisa ben Abujára vonatkozó egész irodalmat, bármilyen gyér is az. A szakirodalom ismerői megismerik az utalásokat amúgy is. Dolgozatomban leginkább a következő munkákat használtam: Grätz: Gnosticizmus u. Judenthum, Krotoschin, 1846.; J. H. Weisz: דור דור ודורשיו II. Wien, 1876.; Bacher: Aggada der Tanaiten, I. Strassburg, 1884.; M. Guttmann: Das Judentum und seine Umwelt, Berlin, 1927.; Dr. Hahn István: Zsidó szekták a talmudi korban. I. M. I. T. 1937. Budapest. Csupán a teljesség kedvéért említem meg D. Hoffmann: תולדות אלישע בן אבויה (Wien, 1880.) munkáját. Az egyetlen monográfikus munka, mely Elisa ben Abuja életét tárgyalja, azonban olyan bosszantóan féltudós módon, rabbinikus szófacsarásokkal és komolytalan prédikációs töredékekkel teletűzdelve, hogy még komoly kritikára sem érdemes. Egyetlen érdeme, hogy nagyjából összeállítja az E. b. A.-ra vonatkozó talmudi anyagot. »Tudományos« komolyságának jellemzésére elég egy példa: a דבר אחר kifejezést »Áchér dolgai«-nak fordítja és E. b. A.-val hozza összefüggésbe.

[2] Nem tudom, honnan veszi Grätz az »Áchár« formát.

[3] Pl.: Aki Sammájt követi, halált érdemel. Aki éjszaka jár, halálos vétket vesz magára.

nézet között és a tét maga a zsidóság. Ennek a harcnak szimboluma az Elisa ben Abuja élete, ebben a harcban születnek a róla szóló legendák. És Elisa maga is benne él ebben a harcban, harcolja azt önlelkével és a világgal maga körül. Majdnem azt kell mondanunk, hogy természetes a sok ellentmondás, mely a talmudi forrásokban van. Hogy egyszer tóra-ellenes, máskor dicsérik tóratudását, itt előzi a gyermekeket a tanházból, ott figyelmezteti Méirt, ne szegje meg a farizeus törvényt stb. Nagyon felületes megoldás lenne a Weisz-é, aki egyszerűen időben határolja el a kétféle felfogást, az egyik az elszakadás előtt, a másik utána volt. Bár a talmudi szöveg némileg alátámasztja ezt a felfogást,[4] nem nehéz meglátni az ellentmondások mélyebb okait. Első az, hogy természetszerű különbség van a történeti és a szimbolikus E. b. A. között, második a kiforratlanság és meg nem állapodottság, mely E. b. A-t élete végéig jellemezte és talán nem is annyira őt, mint az egész kort, melyben élt. Az eltérés néhol csak hangulati, csak a kifejezés módján fordul meg, néhol mély ellentétet mutat, de legtöbbször az ellentmondás forrása a szövegben van és nem Elisában magában. Ezeket az ellentmondásokat szeretnők tisztázni kissé azáltal, hogy a következőkben megpróbáljuk E. b. A. életében különválasztani azt, ami az ő cselekedete és azt, ami a kortársainak róla szóló ítélete.

*

A császárok korának leigázott Palesztinája soha nem szünő gyűlölettel gyűlölte a győztest. Amióta elpusztult a szentély még mélyebben szakadt a választék a zsidóság és hellenista világ között.[5] Úgy érezték, a két ellentétes világ egymás mellett nem maradhat meg. »Caesarea és Jeruzsálem, ha azt mondják, mindkettő elpusztult, el ne hidd, mindkettő fennáll, el ne hidd, csak azt hidd, ha azt mondják: elpusztult Caesarea és fennáll Jeruzsálem vagy elpusztult Jeruzsálem és fennáll Caesarea«.[6] Az elnyomás és az üldözés végsőkig keseritette ezt az ellenségeskedést. Amíg kezdetben megpróbálták hidat verni a kétféle műveltség között, most a politikai gyűlölet átragad a kultúrára is. A farizeus szellem kiszakít magából mindent, ami idegen, akár politikum, akár kultúra az. A kor formát keresett, melybe belefoglalja mindazt, amit a megszünt állami életből áthozott az új életformába és ami most egyre

[4] Gyakori forma: לאחר שיצא לתרבות רעה

[5] Mommsen: Das Weltreich der Caesaren.

[6] קסרי וי־ושלים אם יאמר לך אדם הרבו שהיהן אל תאמן יישבו שתיהן אל תאמן חרבה קסרי וי־בה ירושלים חרבה וישבה קסרי תאמן שנאמר־ אמלאה ההרבה אם מלאה זו חרבה זו אם מלאה זו חרבה ז (מגילה.)

Caesarea a görög szellem jellegzetes városa, »Edom leánya«, a Herodes által alapított város.

több támadásnak volt kitéve, és kettőben találta ezt meg: a tanításban és az elzárkózásban.[7] Mindakettőre féltékenyen ügyel, aki bármelyiket megsérti, a zsidóságot veszélyezteti. A hadrianusi korban ez az ellenségeskedés már a fegyveres ellenállás gondolatáig jutott. Bar Kochba mégegyszer utoljára összeszedi az elkeseredetteket és a halálraszántakat, hogy életre-halálra megküzdjön Rómával. Maga R. Akiba áll a felkelők közé és vele a zsidóság legelőkelőbbjei. A történelemből ismeretes a felkelés sorsa, hősi küzdelem után leverték a Bar-Kochba harcosait, a vezetőket kínhalállal végezték ki.

Elisa ben Abuja már neveltetésénél fogva ellentétbe kellett, hogy kerüljön ezzel a farizeus korszellemmel. A talmud példálódzó szóval így fejezi ezt ki, amikor keresi az okokat, melyek eltávolították Alisát a tantól: »Úgy mondják, hogy az anyja, amikor terhes volt, bálványtemplom előtt ment el és beleszívódott a testébe a bálványozás illata.[8] Elisa így beszél saját ifjúságáról tanítványának, R. Méirnek:[9] »Atyám Jeruzsálem nagyjai közül való volt és körülmetélésem napján nagy lakomát rendezett. Sokan voltak jelen és énekeltek alfabetáriumokat. Csak R. Elieser és R. Jósua nem csatlakoztak hozzájuk, hanem külön húzódtak és tórával foglalkoztak. »Ők az övékkel, mi a miénkkel« — mondták. Tanultak és örültek a tanításnak, annyira, hogy tűz vette körül őket. Atyám látta a csodát, melyet a tan művelt és elhatározta, hogy fiát tudósnak neveli. De miután szándéka nem volt tiszta, azért nem maradt meg nálam a tanítás.« Sok érdekességet rejt ez az elbeszélés. Látjuk a környezetet, mely ifjúságában körülvette Elisát. Jeruzsálem előkelőinek háza ez, melyben a görög dal[10] és a mulatság járja, mindakettő kárhoztatott a fariezusok szemében. A farizeus bölcsek, akik érdekből, vagy kényszerűségből felkeresik a házat, félrevonulnak a mulatóktól, ezzel hangsúlyozva elitélésüket. Ez az a réteg, mely poziciójánál és életmódjánál fogva nem tudta és valószínűleg nem is akarta magát távoltartani a környező világtól. Abuja tisztelettel, de idegenül áll szemben a tanítás világával, amikor elhatározza, hogy fiát a tudománynak szenteli, ez csak a hirtelen felbuzdulásból, vagy hiúságból történik. A farizeus világnézethez való teljes csatlakozásról szó sem lehetett. Elisa ebben a körben töltötte ifjúságát, mely tisztelte a görög-római műveltséget és életmódjában is inkább volt római, mint elzárkózó zsidó. Elisa lelke átformálódott erre a példára. A farizeusok kárhoztatással jegyzik fel róla, hogy a görög dal nem szünt meg soha az

[7] Takács Pál: חוקות הגוי B. L. T. T. évkönyv. 1935.

[8] Chagiga 14/b. Jer. Chag. 77/a.

[9] Ibidem.

[10] Lásd Bacher.

ajkán.[11] Életmódja a világfiéra vall, soholsem a szerényen meghúzódó farizeus tudósra. Lovon jár, még szombat napján is, hasonlataiból azt látjuk, ismerője volt a latin nyelvnek és mondásoknak,[12] járatos a poharazásban, a lovaglás művészetében. A hasonlat, mellyel az ember az elvont dolgokat megvilágítja, biztos vallomás a lelkületéről. A tudás és a cselekedet harmóniáját Elisa a következő hasonlatokkal érzékelteti:[13] épület, melynek alapzatát kőből rakták, víz el nem mossa azt, festés, amely kőalapra készült, nem pereg le, talpas pohár, mely megáll, ha lehelyezik, ló, melynek zablája rendben van, nem veti le gazdáját. Lovaglás, ivás, dal, ezek nem hiányoztak Elisa életéből sohasem. Azt hiszem, nem tulzunk akkor sem, ha ennek a neveltetésnek tudjuk be azt is, hogy sokkal jobban vonzódott az aggádához, mint az elvont vallástörvényhez.

Ilyen légkörben nevelődött Elisa és élete folyamán nem is annyira ő változott, hanem inkább a világ körülötte. Sok problémát okoz a talmudnak és a későbbi tudósoknak is, hogy megkeressék, mi volt az az ok, amely Elisát eltávolította a zsidóságtól. Ha nem is teljesen, de egyrészben mindenesetre itt kell keresnünk az okot. Éppen az ő életében távolodott el mind jobban és jobban a hivatalos zsidóság a világi élettől, az ő életében alakul át lappangó ellenszenvből nyilt gyülöletbe, majd harcos ellenállásba a rómaellenesség. Ami Elisa születésének és neveltetésének idején rosszalt, de megtűrt volt, az még az ő életében gyűlölt és üldözött lett. Mert soha teljes lélekkel a farizeizmusnak nem adta át magát, hanem megtartotta régi környezetét és szokásait, nem tette meg az ellenzékbe szakadásnak ezt a lassú, de következetesen haladó útját. Talán erre utal az elbeszélés, mikor arról beszél, hogy azért nem maradt meg a tanítás Elisánál, mert atyja nem őszintén csatlakozott a farizeusokhoz.[14] Nemcsak a lelkülete, hanem a környezete is visszatartotta őt ettől az átalakulástól. Az alapos valószínűségen kívül talmudi adatunk is van arra, hogy Elisa állandó érintkezésben állt rómaiakkal, sőt valószínűleg római hatóságokkal is.[15]

A farizeizmus mind messzebb tolódott, élén Elisa tanulótársával, részint mesterével, R. Akibával. Akiba lassan élére került a rómaellenes mozgalomnak és a tekintélye napról-napra nőtt. Kiátkozta a görög szellemet, a »külső könyveket«.[16] Akiba mártir-

[11] Chag. 14 b. Ez az egyik ok, hogy nem jutott be a jövő életbe.

[12] Bacher összeveti a דברי תורה נבלעים בדמין kifejezést a »per succum et saugninem«-frázissal. (Aboth dirábbi Náthán 24.)

[13] Aboth d. Náthán c. 24.

[14] Chag. 14 b.

[15] Jer. Chag. 77/b.

[16] Szanhedrin 10. 1.

halállal megpecsételt meggyőződése nem tűrt megalkuvást. Elisa és Akiba közé ellentét szakad. Pedig Elisa elismerte Akibát nagyon, közös tanítványuknak, Rabbi Méirnek állandóan Akiba aggáda-magyarázatait tanítja.[17] A misnában fennmaradt tanítása arról, hogy aki öreg korában tanul, olyan, mint aki teleírt papirosra ir,[18] valószínűleg Akibára vonatkozik, de semmi gúnyt vagy elitélést nem tartalmaz. Az Áboth dirabbi Náthánban[19] fennmaradt fogalmazás már élesebb: »Aki fiatal korában tanul, a tanítás felszívódik a vérébe és világosan jön az ajkáról, aki öregkorában tanul, annak a tanítás nem szívódik a vérébe és nem jön világosan az ajkáról, amint mondják: ha ifjúságodban nem kedvelted, nem éred el öregségben.« Valami igazolásszerű van benne, mellyel a közöttük levő ellentétet annak rovására akarja írni, hogy Akiba öregkorában tanult és nem lett vérévé a tanítás. Ő nem értheti meg valójában és nem magyarázhatja helyesen a tanítást. Nem vitatkozás, mert Áchér sohasem vitatkozott, csak csendes önigazolás féle. De ennek sincsen támadó éle. Mindenesetre mutatja azt, hogy valami személyes ellenségeskedés volt kettejük között.

Itt indul el Elisa »elromlása«. Ekkor lesz Áchér, idegen. Előbb csak kis különbség választja el, azután ez a különbség lépésről-lépésre tágul két irányban is: politikailag, meg a törvény magyarázatában. Két erő tágítja az ürt Elisa és Akibáék között, az egyik az Elisa helybenmaradásából, a farizeusok szélsőségbe tolódásából önként adódik, a másik az az expansiós erő, mely a kis különbségeket a vita és a szembenállás folyamán végtelenre szokta szakítani. Ez a második erő még Elisa halála után is hat, sőt talán akkor a legerősebben. A kortársak ismerték Elisát, az utókor csak Áchért látta és így fordul mind keményebbre és keményebbre a szó róla, így kerül mind messzebb és messzebb a zsidóságtól a források tanúságában, így lesz az eretnekség tipusa.

A két irányt, a politikát és a törvényt teljesen elválasztani egymástól nem lehet. Az eddigiekből is láttuk, hogy a politikai gyűlölet befolyásolta a törvényt, a törvény meg viszont a politikát. Amit Áchér politikai állásfoglalásáról tudunk, az szoros összefüggésben áll a törvénnyel szemben elfoglalt álláspontjával. Az mondják, a rómaiakhoz pártolt. Weisz így ír róla: fellázadt istene, tanítása és népe ellen. Tény, hogy amikor végső szakításra került a sor, akkor megmaradt a rómaiak mellett, hisz a másik párt, mely vele már régen szembenállott, úgy sem fogadta volna be őt. De nyomát se látjuk annak, hogy népével szemben bármit is tett volna. Sőt tudjuk, milyen mély részvéttel gyászolta meg az aggas-

[17] Chag. 14/b.
[18] Aboth 4, 20.
[19] loc. cit.

tyán Chucpit-ot, R. Akiba mártir társát, akit a levert felkelés után kivégeztetett a császár.[20]

A talmud[21] elmondja róla, hogy amikor a hatóság rendeletben tiltotta el a szombat megtartását és kötelezte a zsidókat munka végzésére szombaton, Áchér feljelentette a zsidókat a római hatóságoknál, hogy kijátszák a rendelkezést, sőt tanácsot adott, hogyan kell a zsidókkal a munkát végeztetni, hogy valóban megszegjék vele a szombatot. Tulzásnak érzem a helyet, de még így is megmagyarázható. A későbbiekben látjuk majd, hogy Áchér élesen szembehelyezkedett a farizeus törvénymagyarázattal és avval az elvvel, hogy a zsidóság lényegét a törvény képezi. Különösen a szombattal áll szemben. A farizeus irányzat az életét is feláldozta a törvényért, szembehelyezkedett a római hatóságok kegyetlen rendeleteivel, ha azok a tant sértették. Ezt a mártiromságig menő ragaszkodást Elisa nem fogadta el, sokkal kisebbre értékelte a törvény betűjét és sokkal nagyobbra a római hatalmat. De különösen elveti a törvénymagyarázatnak kicsinyes, szőrszálhasogató rabbinikus módját.[22] Azzal az idézett hely sem vádolja Elisát, hogy okozója lett volna a szombat megszegését parancsoló rendeletnek. De ha megvolt, Elisa nem tartotta indokoltnak sem az ellenszegülést, sem pedig a törvény kijátszását. Amikor a farizeusok mégis megpróbálják körmönfont törvénymagyarázat segítségével bizonyos formában megengedhetővé tenni a tilosat, Áchér gúnyt űz belőlük. De nem a nyomorúságukból, mellyel a törvényt megszegni kényszerülnek, csupán ravasz törvényfacsarásukból.

Még egy hely, amellyel itt foglalkozni kell jer. Chag. 77/b. elején.[23] »Áchér megölte a tóra nagyjait. Mondják, hogy minden tanítványt, aki kiváló volt, megölt.« Van vélemény, mely szerint itt arról van szó, hogy Elisa feljelentette a római hatóságoknál azokat, akik a tilalom ellenére is tovább foglalkoztak a tannal és ezáltal halálukat okozta. Ebben a formában meglehetősen súlyos tanúság Elisa ellen. De a szöveg nem nagyon igazolja ezt a magyarázatot. Sehol a rómaikról nincs szó, ellentétben az előbbi rész-

[20] Jer. Chag. 77/b. Miért romlott meg?... egyesek mondják, látta Chucpitnak, a magyarázónak a nyelvét a disznók előtt. Felkiáltott: A nyelv, mely gyöngyöket hullatott, most a porban hever. Óh, hát ez a tóra és ez a jutalma!

[21] Ibidem.

[22] Elisáról magáról ezt nem tudjuk igazolni a talmud alapján, annál jobban tanítványáról, Méirről, aki gúny tárgyává tette a farizeusok törvénymagyarázatát avval, hogy ugyanegy dologról előbb 49-féleképpen bebizonyította, hogy tiszta, azután ugyancsak 49 féle módon azt, hogy tisztátalan. Erub. 13/b.

[23] שהיה דורג רבי תורה אמרין כל תלמיד דהוה המי ליה משבח באורייתא הוה קטיל ליה

szel, ahol világosan ki van írva, hogy a rómaiaknál feljelentette őket. A szövegben az van, hogy ő maga megölte őket. Hagyományos magyarázat[24] úgy véli, hogy nem valóságos megölésről van itt szó, csupán arról, hogy rávette őket, hogy ne tanuljanak tovább.[25] De még valószínűbb, hogy csupán egy elkeseredett, túlzó kijelentéssel állunk szemben. Éppen Elisánál más helyütt[26] is találunk ilyen túlzást, amikor állítólag megölte a hibás beszédű gyereket, mert úgy hallotta, hogy csúfolja őt. Ott maga a talmud corrigál, nem úgy volt, hogy megölte, hanem annyira felháborodott, hogy azt mondta, ha kard lenne nálam, megölném. A vérengzés minden bizonnyal sem az első, sem a második esetben nem következett be.

Mindezek alapján nyugodtan mondhatjuk túlzottnak azt az állítást, hogy Áchér saját népe ellen lázadt. Ha politikai hitvallása szemben állt is a farizeusokéval, de azért sohasem tagadta meg a zsidósággal való közösségét.

Már előbb utaltunk arra, hogy politikai állásfoglalásával össze van nőve a farizeus törvénnyel szemben elfoglalt álláspontja. Itt ugyanolyan ellentétekre akadunk, mint a politikában, kicsi okból fakadók, de végtelenre megtágúlók.

Elisa ben Abuja, mint tanaita, a kiválók közé tartozott. Még halála után is elismeréssel beszéltek tudásáról,[27] R. Méir szombat napján is csatlakozik hozzá, hogy tórát tanuljon tőle.[28] Éppen kiválósága oka annak, hogy olyan súlyosan ítélik meg elszakadását. De az ellentétek szembeállításában mindakét oldal ki van téve túlzásoknak. Ha túlozzák az elpártolását, épp az ellentét kiemelésére túlozzák tudásának jelentőségét is. A misnában csak egyetlenegy mondása van,[29] az sem vallástörvény, hanem pedagógiai megfigyelés a fiatalkori és az öregkori tanulmányokról. Haláchát egyszer mondanak a nevében.[30] Sokkal fontosabbak azok a mondásai, melyek az Áboth dirabbi Náthán 24. fejezetében maradtak ránk. Az első probléma a tudás és a cselekedet harmóniája. Sok hasonlattal fejezi ki, hogy csak az értékes, aki egyesíteni tudja a cselekedetet a tudással, a tudás cselekedet nélkül semmit sem ér.

[24] קרבן העדה a helyhez.

[25] A talmud folytatása az idézett helyen igazolja ezt a feltevést.

[26] Chag. 14/b. ולאלישע אמר אלהים — ולרשע אמר אלהים

[27] Chag. 14/b. Áchér lánya támogatást kért Rábbitól. Rábbi el akarja utasítani, de a leány avval felel: a tudását emlékezd, ne a tetteit. Tűz szállott erre az égből. Rabbi megdöbbenve látja: »ha a káromlókért ezt teszi az Isten, az őt dicsérőkért mennyivel többet.

[28] ללמוד תירה מפיו

[29] Aboth IV. 20.

[30] Moéd kátán 20/a. Názir 44/a. Kell-e gyászt tartani 3 évvel az apa halála után.

A sok hasonlattal való erősítés is rávall, hogy Elisa itt élete egyik vezérlő tanítását mondja, mégpedig polemikus éllel a farizeusok ellen irányítva, akik a tanítást egyedül helyezték az élet súlypontjába. Az öncélllá emelt tanulás többizben kihívja Elisa felindulását. Nagyon fontos és jellegzetes hely jer. Chag. 77/b., ahol el van mondva, hogy Elisa felkereste az iskolát és amikor látta az ott tanuló ifjakat, rájuk kiáltott: »hát ezek mit keresnek itt, te menj ácsnak, te menj lakatosnak, te kőfaragónak, te szabónak. Amint ezt hallották, rögtön otthagyták a tanulást és elmentek.«[31] Pedig Elisa szerette és becsülte a tanulást, hisz maga is tanult és tanított egész életében. De nem akarta, mint a farizeusok, a zsidó élet alapjává és egyetlen lényegévé megtenni. A gyakorlati élet, a tettek világa fontosabb, az iskola mellett, vagy ha kell, az iskola helyett is fontos a gyalupad. A farizeizmus avval akarta megtartani a zsidóságot, hogy iskolák mélyébe szorította, hogy alája rendelte az egyént, az embert az eszmei valóságnak, a zsidóságnak. Elisa a világ szempontjából ítél, az egyént értékeli és az életet, a zsidóságot abban a formájában ismeri csak el, amelyben az élettel egybekapcsolódik. Ha nem lenne tulságosan modern szó, asszimilációs törekvésnek lehetne nevezni a felfogását, bár az asszimiláció tárgya itt nem egy idegen nép, hanem maga az élet. Ha a tényeket nézzük, talán nincs is olyan nagy különbség Elisa és szembenállói között. Hisz gyakorlatban úgy a tanításnak cselekedetekben való megnyilatkozását, mint a tisztességes mesterséget a talmudi kor végig megkövetelte. Csak nem akarta világnézetnek vallani ezeket, amint Elisa tette. A gyermekeket az iskolából a gyalupad mellé küldeni, a tanítás felett felsőbbséget juttatni a gyakorlati életnek, amelyet a farizeus világ csak mint az az élet járulékos elemét könyvelt el, nyilt lázadást jelentett. Ha van valami, ami indokolja az Áchér nevet, akkor ez az álláspont az. Ez a forrása nagyon sok olyan cselekedetnek, amellyel Áchér messzebb és messzebb kerül kortársaitól. Ez a pont, amelytől kezdve már csak így beszélnek róla: לאחר שיצא לתרבות רעה. »miután elromlott«. Még azokban a talmudi helyekben is, ahol nem említik Áchér elszakadását, mintha ez a sors tükröződne vissza. Az Ábóth[32] helye, mintha rá vallana, aki olyan szépen tudott tanulni és mégis helytelen útra tért. Ábóth dirabbi Náthánban[33] a hasonlat a tóráról, melyet nehéz megszerezni, mint az aranyat, de könnyű elveszíteni, mint a törékeny üveget, mely, ha eltörik, nem lehet többé segíteni rajta. Vagy arról, hogy milyen hamar lehet elfelejteni a tórát. 20 évig tanul az ember, 2 év alatt

[31] מה אילן יתבין עבדין הכא, אומנותיה דהן בנאי אומנותיה דהן גנ־ דהן צייר אומנותיה דהן חייט וכיון דהוון שמעין כן הוין שבקין ליה ואזלין לון

[32] IV. 20.

[33] Loc. cit.

elfelejtheti. Vagy arról, hogy a másokkal tett jó is végeredményben önzés, mert az Isten az emberen kéri számon az életét és az elmulasztott jótettet. Talán azt kell feltételeznünk, hogy Elisa sok mondása közül a talmud szándékosan csak ezeket tartotta meg, melyek ő rá alkalmazhatók. Azokban az aggádai fejtegetésekben, melyeket már elszakadása után tanít R. Méirnek, nyilvánvaló a kiválasztásnak ez a szándékossága.[34] Jób 42_{12}[35] versét Méirrel ellentétben úgy magyarázza, hogy a régi érdemekért is jutalmaz az Isten. Koh. 7_8-at,[36] hogy csak az valóban jó, ami kezdettől fogva jó volt. És önmagára vonatkoztatja, aki nem teljes szívvel kezdte a farizeus tannal való foglalkozást és nem is volt állhatatos benne Koh. 7, 14-et, hogy a jót, meg a rosszat is maga az Isten alkotta.

Elisa »megromlott«. Áchér lett, szembekerült a farizeus tanítással és mind jobban és jobban kihangsúlyozza ezt. Talán a leghiresebb »Áchér«-legenda a szombati lovaglás története. »Rábbi Méir ült és tanított Tiberiásban a tanházban. Arra lovagolt egy szombaton Elisa, az ő mestere. Szóltak neki: Elisa, a mestered erre jár. Abbahagyta a tanítást, kiment hozzá . . . Mondta neki: térj meg. Felelte: nem lehet. Egyszer Jaum Kippur napja szombatra esett és én lovagoltam a szentély mögött és hallottam egy hangot, amely szólt: Térjetek meg, elpártolt gyermekek, csak Áchér nem, aki ismerte az erőmet és mégis ellenem támadt. Amikor a szombati határhoz értek, szólt neki: Méir, térj vissza, mert kiszámítottam a lovam lépésein, hogy eljutottunk a szombati határhoz. Térj vissza te is! Nemde mondtam neked, a túlvilág függönye mögül hallottam: Térjetek meg elpártolt gyermekek, csak Áchér nem. Kényszerítette, hogy visszamenjen vele a tanházba. Ott kérdezte az egyik gyereket: Mondd el a verseket. Mondta az: »Igy szól az Isten, nincs béke a gonoszoknak . . .« Így vitte őt tizenhárom tanházba, de mindenütt rosszul ütött ki a dolog.«[38] Az elbeszélés nagyon magán viseli a későbbi korok túlzásainak nyomát. Amíg az elején csak szombati lovaglásról van szó, a második részben már Jaum-Kippur szombatja szerepel, azonkívül a személy, mely Elisa korában már rég romban hevert. Az az Áchér, akit itt látunk már teljesen a legendáé. Maga a tény, a szombati lovaglás lehet, hogy valóság. Demonstráció a farizeus törvény, vagy az egész szóbeli tannal szemben. A szombat törvényeit különben is szívesen szegte meg. Talán ez volt az a pont, ahol a leginkább ütközött a vallástörvény a gyakorlati élettel. A szombati munka végzésével

[34] Chag. 14/b. és jer. Chag. 77/b.
[35] ויי ברך את־ית איוב מ־אשיתו
[36] טוב אחרית דבר מראשיתו
[37] גם את זה לעומת זה עשה האלהים
[38] Chag. 14/b. és jer. Chag. 77/b.

már volt összeütközés Áchér és a farizeusok között.[39] a talmudban fentebb pedig azt találjuk, hogy két cselekedete alapján látták meg róla, hogy Áchér, istentagadó: először, hogy parázna nőhöz ment, másodszor, hogy retket tépett a veteményes ágyból szombaton.[40] A szombattal való szembekerülés már az elszakadásnak olyan fokán van, ahol Áchér is tisztán látja, hogy nincs híd vissza a farizeus felfogáshoz. Érdekes, hogy a legenda Áchér legsúlyosabb eltéréséről éppen nem a rideg kárkoztatás, hanem inkább valami megható szeretet szaván szól. Kiemeli, hogy a szombati határnál vissza akarta küldeni Méirt, hogy ő ne szegje meg a törvényt. Úgy érezteti velünk, hogy Áchér megtérne,[41] csakhogy nincs már mód rá, már kitaszították őt. Sőt, végigjárja az iskolákat Méirrel, csakhogy ott is elűzik őt a gyermekek reávonatkoztatott mondatai. A farizeus hagyomány a maga igazolására viszi az elpártolt Elisa életébe a kitaszítottság fájdalmának és a megtérés vágyának ezt a megható sugarát, hogy ezzel a törvény győzelmét hirdesse az ellene lázadt egyén felett. A tizenhárom tanház gyermekeinek szava vagy a szentélyből szálló szó mintha a közvélemény lenne, mely elutasítja a nálánál kopogtatót, akinek bűne azért súlyos, mert éppen a farizeusok közül szakadt el. Kérdés, hogy ezt az elszakadást hogyan kell megitélnünk. Jelenti e ez azt, hogy Elisa valamely zsidóságból kiszakadt szektának volt tagja, vagy nem. Három feltevéssel kell foglalkoznunk, hogy a gnostikusoknak, a korai kereszténységnek, vagy a »min«-eknek csoportjába tartozik. A minekhez való tartozást tételezhetnők fel leginkább. Talmudi helyünk van arról, hogy amikor Áchér felállott a tanházban mineus könyvek hullottak ki az öléből.[42] Tipikusan mineus bűnnek, vagy esetleg a »min«-ekhez való csatlakozás szimbolumának kell tekintenünk a parázna nővel való vétket.[43] Mineus közre vall a szombatellenesség is, amely Elisánál erősen ki van emelve. A varázslásra, mely a minek jellegzetes tulajdonságául szerepel egy nagyon homályos és kétes adatunk van Jer. Sab. 14. fej. végén. El van mondva, hogy valaki gyógyított varázslással »Áchér« nevében. Azonban az »Áchér« szó csak egyetlen talmudkiadásban

[39] Lásd fent.

[40] V. ö. Máté 12. fej. 1—8. Jézus tanítványai szombaton kalászt szednek.

[41] Ebben az összefüggésben meg van változtatva a már egyszer elmondott (Aboth d. Náthán c. 24.) aggáda. Itt Méir magyarázza úgy, hogy a tórát könnyű elveszíteni, mint az üveget, mely ha eltört, nincs segítsége. Elisa, Akiba nevében más magyarázatot hoz. A tudós, ha megromlik is, lehet segítení rajta.

[42] Chag. 14/b.

[43] Lásd fent. Koh. r. 5, 5. és 7, 26-ban az asszonnyal való vétek, mint a minuth szimbóluma szerepel.

szerepel, viszont a két legjobb kiadásban[44] hiányzik. Úgy, hogy ezt az adatot nem vehetjük figyelembe. Ugyancsak nagyon homályos az a hely, melynek alapján a dualistikus felfogást feltételezhetnők.[45] »Áchér látta Metatront, akinek engedélye volt, hogy leüljön és írja Izrael dicséretét. Azt mondta: De hiszen úgy találtuk, hogy a magasságban nincs sem ülés, sem civódás, sem hát, sem fáradtság. Hát talán két istenség van? Erre kivitték Metatront és 60 ütést mértek rá tüzes vesszővel és mondták neki: miért nem álltál fel, amikor megláttad őt. Erre engedélyt adtak neki arra, hogy eltörülje Áchér érdemeit«. A zavaros elbeszélésből nehéz lenne olyan teljes biztossággal kiolvasni azt, hogy Áchér dualista volt, mint ahogy azt Grätz teszi. Annyit tényleg következtethetünk, hogy Metatron itt a demiurgos szerepében jelenik meg, aki Izrael sorsát irányítja. Ez tiszta gnosztikus vonás. Azt is látjuk, hogy valamiképpen Áchér vétkét akarja magyarázni, de a vétek maga nem világos. Az nincsen benne, hogy Áchér valóban hitt volna a két égi hatalomban. Ez az elbeszélés már vád jellegű. Feleletet akar adni arra a kérdésre, miért tekintették aposztatának Elisát, különösen, hogy a titkos tanok magyarázatában hol tévedett meg. A felelet a korban divatos eretnek gondolatokból tevődik össze, de vagy azért, mert csak feltevés és nem tapasztalati tény, vagy azért, mert túlságosan szimbolikus, nem formálódik határozott tétellé. Azt hiszem, nem tévedek, ha azt mondom, ha valójában nyiltan vallotta volna Áchér a demiurgos tanát, vagy a dualizmust, akkor nem ilyen tapogatózó, csak sejthető, homályos legenda vádolta volna őt. Maga a legenda sem merte bizonyosnak állítani azt a vádat, amelyet csak az elitéltetésből következtetett. Ha nem ilyen mértékben, de hasonlóan kell megítélnünk azt a két helyet, melyek Áchér elszakadásának okát keresik.[46] Az első szerint látta, hogy egy ember, aki teljesítette a tóra törvényét a madáranyával szemben, melyért a tóra szerint hosszú élet jár, szerencsétlenül járt és meghalt. Felkiáltott erre: hol hát a hosszú élet, hol hát az igért jólét. És nem hitt abban, hogy ez a jólét a túlvilágon elkövetkezik. A második szerint Chucpitnak tragikus sorsa felett elkeseredve így kiáltott fel: hol a tóra jutalma, hol a halottak feltámadása. A túlvilági életnek és a halottak feltámadásának kétségbevonása mineus tan. De itt, — ha az elbeszélések valóságát nem vonjuk kétségbe — következtetésekről van szó, amellyel az elszakadást egyes cselekményekből vagy kifejezésekből akarják megérttetni. Természetes, hogy olyasmit emel ki, ami a kor eretnekségeiben amúgy is ismert.

Mindezekben látjuk, hogy sok pontban érintkezik Elisa élete

[44] Krotoschin és a vilnai kiadás. Egy helyütt אחר helyett ישו פנדריא áll.
[45] Chag. 14/b.
[46] Ibid.

a minek tanításaival. Mégsem állíthatjuk, hogy a minekhez tartozott volna teljesen. A legjellegzetesebb és leginkább eretnek mineus tanításokat, a többistenhitet és a tóraellenességet nem találjuk nála, legalább is nem bebizonyított formában. A mineus könyvekkel való foglalkozás nem jelenti még a minekhez való tartozást. A minek külön, zárt társaságot alkottak, melyeknek jellemzője volt — így írja Guttmann — a zsidóságtól való elszakadás. A min szembenáll a zsidóval, vitatkozik vele, támadja a tórát, mindez távol marad Elisától. A leglényegesebb pontokban tehát eltérés, gyakori érintkezés olyan pontokban, melyek a kor valamennyi eretnekében megvoltak — semmiképpen sem elegendő ahhoz, hogy Elisát a minek szektájához tartozónak véljük és, hogy ezen az alapon vegyük bizonyítottnak azt, hogy hátat fordított a zsidóságnak. A gnosztikus tanítások jelentős szerepet játszanak Elisa életében. Az előbb említetteken kívül egy nagyon fontos helyet kell figyelembe vennünk.[47] Négyen mentek be a »Párdész«-be. Ben Ázzáj látta a kert titkait és meghalt. Ben Jóma megőrült, Elisa ben Abuja elpusztította a kert virágait, Akiba békében ment be és békében jött ki. Párdész, a kert, a talmudi kommentárok szerint a paradicsom, a túlvilági élet, Bacher[48] szerint a »kert« allegóriája a theosofikus és kozmogonikus bölcselkedést jelenti, a Genezis és Ezékiel első fejezeteihez fűződő titkos tant. Ez az a csodálatos és titkos kert, melybe olyan kevesen jutnak el és még kevesebben tudnak kijutni onnan békével. Az összefüggés Bacher magyarázatát igazolja. A talmud előző lapjain a teremtés és a »szekér fejezete«, a bibliai theozófia csodálatos és titkos mélységű fejezetei szerepelnek. Az elbeszélés tehát annyit jelent, hogy ezekkel a titkos tanokkal csak Akiba tudott hitének és helyes gondolkozásának veszélye nélkül foglalkozni. Elisa is foglalkozott velük, de a titkos tanokban, amelyek pedig kétségenkívül az élet legcsodálatosabb mélységeit jelentették annak a kornak szemében, megtévelyedett és pusztítani kezdett. A kérdések, az Isten létének és lényegének, a világteremtésnek, a szellem anyagba formálódásának kérdései nagyobbára a gnosis gondolatvilágába tartoznak. De ezekkel a kérdésekkel való foglalkozás még nem jelenti a gnostikusokhoz való tartozást. A kert másik három látogatóját nem bélyegzi a hagyomány sehol sectáriusnak a titkos tannal való foglalkozásért.

Bizonyos elismerés nyilatkozik meg az elbeszélésben. Elisát is a kevesek közé sorozza, akik az isteni szellem legmélyére láttak. Az eddigiek alapján nem kell csodálkoznunk azon, hogy Elisa ezekkel a problémákkal foglalkozik. Neveltetése, görög műveltsége

[47] Chag. 14/b., jer. Chag. 77/b. Tosz. Chag. 2, 3.

[48] R. E. J. XXII.; Bacher V.: A zsidó szentírásmagyarázat »Paradicsoma«. M. Zs. Sz. 1893.

indokolja ezt. De ugyancsak az eddig elmondottakból világos az is, hogy nem abban a szellemben foglalkozott ezekkel, mint ahogy a farizeus világ ezt elvárta. A gnostikus tanokról nem nagyon tudunk, a gnozis problémáit látjuk azonban Elisánál. És azt látjuk, hogy a talmud szerint — éppen a tudása volt az oka annak, hogy eltért a helyes útról. Valószínűleg erre kell vonatkoztatnunk ben Azzáj mondását.[49] Akinek a gondolkodása a tudása miatt megzavarodik jó jel az számára, akinek a tudása a gondolkodása miatt megzavarodik ‚rossz jel«. Az említett kettő Ben Jóma és Elisa ben Abuja. Ben Jóma misztikus spekulatiói miatt megőrült, Elisa eretnek lett, tudását rosszra fordította. Feltétlenül volt köze a gnosztikusokhoz, legalább is szellemben, hogy tartozott-e valamely gnosztikus szektához, azt nem tudjuk bizonyítani. Valószínűnek tartjuk, hogy nem.

A korai kereszténységhez való tartozást teljesen valószínűtlennek látjuk. Amellett, hogy tanításai és cselekedei csak ott mutatnak közösséget a korai kereszténységgel, ahol az összes szektákban megnyilvánuló dolgokról van szó,[50] talán legfőbb cáfolat az, hogy az első kereszténveket annyira jellemző térítésnek nyoma sincs Elisánál.

Egyetlen szektát sem láttunk, melyhez Elisát bizonyíthatólag kapcsolhatnók. Ezzel szemben az a ragaszkodás, mellyel R. Méir mindvégig ragaszkodott hozzá azt igazolja, hogy a zsidóságtól sohasem szakadt el teljesen. Méir sohasem szakította meg az érintkezést Áchérral. Sőt, valószínű, hogy sokkal több kapcsolat volt közöttük, mint amennyiről a talmud megemlékszik. Méir is a görög szellem neveltje, aggádista, rókamesék mondója. Weisz a tanításaiban lát részeket, melyeket Elisa hatásának kell tartanunk. Egyről fentebb már szóltunk. Az állandó kapcsolat mellett szól a kifejezés »Elisa, a te mestered van itt«. De méginkább bizonyítja kettőjük kapcsolatát a visszahatás. Az Elisa barátság a talmudot Méirrel szemben is tartózkodóvá teszi.[51] Felvetődik a kérdés: hogyan tanulhatott Méir Elisától, hiszen csak olyan mestertől szabad tanulni, aki olyan tiszta, mint egy angyal. Bibliai versből igazolják azután, hogy lehet tanulni, csak a tanítását, a cselekedeteit nem muszáj azért követni. És Méir így tette, a gyümölcsöt ette csak, a magját eldobta. Hasonlatot hoznak a dióról, mely — ha sáros lesz is — a belseje nem szennyeződik be. De még ezek mellett is megvan a legenda, hogy Élijáhu próféta tanuságot tesz arról, az Úristen mindenki nevében mond haláchát, csak Méir nevében nem. Miért, kérdezik, hiszen Méir csak a gyümölcsöt ette, a magját eldobta.

[49] Toszefta Berachoth 3, 4.

[50] Lásd 40. jegyzet.

[51] Nem marad szerinte a halácha Érub. 13/b.

[52] Chag. 15/a.

Erre azután mond az Isten az ő nevében is haláchát.[52] Méir nagy tekintélye és tudása természetesen győzedelmeskedik a gyanú felett, de nyom nélkül nem marad, hogy Áchér tanítványa volt. Méirrel kapcsolatos Elisa halálának a legendája. Két változata van a bővebb, a jeruzsálemi talmudban.[53] Méirnek jelentik, hogy Elisa halálán van. Hozzá megy, hívja megtérésre. Elisa sírvafakad, és sírva hal meg. Méir örül, mert úgy látja. Elisa megtéréssel távozott a világból. Amikor eltemették, a sírjából tűz szállt. Méir köpenyét teríti a sír fölé, ettől elál a tűz. A babiloniai talmud[54] elmondja, hogy Elisa halálakor azt mondták: sem törvény elé nem áll, sem a jövendő világba nem jut. Törvény elé nem áll, mert Tórát tanult, jövő világba nem jut, mert vétkezett. Mondta R. Méir: Inkább ítéltessék és jusson a jövő világba. Halálával engesztel Elisáért. Méir halála óta füst szállt fel Elisa sírjából, annak jeleként, hogy bűnhődik vétkeiért. R. Jochanán halálakor megszünt a füst, Elisa a jövő életbe jutott.

A legenda kiengeszteli Áchér sorsát. Mint az előbb a megtévedéssel, most a megtéréssel vagyunk úgy, hogy a legenda következtet, feltételezi, de nem meri határozott formában állítani, mert pozitív tudomása nincs róla. Semmi sem bizonyítja, hogy Áchér megtért volna, de a legenda könnyeket lát a szemében és tüzet lát felszállni sírjából. Áchér megtért és az Isten elfogadta a megtérést. És a legenda is úgy látja és úgy mutatja, Méir barátsága volt a szimboluma annak, hogy Elisa sohasem szakadt el teljesen a zsidóságtól. Már fentebb utaltunk rá, ebben a kiengesztelésben szerepe van annak a törekvésnek, hogy a farizeus tan győzelmét mutassa az eretnek felett. Az egyén össze kell, hogy roskadjon, ha a tannal száll szembe. A tan viszont irgalmas, még a lázadó iránt is. Annyi azonban világos, hogy a legenda — miért, miért nem — még halálában is magáénak vallja Elisát és nem úgy beszél róla, mint aki a zsidósággal végleg megszakított minden közösséget.

*

Elvonultattuk magunk előtt Elisa életét, a világot, mely őt körülvette, a legendákat, melyek róla szólnak. És ha mélyen megfigyeljük a történelem és a források tanulságait, nem látjuk sehol azt a nagy ellentétet, melyet Elisa és kora között feltételeznek. Az eltérések kiinduló pontja a görög szellem és az élet világi örömeinek keresése, melyekért Elisa a túlvilági boldogságot feláldozta. »Ha már elveszítette a túlvilágot, elgalább élvezze ezt a világot«, mondotta, és ez volt az ő elromlása. Így tudja róla a talmudi

[53] Jer. Chag. 77/b.
[54] Chag. 15/a.

forrás.[55] Ezek a bűnök azonban csak az ő korában súlyosodnak bűnné, sőt olyan súlyossá, hogy a zsidósággal szembe állítják ezek elkövetőit. Azelőtt a görög nyelv félig meddig hivatalos nyelv volt, a biblia görög fordítását is azzal indokolták, hogy a görög nyelv szép és tökéletes. Elisa még zsidóságnak tanulta azt, ami élete végére már eretnekség lett. Változó, forrongó, alakuló világ közepén makacs következetességgel megállani valami mellett, ami lehet rossz, de mégis meggyőződés — ez mindég tragikus sor volt. És ez Elisa sorsának a képe. Láttuk, minden pontja az elszakadásnak meggyőződésből fakadt. Világnézeti különbség, az öncélú tanítás és a praktikus, az eleven élet, a cselekedet világának szembenállása viszi őt ellenzékbe a farizeusokkal szemben. A közfelfogás Áchér szombati lovaglását tartja a legjellemzőbb Áchér-legendának, én azt tenném legjellemzőbbnek és legfontosabbnak, mikor az iskolából küldi az ifjúkat a gyakorlati életpályára, az elzárkózásból az életbe. Ő, aki ennek az életnek részese volt örömével és harcaival, dalos vidámságaival és az élet mélységeit kutató tudományával együtt, sem a nép, sem az egyén létezésének más formáját nem tudta elfogadni, csak azt, amely két kézzel dolgozik és tele szívvel örül az életnek. Nem tanítás ellenesség, hiszen az az élet felfogás, melyet Elisa képvisel, nagy becsben tartotta a kultúrát, csupán annak leszegzése, hogy a tanítás percre sem szakíthatja el az embert a világtól. Az érték, láttuk Elisa tanításában, csak a tudás és a cselekedet egyetteséből adódik. Ez a meggyőződés volt a legmélyebb ellentét forrása, és azt objektíve el kell ismernünk, hogy két álláspont, a farizeusoké és Elisáé, mindegyike a zsidóság fennmaradását kereste.

Nagyobbrészt a politikai helyzet az, mely olyan gyűlöltté teszi a viszonyt Elisa és kora között. A két szembenálló fél közé hullik a Róma barátság és a Róma ellenesség Brennus-kardja. A dogmatikai eltéréseket politikai harc festi alá, ez is hozzájárul ahhoz, hogy az ellentétek nagyobbak és kiegyenlíthetetlenek legyenek.

Elisa kora nemcsak politikailag, hanem szellemileg is a keresés és a forrongás ideje volt. A gnosis és a vele rokon szellemi áramlatok az élet mélységeit kutatták, misztikus spekulátiók igyekeztek igazolni vagy támadni a vallás dogmatikus igazságait. Elisa belekerül ebbe az áramlatba, a titokzatos Pardesz kanyargós útjaiba és megtéved bennük. Amint nagyon sokan megtévedtek, ugyannyira, hogy tiltani kellett a foglalkozást ezekkel a tanokkal. De a hagyomány nem tudja határozottan, hogy mi volt a megtévedése. Határozatlanság és kialakulatlanság a korban is, meg az egyén lelkében is, csak annyi bizonyos, hogy soha a spekulatió oda nem vitte, hogy a zsidóságot szándékkal megtagadja. Nem tudjuk

[55] Chag. 14/b.

bizonyítani, hogy bármely szektához is tartozott volna, mégkevésbbé azt, hogy kiszakította volna magát népéből.

Quod erat demonstrandum: Elisa ben Abuja lehet, hogy Áchér volt, idegenje a zsidóságnak, lehet, hogy tévedett, lehet, hogy rossz volt zsidónak, de élete végéig zsidó maradt. És így látta, így mutatja őt a legenda is.

Budapest. **Takács Pál dr.**

A színek a bibliában.

Előszó.

„Keine, nicht die mindeste Tatsache, die *ist*, wird durch die Vernunft *geoffenbart*. Nur allein die Vision schafft das Sein; blind, wahllos, roh, und rettet gleichsam die ganze Welt in das Bereich unserer Erkenntnis hinüber". (Wiener, M.: Von den Symbolen Benjamin Harz; Berlin—Wien, 1924., 43. o.)

A nyelv, ha már átvágta magát az indulatszavak zavaros hullámain, elsősorban a kézzelfogható, vagy legalább érzékszervekkel érzékelhető fogalmakat próbálja meg kifejezni. Persze ez csak igen kis részben sikerül. Az emberi szó mindig messze mögötte marad a valóságnak. Nem csoda, mert az emberi szó az emberi érzékszervek mögött sántikál, érzékszerveink pedig hiába erőlködnek, hogy a tiszta igazságot felfogják.

Isten kiválasztottjai azonban nem érzékszerveikkel érzik meg az igazságot, hanem lelkük istenadta erejével. A külső forma azonban, ahogyan Isten igazságát magukba fogadják, mégis csak hangokkal kísért *látomás*. Vajjon miért kell ennek a magasabbrendü érzékelésnek ugyanabban a gyarló formában történnie, mint a közönséges ember látása, hallása? Nincsenek-e ennek a látásnak, hallásnak különleges, esetleg a valóságos látással és hallással rokon törvényei?

Ennek a kérdéshalmaznak egyik kiragadott fejezete a bibliai nyelv színmeghatározó módszerének vizsgálata. Nem önkényesen ragadtuk ki a színek kérdését, hanem azért, mert a valóságos látásnak ez az egyik legkeményebb próbaköve, a lélek látásának pedig egyik legérdekesebb jelensége. Mert a lélek látnoki erejének is megvannak a maga feltételei, mint a szem látóképességének. A közönséges ember bensőjében is érdekesen kapcsolódik össze a szem és a lélek látása, a próféta bensőjében még bonyolultabb ez a kapcsolat.

E kapcsolat kifejtésének lehetősége mindenesetre tul van az emberi képesség határán, már csak azért is, mert a látomás megértésének egyetlen igaz módja van: újra látni a szavak nyomán azt, amit a látnok látott. Nem azért fejtegetjük tehát a színek meglátásának és szemléletének kérdését, mert úgy hisszük, hogy benne a látomások Achilles-sarkát találjuk meg, hanem csak

azért, mert ez a látás kérdésének legkiemelkedőbb, legszembeötlőbb pontja, nemcsak az átvitt, hanem a valóságos értelemben is. Ez az a pont, mely a nyelv kifejezőképességét a legnagyobb próbára teszi, de egyszersmind ez az a pont, mely a tudatnak arra való hajlandóságát, hogy a látottakat szóban is kifejezze, legjobban ösztönözheti. Ha tehát a nyelv ügyesen fejezi ki a színeket, érthetőbbé, érzékelhetőbbé teheti az *értelem szava* által azt a valóságot, amit egyébként csak a *látással* képes felfogni az ember.

I. Fény és árnyék.

A színek a világossággal születtek, azaz véle váltak láthatóvá. A teremtés első eredménye, a fény, a kaotikus gomolynak csak egyik oldalát világította meg, de az árnyékos oldal feketeségével szemben a napos oldal fehéres fényében ott rejtőzött a szivárvány színpompája. Ám a világosság, a fény eredetét és a sötétség végső helyét nem ismerjük.[1]

Az ember színszemléletének két határpontját, a kezdetet és a véget mégis a fény és az árnyék határozza meg. Ami az egyiken innen, a másikon túl van, az az emberi szem számára nem létezik. Viszont a látás minimuma: a fény és az árnyék megkülönböztetése már önmagában két színt ad, a fehéret és a feketét. A felületesen színtelennek nevezett tárgyak határoló vonalait és a vonalak közé zárt felületet is csak a fénynek és árnyéknak egymáshoz kapcsolódásában látjuk, a színvonal-különbségek plasztikus hatásának eredményeképen.

A fény fehérségén és az árnyék feketeségén kívül még a hajnal és az alkonyat színeit, valamint a szivárvány színsorozatát kapta az ember mintegy „felülről": tehát végeredményben minden elképzelhető színt.[2] A színeket jelentő melléknevek még sincsenek közvetlen összefüggésben az említett színes fényjelenségekkel, hanem földi dolgokhoz kapcsolódnak. Sőt, magát a fényt és a sötétséget is elnevezi Isten után más főnévvel a Szentírás embere.[3]

Mindezek ellenére sem hagyhatjuk figyelmen kívül a napkeltét és a napnyugtát, helyesebben a velük kapcsolatos kifejezéseket, mert rajtuk keresztül a Szentírás fény- és színszemléletének legszélesebb és legalapvetőbb rétegébe látunk bele.

Egész sereg kifejezése van a héber nyelvnek a napkeltére és a napnyugtára. E kifejezések két csoportba oszthatók:

[1] Job 38, 19.

[2] Ide sorozható a שרב is. Az ige megfelelője a szírben és arámban: forrónak, száraznak lenni. Maga a főnév a fata morgana, vagy a délibáb fogalmát jelentheti. (Jer. 35, 7; 49. 10.)

[3] Gen. 1, 5. ויקרא אלהים לאור יום ולחשך קרא לילה

1. Vannak kifejezések, melyek a fény és az árnyék szakaszait mintegy egyforma ranguaknak véve, *felváltásról* beszélnek.

2. Más kifejezések, mintegy elismerve a fény erőteljesebb voltát, annak *előtöréséről* és visszatartásáról beszélnek.

Az első csoport létezése nem teljesen bizonyos, de sok jel szól mellette.

Lélektanilag יצא és בא igéknek szembeállítása is célozhat az egymást felváltó két napszakra, ha pusztán az egymással szembeállított elindulásra és megérkezésre gondol a beszélő és nem az alanyra, ami mindkét esetben ugyanaz: a nap.

Ugyanehhez a gondolathoz kapcsolódhatik a napszakokra használatos kifejezéseknek duális volta is. Ezek a bibliai alapon nyugvó[4] héber időszemlélet sorrendje szerint a következők:

בין ה]ערבים	(Ex 12, 6. etc.)
שחרים	(Chron. 8, 8.)
צהרים	(Jes. 16, 3. etc)

A שחרים szó csak egyszer fordul elő,[5] akkor is tulajdonfőnév gyanát, de bizonyos, hogy egyébként is használatos volt közös főnévként, mert csak létező fogalmak nevét kölcsönözték tulajdonfőnévül.

Valószerünek látszik, hogy a duális forma csak az analógia folytán ragadt a שחרים és צהרים szavakra, a בין הערבים kifejezésről.

Az ערב II. gyök jelentése az új héberben: pielben: keverni, a hithpaelben (BH) keveredni. ערב IV. jelentése: beesteledni. Ebből származik az ערב (este) főnév. Az utóbbi gyök minden sémi nyelvben megtalálható: az arab gharb (nyugat), az asszír erêbu (a naplemente igéje) s a szír *erbo* mind e gyökre vezethető vissza.

Lehetséges, hogy ערב II. rokonságban áll az ערב I. gyökkel, melynek jelentése: zálogot adni, kezeskedni, végeredményben tehát: valamit elcserélni. Ha e két jelentéscsoportot egy eredetre vezetjük vissza, megjelenni láthatjuk az estének egy olyan felfogását, mely azt az egyik napszaknak a másikkal való felcserélődéseként értelmezi.

Az ערב szó ilymódon való értelmezését támogatja a מחר analógiája. A szó héberül mindig holnapot jelent, más nyelvekben azonban a megfelelő szónak nincs ilyen abszolut határozottsága. Így az asszírban a *mahru* időhatározó mindig a multra vo-

[4] Gen. 1, 5. 8. 13. 19. 23. 31. Ezeken a helyeken az este előzi meg a reggelt. Ez időszemlélet forrása talán ama kosmogóniai felfogásban található, hogy a chaos volt előbb. A chaos mindenképen a feketeség tulajdonságait viseli magán, meg kellett teremteni mellé a világosságot. Előbb volt tehát az este (chaos) = feketeség és ezt váltotta fel a reggel (a fény).

[5] Az asszírban sâhiru „varázslót" jelent; šêru, šêrtu: *reggeli* szürkületet.

natkozik: e tő jelentése „szembemenni", azaz az értelem tágításával: „megfelelni, felváltani". E jelentéscsoporthoz tartozik a héber מחיר (ár) főnév: az az érték, mely egy másiknak megfelel, azzal felcserélhető. Amint tehát a מחר jelenti az előzőt felváltó napot, úgy az ע־ב az előzőt követő napszakot jelenti.

Ha a בין העי־בים kifejezést közvetlenül a „beesteledni" jelentésből származtatjuk, nehezen érthető a duális forma, bármennyire régi és elterjedt is az a magyarázat, amelyik *két* esti szürkületről beszél. Mert akár úgy értelmezzük a בין szócskát, hogy „között" a jelentése, akár úgy, hogy csak annyit jelent, amennyit a ב jelentene: egyidejűséget, egyik esetben sem kapunk reális időmeghatározást. Akár azt jelenti, hogy „a két esti szürkület között", akár azt, hogy „a kettős esti szürkületben",[6] nehéz két szürkületet elképzelni keleten, ahol tudvalevőleg az átmenet a nappalból az éjtszakába oly gyors.[7] Ha azonban az ע ר ב I. gyöknek a „felváltani, helyettesíteni" jelentéséből indulunk ki, akkor az ige jelentése és a duális alak között világosabb és elképzelhetőbb összefüggést találunk. Az עֶרֶב szó eszerint felváltást jelent, azt az időt, amikor a napnak két szakasza felváltja egymást, a בין הערבים pedig a két, egymást váltó szakasz közé eső időt jelenti; vagy, ha a בין egyidejűséget jelent, azt az időt, amikor a két egymást váltó szakasz találkozik.[8]

Ennek az elméletnek ellene lehet vetni, hogy az igének ezt az alapjelentését tekintve a reggelt is hívhatnók עֶרֶב-nek, ha egymás felváltásában a napnak ez a két szakasza valóban egyenrangú. Ám a héber nyelvérzék nem vádolható mégsem jogfosztással: a „reggel"-nek egyik héber szava, a מָחָר, ugyancsak a „cserélni, váltani" jelentéssel függ össze.

Hogy a duális forma a מחר tőből nem fejlődött ki, csak az ערב-tőből, annak talán az a magyarázata, hogy a napszakaszok duális szemléletében a suly az esti időpont felé tolódott el.[9] A מחר gyöknek a reggelre való alkalmazása pedig nemcsak, hogy telje-

[6] V. ö. a tefilin parancsára vonatkozó בין עיניך (Deut. 6., 8.) kifejezéssel, ami a szemmel való egyvonalúságot jelenti a hagyományos magyarázat szerint.

[7] Az a feltevés, hogy a בין הערבים az ערב tőnek „keverni" jelentéséből magyarázható és a fény és árnyék keveredésére céloz, egészen valószínűtlenné válik, ha szinonimájára, a בין השמשות (שמש-ből) kifejezésre gondolunk, ahol szó sincs keveredésről.

[8] Lagarde a צהריים szót is ebben a szellemben magyarázza (129. o.): צהרים gehört zu zahr „Rücken und bedeutet die Zeit, in der die Sonne, auf der Höhe des Tagbogens angelangt, *hinter sich und vor sich* eine Senkung sieht.

[9] Gen. 1., 5. lásd: a 4. jegyz. Az asszír erebu (= bemenni) is párhuzamban van a בָּא igével; ez a tény is a felváltás-fogalomkörhöz sorozza a szóbanforgó kifejezést. Az asszírban a mahru mindig a *multra* vonatkozik, ez is azt bizonyítja, hogy nem reggeli *fényt*, csak a felváltás fogalmát jelenti. A maharu ige jelentése is: szembe menni, átvenni.

sen átengedi az ערב tövet az este fogalmának, hanem párhuzamként az ערב tőnek ilyetén való értelmezését is bizonyítja.

A kifejezéseknek az a csoportja, amelyik a fény *előtöréséről* beszél, a fényt, ragyogást jelentő kifejezéseknek hatalmas tárházát tudja maga mögött szellemi alapként. Ott van először is az égést jelentő gyököknek rengeteg szinonimája (אור, עור, עיר, להט, לפד, זרח, נגה, ברק, אהל-הלל, קלה stb.) és a ragyogást jelentő tövek csoportja, stb.), valamint a belőlük származó derivátumok.

Az „előtörést" jelentő gyökök között jóformán nincs is olyan, amelyik pusztán a nappal kapcsolatban volna használatos. A legtöbbjében ezeknek a gyököknek bizonyos rokonfogalmak találkoznak: ilyenek a napnak előtörése a látóhatár mögül, a növény előtörése a földből és a madár felrepülése. A נצץ tő látszik ebből a szempontból a legtökéletesebbnek: nemcsak a napfelkeltét jelenti, (הנץ החמה) hanem a növény növekedését, a virágot is (Gen. 40, 10.) és madárnévül is szolgál. (Lev. 11, 16.) A פרח tő csak virágzást, növekedést és röpülést jelent (v. ö. נֵץ), de az עלה tő nemcsak a napfelkeltével, illetőleg a hajnal fényoszlopának előtörésével kapcsolatban fordul elő (Gen. 32, 27.), hanem a növény növekedésével kapcsolatban is.[10]

Az „előtörést" jelentő gyökből lehet levezetni a reggelre vonatkozó héber kifejezéseket. Így a בֹּקֶר főnév gyöke, mely megfelel az arab *bakara,* vagy *fakara* tőnek, hasítást jelent, a בקר tehát arra az időpontra esik, amidőn a fény meghasítja az éj sötétségét.

A שחר II. gyök alapjelentése szintén: meghasít (GB. 819. l.) (Arabban *sahara,* az asszírban *šêru, šêrtu* a שחר megfelelője). Ám שחר látszólagos rokonsága a שחור (fekete) melléknévvel, bizonytalanná teszi a szó etymológiáját. Egyesek hajlanak arra, hogy az ég hajnali szürkeségéből vezessék le a szót; ez a következtetés azonban nem követ helyes logikát. ישחר eszerint nem is annyira a reggelhez, mint inkább az előző éjtszakához számító időszak volna: ezzel szemben a héber nyelvhasználatból világosan kitűnik, hogy שחר kezdetet jelent, nem pedig befejezést. (עלה השחר etc.) A fordítások is a שחר „világosság" jellegét hangsulyozzák. (mane, aurora, lucifer etc.) Köhler ehhez még a modern nyelvhasználat érvét is hozzá teszi: a שחר arab megfelelője, *sahar,* a hajnalt közvetlenül megelőző, pillanatig tartó *vörös* fénysávot jelenti, mely megjelenik az égen. (Köhler: Die Morgenröthe im A. T. 59. l.) A héber használatban a שחר értelmezése annyiban módosult, hogy a nap első szakának számít, míg az araboknál az éjtszaka befejező fázisa.

Van másik feltevés is, amely talán szokatlanabb és meré-

10 Prov. 24. 31. הנה עלה כלו קמשונים

szebb, de pszichológiai módszereket figyelembevéve, megérthető. Van, aki azt állítja,[11] hogy az ősember első szavai bizonyos határfogalmakat, mégpedig páros végpontokba eső határfogalmakat fejeztek ki, tehát az egyes szavak két-két, egymással ellentétes fogalmat jelölhettek.[12] A שחר gyök feketeséget és ragyogást jelentő ellentétes értelme között is lehet ilyen összefüggés.

Ebben az esetben különben is két olyan fogalomról van szó, melyek az ellentét körvonal-görbéjének két végpontján feküdvén, majdnem egybeesnek, mondhatnók: keverednek a szürkület színében. A színbeli ellentét tehát korántsem olyan nagy.

A nyelvnek tudat alatt való logikája összekeveri azt a két ellentétes fogalmat is, amit a יצא és בא igék értelmük szerint eredetileg kifejeznének. Ebben a kifejezésben : מוצאי בקר ויערב תרנין (Ps 65, 9.) a מוצאי szó valószínüleg a ויערב szóhoz is hozzátartozik, bár általában csak napfelkeltéhez szokott kapcsolódni. Ebben a felcserélődésben is a fogalmak párhuzamos-ellentétes összefüggése érezhető.

Ugyanez az összefüggés érezhető a נישה szó használatán. Jelentése elsősorban: alkonyat. (A tő fúvást jelent; az az idő, amikor a hirtelen hőmérsékletváltozás hűvös szelet hoz.) Ebben az értelemben előfordul többször. (Job. 24, 15. Prov. 7, 9. stb.) De előfordul a hajnal jelentésében is: Job 7, 4. és I. Sam. 30, 17-ben. Persze itt különösen jól látszik az, ami a többi rokonértelmű szónál is súllyal esik a mérlegre, hogy a hajnalnak és az alkonyatnak tüneménybeli párhuzamos hasonlósága és eseménybeli ellentéte is erősen hathatott.

A שחר és בקר igék nemcsak a valóságos *értelemben* rokonok, képes jelentésükben is találkoznak. Piélben mindkettő azt jelenti: felkeresni, ellátni valakit, alaposan megfigyelni valamit stb. (Pl Lev. 13, 36, Ez. 34, 11, 12; — Job 7, 21, Prov. 13, 24.)[13]

Az árnyék, a sötét szín, a feketeség a héber gondolkodás szerint: a fény elvonása, visszatartása, sűrítése, esetleg befedése. Például: Joel 2,10. וכוכבים אספו נגהם „A csillagok visszatartották fényüket." Az אסף tő jelentése egyébként nemcsak a naplementére használatos בא kifejezéssel állítható *értelmi* párhuzamba (l. fönt: Joel 2, 10.), hanem az elmulás, a halál fogal-

[11] Ismeretes theoria; Abel, C., Der Gegensinn der Urworte, 1884 c. munkája egészben ezzel foglalkozik.

[12] V. ö. a latin altus 3 = magas és mély, sacer 3 = átkozott (pl.: morbus sacer) és szent. A héber קדש-nak is van ilyen értelme, pl. תקדש המלאה (Deut. 22,9.). A héber eufémisztikus kifejezések (לשון סני נהור) szellemi gyökere is visszanyúlhat erre a fogalomkapcsolatra.

[13] Hogy azonban a בקר eredeti értelme is benne van a fogalomban, mutatja az ellentét, mely az egész képet gyönyörűen plasztikussá teszi. Pl. Ez. 34, 12.:

כן אבקר את צאני והצלתי אתכם מכל המקומות אשר נפצו שם ביום ענן וערפל

mában is találkozik vele. Pl.: ויאסף אל עמיו „Megtért őseihez" (Gen. 35, 29. etc.) és ואתה תבוא אל אבותיך „Te pedig megtérsz őseidhez." (Gen. 15, 15.) Az עוב (sötétséggel fedettnek lenni) gyökből származó (és így az עבב „sűríteni, sötétíteni" g yökkel is rokonságban levő) עב, felhő név is ebbe a szellemi körbe tartozik (Jezs. 19, 1. stb.)

A fénynek és árnyéknak ez az egymást váltó, illetőleg egymáson váltakozva diadalmaskodó beállítása jellemző a héber színszemléletre.

II. Valóságos színek.

Valóságos színekről általában csak bizonyos fenntartással beszélhetünk. A tudományos kísérletek bebizonyították, hogy azok a színek, amiket mi látunk, a valóságban másképp festenek. Ennek kettős oka van. Nagyon sok példa bizonyítja, hogy nemcsak kivételes esetekben és helyzetekben, hanem úgyszólván rendszeresen optikai csalódás-sorozat vonul el szemünk előtt.[14] Ennek az igazságnak következménye az a körülmény, hogy az esetleg előforduló tökéletes színérzékelést is befolyásolja és elferdíti az úgynevezett emlékszín (Gedächtnisfarbe). Az a szín, amelyet valamely tárgyon gyakran láttunk, emlékezetünkbe vésődik, az emlékkép szilárd tulajdonságává válik. Ha azután azt a bizonyos tárgyat, dolgot látjuk, akkor is az emlékezetünkbe vésődött színben látjuk, ha nem pontosan olyan is. De még inkább bekövetkezik a másik eredmény: ha említeni halljuk ezt a bizonyos dolgot, de nem látjuk, akkor egész biztosan az emlékszínt kölcsönzzük neki gondolatban, anélkül, hogy gondolnánk arra, hogy más színe is lehet.[15] A havat például fehérnek emlegetjük,[16] holott bizonyos körülmények között, pl. árnyékban, vagy erősen kék ég mellett határozottan a kékes szín érzetét kelti, sárgás tónusú napfényben pedig halványsárgának látszik.

Föltehető, hogy egy bizonyos „normális" megvilágítás ismétlődése, esetleg erős hatása alakítja ki az emberben valamely dologról való színemlékét, de eszerint az is lehet, hogy egyetlen „abnormis" megvilágítás az összes utána következő normális világítások hatását a magáéhoz hasonítja a színemlékezet segítségével.

[14] V. ö. Schwarcz.: Das Wahrnehmungsproblem. Leipzig 1892., 180. old.: Die Zahl der Wahrnehmbaren Farbenunterschiede (Helmholtz: „Vorträge und Reden" 271.) ist viel kleiner als die der verschieden-artigen Gemische von Lichtstrahlen, welche die Aussenwelt unserem Auge zusenden kann. Ugyancsak ő idéz a 124. oldalon (Helmholtz nevében is) néhány szabályszerü optikai csalódást a színlátással kapcsolatosan.

[15] V. ö. Katz D.: Die Erscheinungsweisen der Farben 214. o.

[16] Pl. Jer. 1., 18.

Ebben a folyamatban tehát, minthogy nem lehet szó abszolut színekről, a nyelv lehetőleg elkerüli azok meghatározását: célszerűbben jár el, ha nem a színt említi, hanem magát a tárgyat, melyhez az esetek legnagyobb részében és legtöbb egyén szempontjából ama bizonyos szín kapcsolódott.[17] E *szubjektív* kifejezésmód alkalmazását az alább következő fejezetekben többször megfigyelhetjük.

1. A szineket jelző kifejezések.

A Szentírás nyelvében előforduló, színeket jelző kifejezések tárgyalásánál először azokat a gyököket vesszük sorba, amelyekből színeket jelentő melléknevek, főnevek és igék származnak. Ezen gyökök összefüggései a rokonnyelvekben előforduló kifejezésekkel, valamint a kapcsolatok, amelyekben előfordulnak, lehetőséget nyujtanak annak a megállapítására, hogy milyen színfokozatoknak feleltek meg. A szóbanforgó gyökök jelentését szükségesnek tartottuk megemlíteni, de sokkal fontosabb az árnyalatok megállapítása a vokalizáció, tehát a derivátumok formája szerint. A vokalizáció ilynemű jelentősége az azonos összefüggésekben ismétlődő azonos formákból állapítható meg. Ebben a csoportban tehát könnyen alkalmazható az induktív módszer. Hasonló eljárást követünk a színek másik csoportjának vizsgálatánál: ebbe a csoportba azok a gyökök, főnevek és melléknevek kerülnek, amelyek nem önmagukban jelölnek egy bizonyos színt, hanem az illető szín előállításának anyagát adják, vagy az illető szín bizonyos tárgyak állandó, jellegzetes tulajdonságaként szerepel. A következtetés iránya ebben a csoportban az előbbinek fordítottja, de ez utóbbiaknál is figyelemmel kell lennünk a származékokra és a kapcsolatokra, amelyekben jelentkeznek.

אדם arab: *'d m;* (vörösnek lenni). Talán összefügg az egyiptomi *'d m j*-al. Belőle képzett melléknevek:

1. אדם Előfordul:

(אדמה אדמים) Cant. 5, 10. דודי צח ואדם

Az emberi *bőr vörösségére* vonatkoztatva. (Ez inkább a *narancsszínhez* áll közel.)

Zech. 1, 8.

Zech. 1, 8. 6, 2. סוסים אדמים

Num. 19, 2. פרה אדמה

Állati szín (ló és tehén színe). Pontos meghatározását nem tudjuk.

Gen. 25, 30. מן האדם האדם

A lencsefőzelék színe *(sárgásvöröses.)*

[17] Ezékiel látomásaiban például — mindjárt az első fejezetben is — egymást érik a színpompás képek, anélkül, hogy színt említene, pusztán ismertszínű dolgokhoz való hasonlítással. (Pl. 22-ik, 26-ik, 27-ik vers.)

2. אַדְמֹנִי Gen. 25, 25.
I. Sam. 16, 12. והוא אדמני
I. Sam. 17, 42.
Valamennyi helyen a fiatal férfi arcának színét jelenti. Ezért valószínű, hogy rózsaszín árnyalatot jelent. A Gen. 25, 25-ben közölt hasonlat: כאדרת שער, nem ad felvilágosítást e tárgyban.

3. אַדְמְדָּם Intenzív képzés. (qataltal)
Lev. 13, 42. נגע לבן אדמדם
Lev. 13, 49.
Lev. 13, 19.
Lev. 13, 24.
Lev. 13, 43.
A gyulladásos bőr vöröses színe.
Lev. 14, 37. ירקרקות או אדמדמות
A falon jelentkező vörös folt. Tekintve, hogy a fekélyes bőr színével van párhuzamba állítva, feltehető, hogy ugyanazt a vöröses árnyalatot jelenti. A hagyományos magyarázat, valamint egyes modern grammatikusok (V. ö.: 37. jegyzet) szerint: erősen vörös. Az összefüggés inkább azt mutatja, hogy az általánosan ismert árnyalattól *eltérőt* jelenti, legtöbbször éppen nem a megszokott árnyalaton túl esőt, hanem azt, ami azon innen van, ami affelé hajlik, a *kialakulóban levő*, nem a kialakult színt, tehát halványat. (V. ö.: Aistleitner J.: Héber nyelvtan, Budapest, 1932., 67. o.)

A gyökből képzett főnevek:

1. אֹדֶם Gen. 25, 30. מן האדם האדם הזה GB 17 szerint feltehető, hogy az arab *'idam*-al azonos, ami kenyérrel együtt ehető dolgot jelent. Ebben az esetben szójátékról lehet szó, melyet a Massorah, nem értvén a szó jelentését, helytelenül vokalizált. A főnév azonban másutt is előfordul, ahol kétségtelenül színt jelent: Jezs. 63, 2. מדוע אדם ללבושיך Itt is felfogható az אדם melléknévként, ha a ללבושיך első ל -jét másolási hibának vesszük. Ha az אדם-ot e két helyen főnévként értelmezzük, vokalizációja mindenesetre sajátságos.

2. אֹדֶם Gesenius—Buhl 17. (11. lap): vörösség. Vörös drágakő. (Targum: סומקא; rubin, karneol.)
Ex. 28, 17. 39, 10. אדם פטדה
Jech. 28, 13. „ „
A drágakő élénkpiros színe.

Igei derivatumok:

1. qal Thr. 4, 7. אדמו עצם מפנינים
Gyöngyökkel vagy korallokkal való összehasonlításban: vörösnek lenni.

2. hif'il Jes. 1, 18. אם יאדימו כתולע
A skarláttal kapcsolatban: vörösnek mutatkozni, megvörösödni.

3. hithpa'el Prov. 23, 31. כי יתאדם

A borra vonatkoztatva: vörös színben játszani.

Mindhárom alak a vörösnek erős árnyalatát fejezi ki, vagy legalább is azt a megjelenését, amikor — esetleg a vele kapcsolatos csillogás folytán — erősen *szembeötlő*.

4. pu'al. A képzésre jellemző a kamec a rövid u helyett.
Ex. 25, 5. 35, 7. עורות(ו)
Ex. 26, 14. אילים
Ex. 35, 23.
Ex. 39, 34. מאדמים(ה)

A szentélyben használt állati bőrök színe. Kultusztárgyakról lévén szó, lehet, hogy színük azonos a szentélyben használt két vörös szín egyikével, a skarláttal, vagy a bíborral. (L. később.)

Nah. 2, 4. מגן גבוריהו מאדם

A vér színéről. Hiányzik a Szentírásban a *vörösre festés* igéje. Ennek valószínűleg a piel forma felel meg. (V. ö. a pual jelentésével.)

אמץ A gyök jelentése: kövérnek, erősnek lenni. Talán az e fogalommal kapcsolatos képzete a vörös színnek az, ami rokonságba hozza a melléknévvel. (V. ö. a חוה gyökről való fejtegetéssel és a חמץ *esetleges* megfelelésével.)

אַמֻּצִים Zech. 6, 3. ברדים אמצים

(אֲמֻצִּים) Zech. 6, 7.

Lovak színével kapcsolatban. Mindkét hely igen kétes. Legvalószínűbb azonban az a magyarázat, mely az arámi אימצא (vörös, nyers hús) alapján vöröset ért e helyütt. (L. Perles JQR 1911., 99. lap, V. ö. még a fentemlített חוה gyök kapcsolataival.)

[חום A חמם mellékalakja; arab *h m* és *hum*, (melegnek lenni, asszír emmu (forró). E gyökből származó melléknév:]

חוּם Gen. 30, 32. וכל שה חום

Gen. 30, 35.
Gen. 30, 40.
Gen. 30, 33.

Mindenütt bárány színére vonatkozik. Pontos értékét nem tudjuk megállapítani: ha az etimológiából indulunk ki, nem egészen feketét, hanem az égés színének megfelelő barnát kell értenünk rajta.

חור Szir és arám: חור (fehérnek lenni). A gyökből képzett főnév:

1. חוּר Est. 1, 6. חור כרפס

A byssus fehérsége. (LXX.: u. a.)

Est. 8, 15.

2. חוֹרִי Jes. 19, 9. יארגם חורי Arámi képzés.

(Luzzatto itt חֻרְגֵי-t olvas; v. ö. GB 17, 219) l. Jelentése és színe valószínűleg azonos az előbbivel.

3. חֳרִי (Arámi חֲרִירָא, arab huwaraj)

Gen. 40, 16. סלי חרי

Valószínűleg: fehér kalács.

A tőből képzett melléknév:

חִוַּר (arámi) Dan. 7, 9. כתלג חור

Fehér, a hó fehérségével való összehasonlításban.

Igei derivatum:

qal Jes. 29, 22. פניו יחורון

Az emberi arc sápadt színére vonatkozóan: megfehéredni, elsápadni, v. fehérnek, sápadtnak lenni.

חמץ III. GB 17 (242. lap) szerint nincs rokonságban חמץ I. és II. gyökökkel. Szerinte a gyök jelentése: erős színűnek lenni. A gyökből származó melléknév:

חמוץ Jes. 63, 1. חמוץ בגדים

Csak a párhuzamból látjuk a jelentését, a vérhez hasonló vörösséget jelenthet.

חמר II. arab h m r; vörösnek lenni. A gyökből származó igei derivatumok:

1. qal Ex. 2, 3. ותחמ־ה בחמר

Bizonyos szurokanyag színének felel meg, tehát nemcsak: bekenni (azzal a bizonyos anyaggal), hanem esetleg: befesteni is (pirosra).

2. pe'alal Job. 16, 16. פני חמרמרו

Az emberi arc vörösségével kapcsolatban, melyet a sírás idéz elő. Ez a példa az intenzív jelentést támogatja.

A gyökből származó főnevek:

1. חֹמֶר (szír és arámi המרא arab himar, asszír imêru). Jelentése: szamár; szőrzetének vöröses színe magyarázza etymologiáját.

2. חֹמֶר III. (?) Lehetséges, hogy az Ex. 8, 10-ben előforduló חמרים főnévvel áll összefüggésben, amely *rakást* jelent. (V. ö. GB. 242, חֹמֶר II.) Ha van színjelentése, akkor a föld vöröses színére vonatkozhatik.

3. חֵמָר (?) Szurokanyag. (Színére nézve: lásd fönt.)

4. יַחְמוּר (?) Vöröses színű állat (dámvad, antilop). Egyébként a המר gyökből származó derivatumok részletesebb tárgyalását nem tartjuk szükségesnek, tekintettel az etymológia bizonytalanságára.

ירק asszír: arâku, szír és arámi: ירק, arab *w r k* (zöldnek lenni, elsápadni). A gyökből képzett főnevek:

1. a) יֶרֶק Deut. 11, 10. כגן הירק
I. Reg. 21, 2.
Prov. 15, 17.

Tulajdonképpen melléknév: zöld; a konyhakerti növényzet színével kapcsolatban.

1. b) יָרֹק Job. 39, 8. ואחר כל ירק תדרש

Szintén melléknév eredetileg, mint אדם (l. ott); a vegetáció színe.

2. יֶרֶק
(st. const.) Gen. 1, 30. כל ירק עשב
יֶרֶק Ex. 10,. 15.
Num. 22, 4.
Jes. 15, 6.
Gen. 9, 3.
Ps. 37, 2.
II. Reg. 19, 26.
Jes. 37, 27.

Valamennyi hely a fa, illetőleg a fű *zöld* színére vonatkozik. A főnévnek két st. constr. formája jelentkezik. Az egyik a segolaták általános st. c. formája, a másik a (י-al kezdődő főneveknél előforduló) qetal forma. Figyelemreméltó, hogy a zöld színt a héberben nem melléknév fejezi ki, mint pld. a vöröset, hanem főnév. Ennek magyarázatára talán az a meggondolás szolgálhat, hogy a héber nyelv a zöldet a vegetáció sajátosságának tekintette, tehát nem *tulajdonságot* látott benne, mely másutt is előfordulhat, (mint pl. a vörös, állat, növény, ember színére, stb.), hanem *fogalmat*, mely a növényzetnek mintegy velejárója. Így érthető, hogy a zöld színt a יֶרֶק főnévnek a st. const.-a határozza meg. (ירק עשב = a fű zöldje, stb.)

3. יְרַקּוֹן Jer. 30, 6. כל פנים לי־קון
Az emberi arc *elsápadására* vonatkozólag.

Deut. 28, 22.
I. Reg. 8, 37.
Am. 4, 9.
Hag. 2, 17.
II. Chr. 6. 28. } ו־]שדפון
} [י]ירקון

A növényzet *elszáradásának* színe. Valamennyi hely שדפון -al együtt hozza, tehát az elszáradással együtt járó fakósárga színt jelenti.

A gyökből származó melléknév:

4. יָרַקְרַק Lev. 13, 49.
Lev. 14, 37. ירקרקות או אדמדמות
A bőrön, illetve a falon jelentkező fekély színe. Zöldes-sárga lehet, bizonyos kékes árnyalattal. (V. ö. אדמדם)

Ps. 68 14. בירקרק חרוץ
Az arany sárgaságát jelenti. Figyelemreméltó az a jelenség, hogy a ירקרק e helyütt követi a יֶרֶק szerkesztését: főnévi értelemben használatos.

לבן (arab *laban* = tej.) Vele kapcsolatos melléknév:

1. לָבָן Gen. 30, 35. כל אשר לבן בו
Zech. 6, 3. סוסים לבנים
Zech. 1, 8.
Zech. 6, 6.
Fehér, mint állati szőr színe. Közel állhat a betegségtől megfehéredett haj színéhez.
Lev. 13, 3. הפך לבן
Lev. 13, 4.
Lev. 13, 10, stb., stb.

A fehér (ősz?) haj színére vonatkoztatva. Valószínű, hogy a beteg haj színe *nem azonos* az ősz haj színével.

Lev. 13, 42. נגע לבן אדמדם

Lev. 13, 16.

Lev. 13, 17, stb., stb.

A bélpoklos fekély, kiütés és daganat színéről. Ez a fehérnek a sárgás árnyalatát jelenti. A לבן אדמדם (vöröses fehér) jelentését nem tudjuk közelebbről meghatározni, valószínű, hogy fehéresbe hajló vörösest jelent. (V. ö. אדמדם ,ורקרק)

Eccl. 9, 8. בגדך לבנים

A kimosott ruha fehérségére.

Gen. 49, 12. ולבן שנים מחלב

A fogak és a tej fehérségéről. Ez a sárgás árnyalathoz áll közel.

Ex. 16, 31. והוא כזרע גד לבן

A manna színével kapcsolatban, melyet a *gad* nevű növény színével hasonlít össze. Nem tudjuk meghatározni.

Gen. 30, 37. מחשף הלבן

Gen. 30, 37.

A lehántott ág színe. Ez is sárgásfehérnek felel meg.

A gyökből képzett főnevek:

1. לְבָנָה Tulajdonképpen a melléknév feminin alakja.

Jes. 24, 23. וחפרה הלבנה

Jes. 30, 26.

Cant. 6, 10.

A fehér ezüstös árnyalatának megfelelő szín: hold.

2. לְבֹנָה (arab: *lubnā*.)

Gen. 30, 37. מקל לבנה

Hos. 4, 17.

Az ezüstös (?) fehér színnek felel meg. (Nyárfa ?)

3. לְבוֹנָה (arámi és szír לבונתא arab lubân, asszír lubânu; v. ö. GB 378.) tömjén; színe a hamuszürkéhez áll közel.

A gyökből képzett nomen proprium:

לְבָנוֹן A Libanon hegy. Az etymológiát igazolja. Jer. 18, 17., mely a libanoni hóról beszél. A Targum is תלגא טור-nak nevezi a hegyet. Ez egy új árnyalattal bővíti a לבן tő amplitudóját: a hó fehérségével.

Igei derivatumok:

1. hif'il. Joel. 1, 7. הלבינו שיניר

A kiszáradt növény szárának színéről: megfehéredni, de sárgás árnyalatnak felel meg.

Dan. 11, 35. ולברר ולבבי

A fehérre izzított érc színe. Kissé a sárgás árnyalat felé hajlik.

Jes. 1, 18. כשלג ילבינו

Ps. 51, 9.

A hó fehérségéről.

2. hithpa'el. Dan. 12, 10. יתבררו יתלבנו
A fehéren izzás színéről: megfehéríttetni, megfehéredni.

פאר arab *f w r:* főzni, hevíteni. A gyökből származó főnév:

פָּאֵר Joel. 2, 6. כל פנים קבצו פארור
Nah. 2, 11.
Az arc színváltozásával kapcsolatban, valószínüleg a vörösségnek az arcon való összegyűjtését jelenti az ige, tehát elpirulást.

שחר I. arámi és szir ܫܚܰܪ feketének lenni.

1. שָׁחֹר Lev. 13, 31. ושער שחר
Lev. 13, 37. „ „
Az emberi szőrzet színével kapcsolatban: fekete.
Zech. 6, 2. סוסים שחורים
Zech. 6, 6.
A fekete ló színére vonatkoztatva.
Cant. 5, 11. שחורות כעורב
A haj fekete színéről, összehasonlítva a holló tollazatával.
Cant. 1, 5. שחורה אני ונאוה
A következő verssel való összefüggésből kitűnik, hogy itt a napsütötte bőr sötét színét jelenti.

2. שַׁחְרַחֹר Cant. 1, 6. שאני שחרחרת
Itt talán a naptól *erősen* megégetett bőr színe, vagyis nem a megszokott középszínen innen, hanem azon túl esőt jelent.

A gyökből képzett főnevek:

1. שְׁחוֹר Thr. 4, 8. חשך משחר תארם
Feketeség a szennyel kapcsolatban, talán szürkés-fekete árnyalatnak felel meg.

2. שַׁחֲרוּת (GB. 820. o.)
Eccl. 11, 10. והשחרות הבל
A haj feketesége, esetleg kékesfekete árnyalat. (V. ö. Cant. 5, 11.)

A gyök igei derivatuma:

qal (?) Job. 30, 30. עורי שחר מעלי
A szennyel kapcsolatban esetleg: feketének lenni, megfeketedni. (De a constructio arra csábít, hogy „lehasadozik", „letöredezik, lehámlik" jelentést adjunk neki. (V. ö. GB. 819. שחר II.)

שיב arámi סיב szír ܫܳܐܒ arab *š j b* (megőszülni) *asszír* šibu (ősz). (V. ö. GB. 782. l.)

A gyökből képzett főnevek:

1. שֵׂיב II. Reg. 14, 4. משיבו
Az ősz hajszínre.

2. שֵׂיבָה

A Szentírás legtöbb helyén az „öreg kor" szinonimájaként szerepel: két hely van, ahol határozottan kiemelkedik a szürkés jelleg:

Hos. 7, 9. גם שיבה זרקה בו

Az ősz hajszálak megjelenésével kapcsolatban, melyek kezdetben elszórtan (שׁרק) mutatkoznak.

Job. 41, 24. יחשב תהום לשיבה

A habzó tenger szürkésfehér színe.

A gyök igei derivatuma:

qal I. Sam. 12, 2. ואני זקנתי ושבת
Job. 15, 10.
Ósznek lenni.

שׁרק asszír šarku (vér) arab *šrk* (vörösnek lenni).

A gyökből képzett melléknév:

שׂרק (שׂרקים) Zech. 1, 8. שרקים ולבנים
latát a rokonnyelvek mutatják, ahol a gyök a vérrel kapcsolatos vörös színt jelzi.
Ló színéről. (v. ö. az arab áškaru = vörös ló.) A szín árnya-

Festékanyagok.

אַרְגָּמָן Arámi és szír ארגונא arab *'argûna* = vörös bíbor. A főnév gyöke a régi grammatikusok (Ibn Dsanach és Kimchi) szerint a רגם (hímezni) gyökkel rokonértelmű רגם (Fürst: Concordantia, 1040. lap). A rokonnyelvek gyökeiből látszik azonban, hogy a מ nem tartozik a tőhöz s valószínűleg megmerevedett főnévképző, melyhez még a ן hozzájárult. A szó gyöke valószínűleg nem héber, sőt talán nem is sémi. A bíbort a bíborcsigából nyerték. Előállításához nagy szakértelem kellett s igen kevesen értettek hozzá. (II. Chr. 2, 6. 13. Ex. 35, 35. 38, 23.)

A Szentírásban a következő kapcsolatokban fordul elő:

1. A kultusznál. E téren alkalmazták:
   a frigysátor és szentély függönyében (Ex. 26, 1. 36. 27, 16. 36, 35, 37, II. Chr. 3, 14.);
   a szentély kárpitjában (Ex. 26, 31.);
   az oltárterítőben (Num. 4, 13.);
   az efodban (Ex. 28, 6. 33. 28, 8. 39, 2. 3. 5.);
   a chosenben (Ex. 28, 16. 39. 8.);
   a főpapi köntösben (Ex. 39, 24.);
   a papi szolgálati ruhában (Ex. 29, 1.);
   E helyeken a bíbor — az oltárterítő kivételével — a többi kultusz-színnel együtt fordul elő.
2. Az uralkodóknál. Ilyen kapcsolatban főkép idegeneknél fordul elő, így Jud. 8, 26-ban a midjanita királyok öltözéke (ez is tiszta bíbor: בגד ארגמן);
   Est. 1, 16-ben: a perzsa király függönye.
   Izraelita vonatkozású Cant 3, 10. Salamon ágyáról, melynek kárpitozása tiszta bíbor volt.
3. Mint árucikk. Tyrussal kapcsolatban: Jech. 27, 7. 16.
4. Mint öltözék. Prov. 31, 22.

5. Mint hasonlat. Cont. 7, 6. ודלת ראשך כארגמן a haj színével való összehasonlításban. E helyek világosan mutatják, hogy a vörös bíbor Izraelben a kultusz egyik színe volt; a helyek, ahol profán kapcsolatban szerepel, idegenekről szólnak, vagy költői források, esetleg pedig idegen eredetűek. Hogy a bíbor profán használata idegen volt Izraeltől, arra jó bizonyíték Jer. 10, 9.

תְּכֵלֶת Kék bíbor. Színe a sötétkéknek, illetve az ibolyának felel meg. Használták:

1. A kultuszban. Itt gyakrabban használják tisztán, mint a vörös bíbort. Így:

a papi köpeny (Ex. 28, 31. 39, 22.),
a frigyláda takarója (Num. 4, 6.),
a kenyérasztal takarója (Num. 4, 7.),
az oltár burkolata (Num. 4, 11.),
a gyertyatartó tokja (Num. 4, 9.),
az edények tokja (Num. 4,12.)

mind tisztán kék bíborból (כליל תכלת) készültek, ennek oka talán az volt, hogy a kék bíbor előállítása könnyebb vagy olcsóbb volt.

Kék bíborral festett zsinórt látunk:

a papi süvegnél (Ex. 28, 37, 39, 31.),
a függönyöknél (Ex. 26, 4, 36, 11.).

A vörös bíborral együtt szerepel:

a frigysátor függönyénél (Ex. 26, 1, 36., 27, 16., 38, 18. II. Chr. 3, 14.),
a kárpitnál (Ex. 26, 31.),
az éfodnál (Ex. 28, 6, 8, 33., 39, 2, 5, 8, 21.),
a chosennél (Ex. 28, 16.),
a főpapi köntösnél (Ex. 39, 24.),
a papi szolgálati ruhánál (Ex. 39, 13.).

2. Uralkodóknál. Akárcsak a vörös bíbor, ez is csak idegen kapcsolatban fordul elő, így a perzsa királyi udvarban. (Est. 1, 6, 8, 15.) A תכלת profán használatának idegen voltát bizonyítja az idézett Jer. 10, 9-en kívül még Jech. 23, 6. is.

3. Mint árucikk. Tyrussal kapcsolatban a vörös bíborral együtt: Jech. 27, 7, 24.

4. Profán használatban. Itt Izraelita kapcsolatban fordul elő (Num. 15, 38.), az azonban nem tekinthető teljesen profán használatnak; a polgári ruházatnak éppen ez adott bizonyos vallási jelleget.

תּוֹלַעַת שָׁנִי skarlát, arámi és szír תולעתא = féreg; a שני etymológiája kétes: talán a *s n j* arab gyökkel (ragyogni) rokon és csillogót jelent. A Szentírásban leggyakrabban együtt fordul elő a két szó: de vannak helyek, ahol תולע, másutt pedig שני jelenti a skarlátot. Használták:

1. A kultuszban. Itt a skarlátnak kettős szerepe van: részint
תולעת שני az áldozati kultusz eszközeit és ruháit készítették
תולעת השני tisztán, vagy a többi anyaggal keverten skarlátból;
שני תולעת másik szerepe, mely a bíbornak nem volt: a rituális tisztasági szertartásban volt része. Ez a szerep skarlátzsinór volt, melyet használtak:
a tisztítóvíz készítésénél (Num. 19, 6.),
a bélpoklosság megtisztításánál (Lev. 14, 4. 4, 6. 39, 52.),
Mindkét esetben a zsinór neve: שני תולעת
Tisztán skarlátból való ruhát csak egy helyütt látunk: az asztal takarójánál (בגד תולעת שני Num. 4,8.).
A bíborral együtt előfordul:
a frigysátor függönyénél (Ex. 26, 1., 27, 16., 36, 8., 38, 18.),
a kárpitnál (Ex. 28, 6, 8., 39, 2, 3.),
a chosennél (Ex. 28, 16., 39, 8.),
a főpapi köntösben (Ex. 39, 24.),
a papi szolgálati ruhában (Ex. 39, 1.).

2. Az uralkodóknál. A skarlát profán használata Izraelben
(תּוֹלַע) is elterjedt; így uralkodókkal kapcsolatban izraelita vonatkozásban is találjuk; így:
II. Sámuel 1, 27. Saulról és Jonathanról szólva; Thr. 4, 5: Juda királyaival kapcsolatban.

3. Profán használatban. Itt főképpen megkülönböztetésre, jel-
(שָׁנִי) zésre szolgál a skarlátfonal. (Gen. 38, 28, 30., Jos. 2, 18, 21.)

4. Mint öltözék. Prov. 31, 21. Jer. 4, 30, mint a luxus jele.

5. Mint hasonlat. Cant. 4, 3. Az ajkak pirosságával kapcsolatban.
שני Jes. 1, 18. a bűn erősségét hasonlítja a skarlát színének élénkségéhez.

A főnév igei derivatuma:
pu'al skarláttal festett:
Nahum 2, 4, a vérrel szennyezett harcosokkal kapcsolatban,
קרמיל a skarlát késői, idegen eredetű neve (Perzsa kirm = féreg = תּוֹלַע)
II. CHr. 2, 6, 13., 3, 14. Kultikus vonatkozásban.
כרכם sáfrány (arámi כַּרְכֻּם, arab kurkum). Sárga festékanyag. A Szentírásban csak egyszer fordul elő:
Cant. 4, 14. egyéb növényi szerekkel együtt. A későbbi héberségben a sárga általános kifejezése: כַּרְכֹּמִי
שָׁשֵׁר minium. (Hieronymos szerint synopis = okker). Ás-

ványi eredetű vörös festékanyag. Főképpen a falra festettek vele. (Jer. 22, 14. Jech. 23, 14.)

שׁרר II. (Fürst: Concordantia, új lenyomat, Lipcse, 1932.)

שָׁרָר vörös kréta (Jes. 44, 13.) Kimchi szerint (GB 792.).

fekete színű kozmetikai szer. (II. Reg. 9, 30.) Ásványi eredetét az etimológia bizonyítja. (Arab *f k*, szír: פך = porrátörni.)

כחל gyök: szemet festeni (asszír guhlu, arámi כְּחָלָא, arab *kuhl:* szemfesték.

Előfordul: Jech. 23, 40.

Ásványok színe.

Teljesség kedvéért ideiktatjuk a drágaköveket is, bár színük meghatározása legtöbb esetben épp oly kétes értékű, mint a fajta meghatározása. Egy fajtában ugyanis több szín van, pl. a korund az anyaga a rubinnak és a zafirnak is.

1. אֹדֶם L. fönt.
2. פִּטְדָה (Ex. 28, 17., 39, 10, Jech. 28, 13. Job. 28, 19.) topáz: zöld színű drágakő. (Sanskrit:pi'ta, GB)
3. בָּרְקַת (Ex. 28, 17., 39, 10., Jech. 28, 13.) Smaragd, (Vulgata és LXX. szerint) zöld színű.
4. נֹפֶךְ (Ex. 28, 18., 39, 11. Jech. 27, 16. és 28, 13.) Karbunkulus a Vulgata és LXX. szerint, vagy gránát; vörös.
5. סַפִּיר (Ex. 24, 10., 28, 18., 39, 11., Jes. 54, 11., Job. 28, 6. 16.) szír סַגִּילָא : zafir; kék.
6. יָהֲלֹם (Ex. 28, 18., 39, 11., Jech. 28, 13.) Jáspis, (Vulgata és LXX. szerint) sárga.
7. לֶשֶׁם (Ex. 28, 19., 39, 12.) LXX ligyrion, ismeretlen.
8. שְׁבוֹ (Ex. 28, 19., 39, 12.) Achát (LXX. és Vulgata);
9. אַחְלָמָה (Ex. 28, 19., 39, 12.) Ametist. (LXX.) Achát (Hommel szerint, GB. 25. lap.) Liláskék.
10. תַּרְשִׁישׁ (Ex. 28, 20., 39, 13., Jech. 1, 16., 10, 9., 28, 13., Cant. 5, 14. Dan. 10, 6.) ismeretlen (LXX: chryosolith.)
11. שֹׁהַם (Gen. 2, 12., Ex. 25, 7., 28, 9. 20., 35, 9. 27., 39, 6. 13. Jech. 28, 13., Jób. 28, 16. I. Chr 29, 2.) Asszír šamtu (vörös drágakő), meghatározása bizonytalan: talán onyx, vagy beryll.
12. יָשְׁפֵה (Ex. 28, 20., 39, 13. Jech. 28, 13.) Asszír jašupu; LXX. szerint: onyx, Vulgata szerint: beryll.

A gyökök alapjelentését, valamint a derivatumoknak esetleg megkülönböztethető árnyalati jelentését a lehetőség szerint egyenként már meghatároztuk. Az alábbi táblázatban megkíséreljük a feldolgozott anyagot áttekinteni és a Biblia színkifejezéseinek amplitudójáról képet alkotni.

vörös	**Az אדם gyök és derivátumai:** A vörös *általános* jelzésére, vokalizációban esetleg tekintettel az anyagokozta árnyalati különbségre (vér, állati szőr, arc, rubin, bor stb.) Az שׁרק és אטץ **melléknevek:** Speciális, meghatározhatatlan állatszínek (A magyarban hasonló a „pej", „deres", stb.)	ארגמן תולעת שני (כרמיל) } bíborvörös שׁשׁר שׁרד } miniumvörös פאר חמץ חמר } talán a vér és a bor (vörös) színéhez közelálló árnyalatok. A két utóbbi esetleg csillogó-pirosat jelezhet.	אדם נפך שבו שהם(?) } drágakövek piros (?) színe, csillogással kapcsolatosan
narancs sárga	**Esetleg:** az אדם gyök (pl. Cant. 5. 10.) és a vörös színcsoportból a bizonytalan árnyalatúak.		
citromsárga	**A ירק gyökből ide is tartozik:** יקון és esetleg יקרק (Ps. 68, 14.) **Esetleg** ide sorozható: כרכם = sáfrány.		יהלם שהם(?) ישפה(?) } drágakövek sárga (?) színe, csillogással kapcsolatosan
zöld	**A ירק gyök és származékai.**		פטדה ברקת } drágakövek zöld (?) színe, csillogással kapcsolatosan
kék	**A ירק gyökből ide is tartozik:** (?) ירקרק, fekély szine, bizonyos kékes árnyalatot is jelenthet (?) A תכלת-nek megfelelő szín (?)		ספיר drágakő színe. Minden valószínűség szerint **csillogó kék** (V. ö. Exod. 24, 10.)
ndigó	תכלת		
kbolya	A תכלת esetleg ennek felel meg.		אחלמה Liláskék (?) színű drágakő, csillogással kapcsolatosan.
fehér	A לבן חור שיב } gyökök és származékaik. Együtt kb. olyan amplitudójuk van, mint a vörössel kapcsolatos kifejezéseknek.		
fekete	A שחר gyök és származékai A חום melléknév } főleg a szőrzet és a haj feketeségére, esetleg szürkésbe hajló árnyalatra is [szennyes bőr, napkelte előtti szürlet (??)]		

Amint látjuk, a héberben a fehéren és feketén kívül (ami nem egyéb, mint a fény és árnyék összefüggése) két szín emelkedik kifejezetten (árnyalataival együtt) a szemlélet látókörébe: a vörös és a zöld. Az előbbi a fény csoportjába tartozik, az utóbbi eredeti jelentésben a keleti szemlélet szerint a sötétet, az árnyékoltat jelenti a „sárgás" értelmében pedig már inkább azt a hajlandóságot mutatja, hogy a fény csoportjához soroltassék. A szemléletnek a fény és árnyék összefüggésétől a fény felé való eltolódását mutatja a kéknek, mint melléknévnek teljes hiánya is.

2. Színskála, színérzék.

Ha valakinek a színérzékét akarjuk megvizsgálni, meg kell állapítanunk, hogy hányféle színt és milyen színeket tud megkülönböztetni.

Feltehető, hogy a nyelv megpróbálja kifejezni azt, amit a szem látott. Ha tehát egész nép színérzékét akarjuk megvizsgálni, meg kell kérdeznünk tőle a nyelvén keresztül, hogy milyen színeket ismer.

A vizsgálat rendjének legegyszerűbb váza a hetes színskála. Ha azonban ezt a természetadta rendszert vesszük alapul, számolnunk kell azzal is, hogy hetes színskála távolról sem olyan természetes a természeti népek körében, mint a spectrál-analyzis törvényszerűségeit ismerő újkori ember előtt.

Kaufmann[18] eredeti források alapján megállapítja, hogy a középkori zsidó auctorok a színek számát a fekete és a fehér szín határain belül „hét-öt-négyre, vagy éppen, még pedig a szivárványban is háromra tették." A minimum, a három szín, a Zóhár szerint pl. a következő: fehér, vörös és a zöld, vagy sárga.[19]

Talán ezek az adatok elegendők annak megvilágítására, hogy ha a hetes színskálát vesszük rendszerünk alapjául, nagyon szerényeknek kell lennünk és el kell készülnünk arra is, hogy nem találunk elegendő színt jelentő melléknevet.

A spectrum hét színe, mint tudjuk a következő: vörös, narancsszín, sárga, zöld, kék, indigó, ibolyaszín.

Első tekintetre látjuk, hogy a biblia héberségében ezeket a szavakat még nem mind találjuk meg, egyszerűen azért, mert a hozzátartozó fogalmakat (pl. ibolya, indigó) vagy nem ismerték, vagy nem kerültek be a bibliába, vagy nem azonosíthatók. Ám ez nem jelenti azt, hogy nem ismertek hasonló színeket más anyagokkal kapcsolatosan. Ebből az is következik, hogy a *melléknevekből* összeállított bibliai színskála nem sokkal szegényebb

[18] Kaufmann Dávid: *Az érzékek.* Adalékok a középkor physiologiája — és psychologiájának történetéhez, héber és arab forrásokból. 112. o.

[19] Kaufmann: 113. o.: V. ö.: Jellinek, Beiträge I. 79.; más alkalommal azonban ugyanott hét színről van szó, l. ibid. 78. o.

a spectrum színskálájánál, mert ha megfigyeljük, hogy a narancssszín, az indigó és az ibolyaszín kifejezésére sem melléknevet használunk, hanem egyszerűen a jellemző fogalom említésével érzékeltetjük, akkor pl. a magyar nyelv is csak négy színt különböztet meg a színskálában. Hogy az ősi szimbólikus korban ezek sem voltak önálló melléknevek, hanem különböző fogalmakhoz kapcsolódtak, ezt egymástól eltérő formájuk és etimológiájuk is bizonyítja. (pl. vér- véres, veres-vörös).

A vörösben pl. van egy csoport, ami növények, állatok színét fejezi ki, ez olyan gazdag, hogy jut belőle nemcsak a vörössel szomszédos narancsszín, hanem sok egyéb árnyalat jelzésére is. (Pl. שרוקים חמר).

A sárga-zöld csoport is olyan nagy kört ölel fel, hogy a melléknév maga használatos mindkét színre, a fogalomba pedig belekapcsolódik a kék fogalomköre is.

Ennek megértéséhez tudnunk kell, hogy a sémi nyelvek nem egyedül állanak abban, hogy a kék és a zöld színeket egy fogalomkörbe vonják. A latinok a caeruleus (sötétkék) szót használják az ég jelzőjéül, de költői licentióval a zöld jelzésére is szolgál. Az óhindu Rigvedában és az óperzsa Avesztában sincs szó az ég kékségére.[20] Ami pedig a héberhez közelebb eső nyelveket illeti, az egyiptomi nyelvnek sincs mellékneve a kékre,[21] az arab költői nyelvben is homonyma fejezi ki az ég kékjét, a zöldet, a fakót, szürkét, sőt sötétet is. (ahdaru)[22] Megállapíthatjuk tehát, hogy a héber színjelentő melléknevek a hetes színskálához viszonyítva hasonló hiányokat mutatnak, mint a nyelvek általában.

3. „Festés", „szín".

A bibliában a ירק gyök csak a ירוק származékszóban fordul elő, de ott sem jelzőképen, amikor is „szines" volna a jelentése, hanem tulajdonfőnévként.[23] A צבע főnév, mely a későbbi héberben *színt* jelent, eredetileg csak a festés által előállított, tehát mesterséges színekre vonatkozott. (Jud. 5, 30.) Kitűnik ez a szó etymologiájából: a tő az arabban (sabagha) a szírben (בע) és az asszírban (sibu) „bemártani"-t jelent, mint ugyanannak a tőnek héber variánsa: טבע. Második jelentése a tőnek: festeni, ami arra mutat, hogy a bibliai korban a festés a befestendő tárgy

[20] V. ö.: Delitsch 11—12. o.

[21] V. ö.: Delitsch u. o.

[22] A ירק „sárgás" értelme kinőhet az ellentét-párhuzam szellemi talajából is, — az ellentét itt a sarjadzás és a hervadás, — de gondolhatunk azokra a denominativumokra is, melyek a nomennel szinte ellentétes értelműek. (Pl. עקר, ע ר

[23] Gen. 46., 24.; Num. 26., 48.; Chron, 5., 15.

festékanyagba való mártásból állott. A kelmefestésen kívül csak egyetlen bibliai hely szól a festészetről: a chaldeusok miniummal falrafestett rajzairól. Jech. 23, 14.[24] A צבע tőnek a טבע (benyomni) tővel való rokonsága azt mutatja, hogy az ábrázolás módja legalább annyira tartozott a plasztikára, mint a festészetre. (Plasztikával kapcsolatosak a טבעת = pecsét, pecsétgyűrű és a későbbi מטבע = ércpénz is).

Általában kiérezhető bizonyos szavakon keresztül a héber nyelv óvatossága és tehetetlenség-tudata a tárgyak külsejének nyelvi meghatározásával szemben. Természetesen itt elsősorban a prófétákra gondolunk, akik különben sem kézzelfogható dolgokat látnak. Ezekiel pl. nevezetes első látomásában két kifejezéssel is hangsulyozza fönti állításunkat.[25] A מראה szón kívül még az עין fejezi ki a külsőt, a felszínt,[26] (Ex. 10, 5, tehát a színt is, pl. Ez. 10, 9.) Egymástól elválasztva, a két szó közül az עין következetesen kitartott konkrétebb anyagi értelme mellett. (Num. 11, 7), míg a מראה inkább költői kifejezés. (Pl. Cant 2, 14., ahol a קול-lal való párhuzama is kidomborítja, hogy teljes külsőről, a színek és vonalak összességéről van szó.)

Maga a festés műveletének szava is a héber kifejezés szerint csak vonalakat hangsúlyoz, színeket nem, a vonalakat is vésték eredetileg és nem festették, amint a הקק tő alapjelentése (vágni, hasítani) és arab megfelelője is bizonyítja. De később a festékkel való festést is ez fejezi ki. (Ez. 23, 14.)

A „kép" fogalmára szolgáló kifejezések is azt mutatják, hogy a plasztikus ábrázolás elképzelhetőbb és kifejezőbb volt a biblia emberének szemében, mint a színes. A bálványok ércbe öntött, fába, kőbe faragott szobrainak legfeljebb előrajzolásához használtak színes irónt,[27] egyébként a נסך (önteni) ige és a מקצועה (vágóeszköz, véső) mutatják elkészítésük módját.[28] A פסל szó is a vágást, faragást jelentő tőből származik, tehát távol áll minden színtől, a צלם szó pedig a vonalaknak a színek fölé emelt fontosságán át, a fény és árnyék összefüggésére, minden szín és kép eredőjére mutat vissza.[29]

[24] Az áldozati állat vérét is mutatóujjával hintette az oltárra a pap. (Pl. Lev. 4., 6.) Az áldozásnál a lehetőség szerint megmaradt a primitív módszer, ebből esetleg az első festőeszközre אצבע is célzást olvashatunk ki.

[25] A דמות és a מראה szavakkal. (Ezék. 1., 5., 26., 28.) V. ö. még: 8., 2.; 10., 1., 21.; Dán. 10., 16.

[26] V. ö. a magyar „szín" kettős értelmével.

[27] Jes. 44., 13.

[28] Jes. 44., 10.; 44., 13.

[29] Az arabban is azt jelenti a tő: sötétnek lenni, az äthiopsban is zaléma: árnyékosnak lenni.

4. Grammatikai kérdések.

A héber melléknév általános formája a קָטֹן mintát követi (Pl. קָטֹן נָדוֹל és megfelel az arab fa'ula formának[30] értelemben, és mint azonos beszédrész is, ha tekintetbe vesszük, hogy a פָּעַל mintára képzett tulajdonságjelző kifejezések melléknevek is, meg igék is, pl. גָּדַל, קָטֹנְתִּי stb.[31]

A színt jelentő melléknevek képzése is általában ehhez az alakhoz (אָדֹם, יָרֹק stb.) vagy ennek valamely szabályosan deformált alakjához igazodik. (Pl. a לָבָן a קָטַל-hoz.)

Eltér azonban az arabtól a színt jelentő melléknevek csoportja abban, hogy a héber képzés nem sorolja egy csoportba a színt és testi fogyatékosságot jelentő mellékneveket. Míg az arabban pl. 'awaru (vak) és áhmaru (vörös) azonos formák szerint képeztetnek, addig a héber עִוֵּר-t mond, tehát פִּעֵל, קִטֵּל mintára képezi a testi hibát jelentő melléknevet.[32] (Az alakbeli elkülönülésnek ez a hiánya esetleg arra mutathat, hogy az ős-sémi nyelvhez az arab áll a legközelebb.)

A színt jelentő melléknevek fokozása, csak úgy mint a többi mellékneveké, magán viseli a sémi nyelvek közös sajátságának bélyegét: a körülírt fokozás lehetőségén kívül a tőbetűk hangzóvariálásának segítségével történik ez is.

A fokozásban eszerint természetesen a forma intenzíva jön elsősorban számításba. A qatul-qatil-qatul forma a hasonló hangzású rövidhangzós alakoknak nyújtással való erősítése,[33] tehát a qatūl, qatīl, qatūl-formához képest intenzitást jelent, megfelelője a héberben épp úgy kifejezi a testi fogyatékosságot, mint pl. עִוֵּר (qittil).[34] A héberben a qittil forma csak testi fogyatékosságra használatos. Ám a színjelentő melléknevek egy részének többesszáma a פְּעֻלִים formát követi.[35] Ha most a héber nyelv testi fogyatékosságot jelentő melléknevei közül azokat vizsgáljuk, melyek nem a קָטֵל formát, hanem a קָטוּל formát követik, látni fogjuk, hogy a פְּעוּלִים formában találkozik a színt és testi fogyatékosságot jelentő melléknevek csoportja a héberben is, mert az אדמים, אמצים egybeesik a חרוצים, שרועים elképzelhető többesszámmal, amiből az egyesszámban a קָטוּל-קָטוּל eredeti azonosságára lehet következtetni. *Föltehető, hogy ez az egyezés nem későbbi találkozást, hanem közös eredetet jelent.*

[30] Lagarde: Übersicht über die im Aramäischen, Arabischen und Hebräischen übliche Bildung der Nomina. Göttingen, 1889., 28. o.
[31] Gen. 32., 11.,; Gen. 48., 19.
[32] Arab megfelelője a quttil, qittil, qattil-csoport. V. ö.: Lagarde 92.
[33] V. ö.: Lagarde, 59—60. old.
[34] Pl. שִׁרֵּי חֶרֶם (Lev. 21., 18.)
[35] Zach. 1., 8.; 6., 2., 3., 6., 7.

Közelfekvő az a gondolat is, hogy a melléknév-képzésnek (valamint a tulajdonságjelentő igéknek) forma intenzíva szerint való képzése már legegyszerűbb alakjában is több mint a nyugati nyelvek alapfoka. Ez különösen a színt és testi fogyatékosságot jelentő mellékneveken tűnik ki, melyeknek formai találkozása mutatja azt a szellemi azonosságot, ami összekapcsolja őket; *mindkettőre jellemző, hogy a tulajdonság mintegy sűrítve fordulván elő bennük, feltünők, szembeötlők.*

Hogy a fokozás módszere az intenzív forma képzésével esik egybe, abban a régi források és a modern nyelvtanok egyetértenek. A ירקרק és אדמדם alakokat[36] úgy magyarázzák, hogy igen zöldet, igen vöröset jelentenek.[37] A nyelvhasználat azonban sokszor csak a megszokott, legáltalánosabb árnyalattól való *eltérést* érezte az intenzív formában. Ide tartozik a qātāltâl formájú שחרחרת (Cant. 1, 6.) a qātlûl formájú פאר (Joel 2, 7.) a qatlāl formájú רענן (Ps. 92, 15.) is. Mind bizonyos tőbetűnek, vagy tőbetűknek kettőzésével képződtek.

III. A szégyenérzéssel kapcsolatos színváltozások.

A valóságos, bizonyos *tárgyakhoz* legalább az esetek többségében *állandóan* hozzákötött színeken kívül minden nyelvben számításba jöhetnek bizonyos *mozzanatokhoz* fűződő *aktuális* színkifejezések. A magyarban pl. a vér konkretumához kapcsolódik a veres, vörös melléknév; az elvörösödés mozzanatában pedig ugyanez a szín tűnik fel.

Az emberi testnek, elsősorban az arcnak az érzelemváltozással kapcsolatos színváltozásai is bizonyos mozzanatban gyökereznek. Ezek a mozzanatok állandósulhatnak, fokozódhatnak, egyöntetű, vagy szakaszaiban különböző ütemű folyamat, állapot válhatik belőlük.

E mozzanatokat, folyamatokat és állapotokat a nyelv tulajdonképen csak abstraktumokkal tudja kifejezni, ám ezek mögött az abstraktumok mögött néha megtaláljuk azt a bizonyos konkrétumot, melyből az abstrakt derivatum megérthető. (L. a fenti példát!)

Ha a sémi nyelvekben próbáljuk az abstraktumokat a konkretumokon át megérteni, úgy találjuk, hogy a mozzanatot, folyamatot, állapotot kifejező abstraktumokhoz képest a cselekvést, történést hordozó gyökbetűk, valamelyes konkretumot jelentenek

[36] Lev. 13., 49.; 14., 37.

[37] Szifra: חזריו Cap. 14. és מצורע Cap. 6.; A יוק שבירקים, ארום שבא־ומים qatāltal formáról Barth is azt írja, hogy a fokozás, élesítés kifejezője. (Barth. J.: Die Nominalbildung, 216—217. o.)

(pl. תעצמות ; Ps. 68, 36 = az erő állapota, עצם I. mássalhangzócsoporttal és az עצם = csont főnévvel összefüggésben.)

Ha az érzelemváltozással kapcsolatos abstarktumokat próbáljuk a konkrét szellemi gyökérre való visszavezetéssel megérteni, akkor tulajdonképpen arra a kérdésre keresünk feleletet, hogy milyen valóságos cselekvést, vagy történést jelenthetett a primitív nyelvben a szóbanforgó kifejezés.

Nagyon csábító az a lehetőség, hogy a szégyenkezéssel kapcsolatos kifejezések eredetileg színt, azaz színváltozást jelentenek és mind a régi, mind a modern nyelvészek és orientálisták között vannak, akik megkísérelték ezeknek az eredeti konkrét színjelentéseknek megállapítását — persze különböző merészséggel és ehhez képest nem is egyforma szerencsével.[38]

A felmerült lehetőségek főbb példáit alább tárgyaljuk, félreértések elkerülése végett ideiktatjuk a szóbanforgó kifejezések jelentését úgy, ahogy azt a tudományos etimológia eddigi konkrét eredményei megállapítják. Felsorolásunkban nem annyira szótárszerű teljességre, mint inkább arra törekedtünk, hogy a különböző szerzőktől felvetett színmeghatározó lehetőségek elébe biztos szótári alapot helyezzünk. A szégyenérzet okozta színváltozás skálája egyébként sem széles, vagy ha széles, akkor sem a sok szín, csak a sok árnyalat miatt.

וש szégyenkezni, megszégyeníteni (arámi: בהת ; asszír: bâšu; buštu, bultu: szégyen; baštu, baltu = *erőteljesség.*

חור fehérnek lenni, szégyenkezni (arámi u. a.),

חיה élni (arámi, szir: חיא)

חפר III. szégyenkezni (esetleg: *vágyakozni:* l. חפר II. Gesenius—Buhl 250. l.),

חרף II. ócsárolni, szidalmazni. Rokonnyelvi megfelelői: élesnek, hegyesnek lenni. Átható formában: felingerelni.

כלם szégyenkezni, megszégyeníteni. A rokonnyelvekben: megsebezni.

כסף (arab: *k s f,* színtelennek (sápadtnak vagy sötétnek) lenni). Szégyenkezni, vágyakozni (V. ö. GB 17, 356—357. o.).

נבל II. megvetettnek lenni, ócsárolni (esetleg: gyöngének lenni, lehullani; gyöngíteni, megvetni; V. ö.: G. B. נבל II. נבל I. 480.)

[38] Hogy az *esetleg* megállapítható jelentéssorozatban a szín jelzése primitívebb, mint az abstract jelentések, az nagyon valószínű feltevés. V. ö.: Aistleitner József: Az ószövetségi „élet"-fogalom. (Theologia, 1934., 21—29. o.). 26. o.: „Akinek azonban az etimológia és a jelentéstan terén némi tapasztalata van, az tudja, hogy az elvont fogalmak jelzése végső elemzésben mindig valami konkrétumból indul ki s azért inkább az *élet* jelentést vezeti le a *piros* színből, mint megfordítva.

מאדם (l. fönt a Valóságos színek c. felsorolásban.)

Amint látjuk a kialakult nyelvhasználat szerint csak a חור tő az, amelyikben tisztán látjuk a primitívebb színjelentést és mint ilyen fordul elő az arcon jelentkező szégyenszín, a fehér jelzéseképpen. (Jes. 29, 22.)

Ám már a talmudi etimológia megkísérelte e kifejezéseknek színjelentésekre való visszavezetését, természetesen nem annyira grammatikai, mint inkább *élettani* alapon. (Pl. בוש -ra: דאויל סומקא ואתי היוורא ; eszerint בוש elsápadást jelentene. L. Mandelkern.) A későbbi kommentátorok is hajlottak arra, hogy élettani összefüggések alapján határozzák meg egy-egy szégyenkezéssel kapcsolatos kifejezésnek színjelentő primitív alakját. Mandelkern Concordantiája pl. a חרף I. jelentését a piros színnel hozza összefüggésbe, mivel Nachmanides szerint a gyök jelentése: erősnek, életteljesnek, fiatalnak lenni. A Gesenius—Buhl-féle szótár fejtegetése חרף II-ről, hogy a rokonnyelvek analógiája alapján a „hegyesnek, élesnek lenni" jelentést is megtalálhatjuk ebben a tőben, *értelmi* (nem grammatikai!) párhuzamba állítható a המץ tővel, mely Jes. 63, 1. 2, tanusága szerint párhuzamos az אדם-mal. Eszerint חרף II. kialakult értelme mögött talán fel lehet tételezni a primitív „elvörösödés" jelentést. Mind Nachmanides magyarázata (ki a חרף tőben az „éles, hegyes" jelentésen át a fiatal kor akadály-áttörő erős vitalitására gondol, nem téve különbséget חרף I. és חרם II. között), mind a חרף II-nek a חמץ-szal való *értelmi* párhuzamossága fölhívja a figyelmünket arra a *lehetőségre*, hogy talán a vörös szín az, ami a héber nyelv szégyenérzés kifejezéseinek hozzájuk képest konkrét alapja lett.

Nézzük meg, hogy mely kifejezések sorozhatók még legalább feltételesen az elpiruláson alapuló szégyenérzés-kifejezések csoportjába.

A בוש tőnek megfelelő asszír hangcsoport származékai között találjuk a baštu, baltu kifejezést, jelentése: *erőteljesség* (GB). Ez a jelentés *szellemi* párhuzamba hozható a fönt tárgyalt kifejezésekkel, eszerint esetleg a בושת abstraktumnak megfelelő szinkonkrétum is elpirulás lenne.[39]

Ezt a lehetőséget támogatja *Aistleitner*nek az a nagyon valószínűen helytálló feltevése, miszerint a בשר חי kifejezés (Lev. 13, 15—16. I. Sam. 2, 15.) olyan húst jelent, aminek frisseségét veres színe mutatja. A חיה gyök ugyanis megfelel az arab hajija gyöknek, az pedig III. tőben azt jelenti: pirulást okozni, X. tőben: elpirulni és a véle rokon hawija gyök is sötétzöld, vagy sötétvörös színűt jelent, huwa pedig sötétzöldet. „A

[39] V. ö. Aistleitner József: Az ószövetségi „élet"-fogalom. U. o.

hajija másik főjelentése tehát: piros (vörös) színűnek lenni".[40] Föltehető ezek szerint, hogy a חיה, בוש és חפר II. gyökök primitív használatban párhuzamosan az élet jellemző színét, a vöröset jelentették, de e feltételes módot is meg kell szigorítanunk a בוש és חפר II. gyökökkel szemben, melyek csak az „életerő" jelentésig vezethetők vissza.

Ha feltételezzük, hogy a héber szemlélet a szégyenérzést jelentő abstraktumot az életerő színével azonos, a szégyenkezés okozta színváltozás elnevezéséről kölcsönözte, felmerül az a kérdés, hogy a חור gyököt miért használja mégis a biblia az arc szégyenszínének jelzésére[41]/a) és miért hosználja a כסף tövet, ami kétségkívül sápadtságot jelent, (V. ö. כסף = ezüst) szégyenkezés kifejezésére is?[42]/b)

A דור és כסף tövek semmi esetre sem hozhatók összefüggésbe a vörös színnel, sőt esetleg דפר értelmi párhuzamba állítható a כסף -fal, amennyiben a „vágyakozni" jelentésben találkoznak. (V. ö. GB. 250.)

Nem szabad elfelejtenünk, hogy a vörös szín jelentését csak a חיה gyökben tudjuk felfedezni és hogy végeredményben hiába állítjuk értelmi párhuzamba bármelyik gyököt is a חיה gyök későbbi értelmével (élni). Ezzel még nem bizonyíthatjuk be egyikről sem, hogy primitív jelentése is azonos volt a חיה gyök primitív „vöröslení" értelmével. Hiszen gyakran előfordul, hogy olyan gyökök, melyek még távoli rokonságban sem állanak egymással, valamelyik eltávolodott jelentésben találkoznak. Így érthető, hogy van, aki minden más lehetőséget kizárva a fehér szín-kifejezéseket ruházza fel a szégyenérzés kifejezésének előjogával.

Így Delitsch[42] szerint az elpirulásra nics is szín a bibliában. Bizonyítékul említi Jes. 29, 22-t.

Ám Delitsch is elismeri, sőt Darwinra is hivatkozik, hogy a pirulást azért kellett ismerniök a zsidóknak is, Darwin megállapítása szerint ugyanis még a néger arcbőrén is jelentkezik bizonyos bíborfeketeség, ha a vér az arcába szalad.

Valóban, mint eddigi fejtegetésünk mutatja, *bizonyíthatóan* sokkal gazdagabb a héber nyelv szókincse az elsápadás fogal-

[40] A בשת forma nemcsak értelemben azonos a בושה formával, hanem, úgylátszik, annak archaikusabb formáját is mutatja, annál is inkább, mert nemcsak a בושה stat. constructusának szabályszerű formája, (בשת) helyett (Ps. 44., 16. Dan. 9., 7.), hanem absolutabb formában is használatos. (Pl. ילבשו בשת וכלמה Ps. 35, 26.)

[41]/a) V. ö. alább: Jes. 29., 22.

[41]/b) Zeph. 2., 1. Ha elfogadjuk is Gesenius megjegyzését, hogy ez az értelmezés bizonytalan, a vágyakozással kapcsolatosan akkor sem gondolhatunk pirulásra.

[42] Delitsch, Franz, Iris. 87. o.

mára, mint az elpirulásra. Mindazonáltal megfigyelhettünk több bibliai kifejezést, melyben esetleg az elpirulás *mozzanatát* örökítette meg a nyelv a szégyenérzet *folyamatából*. A szóbanforgó kifejezések között talán a בוש tő a legáltalánosabb használatú. Az összefüggésből kiderül, hogy a szégyenérzet legtöbbször másodlagos érzés csak: nem mindig az okozó eredményből fakad közvetlenül, gyakran más lelki indíték előzi meg, vagy legalább is együtt jár vele. Pl.: יבשו ויבהלו megszégyenülnek és *megrémülnek*.[43] Ez a példa esetleg támogatja Delitschnek azt a megállapítását,[44] hogy a keletiek lelkének mozdulásai erőteljesebbek, így pl. a szégyenérzést az ijedtség erősíti. Azt is mondja Delitsch (u. o.), hogy az erősebb felindulásnak inkább a fehér szín felel meg az arcon, az pedig az *ijedtség* színe is.[45] Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a בוש tő a fenti példában elsápadást jelent.

A szégyenkezést jelentő abstraktumok „vörös" színjelentéssel való konkretizálásának labilis volta miatt azonban így is az „elfehéredés, elsápadás" jelentésekkel való konkretizálás felé billen a megítélés mérlege.

Ám etimológiai lehetőségek híján és érezve az értelmi párhuzam alapján való általánosítás elhamarkodott voltát, vizsgáljuk meg azt a másik módszert, ami e kifejezések értelmezése tekintetében számításba jöhet.

Jeremias Alfréd szerint[46] a szavak igazi értelmét nem annyira a származás szerint való etimológiai összefüggés, hanem inkább hangzásuk határozza meg. Jeremias oly határozottsággal állítja tételét,[47] hogy a jeles orientálista véleményét akkor is fel kell vennünk a lehetőségek sorába, ha a benne megnyilatkozó erős képzelőerő óvatosságra int bennünket a tétel elfogadását illetően. Jeremias tagadhatatlanul túlságos jóindulattal ítéli meg Kelet fogalomkifejezőképességét: der Orient kennt nicht die Trennung von Form und Inhalt. Das Wort ist Träger eines bestimmten Sinnes und offenbart auch *genau* diesen Sinn. (L. u. o.)

Nézzük most meg néhány, bennünket érdeklő példán, hogy

[43] Ps. 83., 18.

[44] Delitsch, 88. o.

[45] U. o.: Először a szégyenérzet kitágítja az arteriákat, eredménye: elvörösödés, azután a helyzet miatt való ijedelem elszűkíti, eredménye sápadtság. Néha a kettős folyamat annyira egybeolvad, esetleg az egyik oly erősen hat a szenvedőre lelkileg, hogy csak azt veszi tudomásul. D. elmond egy esetet Darwin nevében, hogy egy fiatal leány haja társaságban egy szolga gombjába akadt. A leány elpirulást érzett, pedig erősen elsápadt. A kifejezésbeli különbségek tehát abból is eredhetnek, hogy kívülálló személy beszél-e az érzettel kapcsolatos színváltozásról, vagy maga az, aki elszenvedi.

[46] Jeremias A.: Das alte Testament im Lichte des alten Orient, Leipzig, 1930., 745. old.

[47] *Sicher ist,* dass der Anklag für die Wortverwandschaft wichtiger ist, als die linguistische Zusammengehörigkeit. l. u. o.

milyen ez a „pontos" értelme az egyes szavaknak Jeremias szerint:

בוש (sich schämen) eig. erblassen, wie das verwandte חפר umgekehrt erröten. 2. Sam. 19, 6.; im erotischen Zusammenhang I. Mos. 2, 25; Hos. 2, 7. (748. o.)

חפר erröten (wie בוש erblassen, s. d.) sich schämen.

Amint látjuk, Jeremias határozott színjelentéseket lát abban a két gyökben, amelyek a biblia héberségében a szégyenérzetre vonatkozóan leggyakrabban használatosak. Mindenesetre határozottabb és következetesebb állásfoglalás ez, mint a Delitsché (l. fönt), aki élettani fejtegetésekkel bizonyítja, hogy a keleti ember arcbőrén megjelenik a szégyenkezéssel kapcsolatosan mind a piros, mind a fehér szín, de az előbbinek nyomait még feltételesen sem véli felfedezni a bibliában. Jeremias állásfoglalása, a בּ֫וֹשׁ és חפר töveket illetően, mindenesetre elfogadható annyiban, amennyiben figyelmeztet bennünket arra, hogy az igazság talán ebben a kérdésben is — mint oly sok esetben — a középúton lehet. Ő mindkét színváltozást, a fehéret éppúgy, mint a pirosat, jellemzőnek tartja a szégyenkezésre. A különböző korok élettani megfigyelése ugyanezt a felfogást támogatja. Lehetséges, hogy két akció szemléletes ábrázolásáról van szó. E két akció rendesen egymásután következik, de azért nem lehet bizonyossággal megállapítani, hogy a kettő közül melyik tekinthető a másik reakciójának. A feltünőbb akció valószínűleg az elvörösödés, még a feketés színezetű bőrön is, feltünő tehát, hogy a héberben *kifejezetten* csak az elsápadásra találunk szót (Jes. 29, 22.) és a Midras, valamint a Talmud *hébersége* is csak elfehéredésről és elsárgulásról beszél. (הוריק, הלבין) Mégis lehetséges, hogy a héber szégyenjelző kifejezések között bizonyos ellentétes-párhuzamos kapcsolat van, melynek konkrét alapja az egymást reakcióként követő pirulás és sápadás. Ezt a feltevést, ha nem is bizonyítja, de támogatja az a körülmény, hogy a נבל gyök, melynek נבל I. és נבל II. lehetőségei között az esetleges összefüggést nemcsak Jeremias,[48] hanem a Genesius—Buhl-féle szótár is föltételezi, (l. GB 17, 480. l.) *értelem szerint* ellentétes párhuzama a חיה gyöknek (és a vele esetleg rokon értelmi csoportba sorozható gyököknek) (חמץ חרף, בוש), mert a נבל (a נפל-lal párhuzamosan) esetleg azt is jelentheti: *gyöngének lenni,* lehullani, míg a חיה azt jelenti: megmaradni, *erőben lenni,* élni. (L. GB 17, 480. l.) Idetartozik az is, hogy a נבלה jellemző színe, a sápadtság is abszolut ellentéte

[48] Da נבלה den Leichnam, das Aaas bedeutet (Jer. 16., 18. von Götzen gesagt) ist anzunehmen, dass נבר neben dem Narren auch den schändlichen bedeutet. (Aber wohl sekundär.)

az élet fogalmához (חיים) kapcsolódó piros színnek. Lehetséges eszerint, hogy a szégyenkezést jelentő színkifejezésekben az élet pirossága és a halál sápadtsága olyan ellentétes párhuzamba került, mint az élet és halál, fény és árnyék általában, de az elvörösödés képzetéből abstraktum lett, míg az elsápadás képe konkrétum maradt mind a bibliai (יחורו), mind a későbbi héberségben. (הלבין חוריק).

IV. Összefoglalás.

Vizsgálódásunk csak a későbbi héber nyelv, elsősorban a Midras és a Talmud nyelvének elemzésével válhatik teljessé. Ám a biblai anyag is oly nagy, hogy nehezen szorítható be egy rövid értekezés keretébe. Remélem azonban, hogy módomban lesz még a kérdés teljességével, valamint a színek szimbólikájával és pszichilógiájával és e kettő jelentőségével a próféták látomásaiban — foglalkozni. Az eddigi erdeményeket a következőkben próbáltam összefoglalni.

A héber színszemlélet tehát egybeesik a fény és árnyék ellentétének szemléletével.

Ezt bizonyítja a héber szemlélet szerint való világkép, melynek eredete és alapja a fény és árnyék kettéválasztása.

Ehhez kapcsolódik az a tétel is, hogy a fogalomkörök kifejlődésének alapja az ősi párhuzam-ellentét kapcsolat.

Ez a természetadta szabályszerűség mutatkozik a sarjadzás és hervadás, a kellemes és kellemetlen, a feszítő és oldó érzések és érzelmek kifejezéseinek párhuzamos ellentéteiben is.

Az ábrázolással kapcsolatos kifejezések is azt bizonyítják, hogy a szemlélet alapja a fény és az árnyék kapcsolata, nem pedig közvetlenül a valóságos színek.

A valóságos színek közül azok, amelyeket a biblia nyelve melléknévvel is ki tud fejezni, ugyancsak ezt a kettős csoportosulást mutatják: az אדום a narancsszín és a sárga mellé, a fény oldalára, a ירוק pedig a kék, indigó és ibolya mellé, az árnyék oldalára sorozható. Az átmenet a zöld szín, mely egyrészt a fény, másrészt az árnyék felé tekint, mind a színskálában elfoglalt középső helyzete, mind a bibliai nyelvében használatos homoníma szerint.

A szóbanforgó אדום és ירוק kifejezések egyébként csak a színskálában kerülnek az első, illetve a középső helyre, a használatban a fény oldalán állanak, mert *az egész szerves életet kifejezik színben:* az אדום az állati életnek, a ירוק pedig a növényi életnek jellemző színe.

Ennek a színes héber világképnek is összessége: Isten, aki יוצר אור ובורא חשך „alkotója a fénynek és termetője sötétségnek", (Jes. 45, 7.) ő vigyáz a fény és árnyék bölcs arányára, ő mutatja meg az embernek a fényben az élet színeit is.

Teichman Jakab.

Szentírásunk — a vallásos nevelés ősforrása.

Az elbeszélő könyvek.

Ez a tanulmány azt kívánja megvilágítani: hogyan olvassuk és értsük a Szentírást. Leginkább a tanuló ifjúságra[1] gondol, de amit megállapít, az nemcsak iskolában, hanem azon kívül is felhasználható. Nem kíván előzetes tudományos készültséget.[2] Egyetlen föltételezése: Szentírás a tanár, Szentírás a tanuló kezében.[3]

I. A Tóra.[4]

a) Elbeszélés.

A Tóra elbeszéléseit már elemi fokon ismertetjük. Bemutatásuk, azt hisszük, nem ütközik különösebb nehézségekbe. Éppen ezért csak néhány megjegyzésre szorítkozunk.

»Égről, földről és minden seregükről« csak röviden szól a Tóra. Sietve halad végig a teremtés napjain, hogy minél előbb elérjen tulajdonképpeni tárgyához: az emberhez. Emberek életével, vonzó és elriasztó példáival nevel. — Ádám története már magában foglalja az emberiség egységének a gondolatát: egy őstől származik és testvér minden ember. (Az emberiség egységének tanulságáért a zsidó hagyomány később is gyakran visszatért a teremtéshez. »Miért teremtette Isten Ádámot egyedül?« A teremtmények békéje miatt, hogy ne mondhassa az egyik ember a másiknak: Ősöm nagyobb volt ősödnél.« (Szanh. 37 a. és 38 a. V. ö. Tószefta Szanh. VIII. 4.) Ez a gondolat Noé történetében újra megnyilatkozik. Az özönvíz után az emberiség története előlről kezdődik, újra egy őstől. Noé három fia: Sém, Chám, Jáfet. Sémiták, chamiták és jáfetiták, vagyis a népek mind,

[1] A Szentírás könyvei a középiskola VII. osztályú vallásoktatásának állanak középpontjában.

[2] Legtöbbet merít Fényes Mórnak az IMIT által első díjjal jutalmazott pályaművéből: Szentírásunk kialakulása, eszméi, hatása. (IMIT, 1931.)

[3] Hogy a Szentírás melyik részével milyen részletesen foglalkozunk, az nem föltétlenül az illető rész jelentőségével és az iskolában reáfordítandó idő mértékével arányos. Ahol kevesebb a mondanivalónk és kevesebb a pedagógiai nehézség, ott rövidebbre, vázlatosra, ahol több, ott hosszabbra fogjuk írásunkat.

[4] Kiindulunk a vallásgyakorlat — tanítványaink előtt is már nagyrészt *ismeretes — tényeiből: széfer tauró, köriász hátauró, szidró, porósó stb.*

testvérei egymásnak. — Ábrahám — »a szikla, amelyből vágattunk« — csodálatos egyéniség. El kell hagynia szülőföldjét, le kell vetnie környezetének pogányságát, hogy utódai és a föld minden nemzete számára »áldássá legyen.« Amerre jár, oltárt épít és imádkozik. Békére törekszik (pásztorok civódása), önzetlen (Lót kiszabadítása). Szeretete azonban nem korlátozódik atyjafiaira, kisugárzik idegenekre és bűnösökre is: a sivatagi vándorokat megvendégeli, a legelvetemültebb pogányokért imádkozik. Minden próbát és megkisértést (ákédó) győzelmesen kiáll. És amit megtud, megismer, arra megtanítja utódait, »hogy ők is megőrizzék az Örökkévaló útját, hogy ők is igazságot és jogot gyakoroljanak.« — Ábrahám fiai: Jismáél és Izsák. Izsák fiai: Ézsau és Jákob. A jók azonban kiválasztódnak: a szellem és a hivatás Ábrahámról Izsákra, Izsákról Jákobra száll. — Jákobnak tizenkét fia és egy leánya van. A történet közülük Józsefet, »a testvérek koronázottját« kiséri. Amikor testvérei eladják és ő mint rabszolga Egyiptomba kerül, a történet színtere és egész iránya megváltozik. Isten »a testvérek tervét jóra fordítja, hogy nagy sokaságot életben tartson«. A Tóra első könyvének végén a helyzetkép: Izráel fiai saját szokásaik és erkölcseik szerint békén, szabadon élnek Egyiptomban. — A második könyv elején áll be a fordulat: az új fáraó rabszolgaságba dönti Izráel fiait. Amikor azonban legnagyobb a veszedelem, észrevétlenül megindul a segítés munkája. A halálnak szánt elsőszülött fiúk közt van Mózes, a későbbi népvezér és próféta, az emberiség történetének egyik legnagyobbja. Kiszabadítja testvéreit a rabságból, a Szináj félszigel kietlen sivatagában néppé egyesíti és reáneveli őket az Isten akarata szerint való igazi életre. És mindeközben »szerényebb marad minden embernél a föld szinén.« Még halálában is vigyáz arra, hogy sírja kultusz tárgyává ne váljék.

»Eszméim győzedelme legyen emlékjelem.«

A zsidóság nem a vezért dicsőíti Mózesben, hanem a tanítót: »Mózes tanítónk« az ő áhítattal kiejtett neve. A Tórát pedig, amely hétről-hétre róla szól és az ő szellemét sugározza szét közöttünk, »Mózes öt könyvének« is nevezzük.

Magasabb osztályokban megfelelő módon értékesíthetők a »magyar kis-Dubnov« első fejezeteinek — a fordítótól származó — tudományos fejtegetései,[5] amelyek a

[5] Simon Dubnov: A zsidóság története az Ókortól napjainkig. Az eredeti jiddisből fordította: Dr. Szabolcsi Bence. (A »Tabor« kiadása, Budapest, É. n.)

bibliai elbeszélést, mintegy szimbolikus távlatba állítva, igazolják. Példák. A zsidó világkép első »nevelőszülői«: a babilóniai (Ábrahám Ur-ból indul el), a szir-kanaánita (Izsák, Jákob) és az egyiptomi (József) kultúrkör. Természetesen az átvétel mindig új értelmet és néha olyan csodálatos tökéletesedést nyer, hogy az eredetivel már alig marad meg a kapcsolata. Izsák az állattenyésztés mellett már földműveléssel is foglalkozik, Jákob a civilizáltabb telepesélethez, József már a városi kultúrához, a rendszeres, sőt nagytervű gazdálkodáshoz való vonzódást képviseli.[6] Igen érdekli érettebb növendékeinket az egyiptomi tartózkodás és a kivonulás kronológiája, valamint a egyiptomi rabság egyiptomi-történeti háttere is.[7]

b) Törvény.

A tórai törvények bemutatását a tíz igén kezdjük. A két kőtábla a tíz igével minden emberi közösség legszilárdabb alapja és a zsidóság legszentebb jelvénye. Az első kőtábla igéi Isten iránti kötelességeinket, a második kőtábla igéi embertársaink iránti kötelességeinket szabják meg. A zsidó ember számára nincs különbség közöttük. Ezek is, azok is Isten törvényei.[8]

Az első öt ige, mondottuk, Isten iránti kötelességeink foglalata: az Örökkévaló hozott ki Egyiptomból, mellette mást nem imádhatunk, nevét meg kell szentelnünk, szombatját meg kell őriznünk. Ide tartozik a szülőtisztelet parancsolata is: a szülők Isten után legnagyobb jótevőink, Isten után nekik tartozunk a legnagyobb hálával. A második öt ige embertársaink iránti kötelességeink foglalata: tisztelnünk kell felebarátaink életét, családját, vagyonát, becsületét. Nem szabad vétenünk ellene még csak érzéssel, gondolattal sem. (Itt mutatkozik meg az állami és a vallási törvény — természetes — különbözősége. Az állami törvény,

[6] Amit fentebb a jók kiválasztódásáról írtunk, ilyen értelemben is áll: Ábrahám után Izsák, Izsák után Jákób a fejlettebb életmódot jelenti, míg Jismáél és Ézsau a pusztai nomádság megmaradt, de túlhaladt képviselői. Hasonlóan Jákób fiai közül József az életmód fejlettségével is kiválik.

[7] A kronológiára vonatkozólag l. még Mahler Ede: Keleti tanulmányok. (Népszerű Zsidó Könyvtár. 13. szám.)

[8] A próféták hirdetéseiben is elválaszthatatlanul egybefonódnak a vallási és erkölcsi mozzanatok. »Zálogba vett ruhákon terülnek el minden oltár mellett és bírságoltaknak borát isszák isteneik házában.« Ámosz. — Az imádságainkban is ugyanolyan Isten-áldást kérünk azokra, akik a templom világítására gyertyát, kiddusra, hávdólóra bort és azokra, akik az utasoknak kenyeret, a szegényeknek alamizsnát adnak. Mi sebérách.

csak cselekvéseiket szabályozza; a vallási törvény érzületünket, lelkületünket neveli: megparancsolja a szeretetet, megtiltja a bűnös gondolatot.)

»A tíz ige adja az alaptörvényeket, a szentségtörvények azoknak továbbfejlesztéseit, részleteit, finomságait. A dekalogus tilalma: ne ölj; ezt a szentségtörvény fokozza: ne állj veszteg felebarátod halálos veszedelménél... A dekalogus tilalma: ne lopj. A szentségtörvény kiegészíti: másként sem szabad felebarátodat megkárosítanod... A dekalogus tilalma: ne vallj felebarátod ellen mint hamis tanu. A szentségtörvény fokozza: . . . ne járj körül rágalommal. A tizedik ige ez: ne kívánd meg a másét... A szentségtörvény tovább megy...: ne gyűlölködjél, ne tarts haragot, szeresd felebarátodat, mint tenmagadat.«[9]

A tíz ige és a szentségtörvények alapvetése után bemutatjuk a tóra-körvények tartalmi csoportjait.[10]

A Tóra szabályozza a) az államéletet. Vallásunk tanításai nem fordítják szembe egymással a vallási és a politikai életet. Azt akarják: Isten akarata, az erkölcs normája hassa át az ország minden tényezőjét és érvényesüljön az egész alkotmányban. Az állam élén király áll, az állam időnként háborút visel stb. Mindez elkerülhetetlen. De milyen legyen a király? A reávonatkozó szakasz (Deut. XVII. 14—20.) kifejti. Ne kevélykedjék, ne gyüjtsön magának lovakat, nőket, ezüstöt, aranyat. Ne akarjon a törvény fölé emelkedni. Ellenkezőleg: írja le magának a törvény mását, ez legyen nála, ezt olvassa és kövesse egész életén át. Milyen legyen a háború? (Deut. XX.) Aki házat épített és még nem avatta föl, szőlőt ültetett és még nem szüretelte, nőt jegyzett el és még nem vette el, hagyja ott a tábort és térjen vissza házába. Ha várost ostromolnak, először békét ajánljanak. Ha hadat viselnek, a gyümölcsfákat kiméljék. Az emberről is, a birtokáról is erkölcsi alapon szól a Tóra, szemben a többi ókori törvénykönyvvel, azt tanítja: Istené a föld és Istené az ember, mi csak »zsellérek vagyunk« Isten földjén.

A Tóra irányítja b) a vallási életet. Intézkedik imádságokról és szertartásokról. Nem tartja valamely szöveg elmondását vagy valamely cselekedet elvégzését magát csodálatos erejűnek, mint a misztérium-vallások. Azt akarja, hogy mindez a vallásos elmélyedés és az erkölcsi nemesedés eszköze legyen. A tórai imádság példája és a legősibb imádságok egyike a papi áldás. (Num. VII. 24—27.) A pap

[9] Heller Bernát: A leányközépiskolák IV. osztálya stb. Izr. Tanügyi Értesítő. LXIV., 10.

[10] Fényes Mór: id. mű szerint.

nem áldást »oszt«, hanem áldást »kér« benne és ennek az áldásnak a tartalma: békesség. (»Nincs nyelv, amely a béke szót oly sűrűn és oly sokféle értelemben használná, mint a héber nyelv; a sálom az üdvözlet, a jólét, a boldogság.« Blau. Békességért való fohászban csendül ki a főimádság, a káddis és a birkász hámmózaun is.)

Tórai ünnepek: a szombat; peszách, sóvuausz, szukkausz; jaum töruó, jaum hákippúrim.[11] A szombathoz hasonló intézményt más ősi népnél nem találunk. Hat napi munka után ünnepe van az Örökkévalónak. Megülése nem merülhet ki a munkaszünet negatívumában. Isten dicsőségének szolgálatába állítva, hívő lelkünk szárnyalásával kell megszentelnünk. A szombat-törvény megokolása kettős; nemcsak a világteremtésre, az Egyiptomból való szabadulásra is emlékeztet. Mintha csak azt jelezné, hogy a szombat egyetemes világünnep, de Izráel hivatott elsősorban arra, hogy hirdesse és terjessze. (Güdemann.) A peszách, a sóvuausz és a szukkausz ünnepének legősibb jelentése természeti: a tavasz, a zsenge-bemutatás, a szüret. Mindinkább középpontivá válik azonban a második, történelmi jelenség. A tavaszünnep az egyiptomi szabadulás emlékünnepévé válik: »mert éppen ezen a napon vezettem ki seregeiteket Egyiptom országából.« (Exod. XII.)[12] A szüretünnep a pusztai vándorlás emlékünnepévé: »Sátrakban lakjatok hét napon át... hogy megtudják utódaitok, hogy sátrakban lakattam Izrael fiait, mikor kivezettem őket Egyiptomból.« (Lev. XXIII.) A zsengebemutatás ünnepe pedig a hagyományos számítás szerint (Pesz. 68 b.) egybeesik a szinái kinyilatkoztatás fordulójával. A három főünnep jelentéseit — a természeti és történeti réteg fölött — egy-egy vallási eszme koronázza meg. A peszách a szabadságnak, a sóvuausz a szabadság tartalmát és értékét kölcsönző törvénynek, a szukkausz az isteni törvény emberi megvalósításának ünnepe.[13] Bűnbánó ünnepeink sem a földműveléssel és a mezei munkával, sem

[11] A szombatról és a többi ünnepről a hitoktató minden lényegeset megtalál Moritz Zobel könyveiben: Der Sabbat (1935.) és Das Jahr des Juden in Brauch und Liturgie (1936.). Mindakettő Berlinben, a Schocken Verlag-nál jelent meg.

[12] A tavasz és a szabadság hangulatának és eszméjének egybeolvadását élik át növendékeink ugyanez időtájt: március tizenötödikén.

[13] »Pusztai szőlőfürtnek találtam Izráelt, fügefa zsenge termésének atyáitokat.« Hósea. »Érdemül tudom be neked ifjúkori hűségedet, menyasszonykori szeretetedet, amint követtél a pusztában bevetetlen földön.« Jeremiás.

a zsidóság multjának eseményeivel nem függnek össze. Egyedül a vallásos léleknek az ünnepei. A jaum töruó a bűnbánatra szólító riadás napja; későbbi nevein: újév, ítéletnap. A jaum hákippúrim az engesztelés napja; bűnvallomással, önsanyargatással kell rajta megtisztulnunk, Isten engesztelődésére reáérdemesülnünk. (Ezeket az ünnepeket minden ember megünnepelhetné és imádságait minden ember elmondhatná. Azt kérjük a Mindenhatótól, engedje, hogy akaratának teljesítésére minden ember szövetségre lépjen, a jó győzzön és az igazak — zsidók, nem zsidók egyaránt — oltalmában örvendhessenek.)

A tóra c) igazságszolgáltatási törvényei abból az alapelvből sarjadnak ki és ágaznak szét, hogy: Isten akarata az egyenlő igazságosztás. A bíró nem fogadhat el ajándékot. A bíró nem félhet a gazdagtól és nem támogathatja — jog ellenére — a szegényt. A bíró nem tekintheti, ki fajtájabeli és ki idegen. (Ezt ma, amikor tanítványaink olyan gyakran hallják az ellenkezőjét, hogy már-már elhiszik, a nélkül, hogy politikai térre tévednénk, különösképpen hangsúlyoznunk kell.) »Bíráitoknak a következőket hagytam meg« — mondja korábbi eseményekre visszatekintve és korábbi törvényeket összefoglalva Mózes (Deut. I.) — »jól hallgassátok meg testvéreitek ügyét és tegyetek igazságot mind egymás, mind az idegen között; ne ismerjetek tekintélyt az igazságszolgáltatásban, kicsinyt és nagyot egyaránt hallgassatok meg; senkitől ne tartsatok, mert az igazság Isten ügye.«

Itt nyílik tanulságos és értékes alkalom a Tóra és a Hammurábi-kódex egybevetésére. A babilóniai törvény szerint: ha egy műtét nem sikerül, az orvos kezét levágják; ha egy ház összedől, esetleg az építő egész családját kiirtják; ha valaki lop, halállal bűnhődik, ha betörésen érik, a helyszínen megölik stb. A bibliai törvény emberségesebb és szelidebb szelleme ezek mellett az intézkedések mellett még tisztábban és még világosabban nyilatkozik meg előttünk.

Teljessé a tórai törvények szellemének megismerése csak a d) társadalmi törvények szemügyrevétele után válik. A társadalom alapja a család. A tíz ige azt követeli; »Tiszteld atyádat és anyádat; ne légy házasságtörő; ne kívánd meg felebarátod feleségét.« A tágabb körű társadalmi szeretetnek az egész Ókorban példátlanul álló követelése a szentségtörvényben: »Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat.« (Lev. XIX. 18.) Tudatlanság és rosszakarat nem egyszer állította már, hogy ez a »felebarát«, רע csak a fajtabelit jelenti és ez a szeretetparancs nemzsidók irányában nem kötelező. Pedig a szentségtörvény ez iránt

sem hagy kétséget: »Ha idegen tartózkodik nálad országotokban, ne nyomjátok el. Mint az őslakó közületek, olyan legyen az idegen, ki nálatok tartózkodik és szeresd őt, mint tenmagadat, mert idegenek voltatok ki is Egyiptom országában, én vagyok az Örökkévaló.« (Lev. XIX. 33—34.) A gyűlöletnek azzal a gyakrabban hangoztatott és alkalmazott logikájával szemben, hogy velem is így bántak, én is így bánok másokkal, milyen magasztos a szeretetnek ez a zsidó logikája: engem sokat üldöztek és bántottak, én értem az elnyomottat, én szeretem az idegent és megkímélem lelkét minden megbántástól és megalázástól.[14]

Igen régi írástudóink a vallás sarktételének becsülték a felebaráti szeretet parancsát. Az evangélium is a zsidó felfogás mellett tanúskodik. Egy írástudó próbára tette Jézust: Mester, mi a törvény főparancsa? És amikor ő azt felelte: »Szeresd az Urat, a te Istenedet egész szíveddel...« és »Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat«, az írástudó (talmudista) azt felelte: Helyes, Mester, az igazságot mondtad. (Márkus XII. 28—31. Lukács X. 25—28.).

Különös gyöngédség nyilatkozik meg az idegen, özvegy, árva (gér, jószaum, álmónó), szegény (óni, evjaun) iránt. (Bemutathatjuk R. Jóchanánnak azt a különösen szép megfigyelését, amely egyik-másik növendékünknek a szombat-búcsúztató imádságból már ismerős lehet: mindenütt, ahol szó van Isten nagyságáról, szó van kegyes leereszkedéséről is. Azt mondja a Tóra: Mert az Örökkévaló Istenetek, ő az istenségek Istene és az urak Ura... És mindjárt utána: Igazságot szolgáltat az árvának és özvegynek, szereti az idegent, ad neki kenyeret és ruhát. Deut. X. 17—18.).

Ma, amikor állandóan a szociális megsegítésről hallunk, szemben az ötletszerű jótékonysággal, különösen ki kell emelnünk a Tóra szociális gondoskodását.[15] — »Ha

[14] Elterjedt, meggyökeresedett tévedés, amely megejti még a zsidóság műveltjeit is, hogy a felebaráti szeretet tanítása legelőször a Hegyi Beszédben hangzott el, pedig a valóságban Jézus csak a Biblia szentségtörvényét idézi.

Szentírásunk megparancsolja, hogy »szeresd felebarátodat« (Lev. XIX. 18. és 34.), de egész irodalmunkban sehol nem található olyan parancsolat, hogy »gyűlöld ellenségedet«. (Máté V. 43.) Ellenkezőleg, megmondatott: ha ellenséged éhezik, adj neki kenyeret, s ha szomjazik, adj neki italt (Prov. XV. 21.); ha látod, hogy ellenséged szamara összerogy a teher alatt, ne állj veszteg, hanem gyorsan segíts rajta (Exod. XXIII. 5.); ha eltéved ellenséged ökre vagy szamara, vezesd vissza hozzá. (Exod. XXIII. 4.)

[15] V. ö. Hevesi Illés: Szociális törvényhozás a mózesi tanban. Budapest, 1928. (Szináj V.)

learatod földed termését, ne arasd le egészen meződ szélét és ne szedd össze elhullott kalászaidat... a szegénynek és az idegennek hagyd azt.« (Lev. XIX.) Nem a gazdag kényétől-kedvétől függ, ad-e a szegénynek. A leket, sikchó és péó a szűkölködőt, az idegent megilleti, a gazdának nincs is rendelkezési joga fölötte. És míg az odavetett alamizsna leszoktat a munkáról és koldusokat nevel, a Szentírás törvénye azt követeli: a szegény ember arassa le a mező szélét, böngéssze végig a szőlőt, szedje le a fán maradt gyümölcsöt. Ha a mező, a szőlő, a fa nem is az övé, a munka az övé legyen. (Látjuk is Ruth könyvében a törvény megvalósulását: Ruth kora reggeltől talpon van, az aratók nyomában gyűjt és szedeget.) — Ha valaki megszorul és pénzt kér kölcsön, nem szabad reá kamatot vetni. (Exod. XXII.) (Hogy a kamatvételt és az uzsorát a zsidó vallás mennyire elítéli, az kitűnik már az elnevezésből is: נשך eredetileg kígyómarást jelent. A 15. zsoltár, három és fél mondatba sűrítve az igaz ember vonásait, azt is megemlíti: »Pénzét nem adja kamatra.«) — Ami az élet fenntartásához tartozik (felső vagy alsó malomkő), azt nem lehet zálogba venni. Ha ruhát vesz valaki zálogba, naplementéig vissza kell adnia, »hátha egyetlen ruhája az, testének egyetlen takarója, amivel lefekszik.« Ha kölcsönt ad valaki, nem szabad bemennie a megszorult ember házába zálogért, »künn állj s az az ember, akinek kölcsönöztél, hozza ki a zálogot az utcára.« — A napszámos bérét még aznap ki kell adni, »nehogy miattad kiáltson az Örökkévalóhoz, mert bűn lenne rajtad.«

A szociális törvények egyik csoportja a szombat eszméjével rokon. Hat évi rabság után a hetedik esztendőben szabadon kell bocsátani a héber rabszolgát; minden hetedik esztendő az adósságok elengedésének és a föld pihentetésének esztendeje, minden hétszer hét esztendő után a jóbél (jubileum) esztendejében visszakerül a föld ahhoz a törzshöz, amelytől vevője a lefolyt ciklusban időlegesen elidegenítette. Az adósság-elengedés olyan társadalmat tesz föl, amelyben a gazdag szívesen ad kölcsönt a szegénynek s a szegény minden lehetőt megtesz, hogy adósságát idejében visszafizesse. A hetedik év intézkedése azt kívánja, hogy ilyenkor az egész nép egy nagy család legyen, amelyben nincs gazdag és szegény, birtokon belül levő és kerítésen kívül rekedt, a Szentföld pedig egyetlen terített asztal, amely mellett mindenkinek egyaránt helye van. A jóbél az egyenlőség nagy diadalünnepe: Kera deror, hirdess szabadságot a föld minden lakójának! »A jóbél törvényének ez a szava, amely semmi más vallási könyvben

nem tér vissza, az emberiség szava, az emberi közösség isteni lelke.« (Philippson.)

A Tóra szeretet-parancsai nemcsak az emberi közösségre vonatkoznak, gyöngéden belevonva az idegent és az ellenséget, hanem még az állatvilágra is kiterjednek: »Ne vedd el az anyamadarat fiókáival együtt«, »ne kösd be az ökör száját, amikor nyomtat«, »ne szánts ökörrel és szamárral egyszerre«. (V. ö. Heller Bernát: Tierschätzung im Bibelwörterbuch. Festschrift Immanuel Löw zum 80. Geburtstage. Breslau, 1934. Bibliai kifejezések százai mutatják, hogy a Biblia az állatok testi jelenségeiről — születés, halál, gyermek, evés stb. — ugyanúgy beszél, mint az emberekéiről.)

c) Költészet.[16]

Bemutatandók: Lemech dala (mert ez az első), Jákob búcsúja, a tengeren való átkelés éneke, Bileám példázatai, Mózes feddő-éneke és áldása.

II. A történelem.[17]

Nem azért tanítjuk a vallás- és erkölcstan keretében a zsidóság történetét, hogy az ifjúság ennek a történetnek az anyagát pusztán »tudomásul vegye«. A jelen munkavégzését és a jövő hitét akarjuk vele megerősíteni. Tiszteletet és ragaszkodást akarunk ébreszteni a zsidóság iránt. Meg akarjuk éreztetni, hogy életünk a zsidóság életének része. Meg akarjuk mutatni, hogy nagy értékek szálltak ránk multjából s nekünk kötelességünk ezeket megbecsülni, megőrizni, továbbszármaztatni. Hogy amikor tanítványaink már sok mindent elfelejtettek abból, amit tanultak, az a lelkiség, amelyet ily módon kialakítottunk bennük, még mindig erőforrásuk maradjon.

Egyetlen tárgy iskolai anyaga sem az illető tudomány egészének egyszerű kivonata. Hogy a zsidó történet egész tudományos anyagából mi az, amit iskolai tanítás céljára kiválasztunk és hogy ezt a kiválasztott anyagot hogyan tanítjuk, vagyis hogy mi a tananyag és milyen a módszer, azt nem pedagógiai divat vagy reformtörekvés, hanem a

[16] A bibliai gondolatritmust — azt hisszük: nyilvánvaló — *pedagógiai* meggondolások alapján Arany Jánost idézve vagy felolvasva mutatjuk be. (A magyar nemzeti versidomról.)

[17] V. ö. főleg a gimnázium és leánygimnázium tantervének a történelemre vonatkozó részletes utasításaival (I. kötet, 1938.) és Blau Lajos tanulmányával: A Biblia történeti szemlélete (M. Zs. Sz., 1934.)

lélekformálásnak és a világnézetalakításnak ez az állandó, szent szándéka szabja meg. Nevelő értékű kell, hogy legyen az az anyag, amelyet tanítunk. Élénken, elképzeltetően, szemléletesen kell tanítanunk. És hogy mindez valóban így történik-e, azért a zsidóságnak vagyunk felelősek.

Történeti példákkal kell belevésnünk az ifjúság lelkébe a zsidósághoz való hűséges szeretetet és a zsidóságért való áldozatkészséget. A történelem sugalló erejével kell megéreztetnünk, hogy az idő és a tér minden távolságán keresztül is vallásunk gyermekei egyetlen nagy testvéri közösségbe tartoznak és hogy ezért a közösségért minden áldozatot meg kell hoznunk és tőle soha, semmilyen árért nem szabad elszakadnunk.

A világtörténet bibliai koncepció: a Biblia a világteremtéssel kezdődik és minden népről szól. És ebben a világtörténeti keretben, úgy érezzük és úgy látjuk, különös helye van a zsidóság történetének.

Ha a zsidóság történetét össze akarjuk hasonlítani a többi nép történetével, mélyreható formai és tartalmi különbözőségekre bukkanunk.

A népek története általában a világtörténelem töredékrészén át, a földnek meghatározott területén játszódik. A zsidóság története ezzel szemben úgyszólván az egész világtörténelmen végighúzódik és mintegy kétezer esztendeje, amióta önálló állami léte megszünt, a földnek úgyszólván egész lakott területére kiterjedt. Dubnov, a zsidóság egyik legkiválóbb történetírója éppen ezért adta főművének azt a feltünő címet: »A zsidó nép világtörténete« (Weltgeschichte des jüdischen Volkes.) Az emberiség történeti korszaka, mondja, egy körhöz hasonlítható és ennek a körnek az egyes népek csak kisebb, vagy nagyobb húrjai. Ebben a körben csak egy átmérő van és ez a zsidóság.

Ha azt nézzük, mi szolgáltatja a többi nép történelmének a tartalmát, anyagát, akkor azt látjuk, hogy elsősorban hadi és politikai események: hadjáratok, békekötések, szövetségek, országgyülések stb. A zsidóság történetében a hadi és politikai események aránylag kevés helyet foglalnak el. A zsidóság története elsősorban a zsidó gondolat, a zsidó szellem története. Ezzel kapcsolatban két dolgot kell megértenünk és megértetnünk. Az egyik, hogy ez a különbség a zsidó történet valóságában gyökerezik és nem feldolgozás vagy beállítás dolga. A másik, hogy ebben a szellemtörténetben azért volt és van erő, testi erő is, lelki erő is. Sőt, hol találunk a világtörténetben nagyobb hősiességet, mint a Makkabeusok harcaiban, amikor a gyenge és kis-

számú jámborok« csodálatosan legyőzték az »erős és számos istenteleneket.« ? És hol találunk nagyobb lelki szilárdságot, mint azokban a Rajna-menti zsidókban, akik a keresztes hadjáratok idején ezrével haltak meg a sömá jiszróél-lal ajkukon, de vallásukat meg nem tagadták?

A történelem tanításában a múlt és a jelen többszörösen egymásbajátszik és át meg átszövi egymást. Logikailag a múltból akarjuk megmagyarázni a jelent, lélektanilag azonban a jelen tapasztalatainak és élményeinek a segítségével képzeljük el a multat. Logikailag »a történelem az élet mestere«, lélektanilag azonban az élet bizonyul a történelem megértetőjének. Szomorú példa erre az utolsó esztendő: amióta zsinagógaégetések, kivándorlások, kitérési hullámok, megalázó és elsorvasztó törvényjavaslatok igzalmai csapnak be napról napra az iskolába, tanítványaink sokkal jobban megértik és átélik a középkori zsidóság szenvedéseit.

Két — bibliai — példán akarjuk ezúttal bemutatni, milyen időszerűséget kölcsönözhet a jelen egyes történeti mozzanatoknak, hogy tehát az iskolában nem szabad a történetet valami teljesen b e f e j e z e t t, l e z á r t anyagként kezelnünk, hanem engednünk kell, hogy ifjúságunk elé a v á l t o z ó jelen útmutatójaként kerüljön. Az egyik a zsidó szolidarítás, a másik a zsidó foglalkozás szenvedéllyel vitatott problémája.

A zsidó szolidarítás gyakran hangoztatott vádja: a különböző országok zsidósága erkölcstelen, hatalmi célokra, más népek és kultúrák felbomlasztására szövetkezett. Függetlenül attól, ami ebben a vádban olyan rosszakaratú és képtelen, hogy szinte cáfolni is fölösleges, maga a zsidó szolidaritás kérdése kell, hogy komoly megbeszélés tárgya legyen. Van-e, lehet-e, kell-e zsidó szolidaritás? Egyik ország zsidóságának a sorsa kétségtelenül kihat a másik ország zsidóságának a sorsára. A boldogabb, nyugodtabb viszonyok között élő zsidóknak kötelességük megsegíteni a szerencsétlenebb sorsú, üldözött zsidókat. A legmagasabb erkölcsi következményt, az egyetemes emberi együttérzést nem tekintve, a puszta előrelátás is javasolja: gondoskodjunk a bajba jutottakról, hogy rólunk is történjék gondoskodás, ha bajba jutnánk. Aki messze idegenbe, tengerentúlra kényszerül, hová máshová fordulhatna először, mint az ottani zsidó intézményekhez? Valóban, nagy bűn és mulasztás volt, hogy amíg tehettük volna, nem támogattuk eléggé más országok megpróbált zsidóit. Az amerikai, angol hittestvérek most mennyit áldoznak és fáradoznak, hogy hontalanoknak hajlékot, menekülőknek, kiutasítottaknak átmeneti segítséget szerezzenek. Ezeknek a kikerülhetetlenül

föltornyosuló kérdéseknek a körébe kerül ma bele a bibliai történet egyik-másik mozzanata is. Salamon halála után kettészakadt a birodalom. Isten egy népet hozott ki Egyiptomból, mégis különváltak, sőt — úgy adódott (734—733) — harcban állottak egymással, idegen, pogány szövetséges oldalán támadtak egymás ellen. Hogy fájt ez a prófétáknak! Milyen tragikusnak érezték ezt a napot, amelyen az egység megszünt és mennyire várták azt a másik napot, amelyen egykor újra helyreáll! Látták: »egyik a másik húsát eszi, Menasse Efráimot és Efráim Menássét, mindketten pedig Judára támadnak.« (Jes. IX. 20.) De meggyőződésük volt: el kell jönnie a napnak, amelyen Efráim nem vetélkedik már Judával, Juda pedig nem ellenségeskedik Efráimmal (Jes. XI. 13.), amikor összetalálkoznak Júda fiai és Izrael fiai és közös vezetőt ismernek el maguk fölött. (Hos. II. 2.) A zsidó szolidaritás-komplekszum összefüggésében hangsúlyos jelentést kap az is, hogyan támogatták 536-ban a Szentföldre visszatérőket a Bábelben maradók. (Ezra I.).

A zsidók foglalkozásáról szintén sokat hallunk. Azt mondják, a zsidó kereskedő-fajta, öröklött jelleme és ősi vallása egyaránt a könnyű pénzszerzésre, a mások kihasználására ösztönzi, a földmunka, a rögszeretet mindig is idegen volt a számára. Függetlenül attól, ami a kereskedelem jelentőségére, a kereskedői tisztességre stb. vonatkozik, mennyire időszerűvé, mennyire érdekessé és jelentőssé válik ma megint az, amit a zsidó foglalkozásról a bibliai történet tanúsít. A zsidó eredetileg nem kereskedő, hanem földműves volt. (L. a Tórá-nál a természeti ünnepeket.) Az ősi zsidó elgondolás szerint a történelem az Édenkert boldogságából indul ki és a messiási kor örök békéje felé vezet. A zsidó ember azonban az Édenkertet csak úgy tudta elképzelni, hogy Isten azért helyezte oda az embert, »hogy megművelje«. És a messiási kortól is azt remélte, hogy »átkovácsolják majd kardjaikat kapákká és dárdáikat szőlőkésekké«, hogy mindenki »nyugodtan ülhet szőlőtője mellett és fügefája alatt«. Izráel első királya, Saul az eke szarva mellől indult el Jábes Gileád megszabadítására (I. Sam. XI. 5.). »Aki földjét műveli, jóllakik eledellel« — tartja a zsidó bölcseség, »de hiúságok után jár a balgaszívű.« (Prov. XII. 11.) Elmentem a rest ember mezeje és az esztelen ember szőlleje mellett, ime egészen benőtte a tövis és a gaz, jól megnéztem és okultam belőle. (Prov. XXIV. 30—34.) A magyar nép ajkán a »zsidó« szó nemcsak vallást vagy fajt jelöl, hanem foglalkozást is: kereskedőt.

Szólott a királyné. »Ej no, küldjön el hát
A zsidóhoz át, itt a pénz, egy gárdistát!«
(Garay János: Az obsitos.)

Bibliai időkben a földmíves izraelita ugyanígy nevezte főniciainak, »kanaáninak« a közte megforduló kereskedőt. A derék nő — hogy csak a legismertebb példát idézzük — gyolcsot, övet készít és eladja a »kanaáninak«.

Ezzel a jelent megértető (de ugyanakkor a jelenből megértető) történettanítási szempontlal függ össze az a másik, amelyet az új középiskolai tantervek, mint igen fontosat, talán legfontosabbat, követnek: elhagyni mindazt, ami az *általános fejlődés* szempontjából nem jelentős. A történelem sorsdöntő mozzanatait kell tanítanunk, azokat a mozzanatokat, amelyeken »megfordul« valami. Nem egyes adatokat, hanem azokat a »csomópontokat«, amelyek felé okok sora vezet és amelyek következmények sorára vezetnek. A bibliai történetben például nem az összes bírák és az összes királyok viselt dolgai kellenek, hanem: a honfoglalás, új és új harc a honért, Jeruzsálem, templom, kettészakadás stb.

A történelem *unitas multiplex*, sokrétű egység. Minden mindennel összefügg benne. Politikai, gazdasági, vallási, irodalmi összetevői kölcsönösen áthatják egymást. És — hogy a képnél maradjunk — mi sem juthatunk el a történeti valóság rekonstruálásához, mint kívánt eredőhöz másként, mint mindezeknek az összetevőknek a tekintetbe vételével és feldolgozásával.

A diák hajlamos a hittanórák tanításainak az egyéb tantárgyaktól való különválasztására. Előfordult már, hogy földrajz-órán zsidó diák nem merte a tanár kérdésére azt felelni, hogy Palesztina főfolyója a Jordán, mert azt hitte, ez csak hittanórán van így. Gondoljunk mindig erre, amikor a bibliai történetet tanítjuk. Vigyázzunk, hogy az az áhítat, amely minden bibliás tanulmányunkat belengi, meg ne zavartassék, de azért mutassuk meg azt is, hogy amit a Szentírás elmond, az *történeti valóság*, amelyről más források is szólnak és amelyet minden újabb kutatás és újabb ásatás igazol.[18] Emeljük ki és helyezzük mindenek fölé a valláserkölcsi mozzanatokat, de azért állítsuk be a többi mozzanatot is ennek a szolgálatába. Ez a meggondolásunk sugallta a tórai elbeszélésekkel kapcsolatban azt a javasla-

[18] L. például: Hirschler Pál: Izráel honfoglalása az ásatások megvilágításában. IMIT Évkönyv, 1933. 16—31. l.

tunkat, hogy használjuk fel a »kis Dubnov« tudományos magyarázatait ,és sugallja most is azt a javaslatunkat, hogy, például — esetleg megint a »kis Dubnovot« felhasználva — Dávidban ne csak a zsoltárost, Salamonban ne csak a gazdag és bölcs uralkodót éreztessük, hanem e mellett azt is, hogy Dávid erős hadsereget szervezett és nagy hadjáratokat viselt, hogy Salamon alatt békésebb idők következtek, a katona-nép kereskedelem és művészet felé hajlott, a biztonságot a nagyhatalmak csendje, az uralkodó egyiptomi rokonsága és föniciai szövetsége is fokozta, a szociális helyzet azonban elégedetlenséget keltett, gazdagok, szegények súlyos adó alatt roskadoztak stb. A vallás és a tudományok viszonyának tisztázása, hitre és tudásra való nevelés, tehát világnézetalakítás történik akkor, ha — Biblián kívüli források, kronológiai táblázatok, történeti átlasz stb. segítségül hívásával — sikerül ezt jól megoldanunk.

Még valamit ki akarunk itt emelni: a Biblia történetírásának elfogulatlanságát és hűségét. Az egész ókori történeti irodalomban páratlan az az objektivitás, amellyel például Dávidnak, a népszerű zsoltáros uralkodónak a gyarlóságát és bűneit feltárja. Ez a történetszemlélet, amelynek értékmérője az etika és amelyet ennek az értékmérőnek az alkalmazásában semmi meg nem veszteget: prófétai. Jelentősége még világosabbá válik, ha összehasonlítjuk az ókori kelet hiúság és érdek szülte emlékeivel. Az egyik fáráó eldicsekszik hatalmával, gazdagságával, hódításaival, a másik kitörli és saját dicsekvéseit írja a helyébe. A Biblia ellenben a szerint ítéli meg a királyokat: Isten útjain jártak-e, Isten törvényeit követték-e. E mellett másodrendűnek látja a hadi dicsőséget, más népek elnyomását. Omri hódításairól, diadalairól Mésa moabita király fölirata többet beszél nekünk, mint Szentírásunk, amely megbélyegzi: »gonoszul cselekedett az Örökkévaló előtt és rosszabb volt mindazoknál, akik előtte voltak.« Ez a jelenség és ez az összehasonlítás maga is nevelő értékű.

A Tóra elbeszéléseinek közvetlen folytatásaként mutatjuk be a további történetet Mózes halálától a makkabeus harcokig. A történelem egységes folyam, amely megállást nem ismerve zúg el Istenszabta medrében. Ha a Szentírást ismertetjük és az egyes könyvek tartalmát tanítjuk is, ezt az egységességet meg kell őriznünk. Nem egyik könyvtől vagy fejezettől haladunk a másik felé, hanem egyik eseményről és helyzetről térünk át arra a másikra, amelyik utána és belőle keletkezett. Ha pedig a történeti könyvek

űrt hagynak maguk között (pl. babiloniai fogság), mi ezt az űrt más források anyagával áthidaljuk.[19]

Nézzük meg most már vázlatosan magát a bibliai történetet, amint a kifejtett elvek és a megjelölt szempontok alapján tanításunkban kiformálódik.

A bibliai történet első főszaka 586-ig tart. Eseményeit Józsua, Birák, Sámuel és Királyok összefüggésben nyújtják.

A patriárkák korában még nem láttuk Izráel népét, csak egyes családokat és ennek a keretei között a voltaképpeni családtagokat, meg a velük és mellettük élő cselédséget. Hogy hogyan fejlődött ki ebből a családi szervezettségből a nép, azt maga a Szentírás mutatja meg nekünk. Egyiptomba először csak egy ember került, azután ez az egy ember odahívta és letelepítette maga körül hozzátartozóit. Egyiptomból már mintegy 600.000 gyalogos férfi vonult ki, a gyermekeket nem számítva. Közös várakozások után közös vágyak töltötték el őket. Az élükön közös vezető haladt, Mózes, a nyomukban közös üldöző, a Fáráó. Ám a népi életnek csak első feltétele a szabadság, amely ezzel megvalósult, teljességéhez hozzátartozik az alkotmány és a föld. Az alkotmányt a kinyilatkoztatás adta meg, a földet — és itt az áttekintés a Tóráról a Prófétákra ível át — a honfoglalás Józsua már a Tórában is ott szerepelt Mózes oldalán. Az Ámálék elleni harcban kezét alátámasztotta, a kőtáblák átvételekor mellette állott. Most, Mózes halála után, már ő a nép egyedüli vezére. A honfoglalást ő folytatja és ő fejezi be. A harcokat ő vívja meg és az országot ő osztja fel a törzsek között. Amikor pedig Mózes igaz utódjaként mindezt végrehajtotta, a szíchemi népgyűlésen megújítja a szinái szövetséget és megfogadtatja népével: »Az Örökkévaló Istenünket fogjuk szolgálni és szavára fogunk hallgatni.«

Az ígéret földjének a meghódítása nem fejeződött be teljesen Józsua idejében: az országot újra és újra meg kell

[19] Természetes és logikus eljárás ez minden pedagógus számára, de azért néhány vallásgyakorlati és bibliatudományi mozzanattal is megerősíthetjük. Szimchász tórakor befejezzük a Tórát, de ugyanakkor olvassuk Józsua első fejezetét és így kapcsolatot teremtünk a Tóra és a Próféták között. Józsua könyve különben is oly közvetlenül csatlakozik a Tóra 5-ik könyvéhez, hogy szinte a Tóra 6-ik könyvének tekinthetjük. A Septuaginta Sámuel két könyvét és a Királyok két könyvét Királyok 4 könyvének nevezi. Ezra, Nechémia és a Krónikák két könyve többszörösen egymáshoz kapcsolódik: a Krónikák utolsó mondatai szóról szóra azonosak Ezra könyvének utolsó mondataival, a kánon 24 könyvre felosztásában Ezra és Nechémia egy könyvként szerepel.

hódítani. Mózes és Józsua azzal tette Izráelt *néppé*, hogy *Isten népévé* tette. Józsua halála után mindkét kötés meglazul: a nép bálványimádásra vetemedik és törzsekre bomlik. A *bírák* korában a történet szinte önmagát ismétli. Amikor nép reászolgál, ellenség támadja. Amikor azután a nép bajában Istenhez kiált, Isten küld neki bírót, segítő hőst, aki a széthulló törzseket összefogja és nékik az ellenségtől nyugalmat szerez. Nagyszerüen jellemzi ezt a kort Debóra éneke, ez az oly nagyon régi és mégis oly nagyon művészi alkotás.[20] Az országban nem volt biztonság a pogányok miatt, a földeket nem lehetett megművelni, az utakon nem lehetett járni, a kapukig hatolt a harc; negyvenezer izraelita mégsem mert fegyvert ragadni. Ekkor támadt fel Debóra. Most is maradtak közömbös törzsek, nagy részüket azonban sikerült fölráznia. »Maroknyi nép győzött le hatalmasokat: Az Úr szerezte nekem a diadalt a hősökön.«

Ebben a korban, »a bírák bíráskodásának idejében« játszódnak le *Rúth* könyvének eseményei. Rúth könyvének előadása olyan csodálatosan művészi, hogy Goethe »a világirodalom legszebb idilljé«-nek nevezi. A moábita Rúth nagy hűsége, jósága, szorgalma, a zsidó törvény és a zsidó lélek idegenszeretete, szegénytámogatása azonban az elbeszélést Bóáz és Rúth házasságának és Dávid származásának történeti tényéhez vezeti: »Ez Perec nemzetsége... Bóáz fia Óbéd, Óbéd fia Jisáj, Jisáj fia Dávid.«

Sámuel és a Királyok könyvei a Septuagintában egy művet alkotnak: Királyok, ill. »Királyság« I—IV. könyvét.[21] Valóban egy kort tárgyalnak: Józsua és a bírák kora után a királyok, ill. a királyság korát. Sámuel prófétától, az utolsó bírótól a nép királyt kért. Sámuel először ingadozott, teljesítse-e a nép kívánságát, nem lenne-e jobb, ha Izráel egyedüli királya maga Isten lenne. Azután »Isten nevében«, »Isten kegyelméből« mégis királlyá kent föl egy

[20] A középiskolai II. osztályban, amikor a Korábbi Prófétákat először tanítjuk, még nincs érdeklődés és fogékonyság iránta, a VII. osztályban, amikor a Biblia-ismertetés során visszatérünk rá, már igen.

[21] »Hogy eredetileg nem volt Sámuel külön könyv, kitetszik még a Bírák Könyvének utolsó verséből, amely így hangzik: ‚Abban az időben nem volt király Izráélben, mindenki azt tette, ami jónak látszott szemében.' Ez a mondat az előző elbeszéléssel nincs szoros összefüggésben és világosan arra céloz, hogy most fog következni a Királyok Könyve és csakugyan az is következik, mert hiszen Sámuelről már az első könyv 25. fejezetében az áll, hogy meghalt és az előző fejezetek is lényegében arról szólnak, hogy Sámuel királlyá avatta Sault stb.« Blau id. dolg.

kiváló leventét, Sault: legyen az igazi, mennybéli király földi helytartója. (V. ö. a Tóra királytörvényével.) A második király Dávid volt, a nép körülrajongott hős fia. Minden oldalról kiszorította, legyőzte az ellenséges szomszédokat, meghódította, fővárossá tette a Júda hegyén elterülő Jeruzsálemet és ezzel országának, népének huzamosabb időre békét szerzett. Később családi viszályok, fölkelések, trónkövetelések keserítették el életét. Halála után fia, Salamon került a trónra. (Itt kezdődik a Királyok könyve.) Uralkodása alatt Jeruzsálemben, atyjának városában, díszes paloták és középületek emelkedtek. A szentély számára izraelita és föniciai munkások ezrei fejtették a követ és döntögették a Libánon cédrusóriásait. A nagy pompa és fény azonban súlyos adókkal járt és a nép széles rétegeinek elszegényedését vonta maga után. Amikor azután a trónt fia, Rehábeám örökölte, az elfojtott keserűség kirobbant és szomorú fordulatra vezetett. Tíz törzs nem volt hajlandó az uralkodó keménységét eltűrni, hanem szakított az egész királyi házzal és az efrájimbeli Jerobeámot emelte maga fölé. Rövid virágzás után tehát az egységes királyság megszűnt. Helyébe két külön ország lépett: északon Izrael vagy Efrájim (fővárosa Szamária), délen Júdea (fővárosa Jeruzsálem).

A két ország közül az északi bizonyult gyöngébbnek. A népnek hiányzott a jeruzsálemi templom. Az első király ezért szentélyépítésbe fogott, de vállalkozása bálványok behozatalával járt együtt. A pogányság mind jobban terjedt, a pogányokkal való elvegyülés nemcsak az alsóbb rétegekben volt napirenden, de még a királyi palotában is előfordult. Idegen papok sereglettek az országba, hogy ott Báál és Ástárte kultuszát terjesszék. Minthogy nem volt uralkodóház és a trónöröklésnek nem volt meghatározott rendje, gyakoriak voltak a belső zavarok s egymást érték a királygyilkosságok. I. e. 722-ben az ország elpusztult. Az asszír támadásokkal szemben hiábavalónak bizonyult minden ellenszegülés. Szalmanasszár és Szárgon három évi ostrom után a fővárost elfoglalta és a tíz törzset számüzetésbe hurcolta. Júdea helyzete nyugodtabb volt: Dávid házának királyai uralkodtak, szilárdan állt középponti szentélyével Jeruzsálem és a harcias nagyhatalmak is valamivel távolabb voltak. A gazdagok azonban itt is elnyomták a szegényeket s az előkelők itt is elsajátították a pogány népek életmódját. Chizkijah és Jósijáhu komoly törekvésü uralkodása után mások, hűtlenek, lelkiismeretlenek és bálványozók kerültek a trónra, az ország mindjobban letért a Tóra és a próféták ösvényeiről, közben pedig a külső csapá-

sok egyre fenyegetőbben közeledtek. I. e. 586-ban Nebukadnecár babilóniai király hada benyomult az országba, bevette a várost, elpusztította a szentélyt és a nép nagy tömegeit száműzetésbe vitte.

Itt kezdődik a bibliai történet *második főszaka*. Eddig az uralkodók (Józsua, bírák, királyok), most — hogy a királyság és az ország függetlensége már megszünt — inkább a vallási vezetők (próféták, szaufrim) a nép irányítói. A zsidó államból lassan *zsidó község* alakul. Egymást váltják a fennhatóságok: babilóniai, perzsa, macedón, egyiptomi-görög, szír-görög, majd — már a bibliai kor után — a római. Az ország függetlensége — a hasmoneusok átmeneti függetlenségétől eltekintve — nem tér vissza. Az eseményeket Krónikák — Ezra — Nechémia és Eszter könyve tárgyalja. Dániel könyvét inkább a költői könyvek közé soroljuk, de — hogy a biblia történet végpontjához általa eljussunk — érintőleg ide is átvonjuk.

A babilóniai fogságról külön történeti könyv nem számol be, de a prófétákból és a zsoltárokból ez a kor is megelevenedik előttünk. (V. ö. Fényes 181—186. l.) A nemzeti és a vallásos érzés egyaránt fájdalomba fúlt, amikor a számüzöttek, Babilónia folyóinál ülve, Ciónra gondoltak: »Ha elfeledném, Jeruzsálem, száradjon el jobbom; tapadjon nyelvem ínyemhez, ha nem gondolnék reád.« (CXXXVII. zsoltár.) Az idők során fájdalmuk lecsillapodott. Dolgoztak, kerestek, családot alapítottak és egy-egy próféta (Ezékiel) környezetében vallásos élményekben részesültek; szent könyveikkel foglalkoztak és Jeruzsálem felé fordulva imádkoztak. Fél évszázad után már különböző utak és irányok bontakoztak ki előttük. Volt, aki biztosra vette és napról-napra várta a hazatérést. Volt, aki már nem bízott a szabadulásban és beletörődött a megváltozhatatlanba. És volt olyan is, akinek a lelkében kicsirázott a jeremiási üzenet, aki nemcsak megszokta, de megszerette és hazájának érezte már Babilóniát. Nagy változások hírei érkeztek akkoriban. Cyrus perzsa király egyik diadalát a másik után aratta és érezni lehetett, világhódító útján Babilóniát is megdönti. (Jes. XIII., XIV., XLV.) Amikor ez valóban bekövetkezett, »amikor Isten Cion sorsát jóra fordította«, a hazatérők alig hittek szemüknek, mint az álmodozók vonultak és nyelvük csupa ének volt... (CXXVI. zsoltár.)

A Krónikák könyve egészen Ádámig visszanyúl; részletesebben foglalkozik Sámuel és Királyok könyveinek anyagával, ebben is főleg a Dávid-házi királysággal és a vallásos intézmények kialakulásával. A babilóniai fogságról nem szól, utolsó mondatai azonban, amelyek azonosak Ezra

első mondataival, az elhurcolás után rögtön a (Jer. XXV. 12. kerek száma szerint) 70 évvel később bekövetkező visszatérést jelzik.[22]

Ezra-Nechémia könyve vezet tovább. Cyrus elbocsátotta, sőt segítette azokat a zsidókat, akik hazakívánkoztak országukba. Zerubábel herceg és Józsua főpap állottak a hazatérők élén. Sok küzdelem után 516-ban — 70 évvel az első templom pusztulása után — a visszatérők álma beteljesedett: tető alatt állott a második szentély. Az új ország rendjét és szellemét Ezra és Nechémia teremtette meg. Ők tették az új állam alaptörvényévé és a népélet szabályozójává — »támaszává és talpkövévé« — a tórát.

Eszter könyve a púrim-ünnep keletkezését, a perzsa zsidók Áhásvérus (Xerxes?) alatti nagy veszedelmét és csodás megszabadulását adja elő.[23]

A biblia történet végpontjáig, jeleztük, Dániel könyve vezet el. Apokaliptikus formában, régen élt próféta jövőlátásainak és jövőfejtéseinek formájában[24] Nebukadnecár babilóniai királyon, Cyrus perzsa királyon, Nagy Sándoron, a diadochusokon és Antiochus Epiphanesen keresztül egészen a chanukka ünnepéig jutunk el benne. A perzsa uralmat a görög váltotta fel. 332-ben Nagy Sándor megjelent Jeruzsálem előtt. Ez a nagy uralkodó a zsidó lakosságot, minthogy önként hódolt meg előtte, meghagyta a perzsa uralom alatt élvezett szabadságában. Halála után hadvezérek osztoztak az uralmon s Júdea — mint valaha Asszíria és Egyiptom között — a Ptolomeusok és a Seleukidák között hányódott. A seleukidák uralma alatt főleg IV. Antiochus (Epiphanes) akarta a zsidókat tűzzel-vassal elgörögösíteni. A jámborok ez ellen harcot hirdettek. A szabadságharc hős vezére Júda Makkábi volt.

Magát a makkabeusok győzelmét és a chanukka-ünnep keletkezését már nem a Szentírás, hanem az apokrif Makkabeusok könyve tárgyalja.[25]

*

Ebben a tanulmányunkban csak az elbeszélő könyvekkel foglalkozunk, de ezek az elbeszélő könyvek megsejtetnek

[22] A Szentírás iskolai ismertetésében a Krónikákat csak megemlítjük, de nem foglalkozunk vele.

[23] A VII. osztályos Szentírás-ismertetés során elég utalnunk rá, a púrimi előkészületek, ünnepségek stb. révén diákjaink már jól ismerik.

[24] V. ö. Madách: Az ember tragédiája.

[25] A hitoktató könnyen hozzáférhet: A Makkabeusok könyve. Dr. Dercsényi Móric fordítása. (Népszerű Zsidó Könyvtár. 12. szám.)

és megéreztetnek már valamit a prófétai hivatásról, a prófétai egyéniségről, a prófétai hirdetésről is. Amikor Saul többre becsülte a zsákmányt, mint Isten parancsának hűséges teljesítését, Sámuel felelősségre vonta: »Íme, az engedelmesség jobb, mint az áldozat, s Isten szavára ügyelni többet ér, mint a kosok zsiradéka.« Amikor Dávidot elvakította és szörnyű bűnbe ragadta szenvedélye, Nátán a szemére lobbantotta: »Te vagy az, aki mások fölött ítélsz, holott magad érdemelnél halált.« Amikor Ácháb kivégeztette Nábotot, hogy szőlőskertjét elvehesse, Élijáhu az arcába vágta: »Gyilkoltál és még örökölsz is.« »Bennük nem a jövőbelátás lángesze a legimponálóbb, hanem a bátorság, amellyel az Isten által reájuk bízott igazság mellett az egész megtévedt világ minden fenyegető hatalmával szemben is szilárdan megállanak. Inkább lesznek halottak, mint hűtlenek.« (Baltazár.) »Tudják, hogy átok kíséri utukat és halált kiáltanak rájuk, de mégis mennek, hogy pusztába ne vesszen a szavuk, mert aki nem áll helyt életével a szaváért, annak beszéde füst, mely a semmibe oszlik.« (St. Zweig.) Szembeszállnak királlyal, vezérrel, tömeggel, nem törődnek semmivel, csak az Isten szavával.

Ezekről a prófétákról azonban, akiket eddig említettünk, csak a történeti könyvek emlékeznek meg. A későbbiek már írásba foglalják és reánk örökítik beszédeiket. II. Jeróbeám idején kezdődik meg a soruk és a második templom idején zárul be. Mintegy harmadfél évszázadnak a történetén világítanak tehát végig, mint kortársak, hogy azután, mint az örökkévalóság szószólói, minden időknek kortársaivá váljanak és megszámlálhatatlan nemzedékeknek ragyogjanak tovább. És »míg a Tórában a vallási eszmék szemléltető elbeszélésekben, törvényekben és intézményekben jutnak kifejezésre: a próféták iratai a történet viharaiban küzdő Izráelt jelenítik meg előttünk...«[26]

Budapest. **Dr. Vidor Pál.**

[26] Morijah, I. évf., 7. l. (Munkácsi Bernát.)

Megjegyzések. Legyen szabad — korrektúra közben — még néhány apróságot ideiktatnom. — A 111—112. lapon szó esik a zsidók foglalkozásáról. Boleslav Prus: A fáraó c. tört. regényében Dágon főniciai kereskedő (300 évvel az Exodus után) így beszél: »Fenséges uram, kegyelmes herceg, ölj meg, vágasd le a kezem, mintha pénzt hamisítottam volna, de azt ne mondd, hogy zsidó ember kereskedő is tudna lenni. Hamarabb elpusztul Tirus, Sidont hamarabb ellepi a szövény, minthogy zsidóból kereskedő lesz. A zsidók meg tudják fejni girhes kecskéjüket, vagy egyiptomi korbács alatt meg tudják keverni az agyagot szalmatörekkel, de kereskedni soha.« — A 115—116. lapon szó esik a nép királykérdéséről. V. ö. Martin Buber: A zsidóság megújhódása, 1939. 120. és k.

אלקינו שמע ישראל ה׳ אלקינו ה׳ אחד, הוציאוהו והרגוהו, קרא לששי אמר לו עבוד ע״ז אמר לו כבר כתב לנו [אלקינו] כי ה׳ אלקים בשמים ממעל, הוציאוהו והרגוהו, קרא לשביעי אמר לו עבוד ע״ז, אמר לו אלך ואתייעץ עם אמי, הלך אצלה, אמר לה מה אעשה? אמרה לו תרצה לישב חוץ למחיצת בוראך, ואחיך ישבו מבפנים? כאשר הפצת בחיי העולם הבא אל תשמע לעצת הרשע לפרוש מאחיך. חזר לו אצל הקיסר ואמו רצתה אחריו לראות מה יעשה, אמר לו המלך עבוד ע״ז, אמר לו הנער איני כופר באלקים שכבר כתב לנו את ה׳ האמרת היום להיות לה׳ האמירך, והיום נשבענו לאלקינו שאין אנו ממירין אותו באלקים אחרים והוא נשבע לנו שלא ימירנו באומה אחרת. אמר לו קיסר אשליך טבעתי לארץ וכרע ותופסהו כדי שיאמרו שריי רצוני עשית, אמר לו אוי לך קיסר לכבודך כן לכבוד הקב״ה על אחת כמה וכמה, חרה עליו אפו וצוה עליו להורגו במיתה משונה, צעקה אמם ואמרה להם לכו ואמרו לאברהם אבינו שלא יגסה בלבו אם הוא עקד בן אחד אנכי עקדתי שבעה ועלתה לגג ונפלה עליהם ומתה, יצתה בת קול ואמרה אם הבנים שמחה. ויהי רצון מלפני אלקינו בשמים שישים חלקינו עמהם בגן עדן ולכן יהיה כל זרע ישראל דבק ביראת המקום כל ימי חייו כדי שיזכה לישב בכבוד עם הצדיקים לעתיד לבא.

---

57 אחד) דברים ו׳ ד׳.
58 ממעל) שם ד׳ ל״ט.
64 האמירך) שם כ״ו י״ז־י״ח.
70 שמחה) תהלים קי״ג ט׳.

ואחריו ר' יהודה בן דמא שנהרג על מצות תפילין.
ואחריו ר' חנינא בן חכינאי שנהרג על קידוש ייחוד השם.
ואחריו ר' הוצפית התורגמן, אמרו עליו שהיה שקול כיונתן בן עוזיאל, מה הוא כשעוסק בתורה כל עוף שפורה עליו נשרף, אף הוא כך, והיה שונה מאה ושמונים פנים בתורת כהנים ואומר על טמא טהור ועל טהור טמא ומראה פנים וכשנהרג לא נשאו פנים לתורתו, יתברך שמו של הקב"ה שאין לפניו משוא פנים ולא מקח שוחד.
ואחריו ר' אלעזר בן שמוע, אמרו עליו אותו היום שנהרג ערב שבת היה ובקשו להרגו בתשע שעות ביום, אמר להם בבקשה הניחו לי עד שאקיים מצות שבת, אמרו לו על זה אתה בוטח מה טיבה? אמר להם מצוה הוא שציונו אלקינו ושבת שמה וכתוב בה ומחלליה מות יומת, אמרו לו אלקיכם גדול הוא? אמר להם אין זולתו, אם כן למה לא מציל עבדיו מן המלכות? אמר להם כדי שיתבע דמם ממנה, והלכו והגידו למלך, שלח והביאו לפניו אמר לו עז פנים אפילו על פתה המיתה בעזותך אתה עומד? אמר לו מוטב שאמות על ידך ולא בימתת שמים שכל המחניק לרשע סופו ליפול בידו, אם כן למה אין אלקיך מצילך מידי? אמר לו כבר אמרתי לעבדיך כדי ליפרע דמינו ממך, אמר לו יפרע עכשיו? אמר לו ומה כשהחריבו ביתי עשה להם אריכות אפים, עמך לא כל שכן, מיד צוה להרגו, לאחר שיצא מלפני המלך אמרו לו תלמידיו היה לך להחניפו, אולי תינצל, אמר להם לא דיי לאלעזר להיות כחביריו שמתו על שם שמים וכשהרגוהו התחיל בקידוש היום ולא הספיק לגמרו עד שיצתה נשמתו, כיון שהגיע אשר ברא אלקים לעשות יצתה בת קול ואמרה אשריך אלעזר בני הייתה איש אלקים ויצתה נשמתך באלקים.
כיון שנהרגו אלו עשרה צדיקים באו שבעה אחים והספידו עליהם ובכו מאד עד שנשמע הדבר לקיסר, שלח בעבורם ונסתכל וראה אותם שהם יפים מאה, אמר לגדול עבוד ע"ז, אמר לו איני כופר בה' שכבר כתב לנו אנכי ה' אלקיך, הוציאוהו והרגוהו, קרא לשני, אמר לו עבוד ע"ז, אמר לו כבר כתב לנו אלקינו ולא יהיה לך אלקים אחרים, הוציאוהו והרגוהו, קרא לשלישי אמר לו עבוד ע"ז אמר לו כבר כתב לנו אלקינו לא תשתחוה לאל אחר, הוציאוהו והרגוהו, קרא לרביעי אמר לו עבוד ע"ז, אמר לו כבר כתב לנו אלקינו, לא תשתחוה להם ולא תעבדם, הוציאוהו והרגוהו, קרא לחמישי, אמר לו עבוד ע"ז, אמר לו כבר כתב לנו

---

38 יומת) שמות ל"א י"ד.
40 ממנה): בכ"י: ממנו.
47 אשר) בכ"ה שם: לאשר. לעשות) בראשית ב' ג'.
51 ע"ז) גיטין נ"ז ע"ב. מכאן ואילך נדפס אצל יעלינעק ח"א ע' 70-71.
אלקיך) שמות כ' ב'.
53 אחרים) שם שם ג'.
54 אחר) שם ל"ד י"ד.
56 תעבדם) שם כ' ה'.

הוספה.

קטע ממעשה עשרה הרוגי מלכות ומעשה חנה ושבעה בניה.

. . . ועליו הכתוב אומר את דכא ושפל רוח. אותו היום שנהרג היה בן שבעים שנה, וחמישי בשבת היה ויושב בתענית והיה שם זקן אחד ושמו ר' ראובן בן איצטרובלי. אמר לו יהודה אחי יודע אני שאתה צדיק גמור אבל מה אעשה שמלכות הרשעה העיזה פניה לאבד מרגליותינו ממנו? אלא רצונך שאמות תחתיך ותנצל? אמר לו ראובן אחי ומה אם הייתה גזירת מלך בשר ודם לא יכולנו לבטלה גזירת מלכו של עולם מי יוכל לבטלה? אמרו תלמידיו רצונך שתטעום כלום קודם שתהרג אמר להם ומה עד עכשיו שלא ידעתי באיזו דרך אלך לא טעמתי כלום עתה שאני יודע מקום שאלך אטעום? ונהרג בתענית. יצתה בת קול ואמרה אשריך ר' יהודה בן בבא שנופך נקי ויצתה נשמתך בנקיות.

ואחריו ר' חנניה בן תרדיון אמרו עליו שקיהל תלמידיו יום שנהרג ועוסק בתורה וספר תורה מונח לו בחיקו וכרכוהו בספר תורה והקיפוהו חבילי זמורות והציתו בהן את האור והביאו ספוגין של צמר ושראום במים והניחום על לבו כדי שלא תצא נשמתו מהרה. אמרה לו בתו אבא בכך אראך? אמר לה אילמלא נשרפתי לבדי היה הדבר קשה, עכשיו שנשרף תורה עמי מי שיבקש עלבונה הוא יבקש עלבוני. אמרו לו תלמידיו ר' מה אתה רואה? אמר להם גויל נשרפין ואותיות פורחות. אמרו פתח פיך ותכנס האש. אמר להם מוטב שיטלנה מי שנתנה ואל אהבל בעצמי. אמר לו קלסטנדי אם אריבה בשלהבת ואטול הספוגין מעל לבך תביאני לחיי העולם הבא? אמר לו הן, אמר לו הישבע לי, נשבע לו, מיד הרבה בשלהבת ונטל ספוגין מעל לבו ויצתה נשמתו, ואף הוא קפץ לתוך האור, יצתה בת קול ואמרה ר' חנניה בן תרדיון וקלסטנדי מזומנין לחיי העולם הבא, בכה ר' ואמר יש קונה עולמו בשעה אחת ויש שקונהו בכמה שנים.

ואחריו ר' ישבב הסופר אמרו עליו אותו יום שנהרג שני בשבת היה ויושב בתענית, אמרו תלמידיו רבינו רצונך שתטעום כלום קודם שתמות? אמר להם לא די לי להיות כר' יהודה בן בבא שנהרג בתענית? כשנהרג היה זמן קריאת שמע, כיון שהגיע ויאמר ה' אל משה לאמר פרחה נשמתו, יצתה בת קול ואמרה אשריך ר' ישבב שלא הנחת מתורתו של משה רבך כלום, השליכוהו לכלבים ולא הוספד ולא הוקבר.

---

[1] ועליו) נוסח המקביל לזה נדפס בב"ה ליעלליגעק ח"ו 30-28: ע"ע מאמרו של פרופ' פינקלשטיין The Ten Martyrs (Essays and Studies in Memory of Linda R. Müller, New-York 1938. 29-55) רות) ישעי' נ"ז ט"ו.

[10] חנניה) בב"ה שם שם: חנינא. עיין פינקלשטיין שם שם ע' 47 הערה 17.

[12] חבילי) בב"ה שם שם: בחבילי.

[14] שיבקש) בכ"י: שיבין. והנהתי עפ"י גרסת ב"ה שם שם.

[16] הגיע) בב"ה שם שם: הגיע אל. לאמר) במדבר ט"ז ל"ז.

פניה מפני הקהל כי היתה בה ענוה יתירה ויבאו אליה הרשעים הזקנים בכעס ויסירו הצעיף מפניה מרוב הרהורם הקשה להשביע עינם הרע ממנה ויאמרו אי זונה עכשיו את מתביישת ולא נתביישת אתמול מניאופך ודנו עליה למות והיו מוציאין אותה להרינה ותלתה עיניה לשמים ואמרה דיין אמת שופט צדק עד נאמן הושיעני ממיתת שקר ואל אהיה הוטאת בעיני הבריות כי גלוי לפניך שאין לי משפט מות ואל יתקיימו בי דברי הרשעים האלה וישמע ה׳ לקולה וישלח לה מושיע ויער המקום רוח דניאל ויצעק ויאמר אלקי הרוחות נקנו ממיתת הצדקת הזאת וישמעו העם ויאמרו מי קול המדבר? ויען אני הוא דניאל והיה נער וישאלוהו העם למה תדבר כואת? ויען אותם בני מות אתם שתהרגו נקי צדיק בלא הקור דין, אמרו לו ומה נעשה? אמר להם המתינו ואחקור הדבר אם אמת הוא. וישיבו האשה ויבאו כל העם לפני דניאל ויאמרו לו העדים למה תאמר שלא להמית האשה כואת עשתה ויאמר להם שבו וישבו ויפרד העדים זה מזה וישאל לאחד, אמור לי זקן אשמאי האמת ואל תכחד ממני ראה שאתה מומת כי המלאך עומד וחותך ראשך אם תכזב, תחת איזו אילן מצאת אותה אמר לו תחת אלוז אמר דניאל לעם הרי זה חייב מיתה שהעיד שקר שאין אלוז בגן, הביא השני אמר לו זרע קין, אין אתה בא מזרע כשר, כך הייתם עושים בארצנו לפתות בעדות שקריכם הנערות היפות ובאנו לחרפה ולקלס על ידכם, תודה האמת הרי מלאך עומד והרבו שלופה בידו לגזרך במתניך הגד לפני העם תחת איזו אילן מצאת אותה אמר לו תחת דלוב אמר דניאל לעם הרי זה בן מות שהעיד שקר שאין דלוב בגן, ראו העם שהכחישם בחכמתו ויעשו לוקנים כאשר זממו לעשות לצדקת ויפטרוהו בשלום כי לא היה עליה משפט מות, והעדים נהרגו והושב גמולם בראשם ומהיום ההוא והלאה נתגדל דניאל בעיני העם וירב בינתו ואבי שושנה ואמה וקרוביה ויודעיה ובעלה יהויכין ובניה ואנשי ביתה נתנו שבח והודיה לה׳ אלקי הצבאות על כל הטובה שגמלם שנוצלה החסידה הזאת מכף אויביה כן יעקר הצור כל הקמים על ישראל לרעה ויראו וישמה לבינו.

---

27 הרהורם) כן נמצא בב״ה. בכ״י: הרהורים.
32 דניאל) גרסת ב״ה. בכ״י: בדניאל.
40 אילן) בכ״י: אילון. תחת אלוז) ב״ה: באלון.
41 קין) ב״ה: קינן.
42 כשר) ב״ה: יהודה. 44 תחת דלוב) ב״ה: בתוך דלב.

מעשה שושנה

ויהי איש אחד בארץ בבל ושמו יהויכין ולקח אשה יפה ושמה שושנה בת טובים ויראת ה' והאיש יהויכין מכובד וגדול בתורת משה והיו כל היהודים תמיד בביתו כי לא היה כמוהו בדורו, והיה לו גנת ביתן ואשתו יוצאה בגן ורוחצת בצנעה מפני החום, ומנו הקהל שני זקנים לשפוט את העם והיו בבית יהויכין השכם והערב לשפוט את העם הבא לפניהם, יום אחד ראו יופיות שושנה ונבער לבם אחריה לרעה והפרידו תקוותם משמים וחלקם מן הצדיקים ולא פרסמו זה לזה רוע לבבם, וכשהלכו הקהל דברו יחד והלכו להם, ומרוב יקוד יצר הרע חזרו באותה שעה לא יכלו לעצור רוחם יותר ואז הודיעו זה לזה זדונם ולקחו עיצה להטעותה ונתייאשו מנפשם והיו בכל יום מארבים לבעלה ולא נחו יום אחד הלכו כולם לביתם והם נשתיירו כמנהגם הרע ולא סרו עיניהם ולבם מארב לחטוא, ונכנסה שושנה בגן לרחצה ושתי אמהותיה עמה ושכחה השמן לסוכה ותשלח אמהותיה להביא השמן ותאמר להן נעלו הדלת אחרי צאתכן, וכן עשו והיא נשארה יחידה בגן והזקנים נסתרו בגן קודם לכן כי ידעו מנהגה שבאה לרחץ שם תמיד, וכשפשטה בגדיה מעליה תפשוה ואמרו לה שכבי עמנו, ואם תמאני נעיד עליך כי עם בחור שכבת ותפחד מאד, אמרה בלבה מה אעשה איני יכולה להמלט מידי הרשעים האלה טוב לי אפולה ביד ה' פודה ומציל כי קרובים רחמיו, מיד צעקה בקול גדול הושיעני אלקי מכף הבוגדים בך ואף הם צועקים כנגדה והעידו עליה שקר אי זונה נשכחה נבעלת לפריץ אחד ורצינו לתופשו וברח, ולקול המונם בא בעלה ובני ביתה ונכנסו בגן וראו שתפשוה הזקנים ומעידין עליה שראו שנאפה ורצו להביאה לבית דין ותמהו כל קרוביה ויודעיה על הדבר כי לא נשמע ולא נראה מעולם עליה כזאת, ויהי ממחרת נתקבצו כל הקהל לבית יהויכין כתמול שלשום והזקנים עמהם ויקומו ויעידו ראינו את האשה הזאת נכנסה לגן ובחור אחד עמה ונבעלה לו והלכנו לתופשו ונשמט ממנו, ויאמינו העם דבריהם כי נראו הזקנים טובים למראה עינים ויראי חטא, ותבא האשה לפניהם והיא כסתה

---

[4] בצנעה) בב"ה ליעלינעק (ח"ו .28—126): בצינה.

[6] והפרידו) ב"ה: ולקחו.

[7] הקהל) ב"ה מוסיף: לביתם. דברו . . . להם) ב"ה: נתנו דברים זה לזה והלכו אף הם.

[9] להטעותה) בכ"י: להטעותם. ב"ה: להרעותה. מנפשם) בכ"י: מנפשותם. ב"ה: מנפשם.

[10-9] מארבים לבעלה) ב"ה: מרבים למעלה.

[11] מארב לחטוא) ב"ה: מרבות על הרעה.

[17] רחמיו) עיין ש"ב כ"ד י"ד: כי רבים רחמו.

[18] הם . . . כנגדה) ב"ה: צעקו.

[23-24] לגן ...לו) ב"ה: בגינת הביתן ושתי אמהותיה עמה ושלחה אמהותיה ובא בחור.

נוגעין בנו, ואם תאמרו נחשים ודובים וארייות מגרה בנו כדרך שגרה בכותיים הרי אנו רוכבים על פילים שאין מהלעות של חיות נוגעות בהן. באותה שעה פשטו ישראל עיניהן כלפי מעלה ואמרו לפניו רבש"ע גלוי וידוע לפניך שלא עמדנו אלא בשמך הגדול שלא יתבזה בגויים והללו אומרים שכל מלחמה ומלחמה אשר עשית נתחכמו לך ואם אין אתה עושה לנו ניסים ותשליך אותנו בידם בעוונותינו עכשיו יאמרו שוב אין לו עצה אחרת ואתה כתוב בך גדול העצה ורב העלילה. אמר ליה בני חייכם שמהשבותי גדולות ממחשבותיהם בדבר שחשבו בו אני מכה אותם. באותה שעה הביא הקב"ה שר של שבעים אומות וחיילותם וכפת אותם ורצע אותם במרצע של אש, אמר להם כל א' וא' מכם יהרוג את שלו ואם ינוס אחד מהם הרי נפשכם תחת נפשו שנ' והיה ביום ההוא יפקוד ה' על צבא המרום במרום, מיד ירדו לארץ וכל א' וא' מן היוונים שהיה נותן חץ בקשתו לזרוק על ישראל היה בא מלאך והחזיר החץ ותוחב בו את לבו שנאמר קשת גבורים חתים וכיון ששלף א' מהם חרבו להכות בו את ישראל היה חוזר חרבו ויושב בלבו שנאמר חרבם תבא בלבם, והיו בני חשמונאי רואין זה את זה ואומרים ה' ילחם לכם, וכל מלך ומלך שנהרג מהם היו מלאכי השרת נוטלים את ממונם ונותנים לתוך ביתם של ישראל מפני שלא היו יכולים ישראל לעבור מפני חללים שהיו הרבה מאוד רבים הללי ה', תנא ג' שנים לא היה אדם יכול לעבור סביבותם מפני הריחם ושבע שנים בצרו ישראל את שדותיהם ואת כרמיהם מדמיהם בלא זבל וכ"ג שנים הסיקו ישראל מרומחיהם וחציהם ועליהם הכתוב אומר שם רשעים ירקב ועל בית חשמונאי וכיוצא בהם זכר צדיק לברכה, חזרו ולא מצאו שמן טהור אלא פך יוחנן כהן גדול זכור אני שהייתי מדליק את הנרות ונשתייר פך של שמן קטן והתמתיו בחותמי והנחתיו בתחתיתו של מזבח, בקשו ומצאוהו ולא היה באלו להדליק בלילה אחד ונעשה להם נס והדליקו ממנו שמונה לילות וקבעוהו חובה לדורות ע"כ.

---

75 בכותיים) בכ"י: בבנתיים. והנהתי עפ"י גרסת ב"ה שם שם.
76 פילים) בכ"י: פילוס. בב"ה שם שם: פילין.
78 יתבזה) בכ"י: יתפלה. והנהתי עפ"י גרסת ב"ה שם שם.
80 העלילה) ירמיהו ל"ב י"ט.
83 אש) בכ"י: איש. והנהתי עפ"י גרסת ב"ה שם 141.
84 במרום) ישעיהו כ"ד כ"א.
86 חתים) ש"א ב' ד':
88 בלבם) תהלים ל"ז ט"ו. לכם) שמות י"ד י"ד.
91 חללי ה') ישעיהו ס"ו ט"ז. לא . . . . . סביבותם) ב"ה שם 136: לא היה אדם יכול לעבור. הריחם) בב"ה שם שם: ריחם.
93 ירקב) משלי י' ז'.
95 פך) שבת כ"א ע"ב.

אצל שערי ירושלים ואמרה להם לישראל פתחו לי שערים שכבר עשה הקב"ה
נס על ידי. אמרו לה אין את מתבוישת מן הקב"ה לא דייך שונית וקלקלת אלא
תבואי בעלילה ותרצי לאבד את ישראל, מיד הראתה להם ראשו של מלך יון,
כיון שראו ישראל כך נטלו את הראש של מלך באותה שעה פתחו שערים ויצאו
והריעו קול וזעקו בקול גדול שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד כיון ששמעו יונים
כך אמרו מי הללו, כיון שראו שהם מקריבים, אמרו הללו למלחמה הם באים עלינו,
הלכו כדי שיודיעו למלך, ומצאו את המלך בלא ראש מיד נפלה עליהם אימה
ופחד וברחה, ורדפו ישראל אחריהם והרגו אותם.

הרבם תבא בלבם וקשתותם תשברנה אמר רשב"ל אלו יוונים שעשו מלחמה
עם חשמונאי ובניו. אמרו בשעה שנכנסו יוונים להיכל טמאו כל השמנים שבמקדש.
בת אחת היתה לו לכ"ג וחנה שמה שלא היה ביופיה בעולם ומקודשת היתה לבנו
של חשמונאי ואלעזר היה שמו ואביו סגן היה והוא משוח מלחמה, ובא אחר ותפס
אותה בבלוריתה ובקש לבא עליה בפני ארוסתה ובאותה שעה היו ישראל מצפים
להרי מזרח שמא יבואו להם נייסות הפרסיים שנאמר אשא עיני אל ההרים א"ל
ליוחנן ר' לא כך כתוב ארור הגבר אשר יבטח באדם וברוך הגבר אשר יבטח בה'
אמר לה ר' יוחנן כ"ג, אני ושלשת בני ואת ושבעה בניך הרי שנים עשר כנגד שנים
עשר שבטי ישראל מובטח אני שהקב"ה עושה נס על ידינו, מיד שלף אלעזר את
הסייף וחתך את ראשו של יווני ואמר עזרי מעם ה' עושה שמים וארץ.

קשת גבורים חתים ונכשלים אזרו חיל א"ר יצחק ב"ר יוחנן אלו ששים רבוא
אלף נייסות כל אחד ואחד מהם תחתיו אלף שבאו עם קלגס הרשע לעשות מלחמה
עם בית חשמונאי באותה שעה פתח קלגס ואמר להם שוטים יש לכם שנים עשר
איש שעושים מלחמה עם חיל שאין לו שיעור, או שמא תאמרו אלקיכם מוציא
עלינו כוכי ממסילותם ועשה עמנו מלחמה כדרך שעשה עם ססרא, יאם אתם
אומרים מבול מביא עלינו כבר נשבע בשמו הגדול שאינו מביא מבול לעולם, ואם
אתם אומרים גבריאל שולט בנו וישורף אותנו כשם ששרף את סנחריב, הרי אנו
סכים עצמינו ומרכבותינו בדם הזיר ובשכבת זרע של סוס ואין מלאכי השרת

---

54 הללו) בכ"י: הללאו. מקריבים) בכ"י: מקרבים.
55 נפלה עליהם) בכ"י: נפל להם. בב"ה שם שם: נפל עליהם.
57 תשברנה) תהלים ל"ז ט"ו. עיין סדר עבדת ישראל 644.
62 ההרים) תהלים קכ"א א'.
63 באדם) ירמיהו י"ז ה'. בה') שם שם ז'.
64 בניך) בכ"י: בנך.
66 וארץ) תהלים קכ"א ב'.
67 קשת) בכ"י: קטן. חיל) ש"א ב' ד'.
68 אחד ואחד) בכ"י: אחת ואחת. בב"ה שם 135: וכל אחד. קלגס) בב"ה שם שם: גליסקס.
70 לו) בכ"י: לה. עיין ב"ה ח"א (מדרש אחר לחנוכה 140): שאין להם שעור.
71 ססרא) התשובה חסרה. בב"ה 135 ממשיך פה: הרי סכין עצמינו וכו'.
73 אתם) בכ"י: אותם.

שבבית היו בצער ופחד בשביל אותם בחורי ישראל, יצאת בת קול מבית קדש הקדשים ואמרה נצחו טלייא דאזלו למעבד קרבא באנטוכיא, והזרו אותם בחורי ישראל וסגרו השערים והזרו כלם בתשובה לפני הב"ה ברפלה ובתורה במעשים טובים.

כיון ששמע מלך יוונים שהרגו ישראל השר שלו קבץ כל חיילותיו ובא ויחן נגד ירושלים ברחוק מול. כיון שראו ישראל כל אותם חיילותיו מיד נפל עליהם פחד ואימה והיתה שם אשה אלמנה יהודית שמה נטלה שפחתה והלכה לה אצל שומרי השער אמרה להם פתחו לי שערים שאם ריצה הקב"ה יהיה נס על ידי אמרו לה אין את מתביישת מן הקב"ה שמא עינך נתת באחד מן בעלי החיילות, אמרה להם ח"ו אלא ראיתי הלום אמש אם רוצה המקום על ידי יהיה נס לישראל, מיד פתחו לה שערים והלכה עם שפחתה עד אצל אותן גייסות. שאלו אותה ואמרו לה מה טיבך בכאן אמרה להם דבר יש לי לדבר אל המלך. מיד הודיעו למלך, מיד שגר המלך סריסיו והביאו אותה לפניו של אותה המלך ואמר לה מה הדבר שלך, אמרה לו אני בת גדולים שבישראל ואחי נביאים וגדולים הם בישראל, שמעתי שהיו מתגנבאים ואומרים למחר תפול ירושלים בידיך ובאתי כדי שתאמין לי ולמשפחתי. כיון ששמע אותו הרשע שמח שמחה גדולה, והיה לו אדם אחד מחכמיו שהיה רואה מזלות אמר למלך קודם שתבוא יהודית, אני רואה ישראל שבזמן הזה הן עומדים בתשובה ואין אתה יכול להם אלא תחזור למקומך, והיה המלך לבו עצב, כשבאת יהודית זאת ואמרה מה שאמרה האמין דבריה יותר מכל חכמיו ויועציו, מיד כפת ידיו ורגליו לאותו בעל חכמת העצה שלו, ותלה אותו בחיים על העץ אצל שערי ירושלים ואמר מהר כשתפול ירושלים בידי נהרוג אותו. והיו יודעים ישראל שלמד זכות על ישראל והיו דואגים עליו. באותה שעה אמר לה המלך רצונך שתנשאי לי, אמרה לו אדוני המלך מאין זכיתי שאנשא אפילו לא' מעבדיך, אמר אעפ"כ איני מבקש אלא אותך לנפשי. מיד אמרה לו א"כ אותה האשה בנדות היא עומדת ולערב תטבול, אלא אם רצונך הוציא כרוז שכל מי שרואה שתי נשים הלילה הזה הולכות אצל המעיין שבשער אל יפגעו בהן ואל יאמרו להן כלום. מיד הוציא כרוז ועשה כך ועשה משתה גדול לכל שריו ועבדיו אכלו ושתו ונשתכרו, באותה שעה הלכו כל שריו איש איש לאוהלו. כיון שראתה יהודית כך נטלה סיף שלו וחתכה את ראשו ופרסה עליו סדין שלו והלכה לה עם ראשו של המלך

---

[21] שבבית) ב"ה שם שם: שהיו בעיר. הינער 98 ש' 45: שבירוש'.

[22] טלייא) הינער 98 ש' 46: פוליא. ע' 112 ש' 44: טליא. עיין סוטה ל"ג ע"א. בכ"י: עלייא.

[35] אדם אחד מחכמיו) בכ"י: אדם וחכמיו. והגהתי עפ"י גרסת ב"ה שם שם.

[39] ותלה) בכ"י: נתלה. והגהתי עפ"י גרסת ב"ה שם 134.

[40] נהרוג) בכ"י: והרות. והגהתי עפ"י גרסת ב"ה שם שם.

[41] שתנשאי) בכ"י: תנשאי. והגהתי עפ"י גרסת ב"ה שם שם.

[42] אמרה) בכ"י: אמר. והגהתי עפ"י גרסת ב"ה שם שם. זכיתי) בכ"י: זכותי. עיין נוסח הינער ע' 100 ש' 21-20: ואמרה זכיתי לינשא אפילו לא' מעבדיך.

[44] עומדת) בכ"י: עומד. תטבול) בכ"י: תשכול.

מעשה יהודית — מדרש לחנוכה

ת״ר. בימי מלכות יון גזרו על ישראל שכל מי שיש לו בריה הבית יחקוק עליו חרות שאין להם חלק באלקי ישראל, מה עשו ישראל עקרו בריתי בתיהם. ועוד גזרו שכל מי שיש לו שור יחקוק על קרניו שאין לו חלק באלקי ישראל, עמדו ומכרו שור שלהם. ועוד גזרו עליהם שיבעלו את נשותיהם נדות, מה עשו ישראל פרשו מנשותיהם. אמרו יונים א״כ נבעלה אותן, כיון שראו ישראל כך החזירו נשותיהם. ועוד גזרו עליהם שכל מי שנושא אשה יעבירוה לפני השר תחלה ויבעול אותה ואח״כ תחזור לבעלה. ונהגו דבר זה ג׳ שנים וח׳ חדשים עד שנשאת בתו של יוחנן כ״ג כשבקשו להוליכה אצל אותו השר סתרה את ראשה וקרעה את בגדיה. באותה שעה אחיה קצף חמה עליה ואמר הוציאו את אחותי לשריפה ואל יגלה דבר זה למלכות, א״ל אין את מתביישת מרוב עם זה ומרוב סכנת נפשות מן המלכות, ועוד יצאת מבגדיך ערומה, אמר ליה מוטב שאתבזה בפני אחי משאתבזה בפני טמא הזה שרוצה לבעול אותי להתעולל בי ודבר זה חרפה וקלון לכל השומעים שהיה טמא על בת כהן, כיון ששמע יהודה וחביריו כך מיד נתיעצו בעצה אחת אמרו נבוא ונהרוג אותו השר מיד הלביש יהודה [הנערה] והביא כל מיני בשמים וכל מיני זמר ועשו חופות של דם מבית חשמונאי עד ביתו של השר והיו מרקדין ומזמרין עד שהוליכו אותה אצל אותו השר. כיון ששמע אותו השר כך אמר לשריו ועבדיו פנו מקום להללו וכבדו אותם שהם שמחים לעשות רצוני יותר מכל ישראל והם מזרע אהרן הכהן וראוי לי לעשות להם כבוד, מיד הוציאו כל שריו לחוץ ונכנס יהודה ואחותו ועם חביריו אצל אותו השר, מיד התכו את ראשו ובזזו כל מה שבביתו והרגו כל שריו ועבדיו ורדפו ישראל את יונים מעכו ועד נמרין עקר מלכותם וישראל

---

[1] נזרו) ע׳ מדרש איכה זוטא 79-78; וע״ע היגער 95.

[2] חרות) היגער: שיחקקו כל אחד בבריח ביתו צלוב.

[3] קרניו) היגער: יחקוק על קרניו הרי״נה.

[4] שיבעלו) בכ״י: שבעלו. נדות) מעילה י״ז ע״א.

[5] נבעלה אותן) בכ״י: נבעלם אותנו. ב״ה ח״ו 2: אנו נזקקין להם.

[6] החזירו) בכ״י: החזיהרו.

[7] לבעלה) עיין מגלת תענית י״ז אלול (H. U. C. A. VIII-IX, 335) וע״ע היגער 95 הערה לשורה 8.

[8] כ״כ) עיין היגער 96 הערה לשורה 21-22.

[11] שאתבזה. בכ״י: שאין בזה. והנהתי עפ״י נוסח ב״ה ח״א 133. בפני) בכ״י: בשני. בב״ה שם שם: לפני. משאתבזה) בכ״י: משאת בזה.

[14] הלביש) בב״ה שם שם: הלבישו הנערה בלבוש מלכות.

[17] וכבדו) בכ״י: וכבודו.

[19] חביריו) בכ״י: חבירו.

[20] נמרין) ב״ה שם שם: נמירא. בכ״י: נמרים. עקר מלכותם) ב״ה שם שם: חוץ מעיקר מלכותם.

כל שכן לעצמך אלא אנכי נידה ולערב אטבול ואם רצונך הכריז בכל מחניך
שמי שיראה שתי נשים הולכות למעיין שלא יגע בהן ואם יעבור על דבר זה
יחקק עליו הריגה, מיד צוה אותו רשע להוציא הכרוז ועשה סעודה גדולה וזימן
כל שריו ואכלו ושתו ונשתכרו והוא שתה יותר מכולם ונתן הקב"ה עליו שינה
וירדם, כיון שראו גבורו כך אמרו זה לזה נלך מעל המלך שזו השינה אינה
אלא בשבילינו שרוצה לשכב עם הנערה, הלכו כולם למחניהם ונשתיירה האשה
ושפחתה עם המלך לבדו, כיון שראתה שישן כמת נטלה חרבו ותתכה ראשו
וסרסה עליו הסדין ונטלה הראש ותשימהו בהיקה ותלך אל המעיין ולא היה
אדם שישאלנה דבר כי כן כבר הכריז המלך על כך, ותבא אל שומרי פתח
העיר ותאמר להם פתחו לי השער שכבר עשה הקב"ה נם על ידי, אמרו לה אין
את מתביישת מן המקום לא דייך שזנית ועכשיו תבאי בערמה ותרצי לאבדינו,
מיד נשבעה להם שלא הלכה אלא לתשועת ישראל ואם אין אתם מאמינין
לי הרי בידי ראש הרשע והראוהו לאיתו הגמון שלמד זכות עליכם כי הוא
מכירו, נטלוהו והלכו להגמון, אמר בודאי הוא ראש המלך, פתחו לה השערים
והכניסוהו ושמחו ישראל שמחה גדולה, ואותה הלילה כשהאיר הבקר הרימו
בקול גדול ואמרו שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד, שמעו מחנה יוונים ההמון
אמרו זה לזה מי הם הללו שמא ישראל באים עלינו? כיון שראו האויבים
שמקריבין להם הלכו והודיעו למלך ומצאוהו בלא ראש וסדין פרוש עליו, נפל
פחד עליהם וברחו כולם ורדפו ישראל אחריהם והרגו מהם הרבה ופתחו בשבחו
של הקב"ה ואמרו ליהודים הייתה אורה ושמחה וששון ויקר, כשראה אותו
הגמון הנס שנעשה להם האמין בה' ובחר בתורתו ונתגייר ובחר בחיי העולם
הבא וחביריו נהרגו תלי תלים, וכן ינקמינו הצור מאויבינו החושבים עלינו רעה
וירחם על עמו ויוציאם מכל צרה וצוקה אמן.

לבא אל יהודה", שתצילני) בכי"א: שתאמין, לפי סברת פרופ' גינצבורג צ"ל: שתחייה.

74 אנכי נידה) כי"א: אותה אשה היום בנדתה עומדת. מחניך) כי"א: במחנות יוונים, גם פה הוספה מיותרת המלה יוונים, כמו בשורה 13.

75 למעיין) כי"א מוסיף הוספה בלתי נכונה: שיש בהומות ירושלים.

81 המעיין) גם פה מוסיף כי"א: שבצד ירושלים. 83 העיר) היגער מוסיף פה (לפי עצת פרופ' גינצבורג): ירושלים.

אמרו לה) כן הוא בכי"א, בכיק"א: אמרה.

84 את) בכי": אתה. והנהתי עפ" כי"א. לא דייך) בכי"א: . . . . ך, ונוכל להגיה שם גם ע"פ הנוסחאות העבריות האחרות (ועיין גם הנוסח הראשון אצל היגער עמוד 101 שורה 36) לא דייך שהלכתי (צ"ל: שהלכת) וקלקלתי (צ"ל: שקלקלת) ואין לנרסא זו שום שייכות עם שופטים ה' ו' וע"ע גרסת ב"ה.

88 ואותה . . . הרימו) כי"א: כיון שבא שחרית פרחו השערים וצעקו.

89 מחנה) אולי צ"ל: במחנה האויבים. יונים) מלה זאת ניתוספה ע"י המעתיקים.

93 ויקר) אסת' ח' ט"ו.

עצמינו ביד אליפורני ולא נמות בצמא, אמר להם המתינו חמשה ימים אם יבוא לנו עזר מן השמים מוטב ואם לאו נמסור עצמינו בידו. ותשמע הדבר אשה אחת שהייתה חכמה ביותר ויהודית שמה והיא אלמנה בת מררי בן עזוא בן יוסף בן עזיהו בן אליהו מבני ראובן ושם בעלה מנשה שמת בימי קציר חטים כשהיה עומד על הקוצרים ויקבר בבתול עירו עם אבותיו והאשה יפה מאד, כיון שראתה שישראל זריזין במצות מסרה עצמה לשמים, אמרה אלכה לערל זה שאנכי בטוח בהקב"ה שעל ידי תהיה תשועה לישראל, הלכה היא ושפחתה אצל שומרי השער, אמרה להם פתחו לי שעל ידי יעשה נס, ענו לה השוערים אין את מתביישת מן הקב"ה או שמא עיניך נתת בערל זה? אמרה להם חס ושלום שאנכי עושה דבר זה, אלא לשם שמים ונשבעה להם, באותו שעה פתחו לה השוערים והלכה לה, כיון שהגיעה אצל המחנה אמרו לה ומה טיבך לכאן? ומאיזו מקום את? אמרה להם הודיעו לאדוניכם שנערה יהודית יפה ביותר עומדת כאן ורוצה ליכנס אצלו לדבר עמו, הלכו המשרתים והגידו לו, אמר להם קראו לה, והביאוה בכבוד ותעמד לפניו וישאל לה מה תרצי? ותאמר לו אחי ובית אבי כהנים הם ונביאים בישראל ושמעתי שנתנבאו שלמחר תפול ירושלים בידך ובאתי אצלך שתצילני עם משפחתי, מרוב שמועה טובה ששמע אותו רשע אמר לה אעשה כל רצונך ועתה תנשאי לי ואעשה כל רצונך ואתן לך חצי מלכותי, אמרה מאין זכיתי שאנשא אפילו לאחד מעבדיך

---

[58] חכמה ביותר) כי"א: בירושלים. אבל יש לפקפק בגרסא זו, מכאן ואילך גרס מעתיקו של כי"א תמיד ירושלים במקום בתול.

[59–58] מררי . . . . ראובן) כי"א: מרדכי בן עורנא בן יוסף בן עוזיהו בן אליהוא בן ימנוד בן גבעון בן רפוא בן אחי עזר בן מלכיה בן עינן בן נתנאל בן שמעון מבני ראובן, עיין ס' יהודית ח' א': מררי בן עוץ בן יוסף בן עזיאל בן חלקיה בן חנניה בן נדעון בן רפאל בן אחיטוב בן אליהו בן חלקיהו בן אליאב בן נתנאל בן שלומיאל בן צורישדי בן ישראל. בשאר תרגומיו של ספר יהודית נמצאים שמות אחרים.

מבני ראובן) גרסא זו נמצאת גם בכי"א ובודאי נכונים דברי פרופ' גינצבורג שגרסא זו משובשת כי יהודית היתה משבט שמעון כמו שאנו רואים מנוסח האפוקריפי שנמצא שם „בן שלומיאל בן צורישדי" שהוא נשיא למטה שמעון, (עיין במדבר א' ו' ועוד) וע"ע Fritzsche בפירושו על פרק ח' פסוק א', ע"ע ס' יהודית ט' ב': „י"י אלהי אבי שמעון" אבל כבר נמצאת גרסא זאת גם בתרגומיו הלטינים של הספר (ע' שם שם).

[60–59] שמת . . . אבותיו) חסר בכי"א.

[66] המחנה) כי"א מוסיף: של יוונים, בודאי יש לפקפק באמיתותה של גרסא זו כמו שהעיר כבר על זאת פרופ' גינצבורג (עיין היגער עמוד 110 שורה 13) וע' מה שכתבתי בהקדמה.

[71] תפול ירושלים) פה צריך להיות באמת ירושלים כי גם בנוסח האפוקריפי י"א י"ט נמצא: „והולכתיך ברוך יהודה עד בואך נוכח ירושלים ואשים כסאך בתוכה" כי מטרתו של הוליפרנוס היתה לכבוש את ירושלים, כמו שאנו רואים מס' יהודית ד' ו': „ויכתוב יהויקים הכהן הגדול בירושלים אל יושבי בית אלוה ובית חומותיים אשר מנגד ליזרעאל . . . . לאמר להם אשר יתפשו את מעלה ההר כי בהם היה הדרך

וספרו לו מה שעשו, ירדו ישראל מבתול ומצאוהו, אמרו מה טיבך לכאן? אמר להם מפני שלמדתי זכות עליכם עשו לי כך, ובאותן ימים היו זקנים עזיהו ושמעון כרמי וגדיאל, כששמעו שבא אליפורני להורגם נפלו על פניהם, ויבכו בקול גדול ויאמרו ה' הבט לישועתינו ונקמינו מצרינו, לאחר שבכו העם אמרו לעכיור אלקינו אשר נבורותיו סדרת יצילך מידי הרשע הזה ותנקם ממנו.

יום אחד צוה אליפורני לחיילותיו לרדת לבתול ק"כ אלף עושי מלחמה וכ"ב אלף בעלי חצים מלבד העוזרים אותם מן המדינות שביבשו ויכינו מלחמה נגד ישראל ויבאו עד ראש ההר הפנה דתינה מן המקום הנקרא צלמון כנגד איילון, כיון שראום ישראל נתנו אפר על ראשם ויקחו כלי מלחמתם וישבו במקום דוחק הדרכים במסלות שבין ההרים והיו שומרים אותן יומם ולילה, והיה שם מעיין אחד ההולך לעיר ופסקוהו והיו שם מעיינות אחרות קרובות לעיר ומשם שואבים מים ובאו עבדי אליפורני ופסקו כולם ולא היה לישראל לשתות שלא היה להם מים בעיר, נאספו כל ישראל לעזיהו, אמרו לו ישפוט ה' בינינו ובינך שלא רצית להשלים את נפשנו עם אשורים ומוטב לנו שנמסור

באבנים וחזרו לצד ההרים ואסרוהו לאילן בשתי ידיו ובשתי רגליו. עיין ס' יהודית ו' י"ב־י"ד: ויהי כאשר ראו אותם אנשי העיר וישאו את כלי מלחמתם ויצאו מן העיר אל ראש ההר וכל איש קולע בקלע עצרו אותם לעלות וידו אבן בם וירדו אל שיפולי ההר ויאסרו את אחיור ויעזבוהו משלך בתחתית ההר.

41 מבתול) בכ"י: לבתול, עיין ס' יהודית ו' י"ד: וירדו בני ישראל מן העיר ויעמדו עליו ויפתחו אותו.

42 היו) כי"א: היה בבתול זקנים.

43 עזיהו . . . וגדיאל) כי"א: עזיהו בן מיכידו ושמעון וכרמי וגדיאל וכל העם, עיין ס' יהודית ו' ט"ו: עזיה בן מיכה משבט שמעון וכברי בן עתניאל וכרמי בן מלכיאל.

45–46 ותנקם ממנו כי"א: ועכשיו תראה נקמתו.

47 יום אחד) כי"א: . . . . . אחר. עיין ס' יהודית ז' א': ויהי ממחרת ויאמר הולופרנים . . . לעבור אל בית־אלוה.

49 ויבאו . . . ההר) כי"א: ובאו בעמק ההר עד סוף ההר, עיין ס' יהודית ז' ג': ויחנו בעמק קרוב לבית אלוה על העין ויטו לרחב אל דתן וכו'. הפנה) בכ"י: השנה. והגהתי ע"פ כי"א.

50 ויקחו) בכ"י: ויקח, עיין ס' יהודית ז' ה': ויקחו איש כלי מלחמתו וכו', כי"א: ולקחו.

52 ופסקוהו) כי"א: ופסקו אותה. אהרות) כי"א: אחרים.

52–53 קרובות לעיר) כי"א: מחומת העיר.

53 שואבים) בכ"י: שראבים, והגהתי ע"פ כי"א: וע"ע ס' יהודית ז' י"ג.

54 לשתות) כי"א: מים לשתות.

55 נפשנו) בכ"י: נפשך, והגהתי ע"פ כי"א, וע"ע ס' יהודית ז' כ"ד: לבלתי דבר שלום עם בני אשור.

להם אליקים דעו כי שמע ה' תפילתכם אם תחזרו בתשובה שלימה לפנינו כי משה רבינו בטח בהקב"ה ועמלק לא בטח בו וכשנתחזק משה בתפילתו מסרו הצור בידו ואנו אם נבטח בה' לא נירא מפניהם, כששמע אליפורני שנתכוונו ישראל להציל נפשם, חרה אפו וקרא למואב ועמון, אמר להם מה כחה של אומה זו שרוצים להנצל מידי? אמרו לו נאמר לך עניינם, הם היו מזרע כשדים וישבו בפדן ולא בקשו לעבוד אלהי אבותם וילכו לחרן ומשם לארץ כנען עם רכוש גדול וביא רעב בארץ וירדו מצרים ויפרו וירבו מאד, כיון שראה מלך מצרים כן הכביד עליהם עולו וזעקו לאלקיהם והצילם מידו והוציאם משם והכה פרעה וחילו מכות משונות וקרע הים והעביר ישראל בתוכו, כיון שראה אותו רשע שנקרע הים עלה במחשבתו ואמר כשם שאילו עוברין כך נעבור. רדפו אחריהם להושיבם לעבודתם והקב"ה ניערם בים סוף וישראל יצאו וילכו במדבר סיני מקום שלא ישב אדם שם והמתיק להם קונם מעיינות והאכילם מ' שנים מעדני עולם ונצחו אויביהם בלא חרב וקשת ולא היתה אומה יכולה להם כי אלקים נלחם בשבילם וכשעברו על תורתם נמסרו ביד שונאיהם וכששבו בתפילה לפני קוניהם מיד הצילם, ראה כמה מלכים כבשו הכנעני וההתי והאמורי והפרזי והחוי והיבוסי והגרגשי וכל נבורי בשן, ועתה אדונינו, אלקיהם שונא זימה הוא, חקור, אם עומדין בציוויו לא תוכל להם ואם לאו דע כי הם נתונים בידיך, ואף עכיור הגמונו אמר לו כך, כששמע אליפורני דבריו ביקש להורגו ואמר לעבדיו אנשים בלי כלי זיין ובלא לימוד מלחמה היאך יכולין לפנינו אלא נעלה עליהם ונהרגם ואחר כך ידקר עכיור זה בחרב וידעו כל הגוים כי נבוכד נצר מלך על כל הארץ, מיד צוה אליפורני לתפוש עכיור ולהוליכו לבתול המדינה ולמוסרו ביד ישראל, כיון שקרבו להרים יצאו הקלעים והחזירום לצדי ההרים ואסרוהו לאילן בידיו וברגליו והניחוהו. ובאו לאדוניהם

---

21 כחה] בכ"י: כחם. למואב ועמון] כי"א: לשרי מואב ולשרי עמון. עיין ס' יהודית ה', ב', והגהתי ע"פ כי"א.

22 נאמר . . . היו] כי"א: אדונינו אומה זו דבר שלהם.

24 כיון שראה] כי"א: וכשדאג.

25–33 והוציאם . . . בשן] חסר בכי"א.

30 אומה] בכ"י: במה.

32–33 ראה . . . בשן] עיין ס' יהודית ה', ט"ז.

33–34 ועתה . . . חקור] נוכל להגיה ע"פ כי"א: ואלהיהם של אילו שונא חמס וגזל וזמה הוא, ועתה אדונינו חקור. ועיין ס' יהודית ה', י"ז: וכל אשר לא חטאו לאלהיהם היה להם טוב כי אלהים שונא עולה היה עמהם [שם שם כ'] ועתה אדוני אם יש בעם הזה עון . . . ונוכל להם.

36 בלי . . . . מלחמה] כי"א: בלא כח ובלא כלי מלחמה בלא למוד דעת, עיין ס' יהודית ה', כ"ג: כי הנה עם אשר אין בו כח וגבורה למלחמה.

37 יכולין] כי"א: יכולין לעמוד.

39–40 כיון . . . . והניחוהו] כי"א: כיון שנתקבצו להרים מצאו הקלעים וקלעו

מגלת יהודית

ארפכשד מלך מדי כבש עמים רבים במלכו ובנה עיר גדולה באבנים מרובעות ושמה בגטנים, ובשתים עשרה שנה למלכותו נלחם עם נבוכד נצר מלך אשור ונלכד בידו, כיון שלבדו גבה לבו וישלח מלאכים לכל יושבי כתיים ודמשק וקדר השוכנים בגליל ולגויים שבכרמל ולכל אשר היו בשמרון מעבר לירדן עד ירושלים, ומאנו ללכת לנבוכד נצר וקצף עליהם וישבע בכסאו לנקום מהם, קרא לאליפורני שר צבאו ואמר לו לך וקבץ לי כל האומות שתוכל, הלך וקיבץ מאה ועשרים אלף גבורי מלחמה ועשרים ושנים אלף בעלי חצים וגמלים נושאים מזון עד אין מספר ולכד כל המדינות הגדולות ובזז כל בני תרשישה ועבר את פרת ובא לפדן ארם ויקח הכל מנחל ממרא עד בואך ימה והרגם לפי חרב וישרף הזרעים בימי הקציר ויקציץ האילנות ותפול אימתו על כל יושבי הארץ, כיון שראו כך השרים שלחו לאליפורני ואמרו לו הסתלק מעלינו ונעבוד נבוכד נצר אנו ובנינו ולא ישמע עליהם מפני שצוהו אדוניו לכבוש כל המדינות ולהרוג יושביהם ולמלוך על כל הארץ, כיון ששמעו ישראל כך פחדו מאד ויעל אליקים הכהן וישלח כתב לכל היהודים שביזרעאל ולעומדים על פני השדה לסכור מעברות אליפורני הרשע שלא יכנס ביניהם, ויעשו כן ויקומו ויזעקו לה׳ כל בני ישראל ויכניעו נפשם בצום ובכי ובלבושי הכהנים שקים ויפלו על פניהם לפני מזבח העולה ויתפללו בלב אחד שלא יומסרו ביד אותו רשע, ויאמר

---

[1] במלכו) כי״א: למלכותו. גדולה) בכ״י: גדולים. והגהתי ע״פ כי״א.

[2] בגטנים) בכי״א: בניתנום. עיין ס׳ יהודית א׳ א־ב: ארפכשד אשר מלך על מדי באחמתא, הוא אשר בנה על אחמתא סביב וכו׳ בתרגומו הסורי של הספר נמצא במקום אחמתא (Ekbatana) „פנפטן״ או „קפטן״. קרוב הדבר ש„בניתנום״ או „בגטנים״ נתהוו מגרסא זו או דומה לזו.

[3] ונלכד . . . שלכדו) כי״א: ולכד נבוכדנצר את ארפכשד בשדה כראותו שנצה המלחמה.

[4-3] ודמשק . . . שבכרמל) כי״א: ולדמשק ולבנון ולגויים אשר בכרמל ולקדר השוכנים בגליל. עיין ס׳ יהודית א׳ ז־ח: וישלח נבוכדנצר מלך אשור אל כל יושבי פרס ואל כל יושבי מערב יושבי קיליקיה ודמשק לבנון ומול הלבנון ואל כל היושבים לפני שפת הים, ולאשר בגויי כרמל ונלעד וגלילי העליון ועמק יזרעאל הגדול.

[8] ובזז) בכ״י: ובזזו. והגהתי ע״פ כי״א.

[9] ימה) כי״א . . . ה. עיין ס׳ יהודית ב׳ כ״ד: ויעבר נהר פרת ויעבר בתוך ארץ ארם נהרים ויהרס את כל הערים הגבהות אשר על הנחל עברון עד מבוא הים.

[10] בימי הקציר) כי״א: . . . קצר. עיין ס׳ יהודית ב׳ כ״ז: וירד אל עמק דמשק בימי קציר חטים ויבער את כל שדותם וכו׳. ותפול) בכ״י: ויפול. בכי״א: ונפלה.

[11] השרים) כי״א: המירות. הינער מגיה: המדינות. [12] לכבוש) כי״א: כבוש.

[13] ישראל) כי״א: בני . . . והוסיף הינער בעצת פרופ׳ גינצבורג את המלה „ישראל״.

על יסוד מה שאמרנו נוכל להניח שמעתיקו של כי"א ידע — כפי הנראה — את השיכות שבין מעשה יהודית וחנוכה על פי היוצר הנ"ל או על פי הפרושים על מאמרו של ריב"ל. וכאשר מצא נוסח עברי ממגלת יהודית אשר בו היחס הזה לא היה בולט, רצה להטעים את השיכות הזאת ולכן הקדים למגלה שורות אחדות משאלתות או מקצור השאלתות שבהן מובא גם מאמרו של ריב"ל. וכמו כן הוסיף בסוף המגלה איזה הוספות נכריות המראות גם כן שיכותה של המגלה לנס חנוכה.

בהזדמנות אחרת אדבר אי"ה על היחס שבין הנוסחאות העבריות ובין הנוסח היווני ושאר תרגומיו של ספר יהודית האפוקריפי.[17]

ש ו ש נ ה : בכיק"א (מס' 259) נמצא עוד נוסח עברי מספר שושנה שקרוב בכללו לנוסח שנדפס בבית מדרשו של יעלליענק (ח"ו 126-128), אבל בהרבה פרטים משונה נוסח שלנו משלו. על פי כ"י זה נוכל לתקן את המעוות בדפוס יעלליענק. לא אאריך פה לדבר על הנוסחאות העבריות האחרות כי כבר דבר עליהם בפרוטרוט מו"ר פרופ' ד"ר היליר נר"ו בהקדמתו לפירושו והעתקתו של התוספות לספר דניאל (הספרים החיצונים לתורה לנביאים לכתובים ושאר ספרים החיצונים תל אביב תרצ"ז, עמוד תקנ"ח־תקנ"ט).

---

[17] עיין בכלל Cowley, Judith (The Apocrypha and Pseudoepigrapha of the Old Testament in English. Ed, Charles. Vol. I. Oxford 1913) p. 246 § 8. לדאבוני הגדול לא יכולתי להשיג את מאמרו של ליפסיוס Jüdische Quellen zur Judithsage (Zeitschr. für wissenschaft. Theol. 1867, 337—366).

החדש הזה של מגלת יהודית) בקשר עם הספור על „עשרה הרוגי מלכות"[11] שהוסיפו עליו את מעשה חנה ושבעה בניה[12] מהדבור השני של „מדרש עשרת הדברות". גם פה קשרו המעתיקים [12a] שני ספורים שאין ביניהם קשר פנימי ממשי על פי ה„צד השוה" שבהם, כלומר שבשניהם נהרגו בני עמנו על קדוש השם.

בתור הוספה אדפים פה שני הספורים המקושרים הנ"ל כדי להראות בעליל איך נקשרו ספורים כאלה על ידי מעתיקים וגם בעבור שנוכל לתקן בעזרת כ"י זה את השבושים שנפלו בכ"י יעלליגעק המקביל.[13]

לפני הפייטן ר' יוסף ב"ר שלמה מקרקשונה בעל היוצר לשבת ראשונה של הנוכה (אודך כי אנפת) היה כנראה נוסח שבו היה מקושר הספור על „בתו של החשמונאי" ואחיה י ה ו ד ה עם מעשה י ה ו ד י ת, ועל פיו יסד את היוצר הנזכר.[14]

למפרשי מאמרו של ריב"ל (שבת כ"נ ע"א) „אשה ודאי מדליקה דא"ר ריב"ל נשים חייבות בנר חנוכה שאף הן היו באותו הנס" היה כבר ידוע יוצרו של הפייטן הנ"ל[15] ומעניין מאוד שרש"י בפרושו על המאמר הנ"ל בד"ה „שאף הן היו באותו הנס" לא הזכיר את מעשה יהודית רק פירש: „שנזרו עוב"כ על כל בתולות הנשואות להבעל לטפסר תחלה ועל ידי אשה נעשה הנס". אבל הרשב"ם רמז בפירוש על י ה ו ד י ת.[16]

---

[11] עין מאמרו של פרופ' פינקלשטין The Ten Martyrs (Essays and Studies in Memory of Linda R. Miller. New-York 1938. 29-55).

[12] עין מאמרו של פרופ' באכער ז"ל וע"ע Zsidó vértanuk a keresztény naptár- ban (Imit Évkönyv 1901, 18-35) Maass, Die Makkabäer als christliche Heilige (M. G. W. J. XLIV. 1900, 145- 156).

[12a] עין ההוספה (שורה 49): „כיון שנהרגו אלו עשרה צדיקים באו שבעה אחים והספידו עליהם ובכו מאד עד שנשמע הדבר לקיסר וכו'".

[13] א') יעלליגעק ב"ה ח"ו מעשה עשרה הרוגי מלכות (נוסחא ב') 30-28. הקטע שבכיק"א מס' 259 מתחיל אצל ר' יהודא בן בבא. ב') יעלליגעק ב"ה ח"א ע' 70 בסוף מדרש עשרת הדברות, מקורה הארמי של מעשה זאת בניטין נ"ז ע"ב.

[14] ע"ע הזולת לשבת שניה של הנוכה לר' מנחם ברבי מכיר (אין מושיע וגואל): „איה שוקל וסופר, הקוקים במגלת ספר, הנותן אמרי שפר, מופתי בת מרי, למטה ראובן הבכורי, יחוסה לשבח כארי, יהודית בת בארי". לפני פייטן זה היה, לפי הנראה, נוסח ככיק"א או נוסח היגער ב' שבהן ניתוסף בטעות שיהודית היא ממטה ראובן, אבל טעות זאת כבר נמצאת בתרגומו הלטיני של ספר יהודית. עין Fritzsche: Die Bücher Tóbi und Judith (Kurzgefasstes exegetisches Handbuch zu den Apokryphen des Alten Testamentes: „Vet. Lat. בפירושו על פרק ה' פסוק א': Vulg. in beiden letztern dann noch: filii Ruben."

[15] עין פירש"י על יחזקאל כ"א, י"ח: „והפייט שיסד בחנוכה המואסת כל עין הקדיר המזנה מסעיניי שקרא את ההרב מואסת כל עין". עין סדר עבודת ישראל 631.

[16] מגילה ד' ע"א תוס' ד"ה: „שאף הן היו באותו הנס": „פירש הרשב"ם שעיקר הנס היה על ידן בפורים ע"י אסתר, בחנוכה ע"י יהודית, בפסח שבזכות צדקניות שבאותו הדור נגאלו". ע"ע פסחים פ"ח ע"א תוס' ד"ה „היו באותו הנס", ע"ע היגער, הלכות ואגדות 96 הערה לשורה 22-21.

א) בכיק"א, שהוא נקי בכללו מהוספות, נמצא רק רמז אחד (בשורה 89): „שמעו מחנה יוונים".

ב) בנוסח ב' של היגער (הלכות ואגדות 105-113) נזכר כבר (בשורה 16-17) „אלכסנדרום המוקדוני המלך הגדול" — , (שם עמוד 110-113 שורה 13) „המחנה של יונים" (שם שורה 21-22) „במחנות יונים" —. (שורה 39) „כיון ששמעו יונים כך" —. (שורה 42) „ורדפו ישראל יונים".

ג) (יעלל' ב"ה ח"ב 12) מתחיל „ויהי בימי אליפורני מלך יון".

המלות „יון" או „יונים" שניתוספו כפי הנראה על ידי המעתיקים בג' נוסחאות הנזכרות אינן מראות עוד בודאות שבוונת המעתיק היתה לקשר את מעשה יהודית לנס חנוכה. אבל בכת אחת של כ"[9] לא בלבד שנרמז בגוף המגלה על היונים, אלא שכל הספור מקושר עם ספור אחר המדובר על „בחו של החשמונאי" שבא הגמון לפנים אותה ורצתה לבחר במות מלהעשות לה נבלה כזאת, לולא אהיה י ה ו ד ה שבא עם אחותה בערמה אל ההגמון „ושלף י ה ו ד ה „ את חרבו, והתיז את ראשו, והשליכהו בתוך מחנה יוונים וכשראו כן כי נפל מלכם ברחו ויצאו . . ." ואחר שכך מסיים את הספור „יצרה בת קול מבית קדש הקדשים ואמרה נצחה פוליא דאזלא לאנחא קרבא באנטוכיא"[10] ממשיך „כיון ששמע מלך יוונים שהרגו הגמון שלו ואנשיו, קבץ כל נייסות והיילות שלו וכו'" ומספר בקיצור את מעשה יהודית.

יש לשער, וקרוב מאוד להתקבל שהמעתיקים דנו „גזרה שוה" בין שני הספורים האלה כיון שבראשון מסופר על יהודה, אשר התיז ראשו של הגמון אחד שרצה לפגום אחותו ואח"כ נעשה נס ליהודים שברחו האויבים, ובשני האשה יהודית התיזה ראשו של הגמון אחד צורר היהודים ועל ידי זה נעשה גם כן נס ליהודים שנבהלו האויבים וימלטו על נפשם, ועל יסוד זה סמכו וקשרו את שני הספורים.[10a]

הופעה דומה לזאת רואים אנחנו בכיק"א (מס' 259, שממנו אדפים את הנוסח

נכנסו ע"י המעתיקים מלים ובטויים שאינם שייכים לגוף המעשה — בזמן שבחלקו הראשון דבר על „בתול" בחלקו השני התחיל לדבר על „ירושלים".

[9] לכת הזאת שייכות: א) נוסח היגער א' „מעשה יהודית (הלכות ואגדות 102-98) ע' 98 ש' 48: „כיון ששמע אוליפרנום מלך יוונים". שם ש' 52: „במחנה יוונים" ע' 99 ש' 10-11: „אצל מחנה יוונים" ע' 101 ש' 45: „וכששמעו מחנה יוונים". ב) נוסח יעללינעק: מדרש להנוכה (ב"ה ח"א 133-134) בתחלתו ע' 133: „כיון ששמע מלך יוונים", בסופו: (ע' 134) „כיון ששמעו יוונים". ג) כיק"ב שאדפים בשם „מעשה יהודית—מדרש להנוכה" ש' 24 (בתחלתו) „כיון ששמע מלך יוונים". ש' 51 „ראשו של מלך יון". ש' 53: „כיון ששמעו יוונים". בשתי נוסחאות אחרות מרמז המעתיק על שייכותה של המעשה ליונים באופן אחר. א') נוסח יעללינעק: מעשה יהודית (ב"ה ח"א 130-131) בסופו (ע' 131): „וירדפו ישראל אחריהם עד אנטוכיא". ב') נוסח גסטר (Studies and Text Ill. 31-32 = Exempla 251) פותח: „מעשה. ת"ר בשמונה עשר באדר יום שעלה סליקוס" ועיין גם שם ש' 8. „מחנה סליקוס".

[10] עיין היגער הלכות ואגדות ע' 98 הערה לשורה 46; וע"ע מגלת תענית י"ז אלול הוצ' ליכטנשטיין H. U. C. A. VIII-IX. 335-336 [10a] ע"ע המעשה הבאה אחרי „מעשה יהודית" שאדפיסנה פה במקום השני (שורה 67—57).

הקדמתו של כי״א	שאלתא כ״ו (דרשה להנוכה)
שאלתא דמחייבין דבית ישראל לאודויי ולשבוחי על כל ניסא וניסא דעביד להון קודישא בריך הוא לישראל כגון חנוכה ופורים וכו׳ א״ר יהושוע בן לוי נשים חייבות בנר חנוכה שאף הן היו באותו הנס ועליהון אתרחיש ניסא. (הכי הוה עובדא. אמרו רבותינו בימי אבותינו בבנין בית שני.	שאלתא דמחייבין דבית ישראל לאודויי ולשבוחי קמי שמיא בעידנא דמתרחיש להו ניסא . . . . וכד מטי יומא דאתרחיש להו ניסא לישראל כגון חנוכה ופורים . . . . . דא״ר יהושוע בן לוי נשים חייבות בנר חנוכה מפני שאף הן היו באותו הנס.

כדי להבין למה הקדים המעתיק הנ״ל דברי השאלתות למגלת יהודית נבדק את שייכותה של מגלת יהודית לחנוכה.

מנוסח האפוקריפי היווני שלפנינו[7] אין ללמוד שאירעה מעשה יהודית בימי היוונים, ומכל שכן שאין להוציא ממנו שיש לו למאורע הזה שום יחס למלחמת החרות של החשמונאים[8] או לחנוכה. לא כן בנוסחאות העבריות הידועות לנו, בכלן רמוז — לרוב בתחלתן או בסופן — על היוונים באופנים שונים, למשל:

---

[7] בעתיד אצטט את ספר יהודית האפוקריפי על פי תרגומו של מר משה סימון הנדפס ב״הספרים החיצונים לתורה לנביאים לכתובים ושאר ספרים חיצונים (ערוכים בהשתתפות כמה למדנים ע״י אברהם כהנא״, כרך שני, ספר שני תל־אביב, תרצ״ז שמ״ה־שע״ו), עיין במבואו (שם ע׳ שנ״ג): „וכך היתה באמת כוונת בעל התרגום הזה להוציא נוסח עברי שהיה יכול להיות מקור לנוסח שלפנינו, אבל בהרבה מקומות לא היה זה אפשר אם לא על ידי ביטויים זרים קצת או יותר״.

[8] עיין מה שכתב פרופ׳ ש׳ קליין בספרו החדש „ארץ יהודה״ (תל־אביב, תרצ״ט) 50: „עיקר תכנו מוסב על מלחמות החשמונאים בסורים. בספר „הגנוז״ הזה נקראים הסורים בשם „אשורים״ וכל שדה המלחמה העבר מסביבות ירושלים לעמק יזרעאל. אבל מקורות מדרשיים מראים בעליל, שהכוונה כאן למלחמת בני מתתיהו, שכן גם באותם המדרשים נזכרים יהודית ומעשה גבורתה; אמנם מחבר הספר האפוקריפי שינה בכוונה את פני הדברים וכו׳״.

אבל לפע״ד הנוסחאות העבריות שהן לפנינו היום אינן „מדרשים״ במלא מובן המלה; ומקורן בלי ספק הנוסח האפוקריפי (קשה להניד בודאות גמורה אם ניתרגמו ממקור יווני, לטיני, סורי, או ארמי — שנאבד כבר והיה ידוע להירונימוס — או אולי אפשר שהן שרידים מהנוסח העברי העקרי) „הרמזים״ על היוונים שנמצאו בהן — כמו שנראה — הוספות מאוחרות הם, החשמונאים עצמם לא נזכרו בהן רק מעשה יהודית נקשרה בכ״י אחדים עם ספורים השייכים לחנוכה, ומה שנמצא ברוב הנוסחאות „ירושלים״ במקום „ברתול״ היא ג״כ מעשה ידי המעתיקים המאוחרים, קרוב לודאי שלפני המעתיקים היה בנוסח „בתול״, אבל הששו שלא תענין את „הקורא״ מעשה שאירעה „לבתול״ ולכן שינו את שם העיר וכתבו „ירושלים״, מענין מאד שבכי״א — שאני מוציא פה לאור במקום ראשון — לא בא השם „ירושלים״ במקום „בתול״, אבל נוסח היגער ב׳ (= כי״א) — שיש בתחלתו ובסופו הוספות נכריות וגם בתוך הנוסח

ולהוכיח איך אפשר להצדיק את השערותיהם של פרופ׳ גינצבורג וד״ר היגער ולמלאות החסרונות שבכי״א אביא פה דוגמאות אחדות:

כי״א	תקוני פרופ׳ ל׳ גינצבורג וד״ר היגער	כיק״א
26 עד באך . . ה	—	9 עד בואך ימה
28 . . . , קצר	—	10 בימי הקציר
30 המירות	המדינות	11 השרים
35 בני	בני (ישראל) (ל׳ ג׳)	13 ישראל
55 נפשום	—	21 נפשם
56 כשרים	כשדים (ל׳ ג׳)	23 כשדים
57 וראו	ובאו (ל׳ ג׳)	23 וילכו
59 כשדאג	—	24 כיון שראה
71 מצאו	—	39 יצאו
80 . . . . אחר	—	47 יום אחד
(ע׳ 110) 6 אבי	בעלה	59 בעלה
9 לה	לי	63 לי
17 שתאמין לי	שתחייה (ל׳ ג׳)	71 שתצילני
31 מתבקשת	מתביישת	84 מתביישת
31 . . . . ך	—	84 לא דייך

מובן מאיליו שגם בכ״י שלנו נפלו שבושים אחדים אבל ע״פ כי״א נוכל לתקן רובם ככולם.

עוד יש הבדל בין כי״א ובין כיק״א, בתחלת כי״א ובסופו נמצאו הוספות החסרות בכיק״א, סופו של כי״א מטושטש לגמרי, אמנם אין ברצוננו עתה לשום לב אלא על ההוספה שבתחלת המגלה.

בתחלת כי״א נמצאות שורות אחדות המתחילות בביטוי „שאלתא וכו׳״. לפי ד״היגער[4] „אע״פ שמגלת יהודית שלפנינו מתחילה בביטוי „שאלתא״, אין לה שום יחס לשאלתות דר׳ אחאי״. אבל דבריו — במחילת כבודו — אינם נכונים, כי למגלה עצמה בודאי אין שום שייכות לשאלתות דר׳ אחאי, אבל ההתחלה או — יותר נכון — „ההקדמה״ הקטנה שבתחלת המגלה איננה מגוף המגלה. גוף המגלה מתחיל בכי״א כמו בכיק״א: „ארפכשד מלך מדי כבש וכו׳״ אולם חומר „ההקדמה״ הזאת לוקח בלי שום ספק על ידי מעתיק פלמוני משאלתות דר׳ אחאי[5] (שאלתא כ״ו, דרשה לחנוכה). קשה להחליט אם המעתיק עצמו קצר את השאלתות שלפנינו או אם מצא כבר נוסח מקוצר[6] וממנו לקח שורות אחדות בתור „הקדמה״ למגלת יהודית. אתן פה את „ההקדמה״ שבתחלת כי״א ולעומתה אדפיס את המקומות המקבילים מן השאלתות.

---

[4] שם שם.

[5] השתמשתי בדפוס דיהרונפורט, שנת תקו״ם.

[6] עיין מאמרו של פרופ׳ י׳ נ׳ אפשטיין, שרידי שאילתות (תרביץ י׳ 308-283).

יהודית — שושנה

נוסחאות חדשות

מוציאן לאור
על פי כ"י שבבודפשט
ד"ר ד' ש' לאוויגר

י ה ו ד י ת: ד"ר מיכאל היגער בספרו „הלכות ואגדות"[1] (ניו־יארק, תרצ"ג) הוציא לאור שתי נוסחאות עבריות חדשות מספר יהודית (89-113).

הנוסח הראשון שפרסם בשם „מעשה יהודית" קרוב הוא לנוסח „מדרש לחנוכה" שבבית המדרש ליעלינעק (ח"א 134-133) אבל ישנם בו שנויים חשובים. בין כ"י המנוח פרופ' ד"ר דוד קויפמן[2] ז"ל מצאתי נוסח חדש (מספר 188), שמקומו בין נוסח היגער ובין נוסח יעלינעק. אדפיסנו פה במקום הישני בשם „מעשה יהודית — מדרש לחנוכה".

הנוסח השני שהוציא לאור היגער בשם „מגלת יהודית" קרוב הוא יותר לנוסח היווני האפוקריפי משאר הנוסחאות העבריות[3]. הכ"י שעל פיו הדפיס היגער את הנוסח הזה הועתק ע"י פרופ' ד"ר לוי גינצבורג מכ"י אכספארד 2669. גם לנוסח השני הזה מצאתי כ"י מקביל בין כ"י המנוח קויפמן ז"ל (מספר 259), ונוסח כ"י זה דומה בכללו לכ"י אכספרד (בעתיד אסמן אותו: כי"א, ואת כ"י קויפמן מספר 259 = כיק"א ומספר 188 = כיק"ב). אבל למרות דמיונו הכללי יש לו ערך מיוחד וראוי הוא לפרסום מכמה טעמים:

א) גרסותיו לרוב נכונות יותר משל כי"א.

ב) בעזרתו נוכל לאמת ולהצדיק מצד אחד התיקונים שנעשו ע"י פרופ' גינצבורג וד"ר היגער, ומצד אחר יש לאל ידינו להגיה כמה שבושים שנפלו בכי"א, אשר נעלמו מעיני החכמים המפורסמים הנ"ל.

ג) על פי כיק"א נוכל למלאות החסרונות שבכי"א ולפרש את יתרונותיו.

---

[1] ונלוה עליהן מאמר על ענין שריפת המתים. על הביבליוגרפיה שהביא ל„מדרש עשר אותות המשיח" (ע' 118) יש להוסיף מאמרו של פרופ' מרמורשטין Les signes du Messie (R. E. J. LII. [1906] 176-186); על שריפת המתים כתבתי מאמר בהונגרית בשנת תרצ"ב A halotthamvasztás zsidó szempontból (Magyar Zsidó Szemle XLIX. [1932] 83-110).

[2] עיין Weisz, Katalog der hebräischen Handschriften und Bücher in der Bibliothek des Professor Dr. David Kaufmann S. A. Frankfurt a. M. 1906.

[3] עיין היגער, הלכות ואגדות 92.

אשר יוכלו, ויריבון בחזקה, ויהי עד כה ועד כה עוד הם מדברים ויפול הארמון ואיננו כי היה כלו למאכלת אש; הקבצו אנשי חיל יראי אלהים כי עיני כל ישראל עליכם להגיד להם את הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון, ואז כל העם הזה על מקומו יבא בשלום, ויספה פליטת בית ישראל הנשארה שרש למטה ועשה פרי למעלה: במהרה בימינו אמן:

פה קסאלי יום ערב שנת זאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל לפ"נ:

הצעיר העומד על התורה ועל העבודה

יוסף יהודה בכמ"ר אלישע הלוי גאטינארה ס"ט

בפרין לכפר על העם לכבות את הדלקה ולעצור במנפה:

אני אמרתי עולם חסד יבנה, תורה של חסד תורתנו, התלמוד והחירות כאיש אחד חברים אל כל אשר יהיה שמה הרוח ללבת ילכו לא יסבו בלכתם, דרך ארץ כלל גדול בהוראה אם אין דרך ארץ אין תורה, וטרח צבור, וכבוד צבור, וכבוד הבריות, וקרוב למלכות כללים גדולים הם וראויים לסמוך עליהם בשעה דהוקה כזאת להשיב דבר אל כל העם הזה אשר דבריו לאמר: הקלו מן העול אשר עלינו ונעבדה את ה׳ . . . .

אך לכם רבותי הקדושים ראשי אלפי ישראל דבר המשפט בין דם לדם בין דין לדין בין נגע לנגע, והדבר נחוץ פן יתנודדו העם אגודות אגודות ורעה לנו זאת מכל הרעה הבאה עלינו עד היום הזה, או בא יבא לא יאחר החלום אשר ראה בדמיונו אחד מאחינו אשר בצרפת אשר ראה והנה נצתה אש בארמון מפואר מלא כל טוב כלו מהמרים, ויתמהו כל אנשי העיר איש אל אחיו, ויען איש אחד ויאמר אליהם למה תתראו? קומו חזקו נתחזק לכבות את הבערה ונציל את כל אשר נוכל, ויען איש אחד ויאמר אם לא נציל אח הכל יגענו בדי ריק שמנו נפשנו בכפנו ללא יועיל, ויחלק העם לחצי אלה להציל את הכל ואלה רק את

כאשר שמענו יתצילנה אזנינו: אמנם פעמים רבות המון העם וגם רוח החרדים אל דבר ה׳ דנין חומר המצות כפי סברתם ולא כפי הדין, ולכן נראה רבים מניחים מצוה דאורייתא אשר לא יניחו מנהג הכסרות שקראו השי״ע מנהג שוטות, וכן רבים ידאגו אם יחדלו מלקרות ק״ש תפלה קצרה וכשרה מדאורייתא וידאגו מאד אם יחדלו לומר מועד במועדו הפיוטים הארוכים והזרים, בלשון לשון עלגים, בענינים הכל הבלים הכל הבל, באמונות נכריות אשר לא מבני ישראל, תפלות אשר אינן לא מדין תורה ולא מדברי סופרים, רק מסייטנים חדשים מקרוב באו שנו ברואה פקו פליליה, כאשר הכום על קדקדם מכה בלי סרה אנשי השם הגדולים אבן עזרא בפי׳ קהלת ורד״ק בשרשים, כי בעיני ההמון תדיר ושאינו תדיר, שאינו תדיר קודם: ונכנסו באוני ועשו רושם בדעתי ובזכרוני דברי א׳ העם אשר שמעתי זה ימים לא כבירים: „אכן שוטים היהודים בימים האלה ובמקום הזה, כי ברצונם מואסים בשמחה ובוחרים בתוגה, הם עזבו מנהג ז׳ ימי משתה ונוהגים עוד ז׳ ימי אבלות״: ונכוחים הדברים האלה בסברא וגם בדין כי אם נשקול במאזנים חומר שני המנהגים נראה כי מנהג ז׳ ימי משתה יש לו עיקר ברור מן התורה, שמצינו ביעקב אבינו שאמר לו לבן מלא שבוע זאת, וכתיב בשמשון שבעת ימי המשתה, לפיכך הנושא את הבתולה הצריכוהו חז״ל לשמוח עמה ז׳ ימים, והאבלות בכלל דרבנן, ואבלות שבעה בפרט אסמכתא בעלמא היא דאסמכוהו אקרא והפכתי חגיכם לאבל מה חג שבעה, אף אבלות שבעה; לכן נלע״ד שחובה כפולה ומכופלת לחכמי ישראל להגביל את העם סביב לאמר: עד פה תבאו ולא תוסיפו השמרו לכם עלות בהר ונגע בקצהו כי כל הנוגע בו לא ינקה:

מסאני אוכמי ולא רמי חוטא דתכלתא בגלימיה, א"ל האי בר עלמא דאתי וכו', מ"ט לא רמית הוטא, דאולנא ביני גייס, וכי היכי דלא לידעו דיהודאי אנא דכי הוה מילהא דצניעא ובעו למיגזר גזירתא מגלו לי ואמינא להו וכו', וכדאשכחן ג"כ במעילה שאבטולוס בר ראובן הלך וספר קומי כדי שלא יכירו שהוא יהודי, כי חמש מאות בני בית ר"ג היו קרובים למלכות מפני חשיבותם, וניכרים הם כיהודים בעיני כל רואיהם, ועוד דוקא גילוח קומי דבר הנראה לעינים אבל לא חכמה יונית, כי לשון יוני לחוד וחכמה יונית לחוד, וגם אויל מחריש או מדבר מעט חכם יחשב, א"כ לא מפני חשש נפשות התירו להם מה שהתירו רק מפני כבוד הבריות; וכן ברור מללו שפתי הרמב"ם שהתיר בפ"א מהלכות ע"ז וחקות הגויים איסורים כאלה משום גנאי דהיינו משום כבוד הבריות ודרך ארץ כמו שכתב שם: ישראל שהוא קרוב למלכות וצריך לישב לפני מלכיהם והיה לו גנאי לפי שלא ידמה להם הרי זה מותר ללבוש מלבושיהם ולגלח כנגד פניו כדרך שהם עושים: וכן פסק הרב ב"י בט"ד סי' קע"ח: מי שהיה קרוב למלכות וצריך ללבוש מלבושיהם ולדמות להם מותר בכל: כי הקרוב למלכות צריך זריזות גדולה בדרך ארץ כי כל שמץ דבר הנראה בו גנאי הוא לו:

ומה נעשה אנחנו שכלנו עתה קרובים למלכות, כי בנינו קצתם בבתי הלמוד וקצתם בצבא וקצתם בבתי דינין, ואנחנו יום יום שוקדים על דלתות הרוזנים והסגנים היושבים ראשונה במלכות, הבאים ג"כ בביתנו, מה נעשה אנחנו עתה דאיתור דרי, וכל האנשים שוים הם במעלה כלם חכמים כלם נבונים כלם נכבדים לפני התורה, כלם כבני ישראל, עם אשר נתנה להם תורה של חסד, תורה של רחמים, תורה של חירות, כלם כבני ישראל בני מלכים הם? הלא נתיר גם אנחנו הלכה למעשה כל איסור (דרבנן) הפוגע בטרה צבור, בכבוד צבור, בכבוד הבריות, כל איסור (דרבנן) שגנאי הוא ליהודים הקרובים למלכות.

ז

אתם תדינו ראשי אלפי ישראל המורים לצדקה בכל עת ובכל מקום, ולא אני; אתם תדינו ועל פיכם ישק כל עמנו: אני אמרתי בראשי דברים האלה הדין כך והשעה צריכה לכך, כי שמעתי מפי ספרים וסופרים את שוממות תורתנו הקדושה אשר רבה העזובה בקרב הארץ, כי ראיתי גם בזה כי נשבר עול הגלות ושבעה בארץ חומת הברזל המבדלת בין ישראל לעמים אשר סביבותיו, כל הפתחים פתוחים לפניו פתחי החכמות ופתחי המעלות, ויצאו כל העם ללקוט את אשר מצאו, ללמד חכמה לצבא צבא ולדין דין, כל איש מהיר במלאכתו לפני מלכים יתיצב, ואהל התורה שמם ואין דופק על דלתותיו, שעריו אבלים כהניו נאנחים כי כל איש לדרכו פנה, וגם את המצוה קלה כחמורה השליכו אחרי גום, בדבר הקטון החלו ובגדול יכלו (א), עוד מעט ואין חדש אין שבת, אין מצה ואין מילה אם אין עומד

(א) כן קרה בעונותינו לאחינו בני ישראל אשר בקצת ערי צרפת ואשכנז

לטלטל אבנים לקנה, וכן בסי' שנ"ה ס"ג וס"ד בהגה לענין בית הכסא שנשבר הדף בשבת דמותר משום כבוד הבריות; וביו"ד סי' ש"ג בהגה לענין טומאת אהל דרבנן וכהן ערום ילביש עצמו תחלה דגדול בכבוד הבריות: ובבנה"ג א"ח דף קסד ע"א אות נ"ז מצינו דמתירין לאחד משום כבוד האחה, ובעל שיורי כנה"ג קע"ד כתב שראה מעשה ונזכר הלכה מנדול הדור שהיה נוהג לברך תחלה על היין ושותה מעט ואח"כ היה נוהג מנהג דרך ארץ עם המסובין לומר להם ב ש מ ח ת כ ם, וכיוצא, ושאל לו הטעם והשיב שמן הנאות להקדים כבוד ב"ו לכבוד שמים, ודעתו ז"ל שאין בכך כלום ומשום גדול כבוד הבריות שדוחה ל"ת שבתורה ראוי להקדים הדרך ארץ עם המסובין כמו שכתב רש"ל גבי מתעטש ע"ש: הרי לפנינו דכבוד הבריות כלל גדול הוא הלכה למעשה וכל מורה יוכל לקיים אותו בכל ענין על פי הלכות דרך ארץ הפשוטות במקומו ובזמנו דלא נתנו חכמים דבריהם לשיעורין ואין לדין אלא מה שעיניו רואות (א):

לא זו אף זו כי מצאתי כלל אחר הלכה למעשה אשר גם על ידו ישען דרך ארץ והלך קוממיות הלא הוא כלל ק ר ו ב ל מ ל כ ו ת, כדאמרינן בגמרא פ' מרובה, המספר קומי הרי זה מדרכי האמורי, אבטולוס בן ראובן התירו לו לספר קומי מפני שקרוב למלכות; וכן בב"ק דף פ"ג על הגזירה שנזרו בימי הורקנוס ואריסטובולום החשמונאים הנלחמים זה את זה, במעשה החזיר הידוע, שאמרו ארור האדם שילמד את בנו חכמה יונית, והתניא אמר רב יהודה אמר שמואל אלף ילדים היו בבית אבא, חמש מאות מהם למדו תורה וחמש מאות מהם למדו חכמה יונית ולא נשתייר מהם אלא אני כאן ובן אחי אבא בעסיא, אמרי שאני בית ר"ג שהיו קרובים למלכות; וכן בע"ז פ' אין מעמידין דף כט: ג' דברים התירו לבית רבי, שיהיו רואים במראה שיהיו מספרים קומי ושילמדו לבניהם חכמה יונית מפני שזקוקין למלכות: הרי לפנינו שהתירו הכמינו איסורי תורה ואיסורי סופרים לקרובים למלכות: ומפני מה? מפני שנדול כבוד הבריות, מפני דרך ארץ, שבית המלכות בכל עת ובצל כל העמים הוא המקום שנאספים שם האנשים הנדולים שבכל ערי הממלכה, אנשים הכמים ונבונים נדולים בחכמה ובמעשים, ודרך ארץ שם הגיע למעלתה היותר עצומה ולכן צריכים כל הקרבים לשם להיות דרך ארץ על פניהם תמיד מבלי עשות קטנה או נדולה מלבם, דמלכותא לאו אורח ארעא לזלזולי ביה:

ואל יעלה על לב איש לומר דההיתר הזה הוא מפני חשש נפשות ודמי להחיא דפ"נ[1] דתענית, דאליהו אחזי לרב ברוקא חוזאה ההוא גברא דהוה מסיים

(א) ועוד ראיה ברורה שכל דברי כבוד וחשיבות נידונין כפי המקום וכפי הזמן, מצאנו בהרמב"ם פי"ו מהלכות מאכלות אסורות לגבי הדברים החשובים שאינם בטלים בתערובת דכתב וז"ל: יראה לי שכל דבר שהוא חשוב אצל בני מקום מן המקומות כגון אגוזי פרך ורימוני בדן בא"י באותן הזמנים שהוא אוסר בכל שהוא לפי חשיבותו באותו מקום ובאותו זמן, ולא הזכרו אלא אלו לפי שאוסרין כל שהן בכל מקום, וה"ה לכל כיוצא בזה בשאר מקומות, וכן כתב בעל הטורים בשמו ובדבריו ביו"ד סי' ק"י והביאו נ"כ הרב ב"י בש"ע סי' הנ"ל.

[1] תענית פ"נ דף כב, א.

שיש בהם טרח צבור או כבוד צבור, ואפי' את"ל דלאו הכי הוא, דון מינה ואוקי באתריה, דיה לטובה בשעתה, כי יש לנו כלל אחר שיצא מן הכלל ללמד על הכלל כלו, יצא לטעום טעם אחר שהוא כענינו יצא להקל ולא להחמיר, כלל שנוי הרבה פעמים בתלמוד ומבואר בפוסקים הראשונים והאחרונים הלא הוא: גדול כבוד הבריות שדוחה ל"ת שבתורה:[27] כבוד הבריות הוא דרך ארץ בכלל ופרט ואין גם דבר א' יוצא מן הכלל ומן הפרט, אם כן כמה גדול כחו של דרך ארץ בהוראה! עברו בקרב הגוים וראו והתבוננו מאד בספרי הוראותם ואמרו הן היתה כזאת!

ברם לא אכחד תחת לשוני כי הגמרא והפוסקים הקטינו הדבר ואמרו של"ת שבתורה הוא לאו דלא תסור כלומר לאו דרבנן דוקא הוא דוחה וקראו אותו ל"ת שבתורה משום דכל איסורי דרבנן מלאו דלא תסיר מן הדבר אשר יגידו לך נפקי כדאמרינן בברכות דף י"ט ע"ב: אמר רב יהודה אמר רב המוצא כלאים בבגדו פושטו אפי' בשוק, מ"ט אין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד ה', כל מקום שיש חילול ה' אין חולקין כבוד לרב, ת"ש גדול כבוד הבריות שדוחה ל"ת שבתורה, תרגמה רב בר שבא קמיה דרב כהנא בלאו דלא תסור, אחיכו עליה לאו דלא תסור דאורייתא, כל מילי דרבנן אסמכינהו אלאו דלא תסור ע"כ: וכן פסקו כל גדולי ההוראה הרי"ף הרמב"ם הטור הרב ב"י וכל האחרונים: מ"מ כלל גדול הוא בעיני כל יודעי דת ודין, בתורה ובדרך ארץ כדברי ר' יוחנן בגמרא דב"ק דף ע"ט: בא וראה כמה גדול כבוד הבריות שור שהלך בהגליו ה', שה שהרכיבו על כתפיו ד', שנתן טעם זה לתשלומי ד' יה'; ועוד רבים המה האיסורים מדרבנן התקנות, הגזירות וכל שאר האיסורין הנכללים בדברי סופרים, וגם בימים האלה ובזמן הזה כבוד הבריות או דרך ארץ כלל גדול הוא בהוראה:

ו.

בכל הכללים המורים הולכים אחריהם ועל פיהם יורו בין דין לדין לאיסור או להיתר וגם כלל כבוד הבריות אשר במלות שונות נוכל לקרותו נ"כ דרך ארץ דוחה כמה ל"ת שבתורה בלאו דלא תסור כאשר נראה הלכה למעשה בש"ע א"ח סי' י"נ ס"נ: אם נודע לו בשבת כשהוא בכרמלית שהטלית שעליו פסול לא יסירנו מעליו עד שיגיע לביתו דגדול כבוד הבריות; ובס' שי"ב משום כבוד הבריות התירו

מיום כפורים א' עד יום כפורים אחר או לא היו נכנסים כלל: אמנם כאשר נבנה בית הדש ראוי להיות בית אלהים באשר העמדו משוררים מהללים לה' בהדרת קדש ונסדרו כל שאר הדברים הנוגעים עבודת ה' בימינו בסדר נכון, אם ידעו כל הבאים למה באו שם ולפני מי הם עומדים, אז נוספו כמה וכמה ספסלים בבה"כ כי גם הבחורים הסוררים היו מעשרה הראשונים המה העומדים על הספסלים להוד והדר בית ה' ועוז וחדוה היו במקומו: — התנערו מעפר קומו גם אתם יושבי פ ד מ נ ט י ואז יודע כי יראת ה' על פניכם ובלבבכם אמת:

[27] שם יט, ב.

עליך שהרי כהנים פניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי השכינה וכו' ומתבאר שם דטעמא מפני כבוד צבור; ועוד כמה דברים נדחים מפני כבוד צבור וטרח צבור! המה דוחים מילתא דאיסורא בקום עשה במילתא דרבריהם, כההיא דיומא דף פ' דאמרינן ובעשור שבחומש הפקודים קורא על פה, אמר רב הונא בריה דר' יהושע לפי שאין גוללין ס"ת בצבור משום כבוד צבור ופי' רש"י שיהיו מצפין ודוממין לכך, לפי' קורא על פה, אף כי דברים שבכתב אי אתה רשאי לאמרם על פה, מיהו מוכח דהוי מדרבנן כמובא בקונטרס אחרון שיורי ברכה להרב חיד"א: והדבר תלוי במהלוקת אי דחו עשה ולא תעשה דתורה או לא, דבטור סי' קל"ט לענין ברכה לבטלה מפני כבוד צבור נ"ראה דדחה, אבל התוספות פ"ב דר"ה[24] אמרו דאינו אלא מדרבנן; אך במקום מצוה דרבים נדחה ל"ת דיחיד כדאמרינן בפ' שלישה שאכלו[25] דר"נ שחרר טבי עבדו להשלימו לעשרה, ומקשינן התם והא מצוה הבאה בעברה היא דכתי' לעולם בהם העבדו, ומשני מצוה דרבים שאני: ועוד מצינו שאם טעו צבור ויצאו משורת הדין בדברים שהם חייבים לא מטרחינן להו לחזור ומה שעשו עשוי, לא מיבעיא היכא דלא מצו לתקן אלא אפי' היכא דמצו לתקן אין מהזירין אותם, כדאיתא בשלהי פ' תפלת השחר:[26] תניא טעה ולא הזכיר ר"ה שחרית אין מהזירין אותו מפני טרח צבור; ועוד איתא שם דף כ"ז: אמר אבידן פעם אחת נתקשרו שמים בעבים כסבורים העם שחשיכה, ונכנסו לבה"כ והתפללו של מוצאי שבת בשבת, ונתפזרו העבים וזרחה החמה, ובאו ושאלו את רבי, אמר להם הואיל והתפללו התפללה, ואמרינן התם שאני צבור דלא מטרחינן להו, וכן כתב הטור בסי' רל"ה דאע"ג דלכתחילה אין לקרות ק"ש קודם צאת הכוכבים כסתמא דמתניתין, מ"מ נהגו עכשיו לקרותה לפי שהצבור מתכנסין לתפלת המנחה ואילו לא היו קורין שמע של ערבית עד צאת הכוכבים היה כל א' הולך לביתו והיה טרח אליהם להתקבץ אח"כ ומפני טרח צבור התירו: והכללים האלה גדולים כל כך עד כי עודנה מחלוקת בין הגאונים, אם הצבור יכולים למחול על כבודם, ואיך יקטן מהם דרך ארץ הכולל אותם ומוסיף עליהם?

ואל יאמר האומר דשני כללים האלה אינם נוגעים את הצבור כי אם לענין התפלות ובה"כ (א) כי אולי יכולים אנחנו להנהיגם ג"כ בכל המקומות ובכל הדברים

---

[24] צ"ל פרק בתרא דר"ה וני' שהכוונה עמ"ש תוד"ה הא בסוף (לג, ב) שיטת ר"ת

[25] ברכ' מה, ב וצ"ל דר"א שחרר עבדו.

[26] שם ל, ב ועי' מ"ש רש"י בשם בה"ג.

(א) גם עבודת בית אלהים צריכה סידור כפי טרח צבור, והידור כפי כבוד צבור בימים האלה ימי חירות, כי אם לעת עתה בקצת קהלותינו אין עשרה בימות החול ומתי מספר בשבתות ובמועדים, מהר מהר בתי תפלותינו יהיו שוממין מבלי באי מועה, כי באמת ברובם ראינו שעוריה ולא סדרים עד כי הרפה לכל בן דעת לשבת ולהמנות בין אנשים הבאים בבית ה' לכבדו בתפלותם ובעבודתם ומגדפים אותו בכל כחם ובכל תנועותיהם ואין כהה לשבר רק בהקל טרח צבור והכבד כבוד צבור כאשר ראינו מעשה ב מ נ ט ו ב ה עיר ואם בישראל: גם שם (אם אמת המספר) היה ערבוב טרח ולא כבוד ואנשים נכבדים ורוב הבחורים לא היו נכנסים בבה"כ

בבת אחת הרי זה גרגרן. בב' דרך ארץ: הן בביאור פסוקי תנ"ך כגון הא דסוטה דף מד: ת"ר אשר בנה אשר נטע למדה תורה דרך ארץ שיבנה אדם בית ויטע כרם ואח"כ ישא אשה וכו' בכל מקום ובכל ענין דרך ארץ הוא שם הנאמר על ההנהגה המדינית, דרך קלה וכשרה לנטות אתרי רבים במנהגים נכונים או השובים כנכונים בעיני רוב אנשי החברה, מנהגים אשר לא יפלו תחת סוג מצות מעשיות, או חובות שבין אדם לחבירו, שחייבה אותם הת האלהית. ולכן מצות המעשיות שהן דברי אלהים חיים לא ישתנו לעולם והן שוות בכל מקום ובכל זמן אך מצות דרך ארץ שהן תולדות השכל המרותיי משתנות הנה לפי המקום ולפי הזמן, עד כי יש דברים שבמקום אחד או בזמן אחד דרך ארץ הוא לעשותם, ובמקום או בזמן אחר דרך ארץ שלא לעשותם, כגון גילוי הראש שהרפה היא לאנשי קדם ובבוד ליושבי צפון, כדרך שממלכה א' יש לה חקים ומשפטים שונים ממלכה אחרת:

מכל האמור עד הנה נמצינו למדים כי אע"פ שדרך ארץ מצות אנשים מלומדה כלה חלק אדם ולא נחלת אמרי אל, מ"מ מדה טובה היא לבני איש ועליה ועל כל כיוצא בה אמרו חכמינו: לעולם אל ישנה אדם מפני המחלוקת[18] — נהרא נהרא ופשטיה[19] — פוק חזי מאי עמא דבר[20] — לעולם אל ישנה אדם מן המנהג שהרי משה עלה למרום ולא אכל, ומלאכים ירדו ואכלו[21] כי גם בדברים המוסריים הולכים אחר הרוב, הזקה שאין הציבור עושה דברים שאינם הגונים, כי רבים יחכמו יותר מן היחיד, בעדם ימים ידברו ורוב שנים יודיעו חכמה: לכן יפה כפלים ת"ת עם דרך ארץ שיגיעת שניהם משכחת עון, ובתערובת המוסרי הזה (אם נוכל לדבר כן) דרך ארץ היתר הוא הוא חתיכה הראויה להתכבד לפני האורחים, הוא דבר שיש לו מתירין, בריה שלימה שאפי' באלף לא בטיל, כחא דהיתרא עדיף, תתאה גבה, אם כן הלא יוכל דרך ארץ להיות כלל בהוראה?

ד.

אעפ"י שאין ראיה לדבר זכר לדבר, שהרי מצאנו כמה גדולים הם כבוד צבור ושרח צבור, אשר שניהם אינם כי אם חלק דרך ארץ שכללו כבוד צבור דעדיף מכבוד ת"ח כדאמרינן בפ"ק דקדושין:[22] מנין לזקן שלא יטריח שנא' והדרת פני זקן ויראת וכו' ועדיף מכבוד כהן ק"ו מת"ח כמובא בתשובות הרשב"א סי' קט"ו ודוחה כביכול השכינה, כדאמרינן בפ' אלו נאמרין[23] א"ר יצחק לעולם תהא אימת צבור

---

[18] פסח' נא, ב במשנה.
[19] חול' יח, ב.
[20] ברכ' מה, א.
[21] ב"מ פו, ב.
[22] קידוש' לב, ב.
[23] סוטה מ, א.

לכן אליכם אישים אקרא אנשים חכמים וידועים ראשי אלפי ישראל אשר בכל מקום, קומו והאספו יחדיו לקנא קנאת ה׳ ולהלחם מלחמתה של תורה, להראות אל העמים את יפיה ואת טובה ואל בניה בני ישראל את אהבתה ואת צדקתה ואל יבוזה אם וקנה אמם כאשר יראו להתחדש כנשר נעוריה. דדיה ירווה בכל עת ובאהבתה ישגו תמיד: ובמלחמה הזאת אין לכם להחליץ כי אם בכלים חמחזיקים ברכה לישראל בני שלום ודרך ארץ כי תלמוד תורה היה לנו לתשועה במלחמות הגלות, ודרך ארץ יהיה לנו לעזר במלחמות החירות סייג אדיר לתורה, ושניהם ינדילו למעלה למעלה את שם ישראל המורה גדולה בתורה ובדרך ארץ, כברכת המלאך ליעקב כי שרית עם אלקים ועם אנשים ותוכל[16] כפי הפשט וכפי המדרש: נתגוששת עם העליונים (התורה) ועם התחתונים (דרך ארץ) ויכולת:[17]

אולם רבותי הקדושים אל תעצבו ואל יחר בעיניכם כי ראיתם אותי הנה, כי כבר דברתי ואשנה תורה היא וללמוד אני צריך, לא ללמד ולהורות אני בא כי אם ללמוד לשמוע ולעשות ככל אשר יורונו דבריכם דברי חכמים בנחת נשמעים: רק שאלה אחת קטנה אני שואל ממעלתכם: דרך ארץ כלל הוא בהוראה?

ד.

דרך ארץ מדה גדולה היא בתורתנו הקדושה, עד כי אב החכמים אשר הוסיף ארבע מאות ספסלים בבית המדרש, ר׳ אלעזר בן עזריה נשיא ישראל עשירי לעזרא אמר במוסרי אבות, אם אין תורה אין דרך ארץ, אם אין דרך ארץ אין תורה; וביאור דרך ארץ כפי דעתי ההלושה הוא כדברי החכם דון יצחק אברבנאל הנכוחים והישרים אשר כתב שם במס׳ אבות: „דרך ארץ הוא שם נאמר על ההנהגה המדינית כפי השכל המדותי בין בני אדם, ולכן נקרא דרך ארץ, לפי שאינה הוראה שמימיית אבל היא דרך אנשי הארץ כפי שכלם והנהגת מדותיהם . . . ואמנם מה שבא בתורה בין אדם לחבירו לא נקרא דרך ארץ כי אם מצות מעשיות או גמילות חסדים וכדומה מאלו הלשונות עכ״ל: ועל פי הדברים האלה יבוארו ג׳כ דברי ר״ג בנו של ר׳ יהודה הנשיא: יפה ת״ת עם דרך ארץ, כלומר שיפה התחברות השכל והדת, שההנהגה המדינית שהיא מפעל השכל המעשי מיפה ומקשיטה ההנהגה התורייתית, כי האדם האוחז בזו וגם מזו לא ינה ידו ירא אלהים הוא ויוצא את שתיהם, כי תלמוד תורה ודרך ארץ הנאחזים יחד מרחקים אותו מן החטא ומקרבין אותו לידי זכות, רוח המקום נוחה הימנו, ורוח הבריות נוחה הימנו, מלאכתו קלה עליו, מעשיו מתברכין, ויגיעתו משכחת עון, נאה דורש ונאה מקיים, הולך ושוב גם עם אלהים גם עם אנשים:

ואף בכל מקום אשר נמצא בתלמוד בבלי או ירושלמי שם דרך ארץ, הן במדות טובות כנון בברכות דף לב: ד׳ דברים צריכים חיזוק, תורה, מעשים טובים, תפלה ודרך ארץ, הן במילי דעלמא, כנון הא דפסחים פ״ו: תניא השותה כוסו

---

[16] בראש׳ לב, כט.

[17] ברי״ר פ״עה, ג.

ואף את"ל דב"ד גדול הוא, מי יודע אם יגדל בחכמה ובמנין על כל בתי דינין שתקנו האיסורים שהוא בא להתיר? היכול ב"ד לבטל דברי ב"ד חבירו אם איננו גדול ממנו בחכמה ובמנין?

אנכי לא אשיב אפי' דבר אחד אל כל השאלות הגדולות האלה מפני ג' טעמים: א: כי אנכי לא באתי להכנס בדבר שיש בו מחלוקת אפי' במצוה קלה, כ"ש שלא אכנים ראשי בין ההרים הגדולים האלה: ב: שכבר קדמוני אחרים בימים האחרונים הלא המה החכם החריף ברוך בענדט גאיטיין בס' כסף נבחר ח"ב כלל ע"ט, שהביא בארוכה כל שקלא וטריא דגמרא וישיטות רוב הפוסקים על כלל ההוראה אם יש כח ביד החכמים לעקור דבר מן התורה או לא; והחכם החוקר יצחק שמואל ריגיו אשר בקונטריסו מאמר התגלחת, בטוב טעם ודעת נשא ונתן על כלל השני אם יכול ב"ד לבטל דברי ב"ד חבירו אפי' איננו גדול ממנו בחכמה ובמנין: ג: שאנכי באתי ללמוד ולא ללמד לקרב ולא להרחיק וכל המכנים את ראשו בין ההרים הגדולים האלה מתנשא לאמור אני אמלוך ויפריד ההבילה טרם הֶאֱבֶה וְהָקְשֵׁר: לכן אמרתי אני בלבי כאשר יתאספו יחד חכמי ישראל המה יעמדו יחדיו למשפט בדבר הגדול הזה, והלכתי בדרך אחרת, ועל יסודות אחרות יסדתי הבית אשר יכון עליו הסיג הצריך אל תורתנו כדי שלא תשתכח ולא תאבד ח"ו מישראל, דברים שלא תפול בהם שום מחלוקת; דברים ההשובים גם בעיני החכמים החסידים והצדיקים הרבה אשר ישענו עליהם להתיר איסורים רבים, דברים אשר לא ראיתים עוד בספרים החדשים אשר קראתי על ענינים כאלה, דברים אשר יצאו מפי חכמי התלמוד וסמכו עליהם פעמים רבות הראשונים והאחרונים לפי צורך המקום והזמן, כללים גדולים בהוראה, הראויים לסמוך עליהם ולהורות על פיהם, ואם עד היום הזה לא השתמשו בהם חכמי ישראל רק בדברים קלים, היא כי צרכי השעה לא היו דחוקים כהיום הזה:

וכאשר יגעתי ומצאתי שמחתי כמוצא שלל רב, כי כל ימי נצטערתי על הדבר, שהתורה שבכתב והתורה שבע"פ נראות כסותרות זו את זו, כי תורה שבכתב דרכיה דרכי נועם, וכל נתיבותיה שלום יסודתם בהררי קדש דרך ארץ והיות עד כי חכמים רבים ועצומים עברים ונכרים אמרו שתורת משה לבדה תכונן בחקיה כסא דרור בין הגויים הן בממשלת עם הן בממשלת מלך, ותורה שבע"פ נראית כבורחת מן החירות כאיש הנס מפני הנחש, עד כי רבים אמרו שהתלמוד והחירות אש ומים אשר לעולם לא יתלכדו יחד, דברי שופטים פוחזים חכמים בעיניהם אשר לא ראו מימיהם פני המשנה והתלמוד המבארים תורת משה, שהרי ברור מללו שפתי חכמי המשנה אם אין תורה אין דרך ארץ, אם אין דרך ארץ אין תורה,[13]—יפה ת"ת עם דרך ארץ שיגיעת שניהם משכחת עון,[14] ובברייתא אמרו אין לך בן חורין אלא מי שעוסק בתורה:[15]

---

[13] אבות פ"ג מ"כא.

[14] שם פ"ב מ"ב.

[15] שם ברייתא דקנין תורה (פ"ק) ב.

אחיהם הנפוצים על פני כל הארץ דברי שלום ואמת, וקימו וקבלו היהודים אשר בכל מקום את אשר החלו לעשות ואת אשר כתבו להם חכמיהם והדברים ההמה לא יעברו מתוך היהודים וזכרם לא יסוף מזרעם.

הלא ראינו מעשה בתקנה הגדולה אשר תקנו רבינו גרשון וסיעתו, שלא ישא אדם אשה על אשתו, שבראשונה לא קבלוה כי אם קצת מארצות הצפון, וברבות העתים נתפשטה בכל גולת ישראל, ימה וצפונה תימנה ומזרחה, גם בממלכות שדתי המלך אינן אוסרות ועודנו קיים המנהג, לישא נשים הרבה לשאר אנשי המלכות, אף כי יצר לב האדם רע מנעוריו חזק ומתגבר בדבר הגדול הזה; ויותר, התקנה הגדולה ההיא לא נתקנה אלא עד סוף האלף החמישי,[10] ובכל זאת לא עברה מתוך היהודים רעננה רבת טוב לבית ישראל נושאת ענף ועושה פרי:

מכל הדברים האלה נלע"ד כי הקיבוץ הכללי הזה אף כי לא דבר קל הוא, אפשרי הוא, ואם תוהלתי נכזבה לא בזבה כוונתי, כי כוונתי טובת כלל האומה, גם כי אמרתי עם המשורר:

אדברה, לכל איש, ואם לא, למקצת,
ואם לא, לאחד, ואם לא, לעצמי;

אם לא יוכלו להתקבץ כל רבני גולת ישרון יכולים לבחור הרע במיעוטו ולהקביץ רובם או קצתם, ואם גם הדבר הזה לא יהיה ולא יבא, האל הבוחן כליות ולב ידיעני לקף זכות והיתה לפניו המחשבה כמעשה:

ג.

אמנם כל החקירות וכל הטענות האלה גם כאשר תהיינה נכוחות למבין וישרות למוצאי דעת יסדו יסוד בלתי בנות עליו בית קטון או גדול, כי כל איש יוכל להשיג ולומר: אמת כי הקיבוץ הכללי או הפרטי הזה הכרחי, ואולי גם אפשר: אך מי יודע אם נתנה רשות לחכמים לנתוץ ולנתוש לבנות ולנטוע לעשות סייג לתורה? היש כח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה? והכח הזה הוא רק בהוראת שעה, או גם בהלכה למעשה, בהלכה לדורות? היקרא הקיבוץ הזה בית דין הגדול שמצוה לכל ישראל לשמוע לו ואסור להמרות את פיו[11] שעליו נאמר בפ' שופטים ובאת אל הכהנים הלוים ואל השופט אשר יהיה בימים ההם ודרשת והגידו את דבר המשפט:... על פי התורה אשר יורוך ועל המשפט אשר יאמרו לך תעשה לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל... אפי מראין בעיניך על הימין שהוא שמאל ועל השמאל שהוא ימין שמע להם?[12]

---

[10] ע' מהרי"ק ק"א בסוף.
[11] רמב"ם הל' ממרים רפ"א.
[12] ע' ספרי שופטים יז, יא. אמנם ע"ע ירוש' הוריות פ"א ה"א.

ידעתי גם ידעתי כי ישראל נפוצים המה בחמש (!) כנפות הארץ, כי שונים ורחוקים מאד המנהגים ממקום למקום, ושונות ורחוקות יותר הדעות בין מדינה למדינה בין ממלכה לממלכה: רק ידעתי נ"כ כי הכמות האדם הקריבו המרחקים, ובני איש קלים מנשרי שמים לעת עתה — ירוצו ולא ייעפו על הארץ ועל המים מבלי פחד אויב ואורב בדרך, ואם אבותינו ללכת ממקום למקום היו צריכים להתעכב בדרך חדשים או שנים, אנחנו נלך אל המקום ההוא באיזה ימים או באיזה שעות, עד כי בחלק הזה הקיבוץ הוא לא לבד אפשרי אך קל מאד, כי כל הכמי ישראל בשליחות הקהלות הקדושות אשר בעת הזאת ברך ה' בעושר ובכבוד, יכולים הם בזמן מעט להתקבץ באחת מן הערים הגדולות אשר על חוף הים, או היושבת כנקודה בתוך העיגול בקרב רשתות דרכי ברזל הבאות אליה מכל פנה:

אם זה יותר מת"ת שנים בימים אשר אין בהם הפץ לכל אדם, ימי צרה הוכחה ונאצה לישראל, ימים שהדרכים ארוכות וקשות משתבשות בגייסות, רבינו גרשון וסיעתו[8] יכלו להסכים עם כל חכמי צרפת אנגר[9] ואיטליא כל התקנות אשר תקנו ואשר קבלו בכל הארצות ההנה, איך לא יוכלו בימים האלה ובזמן הזה להתאסף יחד כאיש אחד חברים כל הכמי ישראל הקרובים והרחוקים?

הלא ראינו אם לא שמענו את דבר הסנהדרין אשר היה בפאריס זה ארבעים וארבע שנים, אשר התקבצו שם רוב חכמי צרפת אולאנדא איטליא וקצת ערי אשכנז? אמת הדבר כי הוא גזירת מלך, אך יש עוד הבדל רב מאד בקלות המרוץ, בעושר ובכבוד קהלות הקדש בין הימים ההמה והאלה; עוד אמת כי מן הקיבוץ הגדול ההוא לא יצאו כי אם גזירות קלות, אך תכלית הקיבוץ ההוא לא היתה כי אם להועיץ יחד להשיב דבר אל כל שאלות המלך, כי השעה היתה דחוקה כזאת, אמנם גם התשובות אשר השיבו גם הגזירות אשר גזרו סללו לנו הדרך ללכת בה בכל אשר ישאלו צרכי הזמן, לכן נלע"ד כי מצד הזה הקיבוץ הכללי הזה אפשרי הוא:

וקירוב המקום יקרב את הדעות: דבר ידוע כי יש הבדל גדול בין דעות היהודים אשר בצרפת, ובין דעות היהודים אשר בפולין, בין היהודים היושבים בארצות הצפון ובין היהודים היושבים בארצות המזרח, דעות הנוגעות גם את החכמים העומדים על כס ההוראה: אמנם ידוע נ"כ כי אף החכמים הצדיקים והחסידים הרבה אשר בפולין ובארין קדם יודעים דעת, ואם רובם ככולם חכמים גדולים בתורה, רבים חכמי גם כן בדרך ארץ, ומתוך הויכוח תתברר האמת ויתלבנו ויצרפו כל הדברים הסתומים, על פי תורה שבכתב וכללי תורה שבע"פ, עד כי יעשה סיג לתורה בהתיר כל האיסורים שעל פי הכללים ההמה יש כה ביד הכמים להתיר: אז אין ספק כי גם החכמים החסידים יקבלו ויקיימו את הסיג ורבו הכמי ישראל לדבר אל כל

---

[8] המשל אינו מדוייק, כי אצל הדר"ג היה התקנה בעיקרה מקומית בלבד ונתפשטה אחרי כן כתקנה המתאימה לצורך הזמן והמקום — ועוד יש הבדל בין תעודת האסיפות בתקופת האימנציפציא שבאה להקל וגם לבטל, ובין חדר"ג שבעיקרה היא לחומרא ומסתייעת הרבה מן מצב חברתי שהיה לסעד לחדר"ג, כי המנהג כבר היה שורר שלא לקחת יותר מאשה אחת.

[9] אנגר שוה לAngers ועי' Gallia Judaica צד 63.

ב.

לכן אף כי צעיר אנכי בימים ובחכמה זנב לשעלים אזרתי כגבר חלצי ואתחזק לבא ולהתיצב לפני מלכים בתורה ובחכמה ראשי אלפי ישראל ולדבר אתם משפטים כי אמרתי עם המשורר הנעים והנבון שמואל דוד לוצאטו: „נמלה קלה על הארץ תרמש וממנה נאלף מוסר: יראו גדולים פעולת צעיר חילם יאזרו יגדילו תושיה יתר שאת עשר ידות". כי ידעתי שגם ניצוץ קטן יעלה אש שלהבתיה, כי צללו באזני דברי רבותינו ז"ל: „במקום שיש חילול ה' אין חולקין כבוד לרב . .[4] עת לעשות לה' הפרו תורתך, דפרו תורתך משום דעת לעשות לה'"[5] עת לנתוץ ולנתוש לבנות ולנטוע, לא עת לחשות או לדבר „מיטב שיהיו שוגגין ולא יהיו מזידין"[6] כי מה לנו אם בשוגג או במזיד תשתכח תתהלל התורה כלה מישראל? אהה ה' אלקים! אם לא נקדים רפואה למכה, גדול כים שברנו מי ירפא לנו?

בתהלה אמרתי מי אנכי ומי היי אשר אשמיע בחוץ קולי אשר אשלה שמי על פני הון? לא אדבר רק אל הכמי פ"מ"נ"י[7] המכירים את שפלות ערכי אך רואים כמוני את דוחק השעה ואם לא ייטבו דברי בעיניהם כונתי תרצה לפניהם וידינוני לכף זכות: אמנם איך יערבו את לבם לקרבה אל המלאכה ומה יוכלו לעשות בדבר גדול כזה עשרה חכמים המורים הוראה לשבעת אלפי איש? גם אם יתאספו יחד כל הכמי איטליא אשר מפיהם חיים כשלשים אלפים יהודים עוד המה מעט מזער לשים יד לעשות סייג לתורה הן להוסיף והן לגרוע! כל פועל לתכלית הוא פועל, והחכם בוחן את טבע פעולתו בכל ענייניה הראשונים והאחרונים טרם יפעל כדי שתהא הכונה הטובה לא תצא רעה: כן המחשבה הראשונה אשר תעלה בלב כל החכמים המתאספים לעשות סייג לתורה היא טובת התורה ושומריה, והמחשבה השנית היא לדעת את הפעולות תכשרנה בכונה מה תעשינה גזירותיהם ומי יקבל אותם, מחשבות אשר עד הנה לא יצאו מן הכח אל הפעל מפני מיעוט הנוזרים והמקבלים הסרים למשמעתם מחשבות אשר נזורו אחור מפני היראה יראת הכמה פן יתגודדו בני ישראל אגודות אגודות: כן שמענו באזנינו וקראנו בפינו במגילות העפות להגיד חדשות כי פעמים רבות ובמקומות רבים ובפרט באשכנז התקבצו יחד חכמי ישראל לעשות סייג לתורה בגזירות ותקנות אשר אנחנו לא שמענו ולא ראינו עד היום כי לא נגזרו ולא נתקנו:

אך כל הספיקות והדאגות הישרות האלה תעברנה כעשן לפני רוח בקיבוץ כללי בקיבוץ המחובר מרוב חכמי גולת ישראל; הדבר הגדול הזה בחשבון זר ונפלא מאד מאד בעיני רוב קוראיו לאמר: הקיבוץ הזה הכרחי הוא אך איננו אפשרי, מעבר לים הוא, ומי יעביר לנו את הים? אולי שחקו עלי גדולים וקטנים אך אנכי שמתי פני כחלמיש ידעתי כי לא אבוש; אם למשפט נעמדה יחד קרוב מצדיקי אם ישעו מעלי ואדברה אני אולי אצדק:

---

[4] עי' ברכות יט, ב. „כל מקום . . ."

[5] סוף ברכי במשנה.

[6] שבת קמה, ב.

[7] פדמנטי מחוז באיטליא Piemonte מורכב מן Pie di Monte

הכח והגבורה לעבוד ולעמור בין כל הגזירות והשמדות אשר כתרוהו כאלפים שנה, לשמור ולעשות את כל מצות אלהיו באהבה ולחבבם לבניו; בו מצא מנוחה לנפשו העיפה ולרוחו הקשה, בו התחזק בעד עמו ובעד תורתו כי למחיה שלחו אלהים לפניו: אך זה משפט האדם ומעשיהו, כל המוסיף גורע, עת וגבול לכל חפץ תחת השמים, ופורץ גדר ישכנו נחש: גם בדעות גם בחכמות אמר הרמב"ם[1] דרך הבינונית הוא הדרך הישרה, והנוטה אל אחת משתי הקצוות הוא חוטא, וישלמה אמר בחכמתו[2] אל תהי צדיק הרבה ואל תתחכם יותר למה תשומם.

כן קרה לאבותינו בני ישראל בעון העתים אשר עברו עליהם, בעונותינו ולא בעונותיהם; הצרות החזיקו את לבבם לאהבה את ה' ולדבקה באחיהם הלחוצים אתם, לדאוג ולהפרד מאת שוביהם הלוחצים אותם; הנה הטו את שכמם לסבול ויהיו למס עובד; כפאום כמצורעים בבית האסופים, כמתים בין החיים. העמים אשר סביבותיהם, הקריבום לתלמוד תורה וירחקום מדרך ארץ: אז כעשב השדה פרחו ביניגו כל הגזירות והגדירות, מנהגי חסידים ומנהגי ותיקין אשר מעלות השחר עד צאת הככבים לא ירפו את האיש היהודי עד בלעו רקו והבדילו אותו מכל איש נכרי, והעלימו ממנו מנהגי ארצו ומדינתו, כיושבי כדברים אשר אין להם דבר עם אדם, אז הקבלה נשאה קולה בדברים זרים ועגינים חדשים לא שערום אבותיהם, אז תלמוד תורה נסרד מרעהו אשר בנפשו ד ר ך א ר ץ, וידל מאד בבוד ישראל בפרידתם:

ויהי כרוב הימים ויקל ה' את עול העמים מעל צואר בני ישראל ויתערבו בגויים וילמדו מעשיהם לשונותם ומדותיהם, ויכשל בהם לסבול את כל המשמרות אשר שמרו אבותם, תלמוד תורה רפה בידם, אך לא עזבו את תורת ה' אשר למדו בימי נעוריהם כי לבם עודנו נכון עמו ונאמנו בבריתו: אמנם דור הולך ודור בא, דרך ארץ הולך וגדל ותלמוד תורה הולך ודל, לבם של ראשונים כפתחו של אולם ושל אחרונים כחודה של מחט, האבות שלחו ידם בקצה המטה בהלך דבש התורה ויאורו עיניהם, והבנים יצאו לראות בבנות הארץ ותדבק נפשם בם, ויבוזו ליקהת אם, לא יבדילו בין קדש לחול, בין מצוה קלה לחמורה, לציים המה יליצו על דברים אשר לא ידעו מקורם וטעמם. בשם יהודים יכונו ובילדי נכרים יספיקו:

באזנינו שמענו כי כן קרה לאחינו בני ישראל הקרובים אלינו והרחוקים ממני, הארצות אשר היו שם בני חורין, ועתה אשר קרא ה' דרור גם לארץ הזאת גם עלינו תעבר־כוס התרעלה נשתה נשכר ונתערה! הלא ראינו איך התורה נפלה משמים ארץ בשנים מעטות, איך אבות אכלו בוסר ושיני בנים תקהינה, איך שלח ה' רעב בארץ לא רעב ללחם ולא צמא למים כי אם לשמוע את דבר ה', ואם אין דורש ואין מבקש, תורה מה תהיה עליה? הם כי לא להזכיר, תשתכח תאבד מישראל!

---

[1] הלכ' דעות פ"א ה"ד.
[2] קהל' ז, טז.

אל החכמים היושבים על מדין לתורה ולתעודה בקהלות הקדש אשר בכל נפוצות יהודה וישראל:

מכתב אלקים הוא חרות על הלוחות. אל תקרי חרות אלא חירות.
ברייתא דאבות

א.

אין בארץ איש יודע דעת כמוך כערל, אשר יתבונן בשובה ונחת את כל התלאות אשר מצאונו, ואת כל הצרות אשר עברו עלינו מיום גלותנו מעל אדמתנו עד היום הזה. ולא יתפלא ולא יאמד כחכם הצרפתי שָׁטוֹבְרִיאָן[1] לעיני חומות ירושלים, אם הבנים שמחה היתה כאלמנה, עיר שֶׁחָרְבָה לה יחדיו שבטי יה שבטי ישראל בגדולתם ובשפלותם: „עם עֲבֹר עודנו היום כאשר היה זה חמשת אלפים שנה: (א) הוא ראה שבע עשרה פעמים את חרבן ירושלים ולא נמס לבו: הפרסיים, היונים והרומיים היו כלא היו, והעם הקטון הזה אשר כבר היה לעולמים עודנו היום ט־ור מכל עֲבַר נָבר: הוא עבר על פני כל הארץ ואין בידו כי אם ספר תורתיו וקורותיו . . . מופת גדול הוא זה בין הגויים אצבע אלהים הוא . . .״ כן הוא: היה עם אחד מפוזר ומפורד בין כל העמים על ארבע כנפות הארץ, מורדף בלי חשך עשוק ורצוץ כל הימים, אויביו בנפש הקיפו עליו, והוא ככפיר יבטח ולא יפחד מפני נונשיו, דלו עיניו למרום גואלו הזק, בו יתאמץ לפני שוסיו ועזב לאחרים חילו, יתן למכהו לחי ישבע בחרפה, הערה למות נפשו ולא נתן תפלה לאלהים.

עמי עמי מה יקרת בעיני נכבדת! נדול היית בארצך וגדול היית בארץ שוביך, מכל משמר שמרת שמך מכל שמץ טומאה, ותעזב כל תענוני בני האדם, ותעזב עושר וכבוד, ותבחר מות מחיים ולא עזבת את תורתך; אך כרוב צרות רבה גבורתך, כרוב הרפה אמונתך, להם צר ומים לחץ היו לחמך ומימיך, ימיך ינון ולילותיך עמל, ואתה הגית בתלמוד תורתך יומם ולילה ותתענג!

רבים היו הדברים אשר היו בתומכי עמנו במצוקותיו, דברים שאדם אוכל פירותיהם בעה״ז והקרן קיימת לו לעה״ב ותלמוד תורה כנגד כלם: בו מצא ישראל

---

[1] Châteaubriand סופר צרפתי מפורסם בין גילו של נאטינארה (1768-1848)

(א) המספר הזה או נאמר בדרך נוזמא או טעות נפל בו כי אע״פ שיש הבדל בחשבון בריאת עולם בינינו ובין הנוצרים כמאתים וחמשים שנה, מ״מ גם בחשבוננו גם בחשבונם לא עברו עוד שלשת אלפים ושמונה מאות שנה מלידת אברהם אבינו.

אמנם בכל זאת יש חשיבות פרטית למאמרו של ריי"ג. כי מלבד הרעיון הגדול של קבוץ כללי, שמצא בו הבטוי הכי רצין ונובע ממעמקי לב טהור, יש בו חומר השוב היסטורי, כי הוא מעיר כלאחר יד על צרכי השעה של ומנו ואפשר ללמוד ממנו כמה דברים בנוגע ליהודי איטליא שבזמנו.

הקושב שעליו יסוב כל מאמרו הוא לתת מקום ל„דרך ארץ" בהוראה. דרך ארץ הוא לוקח במובן שניתן למליצה זו מאת דון יצחק אברבנאל לאבות פ"ב מ"ב „יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ", ז' א' שדרך ארץ מובן אחד לו עם „תרבות" או קולטורא, ומזה מסתעף שכל שאלות זמננו הן בעיקרן אינן חדשות, כי התלמוד השתדל תמיד להביא בחשבון גם את התביעות של דרך ארץ בפסקי הלכותיהם. להלק דרך ארץ שייכת סוגיית כבוד הבריות, וכן כבוד הצבור וטורח צבור. וכן יש לריי"ג חוש מפונק מאד בנוגע לתקנות המכוונות לגידול הנערים ברוח הדת ולקרבם אל עבודת ה'. — וזה גוף הקונטרס:

התקונים הנחוצים לתקופת האימנציפציא, הרי גם החסידים יקחו חלקם בזה: „אמנם ידוע נ"כ כי אף החכמים הצדיקים והחסידים הרבה אשר בפולין ובארץ קדם יודעים דעת, ואם רובם ככלם חכמים גדולים בתורה, רבים חכמו נ"כ בדרך ארץ . . ." ובנקודה זו היה נוטה משד"ל שנלחם בגלוי על ה„מקובלים" ודחה בשתי ידים את אליהו בן אמוזג הרב מליוורנא בעל א ם ל מ ק ר א על התורה ומחבר ספרים ומאמרים שונים וביניהם תיאולוגיא יהודית בשפה איטלקית: Teologia dogma-tice apologetica per Elia Benamozegh. Livorno, 1877. עי' באוסף מכתביו האיטלקיים של שד"ל המכתבים שערך אל אליה בן אמוזג.

ריי"ג לא התכוון לכתוב מגילה עפה ולהטות לב הקוראים אל שיטתו, כי הוא לא חפץ לתת איזו ישיטה בדבר זה רק לעורר את היהדות לאספה עולמית שבה ישתתפו באי כחה של היהדות, רבניה ומנהליה, ויבואו לכלל החלטה, כדת מה לעשות בעת חירות זו, כדי להציל את התורה ואת האמונה. בתנועת החירות ששלטה גם באיטליא ראה שהשפעתה על הדור החדש תתחזק ותתאמץ בלי מפריע, ובכן אין תקנה להציל את היהדות משטף תנועות הזמן רק על ידי תקנות מתאימות למצב החדש של החיים. הדור דורש כמה הנחות וקולות, ואם לא יתאזרו עתה חכמי הזמן להתיר את מה שאפשר להתיר על פי הכללים המוסכמים ועל פי הכח שביד אספה גדולה של חכמי התורה, ולהעיר נ"כ על הגבול שאסור לעבור עליו, הרי כל איש הישר בעיניו יעשה.

ההיסטוריא אינה יכולה להדרש רק לאחר מעשה. הסברה נותנת, שקיבוץ כללי של כל הכמי הזמן, באי כחה של כלל היהדות, היה יכול לפעול גדולות ונצורות באופן הדרוש לטובתה של תקופת החירות. אמנם בשעה שריי"ג בא — בשנת תרי"א — כבר היתה היהדות נקרעה לקרעים וכל שאלות היום בנוגע לתקונים ניתנה בידי ר א ש י ה מ פ ל ג ו ת: המתירים והאוסרים, המקילים והמחמירים, הנוזרים והמבטלים היו בשתי מחנות שונות שלא קרבו זה אל זה. — הזמן עשה את שלו, המנהיגים הרשמיים של המפלגות והציבורים השייכים להם נעשו לשני ענינים שונים והתקרבו זה לזה ביודעים ובלא יודעים, רוב הציבור שבכל מקום דן מעצמו עד כמה הוא יכול לקבל הגזירות ועד כמה הוא צריך להסכים לתביעות העתים המשתנות. — כרוזו של ריי"ג נשאר כקול קורא במדבר. בדקתי עד כמה שידי מגעת ומצאתי רק כ"י אחד מקונטרסו של ריי"ג בספריית כתבי יד של בית מדרש הרבנים שלנו והוא קובץ 31 הכולל י"ד ענינים שונים, ומאמרו של ריי"ג הוא בו הענין הי"ב. וכנראה נכתב בידי המחבר עצמו. הרב מרקו מורטארה שבמאנטובא מזכיר בהספדו על ריי"ג את השתדלותו של המנוח להביא לכלל התגשמות את ענין קיבוץ כולל של כל באי כח היהדות[1a] ומזכיר בפירוש גם את קונטרסו אמנם קרוב הדבר, שאף אם לא נדפס, היה ידוע מצד מכיריו ויודעיו וראו אותו בכ"י המחבר עצמו. אוסף כ"י הנזכר הוא מעזבונו של הלל די לא טורי הכהן Lelio Della Torre שהיה מורה ש"ס ופוסקים בבית מדרש הרבנים בפאדובה והיה בן גילו של ריי"ג וקשיש קצת ממנו. אין מן הנמנע שקבלו ישר מהמחבר.

[1a] עי' L'Educatore Israelita שנה ג' צד 115.

יהודים כאחד. הפרובלימות הדתיות היו נפתרות בבתי מדרשות ובבתי דינים והפרובלימות התרבותיות היו ענין לכלל בני אדם וכל אחד לקח חלק בהן בפי כחו וכשרונו בין יהודי ובין אינו־יהודי. אי־אלו סכסוכים וניגודים חבוכים וספיקות שנולדו מעת לעת בין חיי הדת ותביעות התרבות הובאו לכלל התאמה והתפשרות כפי צרך המקום והזמן, כמה וכמה גזירות ותקנות, קולות וחומרות מימי קדם ואילך מורות על כך. — העיקר הגדול הוא שבתקופות שלפני הניטו היו חיי הדת הפנימיים וחיי התרבות הכללית הולכים זה בצד זה מצעד לצעד, והפשרה שביניהם היתה כל כך אישית וטבעית עד שלא הרגישו בה בני אדם ולא נרמה שום התאבקות בנפש.

תחת זאת היו חיי הניטו חיים בודדים ומובדלים בין בבחינת האמונה ובין בבחינת התרבות. התרבות הפנימית היתה צרה וקטופה ובלתי טבעית, כי הסרה היתה אותה האוניברסליות שהתרבות זקוקה לה, כדי שתגיע לכלל שלימותה וגמר בישולה. ובדידות זו של התרבות היתה נמשכת מאות בשנים, עד שבאה כמעט פתאום עת האימנציפציא. הכניסה הפתאומה לחוג התרבות העולמית היה בה מעין דלוג היסטורי של חמש מאה שנה ויותר. הפסק שכזה קשה היה מאד על בני הדור החדש. קשה היה עליהם לקלוט את התרבות העולמית, גם כשהיא לעצמה, ויותר קשה היה להם הדבר להשלים בינה ובין חיי דתם. הרבה טעיות טעו, והקשה שבהן היתה שנחלקו למפלגות. העובדה שאוהבי החירות ואדוקי התרבות מסרו נפשם עליה ולא השגיחו הרבה על טהר הדת וקיומה של התורה ומצותיה, העירו קנאה בלב החרדים שומרי התורה ומדקדקים במצותיה. תחת להתבונן ולבוא לכלל הכרה שתופעה היסטורית לפניהם, מלאה פרובלימות אובייקטיביות ששום מפלגה אין בידה להסתלק מהן, קשרו מלחמה זו על זו. הקיצונים שמימין הטילו דופי בתרבות המודרנית וזקפו על חשבונה את כל העקמימיות שבלב ונפש ואת כל נגעי בית ישראל בבחינת אמונה ודת; והקיצונים שמשמאל טענו את ההפך, שהדת זקוקה לתקונים כדי שתסתגל אל התרבות ואל דרכי החיים של התקופה החדשה.

אין פה המקום להכנס בעובי הקורה. — שתי המפלגות פלסו להם נתיב בחיים ושתיהן הצליחו. יש יהדות נאורה ויש יהדות חרידה או אורתודוכסית ושתיהן מתקיימות בכח המאור שבהן, וכן מודות שתיהן להצד שכנגדן לכל הפחות במקצת. — צורתן של המפלגות אחר מאה וחמישים שנות האימנציפציא משונה מאד מן הצורה הראשונה.

אחרי הקדמה קצרה זו נשוב אל הקונטרס הקטן ה ת ל מ ו ד ו ה ח י ר ו ת שנכתב לפני פ״ח שנה בעת ששאלת האימנציפציא היתה עומדת במרום מעלתה ומגלות עפות היו טסות ממחנה למחנה. רי״ג בקונטרסו „התלמוד והחירות״ היה עומד ממעל לכל מפלגה. הוא ה׳ה בעל נפש פיוטית והתייחס בהבה יתרה אל היהדות המסורתית, כנראה מתחלת דבריו: „עמי עמי מה יקרת בעיני נבבדת, גדול היית בארצך וגדול היית בארץ שוביך, מכל משמר שמרת שמך מכל שמץ טומאה . . . ותבחר מות מחיים ולא עזבת תורתך״ . . . — הוא היה ידידו של שד״ל ואדוק בהשקפת עולמו בדבר היהדות ועתידותיו. כשד״ל כן גם הוא מתאונן על הקבלה שעדיין שלטה במקצת בכמה מקומות באישליא ובפרט בליוורנו, אמנם מזגו של רי״ג היה מזג שלו ושקט ולא יצא למלחמה על ה„חסידים״. אדרבה, הוא קוה שאם יצליח להביא לכלל התגשמות האספה הגדולה של היהדות העולמית בדבר

שקר בתמימותו ואמתתו של המוסר היהודי ואדיקותו באמונתו. היהודים היו כבר בעולם העתיק הראשונים שעמדו בנסיון והערו למות נפשם על קדושת השם וכן עשו גם במשך ימי הביניים, עד שגם שונאי ישראל היותר גדולים הוכרחו להודות שאמונת ישראל עומדת כסלע איתן בפני כל נסיון. ועתה לרגלי מעשה תעתועים של המומרים שפנו עורף לדתם מחמת בצע כסף, נשתנה פני כל הענין: שונאי ישראל נעשו גם לבוזי ישראל, ומכיון שדת ישראל נעשה לדבר שבמקנה וקנין, — מין סחורה שיש לה מחיר, — המציאו האנטישמיים סימנים אחרים להיהדות; וקבעו חוק שלא הדת הוא העיקר רק ה"גזע". ושעות זו היא היותר קשה לבעלי הטמיעה, כי לא הרויחו כלום בבגידתם, ובבא הזרם הסוחף את כל התקופה המאושרה של האימנציפציא נעשו למפרע הם ובניהם ובני בניהם י ה ו ד י ם ג מ ו ר י ם!

ועתה נבא אל הסוג השלישי, אל חוסר ההבנה בבחינת הגלות ששלטה בימי הביניים קודם תקופת מנדלסזון ותכונת הניטו. בכוונה אני מדגיש הגלות שקודם מנדלסזון ואיני מזכיר בסתם הגלות של ימי הביניים, כי הגלות האברופאית הסמוכה לתקופתו של הרמב"ם ועד האימנציפציא, היא גלות ממין ידוע, גלות הניטו. ז' א' גלות שהיהדות היתה מובדלה בה הבדל מוחלט מסביבתה האינה־יהודית. — בעוד שהרמב"ם ודורו היו לוקחים חלק בתרבותה של הסביבה האיסלמית שלהם, והשתלמו בכל ענפי חכמה ומדע שהיו על הפרק באסכולות של הסביבה, ושלחו ידיהם לא רק במקנה וקנין אבל גם בכל אומנות התלויה בכשרון ודעת, בהנדסה, בתשבורת, ברפואה וכו', הרי הגלות שלאחריה קבלה תמונה של בדידה, של ניטו. במלה זו כלולה, שהיהודים נבדלו מתוך מחנה סביבתם לא רק כחברה דתית אבל יותר מזה כחברה אנושית שאין לה שום שותפות להסביבה הנוצרית גם בחלקה התרבותי; אין לה חלק באסכולותיה המפיצים חכמה ודעת, כל מקצועות קולטוריים, כל אומנות וכל מלאכת מחשבת היו סגורים בפניהם. היהודי שבניטו מובדל היה מן העולם ההרבותי שלו. יחידי סגולה השתדלו אמנם לרכוש בסתר אהלם ידיעות וחכמות שונות, ורבים התאמצו בלמוד אומנות ומעשה עד כמה שהזדמנה להם האפשרות לכך, אבל לא זו היא דרך הטבע של מהלך התרבות. — המצב בכלל היה מצב של קפאון ועמידה במקום אחד, בלי התפתחות אמתית ובלי צעד רציני לפנים.

ממצב שכזה מתבארים בפשיטות גם הצרכים שנולדו בתקופת האימנציפציא. שתי שאלות היו בעיקרן, שדור האימנציפציא הוכרחה לטפל בהן. השאלה הראשונה היתה, איך לסדר ולהכין את היציאה מן הניטו אל התרבות העולמית וכן איך להשתתף במלאכת התרבות שהוטלה על יוצאי הניטו שראו עולם חדש לפניהם בתרבות הכללית. והשאלה השניה היתה איך יש להסתדר בחיים הדתיים. — לכאורה מופרדות הן שתי השאלות זו מזו, אמונה ודת היו תמיד במציאות בחיי היהדות גם קודם תקופות הניטו. הרמב"ם והקודמים לו כסעדיה גאון, יהודה הלוי, בחיי בן יוסף אבן פקודה וכו' היו מצויינים לא רק בשלימות יהדותם, אבל גם כאנשי מעלה בעולם התרבות; אמנם צורות הגלויות משונות ולפיהן משתנה גם היחס שבין דת ותרבות.

ההילוק היסודי שבין דורות הראשונים ודורות הניטו הוא, שבדורות הראשונים היו חיי הדת וחיי התרבות הולכים זה בצד זה, בבחינת הדת היו החיים פנימיים ובבחינת התרבות היו מופנים לצד חוץ ומשותפים באופן אוניברסאלי ליהודים ואינם

ונורא שם קץ לכל החירות ולכל שויון הזכיות שנבורי האימנציפציא הקדישו לה מיטב כחותיהם. שפעת יהודי אברופא אנשים ונשים, זקנים ויונקי שדים, הולים ומעונים מוכרחים לעזוב את ארץ מולדתם ולבקש מנוח לכף רגלם. והדאגה למצוא על פני כדור הארץ מקומות פנויים להתיישבות חדשה, מעסקת כעת כמה אלפים מישראל וגם מאומות העולם. — במלה אחת, אנחנו עומדים ברגל אחת על סף תקופה שנסתיימה או שסיומה ממשמש ובא במהירות הכי נמרצה ואנו מטילים עליה מבט היסטורי קצר מסופה לראשה. משך התקופה הוא מאה וחמישים שנה בערך. בראשה של התקופה אנו רואים את תמונתו של מנדלסזון כאיש הביניים המפשר בין הגיונדים שמכבר הימים, בין לוהצים ונלחצים, בכלי נשקו הרוחניים והמדעיים. ביסיו החלו להרוס את חומות הגיטו ולבטל בלב את שעבוד גליות שמימי הביניים. חירות הדת, המחשבה והחיים נעשו לשלשת עמודי העולם החדש.

אמנם בני הדור המאושר הזה וכן הדורות הקרובים להם לא הכירו את תקופתם בכל הקיפם. חושבים היו שעל סלע איתן הם יושבים ושלום אמת גורלם. בטחון זה איננו מפתיע שום איש ואיננו יוצא מגדר הטבעי, כי גם אנחנו המתבוננים לאחור, רכשנו ידיעותינו רק מסיומה של התקופה. רק מקצה מזה אנו רואים ששגינו וטעינו בהערכת התקופה שבה באה האימנציפציא המודרנית לכלל התגשמות. — אין פה המקום להתעמק בכל הטעיות ולסדרם אחת אחת, רק על שלש טעיות הקשורות זו בזו אעיר ביחוד, וגם בסדור טעיות אלה אני מבקש הקצור ככל האפשר, רק הטעות השלישית היא המעניינת אותי בפרט, כי נהוצה לי לדבר עליה בהיותה נוגעת למאמר ה ת ל מ ו ד ו ה ח י ר ו ת, שאנחנו עסוקים כעת בהוצאתו ובביאורו.

הטעות הראשונה טעו בני הדור במובנה ההיסטורי של תנועת האימנציפציא. טעות זו היתה הקלה שבטעיות, כי לא בסוביקטיביות השכל או הנפש היהודי יסודה, רק בחוסר נסיונות אובייקטיביים, שבאמת אי אפשר לעולם להשתלם בהם כראוי, לפי שהם בעיקרם דברים שבעתיד. וסוף כל סוף הלא כל היהודים בטחו בהאימנציפציא מהמת תוכנה המוסרי הנשגב, כלם ראו בהריסת חומות הגיטו מעין השבת אבדה מצד ההיסטוריא: כי באמת לא זכיות חדשות קבלו היהודים בעת ההיא רק הזכיות, שנגזלו מהם בימי הביניים, הושבו; גזירות, שהיו גם בעת הוייתן בלתי־צודקות או קשות ואכזריות, נתבטלו. כלם ראו בתנועת החופש פסק דינה של ההיסטוריא הכללית ותו לא. רק נסיונות החיים נשתנו ממקום למקום, ממדינה למדינה. המזל היה נורם. הלא כמה וכמה מדינות יש גם עתה שאינן נוגעות גם היום אפי׳ באצבע קטנה בהאימנציפציא. — רק סופה של התקופה הוכיחה, מי טעה ומי לא טעה! — היו אמנם גם אי־אלה מתנבאים במהנה שראו סימן רע בהאימנציפציא, אמנם זה היה בתחילת התנועה ובדור הסמוך לה, ולא על סופה של התנועה התנבאו, רק על התמוטטותה של היהדות, על חלול כבוד התורה ורפיונה של האמונה.

בעקב החירות ושויון הזכיות היתה כרוכה גם טעות אחרת. מן הקצה השני היו רבים תוהים על שייכותם לדת ישראל. הקיצונים שבהם היו להוטים אחר שויון גמור וזכיות נוספות ונטמעו מתוך כך גם טמיעה דתית, כדי לבא על שכרם בשלימות הדרושה. — הבורחים האלה היו המסוכנים ביותר לכלל ישראל, לפי שהעידו עדות

התלמוד והחירות

או

דרך ארץ בהוראה

מקרא קודש אל כל רבני גולת ישראל

מאת

יוסף יהודה בכמ"ר אלישע הלוי גאטינארה

נעתק מכ"י המחבר עם מבוא הערות וביאורים

יוצא לאור עם מבוא והערות נוספות מאת

יחיאל מיכל הכהן גוטמן

מבוא

ר' יוסף יהודה בכמ"ר אלישע הלוי גאטינארה נולד באיטליא בעיר וועצעלי בשנת תקע"ג והיה רב בעיר קאסאלֶה ומת שם בשנת ארבעים ושתים לחייו (תרט"ו). מדרכי חייו אין אנו יודעים רק מעט מזער. הוא חביב היה על בני דורו וביחוד על שמואל דוד לוצאטו שכתב קינה על מותו (עי' כנור נעים ח"ב). מלבד איזה מאמרים שפרסם במ"ע האיטלקי L'Educatore Israelita נדפס ממנו שיר „אל המשוררת העבריה רחל מורפורגו מעיר טריאסטי אשר זרחה שמשה בין כוכבי יצחק הנדפסים בווינא." אמנם השיר הזה הדפיס שד"ל אחרי מות המחבר ב„כוכבי יצחק" חוברת כ"א וויען 1856. — כנראה היה נחבא אל הכלים ולא היה אוהב לפרסם מאמריו. גם מאמרו ה ת ל מ ו ד ו ה ח י ר ו ת לא נדפס בזמנו ורק עתה באה ראשונה בדפוס, כתעודה שיש לה חשיבות היסטורית.

קונטרסו של ר"י גאטינארה היה אחד הנסיונות להתאים את חיי היהדות עם תנאי החיים הכלליים של האומות אשר סביבתם, כמובן, עד כמה שחיי היהודים יש להם נגיעה תכופה ויישרה בזרם החיים של סביבתם. שאלות כאלה עמדו על הפרק במחציתה הראשונה של המאה התשע עשרה, ושרשם בראשית תקופת האימנציפציא שהתחוללה בסוף המאה השמונה עשרה. מזה מתבאר שלצרך הבנתו ההיסטורית של ספר קטן זה וקוקים אנחנו להקדים הקדמה קצרה בבחינת תכונתה של תקופה נאורה זו, שהרעישה בשעתה את עולם היהדות ועבשיו באה לה כמעט פתאום בכחה של שנאת היהדות נזר דינה וחרבנה של התקופה.

רגע זה הוא, כנראה, עת נעילת שערים של תקופת האימנציפציא ליהודי אברופא התיכונה ובמקצת גם לאלה שיושבים בקרנה הצפונית והמזרחית. חרבן חדש

תוכן העניינים

I.

גוטמן, יחיאל מיכל הכהן: התלמוד והחירות לר' י' י' גאטינארה . . . 3
לאוויגנר, דוד שמואל: יהודית־שושנה 23

II.

תוכן העניינים של החלק הלועזי

א.

וועדשהיימער, א.: מבוא 1
ד"ר קריסהאַבער, א.: הקדמה 2
ד"ר פפייפֿער־פאָפּ, י.: לאמן השירה (שיר) 4
ד"ר פֿריעדמאן, ד.: ד"ר חיים צבי קיש 6
ד"ר נאַלדבערגער, י.: על ח' צ' קיש 9
ד"ר ראזענטאל, ל.: עבודתו הספרותית של ד"ר ח' צ' קיש 11
ד"ר וויים, מ.: ד"ר ח' צ' קיש הדרשן 17

ב.

ד"ר באקוני, ל.: תקנות חדשות בנוגע להנהלת הקהלות בהונגריה . . . 20
ד"ר בענאשאפסקי, א.: פילוסופיה הדתית בבית הספר התיכוני 29
ד"ר ביכלר, ש.: על קארל גאלדמארק ואביו 33
עפפלער, ש.: תפקיד הרב בהנהלת הקהלה 37
ד"ר גרוסמאן, ז.: מנהיגי הקהלה שבבודאפשט 51
ד"ר נוטמן, ה.: היהודים בהונגריה בימי קארל השלישי 58
ד"ר העוועשי, צ.: הנסיון בספר איוב 105
ד"ר קאטאנא, י.: חקירת החברה היהודית 110
ד"ר קאַלמאן, א.: מקרקן־אדם עד הסיום של תענית בכורים 116
ד"ר לאַוו, ע.: אחרון של פסח ת"ש. (דרשה) 123
ד"ר מאהלער, ע.: לחקר הכרונולוגיה התנכ"ית 125
ד"ר מונקאטשי, ע.: פעולתם של היהודים בהתפתחות תורת המשפט הכללי
באירופה 129
רעווען, ג.: היהודי ברומניו של יוקאי 145
ד"ר טאקאטש, פ.: אלישע בן אבויה, „אחר" 196
ד"ר טייכמן, י.: הגונים בתנ"ך 211
ד"ר ווידאר, פ.: התנ"ך — מקור החינוך הדתי 241

תפארת חיים

ספר היובל

לכבוד

הרב הכולל ד"ר חיים צבי קיש, אב"ד דק"ק אובן,
מורה בבית המדרש לרבנים בבודאפשט, ליום מלאת לו
שבעים שנה לימי חייו,

יוצא לאור בסיוע
מעריציו, חביריו ותלמידיו
בעריכת

הרב הראשי־צדוק העוועשי פרופ' יחיאל מיכל הבהן גוטמן
פרופ' דוד שמואל לאוויגר

בשנת התורה והחכמה לפ"ק,

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

נדפס בדפוס האחים נעוויריק, בודפשט.